ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 18

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
(1888—1892)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1978

У1
Ф83

Редакційна колегія

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

П. Й. Колесник

Упорядкування та коментарі

Н. О. Вишневської

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403\text{-}607}{M221(04)\text{-}78}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1978

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

ГАВА

ОБРАЗОК З ЖИТТЯ
ПІДКАРПАТСЬКОГО НАРОДУ

І

Батько хотів йому лишити село і при своїх спосібностях, певно, був би сього добився, коли б був не так дуже любив своє потомство. Але що любив Гаву без пам'яті, то й не зумів удержати належної міри в своїй захланності. Кусав, як то кажуть, більше, ніж міг проковтнути. Ну, і подавився, і лишив Гаву без крейцара.

Вмираючи, сю одну тільки дав йому науку:

— Гаво, коли тобі в житті трафиться дещо доброго, хоч би й що найменше, все кажи: хвала богу, на початок і се добре!

Гаві було дванадцять літ, коли батько його відумер. Виростав він у селі, по цілих днях гуляючи з своїми ровесниками — сільськими хлоп'ятами, волочився по хатах або для іграшки руками ловив раки в потоці. Ще дитиною проявляв він надзвичайну цікавість, проворність і хитрість і знав про хлопське життя-буття далеко більше і докладніше, ніж десятеро хлопських дітей в його віці.

По смерті батька взяла Гаву під свою опіку якась далека своячка, тітка чи стрийна, що жила в Дрогобичі. Була то стара жидівка, проста перекупка, що з свого нужденного зарібку удержувала п'ятеро власних дрібних дітей. Крім них були вже у неї три дорослі сини, що жили на своїм хлібі, робили самі на себе і не думали навіть допомагати матері.

Опікунка віддала Гаву «до терміну» до шевця, але Гаві не сподобалося те ремесло. Бо коли зараз на другий день по його вступленні один челядник, посилаючи його до шинку по горілку, замість грошей на «кватирку» дав йому в потилицю, то Гава, оголомшений таким дивоглядним завдатком, нагадав собі мимоволі послідній заповіт свого

батька і голосно крикнув: «Хвала богу, на початок і се добре!» Той «дотеп» так подобався всім челядникам, працюючим у варстаті, що від того дня щохвиля то один, то другий робив Гаві «добрий початок» то п'ястуком, то потягачем, то шилом, то копитом. Тиждень прожив Гава серед такої муки, але довше бідний хлопчина не видержав: утік від майстра і з слізьми просив свою опікунку, щоб не давала його більше до ремесла.

— Я і без того зароблю собі на хліб!— гордо запевнював він.

— Як же ти, дурнику, заробиш, не вміючи ніякого ремесла? — питала тітка.

— А що ж то я гой, чи що,— скрикнув Гава,— щоб я й без ремесла не зумів жити?

Сей заміт був міткий і переконав Гавину опікунку. Вона дала Гаві повну волю робити, що хоче, а тільки згори заявила йому, що довше як тиждень задармо не може його годувати. Досить, що дасть йому задармо спати в своїй хаті.

— Тиждень задармо! — радісно скрикнув Гава.— Значить, те, що я за сей тиждень зароблю, буде моє! Хвала богу, на початок і се добре!

II

Гава нагадав собі своє сільське життя на улиці, в потоці, серед піль, в лісі з сільськими хлоп'ятами, те життя свобідне, повне забав, свіжого повітря і руху. Але тепер йому було не до забав. В тих споминах хотів він найти щось таке, що би тепер можна було визискати. І найшов.

Проходячи щорана по ринку, завсігди видав бабу, що сиділа коло великого коша, повного живих раків, і продавала їх на копи або й на штуки. Нагадав собі, як то справно він колись умів ловити оті самі водяні сотворіння, і зараз метнувся розпитувати жидів, де і почому можна би продавати раки. Але що питав про таку «трефну» річ, то жиди не то що нічого йому не сказали, а ще й закричали його. Та Гава тим не знеохотився. Пішов просто до тої жінки, що продавала раки. То була жінка мельника з Вороблевич; її чоловік ловив ті раки в тамошнім великім ставі, але в Дрогобичі продаж ішла так добре, що звичайно годі було настарчити на всіх покупців. Стара

дуже радо пристала на те, щоб купувати раки від Гави, кілько їх буде мати, і обіцяла йому платити по 10 крейцарів за копу, хоч сама за ту саму копу брала по 15, а часом і по 20 крейцарів. Та Гава рад був і тому. Не гаючи часу, він ушив собі довгий і вузький мішок з мотузком через плечі і на другий день рано, захопивши за пазуху добру байдицю хліба, поплентався за місто шукати місця, де водились раки. Але в ріці, що тече коло Дрогобича, було їх мало — гибли від нафтового фузлю, що стікав з фабрик у ріку і затруював її воду.

От і пішов він горі водою, поки не наскочив на потічок, що плив від села Дерижич посеред сіножатей, попри дубовий ліс Тептюж. Потічок був невеличкий, але що плив звільна, то й багато в нім було крутих закотелёвин, глибоких і тихих вирків. Береги його майже без перерви оброслі були лозиною та вільшиною, що понадвисала над саму воду і полоскала в ній своє коріння. Гава аж у долоні сплеснув з радості.

— От місце; раз місце! Як навмисне для раків сотворене! — скрикнув.

І справді, досить було раз уважно глянути на дно потоку, щоб переконатися, що раків у нім тьма-тьменна. Сусідні селяни раків не їли, то й плодились вони собі супокійно. Гава мало що на землю не кинувся та не цілував тих благословенних берегів, котрі вважав уже як свою власність.

Зараз поскидав з себе все шмаття і навіть сорочку, зв'язав усе вкупу і сховав за корчик, перевісив мішок через плечі і поліз у воду. Помаленьку, за порядком, лиш злегка постогнуючи, почав встромлювати руку в рачачі печери і мало що не з кождої витягав величезного рака, що надармо рознімав щипці, кивав довгими вусами і витріщував свої глупі очі, немов дивуючись, що се за новий порядок настав у потоці, де від віку-правіку ніхто не робив ніякої кривди рачачій породі.

Не минуло й години, а Гава мав уже цілу копу здоровенних раків в торбі. Ще година, і мішок був уже такий повний і тяжкий, що мотузок почав в'їдатися йому в тіло. Гава почув голод і втому. Вода зіссала його, продрог, а ще й трава «різючка», що росла здовж берегів, не в одному місці порізала йому до крові голе тіло.

— Е, досить на нині! — сказав сам до себе і вернувся до своєї одежі, тягнучи за собою по воді мішок з раками.

— Богу дякувати,— гуторив далі, одягаючися і цокочучи зубами,— на початок се зовсім не зле. Рахуючи копу лиш по 10 крейцарів, то я за нинішню здобич дістану більше як 20 крейцарів, а се може мені вистарчити на прожиток на цілий тиждень! Е, добре йде! — крикнув Гава і почав підскакувати на одній нозі над потоком, не знати, чи з радості, чи щоби огрітися по довгій купелі. А відтак виломав суковату палицю, почепив на її кінці мішок з раками і, взявши палицю на плечі, пішов до Дрогобича, доїдаючи дорогою той кусник сухого хліба, що дала йому тітка на весь нинішній день.

До міста було зовсім не близько, щонайменше півмилі, а для Гави, що намерзся в воді, примлів трохи з голоду і ще й двигав мішок на плечах, була се таки дуже далека дорога. Ледве пізнім вечором доплівся до нужденної хатини своєї опікунки. Зразу він боявся, щоб його раки в мішку без води не поздихали, і через усю дорогу прислухувався до їх тихого шелепотання в мішку. Але, переконавшися, що шелепотання те не втихає, набрав надії. А все-таки, коли прийшов додому і висипав свою добич в цебрик з свіжою водою, переконався на свою велику гризоту, що майже півкопи було неживих. Мало хибло, щоб Гава не розплакався по такій страті. Перевертаючися з боку на бік на своїй твердій постелі, він помимо тяжкої втоми довго сеї ночі не міг заснути, а все думав, як би то йому на будуще так зробити, щоб ані один рак у нього не здох по дорозі. Але самому годі було що путнє придумати, то й заснув Гава з тою постановою, щоб таки завтра розпитати про сю справу в тої старої мельнички, котрій він мав достарчувати раків.

III

У великій пригоді стали Гаві ті раки, та не надовго. Селяни, котрих сіножаті прилягали до того потоку, стрічаючи його мало не щодня в воді, зразу не звертали на нього ніякої уваги, але, додивившися, що се жидок і що ловить раки, і знаючи, що жиди раків не їдять, доміркувалися, що, певне, він ловить їх на продаж, і заказали йому ловити в їх потоці. Гава зразу думав, що се жарт,— та-бо люди почали сварити. Він ще попробував кілька разів ходити крадькома, але коли раз селяни спіймали його, набили, раки відібрали, ще й з одежі хотіли

обдерти, то Гава переконався, що заробіткові його прийшов кінець.

Та не досить того,— на ринку появилися тепер небезпечні супірці, що швидко попсували увесь торг. Селяни, бачачи, що за тих бридких і погорджуваних раків можуть бути некепські гроші, кинулись самі ловити їх і посилали день-денно цілі орави своїх дітей на потік. Щодень вивозили на торг цілі мішки раків, так що швидко раки стали зовсім ніпочому. Але так само швидко і потік зовсім опустів, і в ньому лишився тільки дріб'язок, зовсім для торгу не придалий.

Гірко плакав Гава, не так від побоїв, як задля того першого в своїм житті розчарування. Проклинав селян, проймався ненавистю до них, але заразом почував, що против сили нічого не порадить. Другого такого потоку близько не було, та й до чого б він йому придався? Оставалось тільки одно — шукати якого-небудь другого заробку.

— Чого се ти так волочишся без усякого діла, Гаво? — запитав його раз старий Фавель.

— А що ж маю робити? — відказав Гава.

— Не маєш що робити? — здивувався Фавель.— То зле, коли не маєш що робити. Жид усе повинен мати що робити.

Гава розповів йому про своє горе з раками.

— Дурень ти, Гаво,— сказав на те Фавель.— Не жидівська то річ, трефні раки ловити.

— Але гроші за них не трефні,— відповів Гава.— Я прожив за них більше як два місяці і ще встиг наскладати цілі два ринські!

— Цілі два ринські! — скрикнув Фавель.— Е, то ти богач! Слухай, Гаво,— сказав він, помовчавши хвилю,— ходи зі мною по селах на заробітки!

— Які ж у вас заробітки?

— Не знаєш, які у мене заробітки? «Щетини, кожушини, волосини» — от що я купую. І ти будеш зі мною до спілки. Прийдемо в село, ти візьмеш одну половину, я другу; ти будеш купувати для себе, я для себе.

— Ни, а як накупимо, що тоді?

— Я тебе навчу, що тоді робити, кому і як продавати.

— Е, а може, се кепський гешефт?

— Не бійся, дурню! Старий Фавель на зле тобі не нарадить і обдурювати тебе не буде. Виджу, що ти хоч малий,

але хлопак справний, то й гадаю собі, що ліпше ж тобі заробити що-небудь, ніж ту по місті без діла шлятися. Ходи!

— А скажіть наперед, кілько ви можете отак на тиждень заробити?

— Як часом, Гаво. Можна заробити ринського, а можна й десять, не рахуючи страви.

Гавині очі заблищали диким огнем, коли почув, що можна за тиждень заробити й десять ринських. Таж то страшенні гроші! Нерішучість його відразу пропала.

— Добре,— сказав,— піду з вами. Коли вирушимо?

— Завтра.

— Добре, піду завтра. Тільки знаєте що, реб Фавель? В неділю ми мусимо бути знов ту.

— Я звичайно вертаю в п'ятницю, а іноді буваю в місті й по два рази до тижня.

— І через понеділок ми мусимо оставатися в місті.

— А то чому?

— Тому, що я придумав ту ще один гешефт.

— Ох я-а-а-к! — протяжно сказав Фавель и обкинув Гаву пильним поглядом, чудуючись його непосидючій запопадливості.

IV

Весь тиждень ходив Гава з Фавелем по селах, викрикуючи попід вікнами хат: «Щетини, кожушини, волосини!». Грубим костуром боронився від сільських собак, торгувався з людьми, як старий, привичний до того торговець, і зависливим оком поглядав на селянських дітей, що свобідно гуляли по вільнім просторі. Пора була робуча, торги йшли мляво, і оба вони з дуже невеличкою здобичею вернули до Дрогобича в п'ятницю вечором. Свинську шерсть заніс Гава до щіткаря і продав добре, а решту товару купив у нього сам Фавель. Весь тижневий заробіток, по відрахуванні харчів, не дав навіть і ринського. Гава скривився.

— Не бійся, дурню! — сказав Фавель.— Чого ж ти хочеш? Тепер літо, в полі робота, а наш торг тільки зимою красний. Зимою хлоп свині ріже, тоді й шерсті у нього досить, а іноді й шкурку з куниці, борсука або зайця так за ні за що купити вдається, от тоді і гешефт!

Але Гава вже не слухав. Се все було для нього «колись-то буде», а він дбав про те, що тепер є. На другий

день, хоч то був сабаш, він пішов до патичкарні (фабрики сірників) і купив гуртом за цілого ринського сірників, а осібно сірникових коробочок. Не питаючи, що свято і що опікунка підняла сварку, він зараз узявся укладати сірники в коробки і укладав їх по-своєму, міркуючи й рахуючи, так що надвечір мав їх уже 150 замість куплених 100, рахуючи кожду по крейцару.

Настав понеділок, торговий день в Дрогобичі. Гава набрав сірників, кинувся на ринок та по торговицях, де стояли хлопські вози, і почав з усеї сили викрикувати:

— Сьиріки свіже, сьиріки!

Для ярмарку се була новинка, то швидко й обступили його баби і хлопи. Хоч недалічко, на підсінню, було багато прилавків з сірниками, шилами, батогами, ременями і всякою подріб'ю, потрібною в господарстві, то все-таки Гавин товар розхапували люди, як малину. Одному не хотілося відходити від воза, щоби хто чого не стягнув; другий купував тому, що на підсінню велика глота, а тут і вибрати, і розглянути можна вигідно; третій купував попросту тому, що й другі купують. До вечора Гава розпродав усі свої сірники і заробив від ринського цілих 50 крейцарів.

— Ну, хвала богу,— сказав він,— на початок се навіть дуже добре!

Від того часу торгівля його розділилася надвоє. Весь тиждень він ходив с Фавлем по селах, скуповуючи щетину та шкірки, а в понеділок бігав по торговицях з сірниками. З часом ота його понеділкова торгівля сама собою розширювалася.

— А не маєш ти батогів, жидику? — запитав раз у Гави селянин, котрому той тикав свої сірники.

— Батогів? — видивився Гава.— А нащо вам батогів? — Йому здавалось, що чоловік кпить собі з нього.

— Як то нащо? На продаж. Купив-бим, а не хоче ми ся йти на підсіння.

— А відки я маю мати батоги?

— Як то відки? Жид усе повинен мати.

Ті слова Гава твердо собі затямив.

— Знаєте що, нанашку,— сказав він, подумавши хвилину,— зачекайте трошечка, зараз вам будуть батоги.

І духом він побіг на підсіння і купив з півтузина батогів, до вибору, шнуркових і ремінних. Продав їх того дня без зиску, бо не міг брати дорожче, ніж брали на під-

сінню, а там знов не хотіли йому продати дешевше, ніж другим. Але в голові догадливого хлопчини вже наклювалася думка: докопатися до джерела, з котрого продавці на підсінню діставали ті батоги, а з ними й свої зиски, і там добратися до такого самого гешефту, який так гарно удавався йому з сірниками.

V

Минула зима, минув і цілий рік серед такої роботи. Гава не жалував ані рук, ані ніг, ані горла, але ж бо й заробляв так, що й не один старший жид міг йому позавидіти. А тим часом заробіток сей уже не вдоволяв його. Найбільше лютила Гаву конкуренція, що, немов тінь, ішла за його слідом. Тепер вже щопонеділка множество маленьких жиденят розбігалося по місту з сірниками, батогами, маззю для возів і з усяким дріб'язком; заробок ставав менший, а натомість ошуканство, майже в живі очі, змагалося і відстрашувало покупців. Прийшлось Гаві шукати нових заробітків.

Від давнього часу звертав на себе його увагу старий чоловічок у старосвітському міщанському уборі, який носять ще декуди по малих, глухих місточках. Щопонеділка являвся він на базарі з чіпцями, білими і зеленими, дуже гарної домашньої роботи. Поначіпляє ото тих чіпців на палицю з дзвінком, прикріпленим до її горішнього кінця посеред різнобарвних скиндячок, і йде собі тротуаром довкола ринку, держачи палицю високо понад сутолокою людських голов, час від часу потрясає нею, але не каже нікому й слова. Купували у нього, але мало. Старий, очевидно, був непривітливий, до розмови не охочий і торгуватися не любив. Перше його слово, то була вже й послідня ціна його товару.

— А що, мамуню,— спитав раз Гава у якоїсь жінки, що йно що купила чіпець у того чоловіка зовсім без торгу — добрі чіпці той чоловік продає?

— Хто, Староміський? О, нема над його чіпці. Один на десять літ вистане. Я се для невістки купила. Не перший раз у него беру, і ціна у него все однакова.

— А чому ж у него так мало купують?

— Або я знаю! Бо не жид. До жидів усі йдуть і беруть послідне дрантя, та ще й наторгуватись мусять до семого поту, заки за таку саму ціну дістануть.

Гава швидко надумавсь і приступив до міщанина.

— Щасти біг вам, пане Староміський! — сказав він, кланяючись.

Старий здивованими очима з-під навислих брів глянув на мізерного обідраного жидка, що вітався з ним, немов із старим знайомим.

— Тьфу на твого батька клапчастого,— сказав він, відпльовуючись,— а ти відкіля мене знаєш?

— Ни, пане Староміський, хто би вас не знав! Вас, богу дякувати, всі знають. А почому чіпчики продаєте?

— По двадцять нових, або що?

— Та я би хотів у вас купити.

— Агу, а тобі нащо? Чи для матері твоєї лисої?

— Для матері або й не для матері, а вам що до того? Кілько їх ту маєте?

— Ще вісім, або що?

— Ни, які ж бо ви! Вісім по двадцять нових, то шіснадцять шісток. А що спустите, як усі візьму?

— Тю на твою голову паршиву! А тобі нащо всіх?

— Що спустите, як усі візьму? — товк своє Гава, всміхаючись.

— Та відчепися ти від мене! — скрикнув Староміський. — Я не твій дурень, щоби ти собі з мене кпи робив!

— Ни, ни, хочете дванадцять шісток? Ні? От вам тринадцять за всі нараз, готовими грішми! Чого вам треба? Маєте волочитися з ними ще три понеділки, то чи не ліпше вам відразу готові гроші взяти?

Старий задумався, ще не довіряючи Гаві. Такої гуртової продажі йому ще не лучалось робити.

Промисл той держався в його родині здавен-давна, по старосвітському обичаю. Дід його і батько, люди досить маючі, занімалися тим промислом лише десь-колись, у вільних хвилях, плели чіпці «на уряд», т[о] є[сть] коли хто замовив, і ніколи не носили їх на продаж по базарах. У нього вийшло інше діло. Розділивши предківську землю між двох найстарших синів, що жили кождий осібно, господарями, хоть і не заможними, старий Староміський з жінкою лишились на своїм старім гнізді, та ще й не самі: у них були ще три доньки, здорові, гарні і статні, тільки що всі три були каліки на ноги. Ноги їх зуроду були якісь зачахлі і безсильні, так що всі вони ледве-ледво могли рушатися з місця на місце. Ті бідні істоти,

скривджені природою, немов навмисно призначені були для сидячої роботи, для нипання над нитками та голками, що й справді заповнювали усе їх життя. Шевкині вийшли з них славні; своєю роботою вони не тільки заробляли на свій прожиток, але ще й старих своїх запомагали. Коли не ставало шитва, вони плели чіпці, а мати або порпалась в невеличкім огородці перед хатою, або доглядала корови та другого хатнього господарства. А коли чіпців назбиралося кілька пар готових, батько мандрував з ними до поблизьких міст в торгові дні, ходив з одного ярмарку на другий і добував з того торгу, відрахувавши власні видатки, рідко коли більше як 20—30 крейцарів з торгового дня. Мало коли йому удавалося розпродати весь товар, що виніс на торг. А тут ні з сього ні з того якийсь дрантивий жидок купує все нараз!

— Давай чотирнадцять! — сказав Староміський.

— Ни, дай боже добрий початок! — сказав Гава і відрахував гроші.— Але давайте все, з ліскою!

— А ліски тобі нащо?

— На щастя!

— Тьфу на твою голову! Бери й ліску, тільки за дзвінок 10 крейцарів зверни!

— Знаєте що, нанашку,— сказав Гава,— заждіть ви ту в шинку, я вам ліску зараз принесу. Я тільки так, в позику її візьму.

— Ну, добре,— пробовкнув Староміський і поплівся до шинку, щоб випити склянку пива на такім добрім торзі. Але, сидячи за столом, при пиві, знов почув якесь невдоволення.

— Одурив мене проклятий жид! — воркотав він.— І чіпці за песі гроші купив, ще й палиця враз із дзвінком пропаде.

Але воркотав він се без переконання, так тільки, щоби воркотати, бо по правді рад був тій продажі, а палиці ніщо було жалувати — палиця була проста, ліскова і дзвінок абиякий, маленький.

А тим часом Гава, діставши в свої руки чіпці з палицею, духом опинився насеред ринку, межи возами, далі кинувся по торговицях, по підсіннях і всюди такого вереску наробив, вихваляючи свій товар, що народ почав збігатися довкола нього, немов він якого ведмедя водив з собою. Не минуло й півгодини, а вже Гава розпродав чіпці не по 20, а по 25 крейцарів.

— Доброго вам здоровля, пане Староміський! — з таким окриком влетів він до шинку, увесь почервонілий і задиханий.— Ось вам ваша ліска.

— А чіпці де? — спитав Староміський.

— Як то де? Заніс додому. Знаєте що, може, вип'єте ще склянку пива?

— Та випити б то чоловік випив, але грошей дасть біг. Треба ще ниток на нові чіпці купити.

— Ни, випийте за мої гроші. А я вам за той час буду щось казати.

— Тьфу на твого батька запливомізького! Чи помана якась учепилася мене з тим жидюгою? — воркотав Староміський, але сим разом усміхався зовсім добродушно, поки Гава замовляв пиво.— Ну, що ж там маєш мені казати? Кажи!

— Хотів я вас запитати, чи багато ви таких чіпців на тиждень можете зробити?

— Як до потреби. Звичайно робимо десять. Але якби тілько нитки, то ми могли би зробити й сорок, і п'ятдесят. Можна би всі три дочки до роботи засадити, ще й стару до помочі. Тілько біда, що мало продаємо, то й на якого чорта їх і робити так много?

— Знаєте що, зробіть ви для мене на другий понеділок п'ятдесят. Я від вас усі куплю. По 15 крейцарів за кождий.

— Еге-ге, дешево би ти хотів.

— Ни, але ж я беру всі нараз, то також щось значить. Не потребуєте по ярмарках волочитися. Нічого вас то не обходить, чи буде добрий торг, чи ні,— ви маєте своє. А я ще чи продам, чи не продам, то тілько бог знає.

— Ну, вже би то ти та не продав! Твій предок, Юда Скаріотський, і Христа продав, а ти би чіпця не продав! Ні, серденько, дай по вісімнадцять за чепець, то й згода.

— Але ж змилуйтеся, пане Староміський! — лебедів Гава.— Самі бачите, я бідний жидок, сам не раз не маю що їсти, а вам заробок даю. Ни, нехай буде по шіснадцять! Коли хочете, то й завдаток вам дам, щоби-сьте мали за що ниток накупити. А знаєте що, робіть пополовині,— половину чіпців білих, а половину зелених, бо в деяких селах носять білі; а зелених не купують.

— Коли ж бо зелена нитка міцніша! — простодушно відказав Староміський.

«От старий дурень! — подумав собі Гава.— Якби я знав, що ті міцніші, а другі слабші, то міцних би й зовсім

не робив, ані не продавав. Адже ж се для мене страта. Хіба ж ота баба не говорила, що один чепець десять літ носить? А се значить, що через сих десять літ другого не купить. Тьфу на таку дурну голову!»

І додав голосно:

— Ви вже о то не дбайте, котрі міцніші, а котрі слабші, а робіть так, як я вас прошу. Я знаю, що ваша робота добра, побачу, як піде розпродаж. А як піде добре, то ми з вами зробимо таку згоду, що ви будете собі помаленьку плести і гроші загрібати, а я буду розпродувати. Ви позбудетеся клопоту, а може, що й для мене капне.

— Чи ще би такому шпекулянтові не капнуло! —мовив Староміський і поплескав Гаву по плечу.— Тебе, певно, мати в самі кучки породила, та ще й в слоταві, і під самим óкапом поклала, то вже там на тебе добре накапало, не бійся!

Ударили по руках, і Гава тут же дав Староміському в задатку ті самі 2 ринські, що іно виручив з продажі його чіпців.

А на другий понеділок, одержавши цілої півсотки чіпців, він не продавав їх уже на базарі, але вирушив з ними по̀ селах, то продаючи, то міняючи їх, то даючи в додатку за інший товар, і рідко з котрої хати виходив без доброго зиску.

VI

— Ну, діти! — кричав Староміський, входячи до своєї вбогої хати.— Тіштеся, дав нам бог щастя!

— Богу дякувати! — відповіла Староміська, стара поморщена жінка.— Богу дякувати! А яке щастя?

Староміський, не кажучи й слова, видобув із своєї шкіряної торби кілька великих клубків півшовкових ниток, а далі кілька ліктів різнобарвних скиндячок і блискучих скляних коралів для «дітей».

— На, маєте! — крикнув гордо, розкладаючи всі ті скарби на столі.

Мати і «діти» тільки очі витріщили.

— А то що? А то відки? — в один голос запитали всі три дівчата.

— Ага, відки? Від жида.

— Ну, знаємо, що не від вовка. Але за які гроші?

— За жидівські.

— Та-бо говори на розум! — перервала стара.— Де чіпці?

— Продані всі до одного! І не досить на тім. На другий понеділок має бути готових ще п'ятдесят штук, і мусить бути готових, аби ту не знати що! Я вже завдаток узяв, цілі 2 ринські.

— П'ятдесят штук! — скрикнули всі чотири жінці.— А то для кого тілько чіпців потрібно?

— Певно, десь ціле село дівчат нараз замуж іде,— жартувала старша дочка.

Староміський розповів свою пригоду з жидком в Дрогобичі.

— Ей, старий,— журливо сказала Староміська,— вважай лишень, щоб тебе той жидок у дурні не пошив!

— Як, мене має пошити? — крикнув Староміський.— Я його можу пошити, бо-м узяв від нього два ринські завдатку. А він що мені може зробити?

— Може взяти чіпці і не заплатити.

— Го, го, на таку полову мене не зловить! Положи гроші, то й бери товар, така в мене установа.

— Але ж ти не знаєш, хто він і що він, то як же ж можеш заходити з ним у діло?

— А мені що до того, хто він і що він? Нехай тілько роботу дає і гроші платить! А там нехай собі буде і чорт лисий, щоб тілько ми своє діло чесно зробили.

— Бійся бога, чоловіче, що се ти виговорюєш! — скрикнула стара, хрестячись побожно, і вже більше не розпитувала про того жида.

Вся сім'я Староміських зараз позасідала до варстатиків. Весь тиждень робота ішла як на машині. Всі сиділи, не розгинаючи спини, не досипляючи ночей, ледве встигаючи припочити кілька хвилин під час обіду, полуденку і вечері.

Тільки й було розривки для бідних дівчат при тій одностайній і вкучній роботі, що співанки. Співали вони невгаваючи, в піснях виливали свою наболілу душу. Тут чутно було жаль об тім, що їм не можна ужити молодого віку, не можна гуляти в тім блискучім і клекотячім водовороті, що шумно проносився поперед вікна їх бідної хатини і від котрого вони, здавалось, навіки були виключені, немов галузка, занесена бурею далеко в море, а відтак викинена хвилею на сухий каменистий берег.

А старий батько під голос їх пісень, немов дитина, снував рожеві плани.

— Не бійтеся, діти! — говорив він.— Якось-то бог дасть, буде колись і на нашій улиці празник. Пождіть лишень! Сього тижня заробимо вісім ринських, другого тижня вісім, щотижня вісім, Сусе Христе! Кілько ж то за рік буде! П'ятдесят тижнів по вісім ринських, тож-то цілі чотири сотки. А нам же при тім, що маємо, на весь рік на життя і всі потреби й одної сотки аж занадто буде. То три сотки будемо могли готовими до скрині зложити,— розумієте, що то значить?

— Е, чи дасть-то ще біг нашому теляті вовка спіймати! — в задумі сказала Староміська.— Ліпше би то, старий, рахувати те, що в руках маєш, а не те, що ще в жидівській кишені сидить.

— Мовчи, стара! Не з тобою говорять! — крикнув він з жартівливою погрозою.— Я тут хотів нашій Маринці щось сказати про одного такого пройдисвіта, що то називається Андрусь Тихий.

— О, так же щось,— скрикнула найстарша донька і зачервонілася, немов уся полум'ям спалахнула.— Що він вам за пройдисвіт такий удався?

— О, видиш, як за ним обстає! — жартував Староміський.— А чим же не пройдисвіт, коли покинув рідну оселю і десь аж за десяту межу забіг, до Добромиля долі шукати? А як забіг, то вже й ніколи не навідається.

— Та до кого йому ту навідуватися? — живо відказала Маринця, низько-низько склонивши почервоніле личко над столиком і працюючи з подвійним, якимсь нервовим поспіхом.

— Ні до кого навідуватися? — не то жалібно, не то жартівливо скрикнув батько.— Невже-таки ні до кого? Ніхто його не дожидає? Ніхто про него не згадує, Маринцю, га?

Замість відповіді на той жарт, гарячі сльози грубими краплями закапали на зелену шовкову тканину.

— Бійся бога, Маринцю! — з переляком скрикнув батько.— Ти плачеш? Цить, дитино моя! Я ж не хотів тебе нічим докорити. Противно, я хотів тобі сказати добру новину.

Дівчина підвела на нього свої глибокі, ще блискучі від сліз очі.

— Яку там новину?

— А таку новину, що твій Андрусь добру службу

найшов. Оногди я здибав його в Добромилі. Каже: служу у попів, у василіан. І добре платять, ще й збоку дещо заробити можна. За півроку, каже, ждіть мене в своїй хаті. Розумієш, що се значить?

Маринця розуміла дуже добре, але не відповіла ані слова, тільки лице її знов залилось густим рум'янцем, а в очах заіграли веселі іскорки.

Той Андрусь, про котрого ішла бесіда, то був бідний сирота, наймит. Служачи у господаря, близького сусіда Староміських, частенько заглядав він до тої старої, похиленої, а все-таки опрятної і якось особливо для нього привітливої хати. Швидко батько й мати покмітили, що ясні очі і тихі, щирі розмови їх найстаршої дочки Маринці зробили для Андруся їх хату ще привітливішою і теплішою. Маринця про свої зачахлі ноги була гарна дівчина. Її каліцтво і сидяче життя придали її характерові якусь надзвичайну рівність, м'якість і вдумчивість; життя не встигло ще витворити в ній тої злоби, що буває найсумнішою прикметою всіх людей, покривджених природою. Андрусь часто бував у Староміських, помагав іноді старій дещо зробити при господарстві, а коли вислужився у свого господаря, то між ним і Маринцею ціле діло їх будущого життя нищечком було обдумане і обговорене. В Андруся був невеличкий клаптик власної батьківської землі, «вітцівщина», на котрій від біди можна було хоч як-не-як господарювати та хліб їсти. Але Андрусь на те не спускався. Йому не хотілось бути кепським господарем на дрібнім шматочку землі.

— Що я буду на такім клаптику робити? — говорив він до Маринці.— Ні я господар, ні я жебрак. Ліпше я ось що зроблю. Мені ще два роки чекати, поки буду вільний від військового побору і зможу женитися. Так от я ще ті два роки послужу добрим людям, а землю за той час в аренду віддам, як і досі. А як не візьмуть мене до війська, тоді землю оту продам, доложу дещо з того, що заслужу, куплю добрий віз, пару коней і возьмуся до зарібку, до фірманки. Тепер, чути, мають попри наші міста колію залізну вести, то заробок при ній дуже добрий буває. При будові пісок, каміння, дерево і всяку всячину довозити, а й потому до машини то збіжжя, то дерево, то що раз на раз довозити треба. Я се діло знаю, в Перемишлі три роки при тій роботі був і добре до всього придивився.

Виходячи з Старого Міста, Андрусь розмовився й з родичами Маринці, заявив їм, що хоче з нею женитися, і вияснив свої замисли на будуще. Старі радо його прийняли, бо знали Андруся яко доброго робітника і добру сумирну дитину.

Маринця дожидала його з тугою, котрої силу й постійність зрозуміти може тільки хорий або арештант. Новий заробіток, котрого так несподівано достарчив їм Гава, зміцнив її надії тою думкою, що й вона своєю працею здужає причинитися до осущення своїх улюблених замислів і до обезпечення добробиту цілій родині. Бідна дівчина, встаючи й лягаючи, молила бога за свого незнакомого, а так великодушного добродія, яким являвся їй Гава. Молилась за нього і ціла родина Староміських. Молодий, здоровий і спосібний до тяжкої праці мужчина був конечно потрібний в тій хаті, де жили самі каліки та немічні. Він усім додав би нового життя, нової надії. Молодші сестри від самого початку зближення Андруся з Маринцею радувалися будущим щастям своєї сестри, вважаючи його немов завдатком свого власного щастя. Чіпці виростали під їх пальцями і сходили з варстатиків швидко один за одним. Головам, котрим судилося колись носити їх, мабуть, і вві сні ніколи не являться ті тихі, пишнобарвні надії, мрії, бажання і молитви, що снувалися в оцих молодих сумовитих дівочих головах при їх плетенні, перепліталися при кождім вузлику, розвивалися за кождим по-майстерськи зв'язаним очком. Навіть стара Староміська під впливом загального розохочення немов помолодшала і випростувала потроху свою згорблену поставу.

VII

Минув тиждень,— усе йшло якнайліпше. Чіпці були готові. Староміський доручив їх Гаві, дістав гроші, дістав замовлення на нових п'ятдесят чіпців і завдаток на матеріал і в дуже радіснім настрої вернувся назад додому. Робота закипіла наново.

На слідуючу неділю до нього навідались несподівані гості. Сам їх добродій Гава загостив до їх хати. Побачивши нужденного, обдертого і запорошеного жидка, Староміська хотіла дати йому кусень хліба, думаючи, що се жебрак, але в тій самій хвилі чоловік її пізнав Гаву, ско-

чив з постелі, на котрій спочивав трохи по обіді, і обняв Гаву, як сина.

— То ти, Гаво? А ти що ту робиш?

— А що маю робити? Приходжу вас навідати. Маю ту гешефти, то й думаю собі: давай зайду за одним заходом до Староміського.

— Маєш ту гешефти? Ту, в Старім Місті? А які ж ти ту з Дрогобича можеш мати гешефти?

Гава усміхнувся.

— От так собі! — відповів, схиливши голову. — Наші жидівські гешефти. Ни, а чіпці готові?

— Аякже! Готові й спаковані. Власне мав я пополудні з ними до Дрогобича рушати.

— Ни, то не потребуєте рушати, я собі сам заберу.

— А як же йде розпродаж?

— От яко-тако,— недбало відповів Гава.—Клопоту багато, а пожитку мало.

— Хто би там тобі вірив? А втім, що ж, ти молодий, то й поклопотатися тобі не завадить.

Гава недовго розмовляв з Староміським, але весь час уважно придивлявся його хаті і всій домашній та родинній обстанові, взяв чіпці, заплатив гроші, замовив нових п'ятдесят на слідуючий понеділок і просив Староміського, щоби заніс йому їх до Самбора, де він буде на них чекати. Староміська дивилася на се все і з дива не могла отямитися. А коли Гава сказав, що мусить іти, то вона заявила йому вдячність цілої родини тим способом, що дала йому на дорогу шість варених яєць, котрі Гава прийняв з нетайною радістю.

Не от так собі ходив Гава в неблизьку дорогу з Дрогобича до Старого Міста. Проходячи з села до села, він торгував чіпцями, скиндячками, коралями, купував шерсть, шкірки з куниць, зайців і видр, придивлявся і розпитував, де й якими промислами селяни занімаються, і все те укладав в своїй пам'яті, мов у скрині, з котрої в разі потреби можна й треба буде видобувати добрі гроші.

Особливо сим разом хотів він придивитися до домашнього життя Староміського, розвідати про його обставини родинні і маєткові і відповідно до них уладитися так, щоб ніяким світом не випустити з рук сеї золотої нитки. Старий Фавель під час довгих вандрівок по селах при кождій нагоді давав йому мудрі ради, як поступати з «гоями». Та й сам Гава — не взяв його кат — догадливий удався.

Вже тепер, хоч який молодий, він чув у собі доволі сили, щоб заткнути за пояс свого наставника, і не раз із жалем дивився на старого Фавля, що хоч який розумний та бувалий, а все-таки в шістдесятім році життя був так само бідний, як Гава в шістнадцятім.

Від староміських жидів Гава без труду розвідав усю історію і всю обстанову старого «чіпчаря». Дізнався, що він гадає віддавати заміж доньку, розпитав усе, що йому було треба, і про того будущого зятя і, вертаючи пішки до Дрогобича, старався всі ті відомості переробити в своїй голові і виробити собі ясний план для дальшого поступування. Поперед усього важне було те, що чіпці йшли в продажі дуже добре. Гава вже не продавав їх поблизько Дрогобича; він познакомився з крамарями в Стрию, Сколім, Борині, Турці, Рудках, Комарні і продавав їх за готові гроші цілі партії по п'ять та по десять штук, беручи не по 20, а по 40 крейцарів за штуку, котру крамарі продавали по 50 і по більше. Про «старі», дешеві чіпці Староміського лишилася лиш споминка, а проте «нові», жидівські чіпці йшли, як у воду, так що Гава деколи не міг настарчити на замовлення. Весь гешефт з чіпцями давав йому щотижня 10 з[олотих] р[инських] чистого зиску при дуже малих клопотах і видатках. Очевидна річ, що діло се було таке, що за ніщо в світі не слід було випускати його з рук.

З другого боку Гава міркував, що коли допустити родину Староміських, щоб стала на своїх ногах, то дуже легко може вийти таке, що родина та висковзнеться з його рук, або який-небудь другий жид переб'є йому заробіток. Особливо лякався він будущого зятя, про котрого чув, що є хлопець тямущий, трудящий і запопадливий.

«Добре би було, якби він пропав собі куди-небудь до чорта в зуби,— міркував Гава,— або ось якби його взяли до війська!» Але в тій хвилі він згадав, що той будущий зять перейшов уже всі три класи асентерункові, і пропадати йому більше нікуди й ні за чим. Треба було перепроситися з тим, що було, і Гава доконав сього в своїй голові дуже швиденько.

— І чим же властиво він може стати мені на перешкоді? — скрикнув він майже весело.— Бідолах, жебрак, і до таких самих жебраків пристане, то й що з того вийде? Буде заробляти фірманкою,— знаємо ми, кілько він там заробить! І що то за заробок: нині є, а завтра поминай як

звали! А коли зарібку не стане, то можна буде й його вкупі з другими в свої руки взяти. А се, значить, ще й ліпше для мене. Роботу і для него яку-небудь винайдемо. Добре, нехай і так буде! Нехай жениться, нехай іде на пристайство до тої каліки! Всі вони будуть робити на мене! — І при тім похилив він голову, немов затягав чимраз нові вузлики тої сіті, котрою хотів обмотати всю тоту нещасливу родину.

— Тілько поперед усього, Гаво,— говорив він сам до себе жартовливо-навчаючим тоном,— не дуже квапся! Маєш час. Тілько не раптом! Не думай усе разом загарбати, а помаленьку! Тепер заробок добрий і для мене, і для них, нехай заробляють, нехай тішаться, се нічого не завадить. Хто знає, чи довго се потриває. А втім, чи потриває, чи не потриває, скоро побачиш, що їм гребінь починає відростати, зараз треба так зробити, щоби троха похуділи. То їм дасть пізнати, що на світі раз ведеться, другий раз ні. Потому знов їх троха підіймемо, вдячні будуть. А потому знов до землі. А там побачимо, що дасться дальше зробити. Ни, ни, якось-то буде. Хіба би не цвіла, щоби не родила, он як!

— А поки що,— міркував далі Гава,— треба мати бачне око, вишукувати нові гешефти! А що ту гешефтів, і яких мудрих гешефтів! Бігме, боже, не розумію, як се так таки ніхто й не думає позабирати все те в свої руки! Наш брат жид позасідав по коршмах та по шинках, хлопів розпоює та в бабів яйця й масло за дурничку купує і гадає, що вже бог зна яку штуку вдіяв. А що ж се за гешефт — яйця й масло! Тьфу! Ту гешефти зовсім не такі, самі напрошуються, треба тілько вміти до них узятися. От на горах бойки волів випасають, та й яких волів! Ай-ай-ай! Жиди купують ті воли на ярмарках і гонять до Відня! От дурні! Що з того за зиск можна мати? Зиск не бог зна який, бо бойка на ярмарку не ошукаєш, ціну він цабанить, як за рідного батька, і торгується, як оглашенний. А нехай так по дорозі пара волів здохне,— яка величезна страта! Ні, гешефт є на волах, але не з того кінця. От якби того самого бойка так підійти, щоб йому здавалося, що воли його, а вони на ділі були б мої. Він би їх годував, пантрував і на ярмарок приводив, а я би їх продавав бойкові на горівку, а решту грошей собі в кишеню — фу! А там пара волів по чотириста, по п'ятсот ринських! От гешефт, не жаль сказати, що гешефт!

Гава аж очі прижмурив і губи зложив, немов ложку від меду облизував,— таким принадним і блискучим видався йому той новий гешефт, що виринав в його уяві поки що ще в неозначених обрисах, але, проте, в рожевому світлі.

VIII

Минуло півроку. Староміські жили мов у бога за дверми. Заробок не переривався, але, противно, навіть подвоївся після того, як Маринця, оце місяць тому назад, вийшла замуж за Андруся. Андрусь купив віз і пару добрих коней і возив дубові бруси для залізної дороги, що будувалася якраз тоді між Хировом і Добромилем, і притім заробляв дуже гарні гроші. Правда, за послідні два місяці Гава замовляв уже менше чіпців, але замість того для якихось мазурських сіл показалися потрібні тонкі сітки, плетені так само, як чіпці, і уживані там замість шлюбних вельонів; сітки ті давали ще ліпший заробок, ніж чіпці.

Був гарний осінній день, коли Гава знову навістив хату Староміського. Навіть та стара хата під рукою молодого і господарного Андруся немов помолодшала і стала похожа на порядну господарську оселю. Але Гава не глядів на ті обстанови. В очах його миготіли якісь огники, як у очах того кота, що готовиться скочити на намічену вже добичу.

— Добрий день вам, пане Староміський! — сказав Гава, входячи в хату.

— А, як ся маєш, Гаво?

— Зле ся маю,— відповів жидок, сідаючи на лаві.— Кепські торги.

— Е, що там, дасть бог, то й ліпші будуть.

— Може, колись і будуть ліпші, але тепер кепсько з нами. Знаєте, вже три неділі чекаю. Від трьох неділь ані одного чіпця не продав.

— Не може бути! — скрикнув Староміський напівжартівливо, не дуже-то вірячи Гавиним словам.

— Ба, не може бути, коли так є! Всі мають досить чіпців на тепер, ни, і що їм зробимо.

— Треба шукати де далі, де нас ще не знають.

— Шукав я, шукав, нічого не помагає. А я думаю, що на якийсь час треба перестати робити.

— Перестати робити! — скрикнув і собі ж тепер переляканий Староміський.— Тепер перестати робити, коли саме найліпша пора до роботи? Ціле літо, коли можна було в полі заробити і собі треба було хоч десь щось рушити, то ми сиділи за кроснами, а тепер, коли сама пора така, щоби сидіти дома, то маємо перестати робити? Ні, Гаво, жартуєш!

— Ни, але що ж я вам пораджу? — майже крізь сльози скрикнув Гава.— Коли у мене ніхто чіпців не купує. Маю їх на складі три копі, і що з ними робити? А кілько я в них грошей вбухав, самі порахуйте!

— Але бійся бога, Гаво, що ж ми будемо робити?

— Ни, бог ласкав, і ви не загинете,— всміхаючись потішав Гава.— Маєте, нівроки, такого доброго зятя, що тілько грошей заробляє при колії, то якось вижиєте. А може, за місяць, за другий і на чіпці знов покуп буде. Скоро тілько почнуть купувати, то будьте певні, що я зараз до вас зголошуся.

— Ну, але ті, що вже готові, що з ними буде?

— А багато їх маєте?

— Сорок штук.

— Га, що вже маю робити, мушу їх забрати. Нехай страчу, а слова додержу.

Гава взяв чіпці і заплатив гроші. Староміський стояв коло стола, позираючи на позасновувані кросна і на засумовані лиця дочок, і чухався в потилицю.

— Ні, Гаво,— сказав він напослідок рішуче,— то не може бути, щоби ми тепер перестали робити.

— Ни, то робіть,— відповідав Гава, здвигаючи плечима.

— Слухай, Гаво! Я думаю, чи так не буде добре. У нас є ту ще пару крейцарів наскладаних, накупимо матеріалу і будемо робити, а скоро купець кинеться, то ти будеш мати товар готовий.

Гаві тільки того й треба було.

— Що ж, коли хочете, то нехай і так буде. Та тільки я вам наперед повідаю, що не знаю, кілько часу треба буде чекати на купця.

— Що робити! Кілько треба буде чекати, то й почекаємо, а тим часом будемо робити. Адже ж на заробіток тепер нікуди не підемо, а дома дарма сидіти — гріх. А так роблячи, бодай надію будемо мати, що не дарма робимо.

Гава пішов від Староміських в дуже веселім настрої. Справа сама собою якось стала на таку дорогу, що легко було догадатися її неохибного кінця.

IX

Пройшло два місяці. Здавалось, що Гава зовсім забув о своїх давніх знайомих, не навідувався, ані одним словом не давав їм о собі знати.

Аж ось раз у понеділок, у препогану сльоту і студінь, спіткав він Староміського на дрогобицькім ринку. Старий, увесь оббризканий болотом, обшарпаний і піднепалий, згорбився і постарівся о яких десять літ. В закоценілій від студені руці держав він свою палицю з дзвінком, а на ній зв'язку чіпців. Ніхто не звертав на нього уваги, ніхто не підходив і не питав навіть, яка ціна його товару.

— Як ся маєте, пане Староміський? — обізвався Гава, наближаючись до старого.

— А, як ся маєш, Гаво! — проговорив Староміський якимось надламаним голосом.

— Ни, що там у вас чувати?

— Біда, Гаво! Доведеться нам усім на пні вмирати.

— Як то вмирати! Защо вмирати? Пощо на пні вмирати?

— З нужди, з голоду! Зима йде, а в нас заробітку нема, хоч забийся!

— А то чому? Адже при колії тепер заробітки найліпші, платять добре.

— Що з того, коли зятеві один кінь відійшов! А одним конем із дому вибиратися ніщо.

— Один кінь відійшов! О, то зле! Треба купити другого.

— Ба, купити, але за що купити? Що було грошей, то ми видали на нитки, наплели тих проклятих чіпців, лежать того цілі купи, а ніхто купувати не хоче.

— А ви трібували самі продавати? — спитав Гава, ледве скриваючи своє злорадство.

— Що ж мав чоловік робити? —відповів Староміський, немовби звиняючись.— Носив я їх і до Самбора, і до Перемишля, і до Дрогобича, ніде ніхто і не дивиться. І що тепер робитоньки, що початоньки, вже й сам не знаю.

— І я не знаю,— відповів Гава,— і мої чіпці лежать.

— Видно, що нас бог зовсім опустив! — простогнав Староміський, ударившись об поли рукою.

— Ни, не кажіть так, пане Староміський,—навчаючим голосом сказав Гава,— не годиться таке говорити. Знаєте що, ходімо разом до шинку, вип'ємо по скляночці пива; огріємося троха, бо ту холодно з біса, і поговоримо, може, найдеться для вас яка рада.

Староміський радо пішов слідом за Гавою.

Перед ним замиготів промінь надії.

— Знаєте що, пане Староміський, — промовив Гава, коли вони трохи обігрілися і випили по склянці пива,— а багато ви маєте тих чіпців готових?

— Цілих п'ять кіп. Чіпці як золото, а що мені з них?

— Ніхто не купує?

— Сам бачиш, що ніхто.

— Я вам се давно казав. Ни, але що то тепер говорити, тепер треба яку пораду давати. А багато вам треба на коня?

— Та коби хоч якого харлака. Тепер на пашу тісно в наших сторонах, за тридцять ринських можна коня купити.

— Тридцять ринських —то сума, пане Староміський. Ни, але знаєте що, я вам дам тридцять ринських — за ваші чіпці.

— Як то за мої чіпці?

— Ни, так за всі п'ять кіп.

— Бійся бога, Гаво! — скрикнув Староміський.—Адже я за самий матеріал двадцять п'ять срібла з докладом заплатив, а наша робота...

— Знаю се, знаю, але що ж я вам пораджу? Я і так тілько з доброго серця хочу вам помогти. У мене ще тамті чіпці лежать, а сі я купую так, на видиму страту. П'ять кіп. Що я з такою купою пічну? А не хочете моєї помочі, то я вам з нею не набиваюся.

Староміський аж затремтів. Промінь надії, що блиснув було йому перед хвилею, почав гаснути і тонути в пароці.

— Ні, Гаво! — лебедів він, обнімаючи своєю старечою рукою худий і жилавий лікоть Гави.— Я знаю, ти добрий хлопець, але бій же ся господа бога! Тридцять ринських за п'ять кіп чіпців, адже ж се виходить по десять крейцарів за чепець, якраз половина того, що варта товар.

— Знаю се, знаю,— уперто відповів Гава,— та що ж я можу на се порадити, коли того товару тепер навіть за півціни не продам.

— Ну, але перечекаєш троха, то ще й з зиском продаси.

— Перечекаєш! —скрикнув Гава мов ужалений.— Що то значить: перечекаєш? А пощо мені чекати? Чекайте ви, коли вам так добре! Ви гадаєте, що я гроші роблю, що я господар на грунті, що я багач, то й можу чекати? Як нині не маю грошей, то мушу здихати з голоду, і ніхто мені не поможе. Для мене чекати — смерть, ще гірше, ніж для вас.

— Ну, ну, Гаво, не гнівайся,— вспокоював його Староміський,— я се так тілько сказав, не з злого серця. Ну, нехай уже буде по-твоєму, що маю робити! Адже ж не можу власними очима гдядіти на гризоту дітей. Ох, Гаво, якби ти знав, яке там у нас пекло від того часу, як кінь відійшов!.. Серце крається. Діти плачуть, а зять ходить як одурілий, мало що головою о стіну не б'ється, ні розмови, ні роботи ніякої в хаті. Ще якби ми кого поховали з-поміж себе, то би так тяжко не було.

І дві грубі сльози повисли на сивих рісницях Староміського. Гава відвернувся, щоб не бачити тих сліз.

— Ни,— сказав він, перемовчавши пару хвиль, поки старий трохи вспокоївся,— то як же буде з чіпцями? Пристаєте на мою ціну?

— Що вже маю робити,— зойкнув старий,— нехай і так буде. Тілько знаєш, Гаво, не забувай за нас надалі! Дай нам заробіток, щоб ми не сиділи дармо, бо боюся, що при гризоті всі подуріємо.

— Е, бог з вами, пане Староміський, що вам там до голови приходить! Най нас усіх пан-біг боронить від того! А тепер слухайте, що я вам скажу. Я ту покличу писаря, зробимо контракт при свідках у нотарія, і я вам зараз дам гроші.

— А то пощо ще писати і нотареві платити? Хіба на слово мені не віриш?

— Ни, що там, віриш не віриш, усе то ліпше бути певним свого. А кошт увесь я сам понесу, то моя річ.

— Га, коли вже так хочеш, то нехай і так буде.

Гава живо найшов «покутного писаря», що сидів тут-таки в шинку і тут-таки за склянкою пива написав їм жаданий контракт. Гава казав дати ще дві склянки пива

для себе і для Староміського і, поки писар шкрябав по папері, він завів з ним розмову ще про одне «дільце».

— А щодо дальшого заробітку, то справді не знаю вже, як маю братися до тої річі,— говорив Гава.— Хіба знаєте, що зробимо? Плетіть ви з мого матеріалу.

— Що ж, для нас то все одно.

— Я вам за роботу дам від штуки по вісім крейцарів.

— Вісім крейцарів, Гаво? То замало.

— А мені бачиться, що не замало. Слухайте дальше: щотижня зробите мені тридцять штук,—се вже мусить бути, чи буде торг на чіпці, чи ні. В такому разі заробите щотижня чисті два ринські, ще й 40 крейцарів. Мало — то мало, але самі признайте, що все-таки ліпше, ніж нічого. І не потребуєте всі робити. Одна дочка може дещо шити, друга прясти, чи як там. А скоро тілько покуп ліпший буде, ни, то вже, розуміється, і роботи буде більше, і зарібку більше. Ни, що ж, пристаєте?

Староміський повісив свою сиву голову. Чув він, яке ярмо накладує йому Гава на шию, але не бачив змоги обминути його і, недовго думавши, згодився на те, що виложив йому Гава.

— Ни, то й на те зробимо нотаріальний контракт.

— Контракт? А то яким способом?

— Ни, так попросту, напишемо, що тепер весь рік від нинішнього дня я маю вам щотижня давати матеріал щонайменше на тридцять чіпців, а як треба буде, то й більше, і за кождий готовий чепець маю вам платити по вісім крейцарів. А по році схочете мати далі зо мною діло, то добре, а ні, то ні. Думаю, що на те можете спокійно підписатися.

І Староміський справді підписався. Гава лиш стиха усміхнувся, радуючись з такого мудрого гешефту. Він же ж брехав перед старим; чіпці його йшли тепер ліпше, ніж коли-небудь уперед, особливо в гірських округах, і плата, яку йому удалось накинути на Староміського, забезпечувала йому два рази більший зиск, ніж досі. Живо збігав він за старим Фавлем і попросив його, щоб, яко опікун, за нього, малолітнього, підписав у нотаря контракт з Староміським.

Старий Фавель аж по колінах себе ляснув і зацмокав, коли Гава розповів йому про свій гешефт з чіпцями, про котрий він досі і нічогісінько не чував від свого ученика,— так осторожно і крадькома вів своє діло Гава. Коли оба

контракти були підписані і засвідчені нотарем, то Фавель, виходячи з канцелярії, з якимось подивом і з пошаною позирав на довгобразу, сухорляву і вертку постать свого вихованця.

— Ни, ніврoку йому! — воркотів він.— Із нього, певне, щось велике буде. За моїх часів таких хлопців не бувало. І подумаєш, що йому ще вісімнадцять літ не минуло! Що то він покаже, як йому двадцять мине!

А Гава, сховавши за пазуху свого халата дорогоцінні документи, що віддавали в його руки на весь рік цілу міщанську родину, згадав заповіт свого батька і набожно прошептав:

— Хвала богу, і се добре на початок!

МАНІПУЛЯНТКА

І

Целя збудилася рано, пункт о пів до сьомої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на пошті, де вона служить експедиторкою. Передполуденна служба починається о сьомій і триває до другої пополудні. Целя, совісна і точна в сповнюванні своїх обов'язків, як загалом усі женщини, допущені до якої-будь публічної служби, привикла віддавна будитися о пів до сьомої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля не може заснути.

Хвилю вдивлювалася своїми великими чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками по сірому тлі. Посеред стіни висіло велике дзеркало, а по обох боках його широкої золоченої рами видно було дві групи фотографій у різьблених дерев'яних рамочках. Представляли вони її товаришок зі школи і з поштової служби. Целині очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати: в покоїку стояв легкий сутінок, бо одиноке вікно, що виходило на вулицю, заслонене було дерев'яною ролетою.

— Котра-то там година? — шепнула Целя і, простягши руку, взяла з круглого столика, що стояв тут же в головах у неї, малесенький золотий кишеньковий годинник. Хоча з досвіду знала, що будиться все о тій самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до сьомої! — сказала.— А мені здавалося, що я сьогодня заспала. Правда, нині рано служби не маю, ну, але потурати собі не треба. Засплю нині, то засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи, підвела голову і сіла на ліжку. Була тільки в сорочці, що, обшита вгорі коронкою і зіп'ята

на раменах, ослонювала її груди і плечі, лишаючи голими гарні, мов із слонової кості виточені, рамена і шию. Надворі був теплий маєвий поранок. Лагідним рожевим проблиском просвічувало сонце крізь спущену ролету до покоїка молодої дівчини, наповнюючи його теплом і запахом весни, що мішався з запахом колонської води, яка стояла в флакончику на туалетці, і резеди, що цвіла в великім вазоні на вікні. Целя якийсь час сиділа, немов забувшися. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо топути в тім півсумерку, що лагодить усі обриси й блиски, спочивати в тій тиші, зрідка перериваній торохтінням коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на третій вулиці.

Але забуття тривало недовго. Целя отряслась із нього, стрепенула своєю головкою з коротко остриженим, м'яким, як шовк, попелястим волоссям, наділа панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чула себе здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив її; все, що було прикре або неприємне вчора, передучора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка її, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає поза пороги тої світлички, не заглядає в будущину. Що там будущина! Що там минувшина! Якось-то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку чинить правильне биття власної крові, тепло власного тіла, м'який дотик власної шкіри, почуття здоров'я, сили і свіжості власних мускулів. Зазирнула до дзеркала, моргнула жартівливо до свого образу і засміялася сердечно, показуючи два ряди білих рівних і дрібних зубків з-поза ніжних рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в легку перкалеву спідничку і білий негліжик. Натомість умивання заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій скляній умивальниці ще від учорашнього вечора, і Целя з правдивою розкішшю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена м'якою губкою, обтріпуючи, мов горобчик, грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях або з шиї котилися вниз на груди. Була се найбільша приємність її ранішнього туалету, упрощеного, оскільки можна, з огляду на службові обов'язки, приємність тим більша, що Целя могла вповні зазнавати її тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

Умившися і обтершись рушником, Целя перед дзеркалом розчесала волосся, розділюючи його над чолом на дві рівні часті, а відтак за кілька мінут скінчила зовсім свій туалет, спокійно, систематично і без нічиєї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлички, широко розвела руки, відтак зчепила їх понад головою і, спускаючи вниз, злегка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і, злегка потягнувши за шнурок, піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло сонячне світло до світлички, заливаючи її осліпляючим блиском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя, упоєна тим блиском, тим теплом, тою фізичною розкішшю життя, весни і молодості, всміхнута і рум'яна, поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Як же там гарно! Добрий день, сонце! Добрий день, весно! Добрий день, небо блакитне!

II

— А з ким то паннунця так розмовляють? — почувся нараз від дверей голос старої служниці, що ввійшла, щоб попрятати в Целиній світличці.

— Моя Осипова,— сказала Целя, не відповідаючи на се питання,— може би, час уже снідання дістати?

— А то що собі паннунця думають? — скрикнула добродушно Осипова.— Адже ж нині паннунця до служби не йдуть і разом з панством снідають. А панство ще сплять. Хіба де за годину снідання буде. Я ще навіть огонь не розклала, ані каву не змолола.

— А, правда! — сказала Целя, і її голос затремтів легким розчаруванням.— Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні. Целя була не дуже-то пильна читателька книжок, але в таких хвилях, як оця, коли треба було чекати з півтори години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була її одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, поки Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та, мабуть, книжка була не дуже займаюча, бо, не дочитавши навіть і одної сторони, Целя відложила її набік, попідливала свої квітки, позмітала пил із столика, з пари крісел і з більшого стола, а далі з дзеркала, з фотографій і з вікна.

Крутячися по своїй світличці, трібувала стиха забриніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чолі дівчини набігла хмарка.

— Коли ж бо мені то не чинить приємності снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову догори, немов відповідаючи на якесь наклонювання.— Коли ж бо я не хочу слухати дурного балакання пана Темницького, ані бути метою огнестрільних поглядів панича Темницького! Адже ж я не обов'язана підлягати їм! Адже ж я плачу їм за харч і за хату! Адже ж не з ласки вони держать мене!

Уся її фігурка тремтіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло поморщилося, очі стратили свій погідний, сонячний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складина болю і гіркості, якої перед хвилею ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота без батька і без матері. Старий дідусь посилав її до школи, а пізніше через якихось знайомих виробив їй місце на пошті (без протекції навіть такого мізерного місця дістати годі!), де, здавши приписаний екзамен, була принята за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, та й за те, що зробив, Целя благословить його пам'ять. Пенсія експедиторки — 35 гульденів місячно — вистарчає на скромне удержання; лекції музики на фортеп'яні і французької мови, котрі в свобідних хвилях дає двом донечкам властителя камениці, вистарчають їй на вбрання і інші приємності життя. В перспективі перед нею рисується по кількох або кільканадцятьох літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький домик з маленьким огородцем у малім місточку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні і тиха самітна світличка. Панна Целіна, щоправда, рідко забігає думкою в таку далеку будущину, але завсіди, коли їй се притрапиться, починає чогось зітхати — чи то з туги до такої ідилічної картини, чи з полусвідомого почуття, що, невважаючи на свою ідилічність, ся картина криє в собі якусь порожнечу, якісь темні безодні.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький — був то приятель небіжчика дідуся і при смертельній постелі обіцяв йому, що буде опікуватися бідною одинокою сиротою. Пан Темницький— то був пенсіонований урядник невисокого рангу, числив 68 літ, мав жінку о п'ять літ від себе старшу і глуху як

пень і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називається «веселий дідусь»: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'ясністі губи, завсіди зложені до усміху, малі і товщем запливаючі очка і здорові зуби і виглядав при своїй жінці, як її син, молодший від неї щонайменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно а акуратно, не служив ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, курив люльку і читав газети, а вечором ішов до касина, відки вертав перед десятою, аби не платити «шпери». В касині, тобто в товаристві своїх ровесників, славився як сміхованець і фацеціоніст, що, невважаючи на сьомий десяток літ, досі не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до «маленьких зворушень». А дома, коли сидів за столом при сніданні або обіді і весь час, свобідний від жування, заповнював своїм балаканням, лагідним, монотонним і усипляючим, був подібний до гладкого кота, що, розкішно муркотячи, пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися хапати його, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в його оксамитні лапки.

Півроку вже жила Целя у панства Темницьких, день у день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на його двозначні усміхи. Зразу забавляла її гутірка того пана, але опісля знудила монотонність і обмежений кругозір його думок. Вона трібувала з ним сперечатися, але се оказалося неможливим: усі її слова він приймав з добродушним усміхом, мов брикання малої пещеної дитини. Та що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жартливості і не позволяв собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чула себе при ньому супокійною. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся і яка почасти накладала пута й пану Темницькому. Але оце перед кількома тижнями прибув із Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь острий, задушливий дух, що від першої хвилі проняв Целю якоюсь тривогою, почав стискати її груди якимось невиясненим прочуттям остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований мужчина, з правильними обрисами лиця, з буйним темним заростом. Рухи його були повільні і по-

важні, голос баритоновий, трошечки хрипуватий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кождого руху, з кождого слова його було видно, що сей чоловік має дуже високе розуміння про свою вартість, що вміє панувати над собою, але заразом уміє і любить панувати над іншими і привик поборювати всякі трудності, що стоять на заваді його замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ холодним оком анатома і віддавна привик судити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого «я». Ворог дотепу і жартів, один тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то жидівський зворот «Wus tojgt mir dus?» (на що мені се придасться?) Був се його оклик, невідступна мірка, яку прикладав до кождої нової речі, щоб оцінити її вартість. Одним словом, був се чоловік наскрізь «позитивний» і реальний. Хоч мав, напевно, не більше тридцяти літ, то, проте, здавалося, що у нього не було ніколи тої «шумної» молодості, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав, що то запал і ентузіазм, що ціле його життя було рівною простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесилля. Як у добрій машині, так і в нього все, здавалося, було обраховане, зважене і згори зведене до певної рівноваги.

Перша його стріча з Целіною була дуже холодна і шаблонова. Старий пан Темницький запрезентував їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонилася, пан доктор буркнув «Дуже мені приємно» і зараз відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідання про якийсь клінічний випадок. Але по хвилі, коли побачив, що Целя пильно придивлялася йому, сказав тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татку, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розчинив і очі витріщив, бо ні про яку наречену свого сина нічогісінько не чув. Але син з непохитним супокоєм говорив дальше, скоса поглядаючи на Целю:

— Дочка примарія головного віденського шпиталю, одиначка і спадкоємниця величезної каменици на Грабені. Заручини відбулися ще в м'ясопусти. Я не писав вам про се нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та, невважаючи на се вияснення, батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванням і недо-

вір'ям. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що «татко» забув про розсіл, і, торкнувши його рукою за лікоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, розсіл вистине!

Тим часом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім байдужними запитами, на які дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тареля. А коли обід скінчився, і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що досі ледве міг усидіти з нетерплячки, звернувся до сина.

— Бійся бога, Мільку! Що се за наречена, про яку ти згадував?

— Наречена? — відповів супокійно доктор.— Ніякої нареченої у мене нема.

— Ну, так я й думав. Але що ж се ти за історії видумуєш?

— Се для тої,— і він мотнув головою в напрямі Целіної світлички.— Виджу, що вдивляється в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожду річ відразу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га! — засміявся пан Темницький.— Але ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає її: здалека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше,— сказав поважно пан доктор.— Нехай згори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться одначе, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від нього можна надіятися, а чого ні. Кілька день він сидів насупротив Целіни, мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледве кількома байдужними фразами. Пізніше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але натомість, кілька разів Целя осмілилася підвести очі, все стрічала його холодний зір, впертий в себе. Ще кілька день минуло — і в чорних невеличких очах доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали, ніби порохно серед пітьми, і розтлівалися що день, то дужче. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній усякий порив радості. Коли доктор промовив до неї часом, то почувала легку дрож на всім тілі, хоч досі нічогісінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч тінь оправдання тій її боязні.

Натомість старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і своє балакання майже виключно звертав до Целіни. Шпилькував емансипацію і емансипантоқ, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе емансипантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих паннів, жартував з женщин-урядників, поштмайстринь і т. ін. Остаточно Целя почала звільна догадуватися, що все те балакання не просте язикобиття, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль — яку, сього не могла доглупатися. Чула тільки, що по вислуханні цілогодинного гуторіння пана Темницького обхапує її якась утома, якесь обридження до світу і до життя, нехіть до праці і думання. Тимто й не диво, що все те вкупі в короткім часі мусило сприкрити їй спільні снідання, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше! — говорила вона, тупаючи ногою в своїй світличці, але завсігди в рішучій хвилі покидала її сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був одиноким другом її покійного дідуся, який дав їй його за опікуна. От і не диво, що її дитяча душа до крайньої можності держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так в'язала її теперішне з минулим. Покинути сю нитку — то значило віддатися безповоротно хвилям життя, без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все-таки знала вже з власного сумного досвіду і не з одного прикладу, що пускатися на ті хвилі — то не жарт.

— Але все ж таки вони добрі люди,— вспокоювало її золоте її серце.— Нехай і так, що у них є свої хиби, але не моя річ судити їх. Зо мною вони чемні і добрі, то що ж можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехіттю, з моєю глупою тривогою! Нерозсудлива я, невдячна, от що!

І, накартавши так свої власні нерви, вона знов ішла в товариство Темницьких, щоб із нього знов винести ту саму німу тривогу, те саме знеохочення і зденервування, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

III

— Е, що там! — сказала Целя, потрясаючи головкою і кидаючися то до вікна, то до дзеркала,— дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник — пів до восьмої. Ще щонайменше година до снідання. Взяла книжку і трібувала читати далі, але й се не йшло. Сонце зазирало до книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне примусове сидіння при поштовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покої, мов миш у норі! Ні, се справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своєї світлички, шукаючи очима, що би можна перенести, поставити на іншім місці або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері її покою: ввійшла Осипова з карафкою свіжої води. Поставивши воду, вона стала і з усміхом почала вдивлюватися в Целю.

— А ви чого так на мене дивитеся, як на ворону? — кликнула Целя з жартівливим обуренням.

— Бо маю рацію! — відказала Осипова, всміхаючись і моргаючи загадково.— А впрочім, коли іншим вільно на паннунцю так дивитися, то чому ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким іншим?

— Кождому, хто тілько хоче. Адже ж паннунця щодень сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скілько його воля, і паннунця не може йому сього заборонити.

Целя вся спалахнула рум'янцем.

— Фе, стидайтеся, Осипова! — скрикнула з невданою прикрістю в голосі.— І ви вже навчилися від старого пана цвікати мені в очі моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте, вичислюючи її неприємності? Чи думаєте, що я сама їх не почуваю? Чи думаєте, що мені се мило? Але що ж маю робити? Адже ж мушу якось жити! А ліпше їсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж умирати з голоду або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

— Але ж прошу паннунці! — скрикнула стара, не на жарт перелякавшися сього вибуху.— Що се паннунці бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі находиться? Я, що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я мала би насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю

люблю, як рідна мати? Най паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке? — весело спитала Целя, забувши вже прикрість, якої дізнала перед хвилею.

Осипова видобула з-за пазухи невеличку запечатану коверту і, не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганням подала її Целіні. На коверті написане було тільки її ім'я і назва, та, проте, Целя знов запалénілася, скинувши оком на адресу. Характер письма був їй відомий.

— А відки-то Осипова дістала те письмо?

— А се, прошу паннунці, дав мені знайомий експрес. Хотів іти до паннунці, але я йому кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була би відразу догадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, що його держала в руці, очевидно вагаючися, що має з ним ізробити. Рум'янець на її лиці щез, і воно поблідло, рожеві губи стислися, і в очицях блисло щось ніби гнів, обурення чи нетерплячка. Сказала вкінці холодно і з досадою:

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть мені того на будуще. Ніяких листів, ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що йому відповісти.

Се сказавши, відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержання листа було для неї приємне, чи неприємне, і о що властиво паннунці ходить.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула мені! Се знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила,— проворкотіла сердешна бабуся і відійшла до кухні.

Але Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о раму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. Вкінці рука піднеслася і енергічно кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень хоче від мене! — скрикнула з обуренням.— Причепився, мов п'явка, лазить за мною, як тінь, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещасте моє?

Груди її сильно хвилювали, очі блищали, гнів був справдішній. Але по хвилі Целя вспокоїлася, охолола

з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, немов судорожно в різні боки повикривлюваними буквами, і, раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який їй у тексті кинувся в очі, вибухла голосним сріблистим сміхом.

— Що за дурень! — сказала весело.— Навіть гніватися на нього серйозно не можна, хіба тільки сміятися. Ану, прочитай сей лист замісто газети! Мусить бути забавний, як і попередні.

І, вигідно сівши на кріслі, Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перериваючи читання своїми замітками, немовби розмовляла і передражнювалася з його автором.

«Третій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді».

— І не одержиш і на сей! Не надійся! — вперто мотнувши головою, сказала Целя.

«По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритися Вам. Важність справи, для якої се чиню, нехай оправдає мою влізливість».

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно, та сама, що й у перших листах: Ви, пані — ангел, Ви покорили моє серце, без Вас не можу жити, і так далі без кінця. Але ж прошу шановного пана, се все мене нічогісінько не обходить. Я без вас можу жити. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже сього догадатися з мого погляду, з кождої моєї міни! Та ба, як же ту бажати, щоб той пан чого-будь догадався! — додала з поганим виразом погорди на устах.

«Обдумавши поважно своє положення і зібравши про Вас, пані, деякі потрібні відомості»...

— Чи бачите його! — скрикнула Целя.— Він про мене відомості збирає! Він шпіонить мою минувшину! Негідник!

«...я переконався, що зверхній вигляд не омилив мене, що, полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свойого чуття для особи, не гідної того чуття. Я певнісінький, що, коли б Ви, пані, згодилися бути моєю, ми могли б устроїти своє спільне життя гармонійно і щасливо, оскільки щастя було би залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчали би нам як резерв

на чорну годину, а тим часом ми заробляли би на хліб чесною працею».

— Чи бач його! Як то він усе собі уложив! Не такий дурний, як видається! — шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на її чолі.

Вона вже знала з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що його средства, про які він згадував, се одержаний у спадку по батькові фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займається газетярством, і треба признати, що се, власне, була одна з головних причин її антипатії до нього. Вона так багато наслухалася непідхлібних історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні пиятики, галабурди і т. ін., що дрож пробігла її на думку — статися жінкою такого поганця. А при тім виглядав той конкурент зовсім не особливо. Целя, сама молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він, хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж, звичайно стареньку і немовби не на нього шиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої «долі», що трафлялася панні Целіні.

«Се кандидат на Кульпарків!» — мигнуло в душі у Целі, коли перший раз побачила його на пошті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі дивогляда справляли їй якийсь неспокій і заразом побуджували до сміху. Від того часу він почав частіше приходити на пошту, впиватися очима в кождий її рух і чатувати на вулиці, коли вона йшла на пошту або вертала додому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Ішов здалека, а як часом не міг обминути, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдком і втікав щодуху, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, несмілий, надряпаний, очевидно, тремтячою рукою, незручний у стилізації,— одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з нього потіхи, і хоч не знала назви свого німого адоратора, все-таки вгадала відразу, що він і автор листа, підписаний «Семіон Стоколоса» — се одна і та сама особа. І через думку їй не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довжезний,

пристрасний і ще смішніший в огнистім виражуванні чуття. А оцей третій лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, яка ждала в ньому знов сажнистих зітхань і сотнарових заклинань та дифірамбів на свою красоту, була троха розчарована і задумалася. Але задума та не тривала довго.

— Дурна ти, Целько! — скрикнула вона сама до себе.— Все те нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так, як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

«Запитаєте, пані, напевно, чому для висловлювання Вам сього всього вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для труса, ніж для мужчини?»

— Чи бач його? — скрикнула Целя з усміхом.— Як угадав! І відвагу має назвати річ її іменем, навіть коли та річ дотикає його самого. Еге, відвагу має! — додала по хвилі.— Але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

«Я справді трус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими я боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, кого люблю. Боюся зробити їм найменшу прикрість і через те не раз роблю її мимоволі, а се мучить і болить мене ще гірше, ніж їх самих. Чую, що бракує мені тої твердої підстави в поступуванні з людьми, яку дає товариське виховання і певність себе самого. Чую, що сама моя особа будить сміх і жаль, і се відбирає мені всяку сміліть, яку собі вирозумую. Тужно мені до людей, до приязні, любові, щастя — а чую, що здобути їх не можу так, як здобувають тисячі інших. «Так що ж, чи хочеш украсти їх із-за угла?» — запитаєте, пані, напевно».

— Чи сказився! — скликнула Целя з якимось переляком.— Точка в точку вгадав мою думку!

«Ні, дорога пані (ага, «дорога»! Вже знов починає! — шепнула Целя), я бажаю тільки вхопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле життя, всі свої сили присвятити на здобування того, що іншим щасливіша доля дарує без труду. Нині Ви, пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховості. Тож не прошу нічого більше, як лиш одного: позвольте мені дати Вам ближче пізнати себе! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків у тім напрямі, щоб перед людьми, у котрих Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, дотинки та неприємності.

Знаю, впрочім, тих людей, хоч і здалека, і можу Вам тільки одне сказати: стережіться, пані, зарівно батька, як і сина!»

— Ого, ось уже й жало гадюки! — шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

«Та чого ж я хочу?» — запитаєте, пані. Одного тільки: позвольте мені зблизитися до Вас, дати Вам ближче пізнати себе! Дайте мені знак, що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближення моє не зробить Вам ніякої прикрості! Напишіть»...

— Дурень! — скликнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма.— Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь йому зближуватися до мене! Хіба я йому бороню? Але ба, ту саме й єсть хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви позволили мені! Ні, ні, не хочу й чути про нього! Дам йому до пізнання, щоб і на очі мені більше не показувався. «Що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не справить Вам ніякої прикрості!» Ну, відки ж я се маю знати? Тьфу! Се якась безкровна слизь, якась галярета, не мужчина! Ну, малась би я спишна, якби дала йому руку! Той би мене замучив своїми чулостями й підозріннями! Всі жили би з мене вимотав! Ні, волю вже лишитися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непотребом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а потім порвала лист разом с ковертою, подерла на дрібні шматочки і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці, насупротив вікна, стояв автор листа з очима, вліпленими в вікно. Поява Целі, очевидно, перепудила його, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Сей вид видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А потім сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листа. Посипались вони вниз, мов снігові платочки, крутячись і розлітаючися в різні боки. Кілька з них, покрутившися та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, який усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до кам'яного тротуару, стояв на розі вулиці.

IV

— Прошу паннунці на сніданє! — сказала стара Осипова, підхилюючи двері світлички. Целя стрепенулася на її голос, але зараз же вспокоїлась, потрясла головою, а озирнувшися в дзеркалі і поправивши червону оксамитну стьожечку, якою зграбно перев'язала поперек тім'я своє коротке волосся, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз у раз порушуючи зів'ялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для її глухих вух, з якимись невидними сусідами. Впрочім, при столі старенька відзивалася дуже рідко і сиділа, вперши очі в якийсь один предмет, немовби не бачила нічого більше довкола. Целя дуже її жалувала, старалася услугувати їй при столі, розмовляти з нею знаками. Але старенька зразу чула себе якоюсь сконфуженою тими непривичними для неї об'явами чемності і співчуття. Віддавна привикла вона до того, що її найближчі цілковито ігнорували її і вважали немов якимось бездушним предметом, то й не диво, що зразу навіть з підозрінням почала було поглядати на Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі її ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшися, що Целіна зовсім далека від яких-будь своєкорисних замислів, старенька помалу привикла до оказуваних їй чемностей і приймала їх якось апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ся апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплого і сердечного, не ослабила її співчуття до нещасної старої жінки, при житті ще здеградованої між старе дрантя.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Темницький.— Вітаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького снилося?

Тим часом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрий день, пані!

Целя звичайно подавала йому руку, яку він стискав по-товариськи. Але сьогодні доктор, уклонившися, прудко підніс її руку до уст і поцілував. Целя почула гарячий дотик його уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий рум'янець залив її лице аж по вуха. А доктор, мов

і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немовбито помагаючи їй щось при наливанні кави, а властиво стараючися заспокоїти свою неспокійну кров.

— Що ж то панна емансипантка не ласкава навіть відповісти на привітанє старого? — балакав дальше жартівливим тоном пан Темницький.— А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті, з нового, вченого, самостійного покоління, мають свої окремі правила, свій окремий спосіб життя і волять завсіди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Але ж, таточку! — Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся.— Яка ж із мене емансипантка!

— Ну, ну, ну, нібито ми, старі, вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волоссячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне житє... степ широкий, світ одвертий... alleinstehende junge Dame [1], і там далі, і там далі...

— А коли-то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силкуючися повернути все в жарт, хоч із тону цілого сього балакання віяло на неї якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха! — сміявся пан Темницький, коли тим часом доктор, похилившися над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву.— Ха, ха, ха! Я певнісінький, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що се неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то таточко сьогодні дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тим часом пан Темницький уже скінчив свою каву і, обтерши собі уста і опершися ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючися підхопити кождий її рух, кождий позирк.

— Го, го, го! — балакав він невтомно.— Панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і емансипантки, нове поколінє, рівноуправнення з мужчинами, житє на власну руку, здобування будущини, аякже, аякже! Хто би вас

[1] Самостійна молода дама *(нім.)*.— *Ред.*

ближче не знав, той би вас замість святих купив. Але нас, старих горобців, на се не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що женщина — все женщина. Не один дурник думає собі: а, се новий тип, се женщина самостійна, майстриня своєї долі, жиє власною працею! А він і не знає, що тій майстрині зовсім чого іншого хочеться. Все мода та й годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшики з пташками, потім на тюрнюри,— настала мода і на емансипацію, на рівноуправнення, здобування будущини власною працею. А то все — зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і тюрнюри, і емансипація! Все має тілько одну мету — здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенную з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить...— загоеорила звільна Целя, якій се балакання відбирало всякий апетит, але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всьому заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тілько паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не говорить.

— Але ж, татку,— озвався доктор, знуджений також тим балаканням,— що се татко обібрав собі за тему до розмови!

Нібито татко коли-будь говорив про інші теми!

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. Бо то бачиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плакатів, реклами. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ,— зараз її на показ дає, в газетах інсерує, по вулицях афішує, на всі чотири роги світа витрублює і вибубнює. Що, хіба неправда!

Доктор і Целя слухали тої інтродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав усміхаючися «таточко».— Тож-бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, яку доля скривдила на маєтку. У неї здоров'я, сяке-таке личко, брівки, очка, охота до життя і уживання, радо би те бідацтво і між людей показатися, а ту обставини на припоні держать, дома біднота та тіснота, до порядного товариства двері позамикані... Що робити? Те, що мається цінного і гарного — личко, очка, брівки, волоссячко, ручки (пан Темницький вичислював се все з якимось особливим притиском, моргаючи то в сто-

рону Целі, то в сторону доктора і прижмурюючи очі, мов кіт на сонці) — все се можна показати народові хіба раз на тиждень, у церкві. Сього замало! І ось таке бідне сотворіння подається на практикантку, телеграфістку, телефоністку,— одним словом, де-будь на публічну службу, де би могло сидіти на видноті у всіх, ніби на виставі за склом. Хто хоче, може прийти і оглядати, може навіть попросити її встати і пройтися. «Прошу пані, чи нема для мене листа poste restante [1]!» — «На яку адресу?» — «Az 4». І наша емансипантка встає і йде до полиць з листами. А ту А — перша буква в азбуці, то й перескринок її стоїть у найвищій полиці. Отже, бідне сотворіння бере крісло, приставляє і з цілою урядовою повагою, а заразом з цілою дівочою грацією вилазить на крісло, стає на пальчиках і шукає, шукає, шукає в горішній полиці так довго, доки цікавий гість не оглянув докладно і ніжок, і талійки, і ручок, і шийки, і всього, о що йому ходило. «Ні, прошу пана, нема нічого!» — «Дякую пані і перепрошаю!» А за хвилю другий так само питає, потім третій, четвертий і так далі. Чи ж то не життя? На щастя, маємо ще державу, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли б отворено два рази стілько посад в такім роді і коли б не тілько не плачено за службу, але вимагано ще вступної такси, то і в такім разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи неправду говорю!

— Розуміється, що неправду! — з нервовим притиском відмовила Целя.

— Що? — скрикнув Темницький.— Пані смієте казати, що неправду?

— Авжеж, що неправду! Адже ж пан на моїм власнім прикладі міг би переконатися, що воно так не є. Адже ж пан сам признає, що мені зовсім не о те ходить, щоб ґфішуватися, але щоб чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, адже ж я не про вас говорив! — відказав старий, жартівливо прижмурюючи очі.— Адже ж ви у всім виїмок, у всім, у всім не подібні до інших! Хо-о-оч,— те «о» тягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий

[1] До вимоги *(франц.)*.— *Ред.*

канарок,— коли би так прийшлося признати святу правду, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки?

— Не думаю перед панею з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

Коли пан кидає на мене підозріння, то повинен пан витолкуватися, бо інакше мушу таке поступування назвати... назвати...

Духу не стало їй у грудях. В очах пекло щось ніби здавлювані сльози, що силоміць тислися бризнути. Але здержувала себе і заховувала спокійний вид, головно для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очі доктора.

— Прошу пані не називати ніяк,— сказав, добродушно всміхаючися, пан Темницький.— Мене, пані, словами не заженете у вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич стирчав ту сьогодня на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки паперу кинули йому пані на голову?

Він сказав се з такою певністю і з таким супокоєм, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висловлює, і хапає тільки для прикладу перший-ліпший факт, який йому наскочив на пам'ять.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане,— скрикнула встаючи з-за стола,— таке питання свідчить про низький спосіб мислення.

— Але ж, татку, як можете в подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачачи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напруго, не оглядаючись, і впала лицем на подушку в своїй світличці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безпідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли її тільки цинічні шпигання взагалі на жінок, що шукають власного заробку, та рівночасно тішило її потроху й те, що доктор у тім питанні станув ніби по її стороні. Сама не знала, чому сей, хоч і дуже слабенький, вираз співчуття справив їй якусь полегкість. Успокоївшися трохи, встала і пішла на лекцію.

— Але, татку,— сказав по відході Целі доктор, закурюючи папіросу,— справді не розумію, що маю думати...

— Про що?

— Досі вважав я тата чоловіком, який ніколи не забуває про форми товариської чемності.

— Ну, ну, ну, пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі.— Нехай тілько пан син покине ту роль, бо вона йому дуже не до лиця!

— Ні, татку,— сказав доктор з непохитним супокоєм,— я справді не пізнаю вас. Тратите власть над собсю. Починаєте бачити те, чого нема. Мені й не снилося моралізувати, але бачиться, що сама делікатність вимагає, аби татко поводився з нею прилично.

— А коли я маю в тім свою ціль, аби власне так із нею поводиться?

— Свою ціль? — спро́вола повторив доктор.— А то яку?

— Се вже моя річ. Я прецінь тебе не питаюся, яку ти маєш ціль, услугуючи їй при обіді, потакуючи її словам, не зводячи з неї очей і цілуючи її руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що се таткові сниться? Яку ж таку ціль можу мати?

— Се мене не обходить. Май собі яку хочеш, але позволь і мені мати свою. Впрочім, хто знає,— додав старий, насмішливо прижмурюючи очі і колишучися в кріслі,— чи остаточно наші стежки не зійдуться докупи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемності, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванням вліпив зір у батька. Починав пізнавати його з такого боку, якого досі й не догадувався, з боку більш анімального, ніж людського. Йов'яльний усміх, що світився на устах сього чоловіка, в його очах приняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив його зовсім. Але се був його батько! Вся та коротенька розмова зробила на нього дуже прикре враження, хоч і сам він не вмів собі докладно вияснити, що власне було в ній такого прикрого. Проте хотів звернути річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концепт з чоловіком, який буцімто стирчав під вікнами, і з паперовими свистками, киданими на нього, був не дуже-то щасливий.

— Концепт? Що се ти говориш! Аджеж се чистісінька правда! Сам я се бачив і не від сьогодні бачу того зітхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Якби ти побачив, що се за Адоніс! Чистий орангутанг. А наша панна емансипантка, бачиться, зовсім-таки до нього прихильна.

— Ну, що се татко говорить! — скрикнув доктор, диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую його й її. Переписуються, видаються на вулиці, а може й ще де-будь. Напевно не знаю, але маю підозріння, маю певні вказівки і сліди... Одним словом, прошу пана доктора, не кожда тота гесталка, що в довгій сукні ходить.

— Се стара річ,— сказав доктор, поборюючи своє збентеження.— Але знов я не припускав....

— Доктор — і не припускав! — скрикнув пан Темницький.— Ха, ха, ха! Але ж, пане докторе, припущення — се перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав батькові свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

V

Сонце пражило немилосердно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна, як бовдур, хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її зачеплене було на золоченім вістрі на вершку ратушевої вежі, мов величезна пошарпана хоругов. У повітрі пахло вогкістю. По вулицях повзли бочки з водою, скроплюючи куряву, і торохкотіли фіакри. Обернені до сонця вікна камениць позаслонювані були ролетами. На балконах недвижно стояли олеандри в дерев'яних шапликах. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротуарах, тільки на невеличкім сквері в тіні дерев, доквола плюскотячого водограю, бавилася купа дітей під оком няньок.

Було три чверті на другу. Целя в літнім бронзовім пальті і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами й червоно-жовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч була спека, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздразнення видно було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснені і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбувалася між нею і Темницькими при сніданні, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немовби вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції з першого поверху, ввійшов з нею до її світлички (що ж, адже ж сього не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому його балакання. Старість не радість,

чоловік з літами мимоволі тіркніє і бачить усе в темніших кольорах, особливо, коли се діло нове, до якого він не привик і якого важності не розуміє. Рада не рада, мусила Целя признати йому правду, мусила запевнити його, що не гнівається; зате взаміну він запевнив, що батько вже більше не позволить собі ні на що подібне в її присутності.

Опісля почав доктор розпитувати її про її життя, про подробиці служби, надії на будуще, проявляючи супокійне, але просте і щире заінтересування. Розмовляли так з півгодини — він, сидячи на кріслі при великім столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було, як снувала коло печі Осипова.

Целя, якій зразу стріча з доктором була неприємна, швидко почула себе побідженою і вспокоєною супокійним тоном його розмови, повільними і статочними рухами, щирістю, далекою від усякої афектації, і тим приязним добродушшям, з яким він оправдував перед нею нетактовний поступок батька або з яким усміхався, слухаючи її мрій про будуще життя яко стара панна поштмайстриня десь у самотнім домику в глухім провінціальнім місточку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвилі. В його очах не миготіли ті зловіщі іскорки, що так бентежили й мучили її досі. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуття власної сили і певності себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалась їй думка:

«От якби-то могти мандрувати мандрівку життя, опираючися на сильне рам'я такого чоловіка!»

Але се бажання далеке було від чутливого забарвлення, що могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Се був вивід чисто логічний, теоретичний, який не зачіпляв її серця і не бентежив крові. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А пречінь обід, на який вона пішла до спільної їдальні неперекір своїй ранішній постанові, знов роздражнив і рознервував її в високій мірі. Правда, старий Темницький сим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого,

несподіваного боку і тим сильніше враження зробила на неї.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою наречену. Показав Целі пару її листів, писаних по-німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив її поради. Бо то женщини на женщинах усе ліпше розуміються, ніж мужчини, а оці листи, по його думці, вказують на цілкєвиту незгідність їх характерів, а у його нареченої на недостачу любові до нього і навіть недостачу простої делікатності, поверховий спосіб мислення, егоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів, писаних у значній часті віденським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, які зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значучими. Приглядалася тільки характерові письма, але й він був невиразний, не то жіночий, не то мужеський. Тож очевидна річ, що ніякого свого суду про ті листи й їх авторку не могла висловити. Зрештою доктор не дуже й налягав на се. Бачилося, що ті листи були для нього тільки притокою для висловлення перед Целіною своїх поглядів на любов і на родинне життя. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій — ось що головна річ. Про маєток йому байдуже, маєток він має в голові й руках. Волить розірвати ті вузли, в які й так його майже без його волі вплутано. На ухо признався Целі, що його наречена молодша від нього тільки двома роками, а для панночки се вік дуже вже поважний. Впрочім, разить його у його нареченої брак усякої думки про життя, його задачі й обов'язки. Женщина, яка ні про що не думає, крім строїв і розривок, яка не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така женщина в наших часах і в родиннім житті не сповнить свого призначення. Бо яке ж вона виховання зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесилля? А маєток, хоч би й найбільший, нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесилля, ані навіть від матеріальної нужди.

Слова пливли у доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожде слово з дивним якимось нагоном влучало в груди бідної дівчини. Що се таке було в них, що так бентежило і тривожило її, але заразом прошибало якоюсь радісною дрожжю? Адже ж нічого тут не гово-

рено під її адресою, а особа, що дала причину до тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!..

Правда, доктор висловлював ясно і докладно багато таких думок, до яких і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мізкової праці, але чому ж то ті думки, висловлювані його устами, були в її очах такі нові, принадні й цінні, вилітали перед її розумовим зором, мов яркі огнисті ракети? Кілька разів доктор, немов ненавмисно, діткнув — щоправда, дуже делікатно — таких речей, які частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих, бажань,— і при кождім такім натяку Целя чула немов дотик павутини, чула, як якась електрична іскра пробігала по цілім її тілі.

Тим-то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа, мов причарована, раз паленіючи, то знов бліднючи, і тільки часом, з очевидним зусиллям, для чемності здобувалася на якесь слово. Їла мало, а зате випила кілька склянок води, толкуючися спекою. Говорячи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз його очей чинить на неї пригноблююче враження. Але власне те, що не дивився на неї, додавало його словам більше сили й суцільності. Невважаючи на незворушний спокій і суху на вид теоретичність докторського дискурсу, Целя кілька разів вибухала сміхом при його словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почула, що її очі починають підбігати слізьми — і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя, стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почулася нарешті свобідною від магнетичного впливу тої розмови. Бігла швидко, прямуючи до пошти, хоч мала часу ще чверть години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і ідей, що клекотіли в її нутрі, домагалися живого фізичного руху для привернення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй сим разом жодної прикрості — навпаки. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих туманів теплої і рожево забарвленої мли, серед якої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що, перебродивши її, побачить зараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого поняття.

Дорогою силкувалася впорядкувати свої думки, зупинити їх на чімось однім, виразнім і близькім, і дивним

способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немовби ся наречена сама виплила з-посеред тої рожевої мли. Целя так і бачила її духовими очима — стару, погану німкиню, з рудим волоссям і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обіймає доктора за шию, як впивається в його уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть її голос, повний пересадних пестощів, а при тім немилосердно пискливий: «Mein Liebeh!» [1]. І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокою і щастя, що мусила бути змарнована через се подружжя. І пощо? В якій цілі? Що йому з її маєтку, якого він не потребує? І що, власне, винен йому рідний край, що для такого «щастя» хоче його покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідоцтвом про брак патріотизму!

Так роздумуючи, Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до пошти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях їй захопило, чоло покрилося потом. Мусила спочити, і мимоволі очі її зупинилися на афішах, якими обліплений був наріжник камениці. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматами паперу, наклеюваними день у день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь кілько ж то глибоких драм скривали в собі не раз ті строкаті паперові лахмани! Кілько праці, сліз і гризоти невидимо плило поза ними! Ось довгий а вузький, огнисто-червоний пояс, здається, викрикає на все горло: «Горілка потаніла! Де? У Вільгельма Адама!» А там знов у кутку, майже під ринвою, скромно тулиться надрапане на чвертці паперу невправною жіночою рукою: «Stancia kontem zaraz do wynajencia» [2]. І думка Целі, втомлена довгою мандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить кудись інде, на вбоге піддашшя або в темні сутерені, де якась бідна прачка або послугачка щоденною важкою працею здобуває собі кусник чорного хліба, мусить числитися з кождою латочкою, а тепер нараз, за приходом гарячої пори, коли панство починає роз'їжджатися на

[1] Мій коханий! *(нім.)*.— *Ред.*
[2] Здається куток в кімнаті *(польськ.)*.— *Ред.*

ферії або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити болючу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаняти половину своєї малої тихої комірчини, і з дрожжю непевності, з молитвою на устах чекає день по дневі «кого їй пан біг пришле».

Але нараз думка Целі урвалася, завмерла, мов знесилена морозом пташина паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертній афіші, що, бачилось, скакала перед нею своїми грубими чорними літерами, яким тісно і невигідно було в широкій чорній обвідці! На полуотворених устах Целіни завмер окрик здивування і перестраху.

«Ольга Невірська, ц. к.[1] поштова маніпулянтка, по короткій, але тяжкій недузі вмерла сьогодні рано в двадцятій весні життя. Погріб відбудеться 14 с[ього] м[ісяця]. Безутішна в жалю мати запрошує всіх кревних і знайомих на сей сумний обряд».

Целя вже другий і третій раз перечитувала ті слова, що мов градові зерна падали в її серце, не в'яжучися в ніяку живу цілість, у ніяке ясне почуття. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій, але тяжкій недузі... що се значиться? Адже ж Ольга позавчора ще була в службі, здоровісінька, хоч сумна і задумана, як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась їй на шию і почала цілувати її, сміючися голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішиться, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і виїде на село на цілі дві неділі. «Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, лишишся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?» І сльози закрутилися в її прегарних оченятах, і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозицька острим тоном упімнула їх обі, що тут урядове бюро, а не пансіонат. То було ще позавчора вполудне — а сьогодні! Сьогодні Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що се їй сталося! Що се може значити? — скрикнула Целя і, немов не довіряючи власним очам, усе ще вдивлювалася в афішу. Але афіша не давала ніякої відповіді на її питання і своєю мертвою, труп'ячою фізіономією повторяла усе одно й те саме.

— «Безутішна в жалю мати», — в нестямі повторяла

---

[1] Ц. К.— цісарсько-королівська.

Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками.— Бідна мати! Що вона тепер почне!..

І в її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся з приємними обрисами лиця, на якім заховалися ще сліди колишньої красоти, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для інших присвяченого життя, не закаламученого ніколи ніякими сумнівами, внутрішнім роздвоєнням ані гризотою сумління. Невважаючи на зморшки і сиве волосся, лице тої бабусі завсіди додавало Целі якоїсь відради, свіжості і сили, кілька разів, відвідуючи Ольгу, мала нагоду пробути кілька годин у її товаристві.

«Побігти б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося!» — мигнула думка в Целиній голові, і вона випросталась і піднесла чоло, як коли би почуття товариського і чисто людського обов'язку відразу подвоїло її сили і зробило лад у її розбурханім нутрі.

В тій хвилі з ратуші залунав голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить! — в розпуці скрикнула Целя і поспішним кроком подалася до пошти, боячись, щоб і так уже не зустріли її понурі погляди і закиди пунктуальної, як машина, пані Грозицької, яка, певне, вже добрих десять мінут сидить коло свойого бюрка.

— От нещастя! — повторяла Целя цілу дорогу.— Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Адже ж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якось помарніла. Боже мій, боже, ось яке-то воно наше життя!

І поспішним кроком ввійшла в браму поштового будинку, а потім звернула зараз наліво до канцелярії, де надавано рекомендовані листи і відбирано листи poste restante. При сих останніх була її служба.

VI

Пані Грозицька справді сиділа вже на своїм місці і з звичайним своїм понурим видом приймала рекомендовані листи. Була то жінка поверх 45 літ, з сивіючим уже волссєм, з подовгастим і жовтим, мов пергамін, лицем, з полинялими очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якімсь збанкрутованім купці; зі свого

скупенького поштового зарібку мусила виховувати троє дрібних дітей. Тим-то й не диво, що вгиналася під тягарем гризоти і праці не стільки бюрової, скільки домашньої, і що той тягар вигасив у її серці всяку іскру веселості і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюванні своїх обов'язків, які, незважаючи на всю свою ваготу, були для неї майже одинокою дошкою рятунку по розтрощенні її життєвого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною супроти інших. Працюючи під її холодним, чисто бюрократичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозицька, невважаючи на повних десять літ, просиджених уже на тім кріслі при бюрі рекомендованих листів, не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жадну вищу рангу не мала надії, не хотячи рушатися зі Львова на провінцію, то все-таки силою свого старшого віку і давнішої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи що до неї належало, вона, проте, знала і бачила все, що робили інші в бюрі. Найменше занедбання товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух — усе се стрічало її докірливий погляд або нагану. Була немовби сумління бюра, холодна і нелицеприятна душа тої машини, що звільна і систематично висисала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній женщин.

Сьогодні, однак, пані Грозицька, невважаючи на свій звичайний понурий погляд, не картала Целю за хвилеве опізнення, а навіть, користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюра, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальта і капелюха.

— А чули вже, пані, про нещасну Ольгу?

— Боже мій! — скрикнула Целя.— Що се таке з нею сталося? Власне тілько я побачила афіш на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидше б я була надіялася грому з ясного неба.

— А я се вже давно знала, що тота дівчина недобре скінчить,— сказала пані Грозицька, киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знати для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, їй зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тілько зробила, треба було за нею пере-

глядати і поправляти. Очевидно, робила, зовсім про що інше думаючи. Покарав її бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи та поправляючи її помилки.

Мороз пройшов у Целі поза плечима при тих словах. Ся невмолима службистість навіть перед лицем смерті мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а проте була зовсім зрозумілою. Служба поштова більше, може, ніж яка-будь інша, крім залізничої, вимагає строгої пунктуальності і уваги, зверненої на кожну найменшу дрібницю, а при тім якнайбільшого поспіху. Одно колісце, що обертається менше регулярно, менше докладно і повільніше, ніж інші, псує гармонію цілої машини. Праця тут збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюра. Відси конечність ненастанної обопільної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюрі.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрої подвійно пригнобленім — раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а по-друге, закидом пані Грозицької, киненим на її свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів poste restante, які Целя повинна була якнайшвидше розсортувати — окремо звичайні, а окремо рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і покладати в осібних перескриньках шафи. Не менше також треба було вважати на окремі полички постійних абонентів, які платять певну суму річно за те, щоб у поштовій експедиції мати окреме місце для листів і посилок, що надходять на їх адресу.

Оця робота, утяжлива і скомплікована задля формалістики і різних дрібниць, на які треба вважати, зовсім не така маловажна, як би се могло здаватися. Сортуючи листи, Целя пригадала собі факт з перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанині вона кинула була один лист poste restante, значений буквами A. Z., замість до скриньки A — в противний кут шафи, до скриньки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист A. Z. Переглянувши всі листи в скриньці A, Целя відповіла, що такого листа нема. На другий день приходить той самий молодий чоловік з лицем затривоженим і змученим і знов питає про лист під тою ж адре-

сою. Листа нема. Молодий чоловік став мов остовпілий коло решітки і не рушався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися,— сказав він тремтячим, але покірним голосом.— Такий лист п о в и н е н бути.

Целя ще раз переглянула скриньку, листа A. Z. не було.

— Може, прийде з найближчою експедицією,—сказала на хибив-трафив, хотячи позбутися впертого.

— А коли ж приходить найближча експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І, відвернувшися, він стояв іще хвилю, мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоб навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице його, худе і пожовкле,за сю годину майже позеленіло. Видно було, що сю годину він страшенно перемучився. Мовчки став коло дерев'яної решітки, вліпивши свої великі, невимовно сумовиті очі в Целінине лице, немовби від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити йому, чи не жити.

— Прошу пана, листа під адресою A. Z. нема,— сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема! — скрикнув молодий чоловік голосом, повним розпуки.— Чи направду нема?

— Що ж то я буду пана ошукувати? — буркнула йому з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваються,— сказав молодий чоловік благаючим голосом.— Я маю відомість, що лист мусить бути. А той лист для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає про цілу мою будущину, про моє життя... або смерть.

— Що ж я на те пану пораджу, коли того листа нема!

Молодий чоловік поблід іще дужче і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до дерев'яної решітки. В тій хвилі пані Грозицька, незважаючи на натовп праці, встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай-но пані загляне до скриньки Z.

Целя видивилася на неї напів з зачудуванням, напів з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою, вихопила всі листи, зложені в скриньці Z. Перший, що впав

їй у очі, був лист під адресою A. Z., наданий у Підволочиськах, так, як казав молодий чоловік, значить, без найменшого сумніву той самий, про який він так нетерпеливо допитувався. Целя поблідла і ледве чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є? — скрикнув молодий чоловік коло решітки і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерті не забуде того довгого-довгого погляду, яким окинув її молодий чоловік, коли його оббризкали водою і він, прийшовши до себе, піднявся на ноги,— не забуде й тих слів, які він прошептав своїми безкровними устами:

— Дякуйте, пані, богу і отсій пані! — прошептав він.— Ви могли сьогодні статися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний докір і заразом яка радісна надія виражалися в його очах, голосі й цілій подобі, коли він, держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюра! Целя, зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався розпечатати лист. Вкінці щез на скруті вулиці. Від того часу Целя ніколи вже більше не бачила його ані не могла довідатися про зміст того листа. Та все-таки була се перша і дуже досадна лекція терпливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ся пригода при сортуванні листів, а то головно під впливом закидів пані Грозицької против її помершої приятельки. Целя чула, що ті закиди почасти трафляють і її саму, і працювала з подвоєним завзяттям, наморщивши чоло так само, як і пані Грозицька. Кілька разів переривали їй роботу сторони, що зголошувалися за листами. Обслугувала їх мовчки, поспішно і терпеливо і зараз же сідала знов коло свого бюрка.

Нараз під руки її попався лист, адресований на її ім'я. Перервав він її монотонне заняття, здивував її моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, який злослива рука вложить між зуби або в кляпу машини, щоб на хвилю загальмувати її рух або попсувати його правильність. Але коли другий раз уважніше глянула на нього, переконалася, що адреса писана була рукою Сто-

колоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист набік, а сама кінчила сортування і розміщування листів по відповідних перескриньках великої експедиційної шафи.

Нараз пані Грозицька, користаючи з хвилевого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи одначе, працювати, похилена над великою надавчою книгою.

— І уявіть собі, пані, панна Ольга отруїлася!

— Що? Отруїлася? — скрикнула Целя перелякана.— Що пані мовчить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав мені офіціал Вимазаль, що живе тут же поруч із ними. Сьогодні досвіта, десь так коло четвертої години, почула мати в Ольжиній комірці якісь зойки і стогнання. Схопилася з постелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка в'ється на ліжку з болю. Питається її: «Що тобі, Олечко?» — «Нічого, мамо!» — «А чого ж кричиш? Може, болить що у тебе?» — «Ні, мамо». А тут аж зуби закусує, щоб не кричати, аж посиніла! А тут щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку, піна з рота виступає... «Бійся бога, Олечко,— кричить мати,— що тобі таке? Може, по лікаря послати?»— «Ні, мамо, не треба, йдіть спати, се мине!» Але мати вже її не слухала. Зараз розбудила пана Вимазаля, що живе тут же коло них, і послала його по доктора. Та поки сей знайшов лікаря, поки привів його на місце, минула добра година. Рятунок був уже запізній, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Але ж бійтеся бога, пані моя,— скрикнула вона,— чи направду отруїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав се за першим оглядом. А тілько не міг дійти, що се за отрута; різні антидоти, які їй задавав, не помагали. Здається, впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночі і кілька годин мучилася мовчки, щоб не збудити матері. Аж коли наслідки появилися цілковито і рятунок був майже неможливий...

— Мій боже! Мій боже! — скрикнула Целя ламаючи руки.— Але ж то страшенно! Бідна Оля! Але ж що могло попхнути її до такого розпучного кроку?

— Легкомисність, прошу пані,— суворо і рішучо відповіла пані Грозицька.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по її смерті,— говорила дальше пані Грозицька, притишуючи трохи голос,— лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О боже! — скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль, яко їх сусід, віддавна знав про зносини Ольги з якимось академіком, що, мабуть, мав з нею женитися, але перед півроком подався на судову службу до Боснії. Здається, що тут і треба шукати ключа до цілої сеї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило її з остовпіння аж питання якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової:

— Прошу пані, чи нема для мене листа під адресою «Кароліна Пташок»?

Целя машинально винайшла лист, адресований мужеською невправною рукою, подала його врадуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої думки. Але пані Грозицька не вистріляла ще всього засобу своїх набоїв.

— І представте собі, пані, зараз на донесення лікаря прибула комісія судово-лікарська. Трупа взяли до трупарні, де сьогодні мусять його секціонувати, а суд зарядив слідство, відки і яку мала вона отруту. І що ж показалося? Бідачка властиво не хотіла відбирати собі життя. Хотіла тілько, знаєте, пані,— тут пані Грозицька підійшла до Целі і шепнула їй до вуха кілька слів, від яких лице Целі облилося в першій хвилі ярким рум'янцем, а за хвилю поблідло, як полотно,— бо боялася стратити службу на пошті і зашкодити іншим женщинам, що остають у публічній службі. Ну, що ви на се скажете! Так дословнісінько вона й написала в карточці, коли мати десь на хвилю відвернулася, на кілька мінут перед приходом доктора. Що ж робить! Вишукала собі десь якусь бабу з гір, яка обіцялась їй за кілька ринських зварити якогось зілля, що мало зарадити всьому лихові. Отже, не знати, чи то баба кепського зілля наварила, чи, може, бідна Ольга зажила його більше, ніж було потрібно, досить, що замість затерти сліди своєї легкомисності, сама через неї наложила головою.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя, а її жива уява підхоплювала кожне слово Грозицької і перетворювала його на живі картини, страшенно виразні

і пластичні. Вона бачила Ольгу, яка, крім своїх прегарних очей, зовсім не визначалася вродою, на таємних сходинах з улюбленим; уявляла собі, як, спонукана своїм гарячим темпераментом і його пестощами та намовами, вона на хвилю тратить з очей границю, через яку обов'язковий суспільний порядок не позволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж до почуття фізичного болю, вона уявляла собі її муки, коли розбилася надія на скору направу зробленої похибки, коли улюблений зрадив її, а рівночасно звільна, але з неохибною певністю заповідалися наслідки хвилевого забуття. Тепер тільки почала Целя розуміти цілий душевний стан своєї приятельки в останніх часах, її вічну задуму і смуток тої невгомонної вперед щебетушки, часті і наглі зміни в її гуморі, незрозумілу дражливість, безпричинові скоки від сміху до сліз, або напади дивної якоїсь мрійності, якої у неї давніше не бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі і душили її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в остатні дні, засівши з нею десь у кутику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом малювала перед нею щастя материнства, якого не зазнала і яке пристроювала в найчудовніші квіти своєї уяви. «Ах, боже! — говорила вона.— Мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могти його пестити і тулити до себе,— що за щастя! Неба не хочу, тілько один день такого щастя! Бачити, як воно, манюсіньке, тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї груді всім своїм дрібненьким єством — і чути, що воно твоє, частина тебе самої — ох, Целінько! тілько день, тілько годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках!» І яка ж страшенна мука, яке пекло мусило клубитися в душі тої нещасної, коли, так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту у власному лоні!

Целя схопилася і почала живо ходити по бюрі, силувалася прогнати від себе ті жахом проймаючі картини, що вгризалися в її мозок і морозили кров у жилах. Але розгарячкована уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед очима Целі з невмолимою пластикою. Ціла скала могучих і болючих зворушень, від першого кроку, вчиненого в цілі відшукання фатальної баби, аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма, повна внутрішньої бо-

ротьби, унижень, тривог, розпуки і поривів безконечної чулості, стала їй перед очима. А пречінь же та дівчина, яку формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і легкодушною, в часі, коли йшла та страшенна боротьба в її нутрі, могла працювати в бюрі зі спокійним видом, могла чемно і терпливо обслугувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадити себе зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин. Целя почула правдивий перестрах перед тихим геройством тої дівчини. Її похибка, яку вона хотіла направити злочином, ціле те фатальне колесо від першого зла, що тягне за собою слідуючі, поки не пожре всеї душі, всеї істоти людської — цілий той омут щез із-перед очей Целі. В каламутних його хвилях вона бачила тільки одно — нещасну жертву, з серцем, прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за яке прощаються і найтяжчі провини.

І ясно стали перед її очима всі моменти остатнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоб ніхто, а особливо улюблена мати ні про що не знала. Під погрозою страхів напівдійсних, а напівфантастичних, роздутих уявою до велетенських розмірів, нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сільська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність сповненого злочину, коли подумала, що всі її надії на материнську розкіш в тій хвилі погибли безповоротно, а з ними разом погиб навіки й супокій її сумління, і всяка можність правдивої радості і щасливого життя — тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пітьма і розпука, і в її припливі нещасна одним духом випила весь відвар, воліючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя спеченими устами. В голові їй мішалося. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, що давив і душив її. Аж сльози, які по хвилі полилися рясно, принесли їй полегшу. На щастя, була се година, коли до бюра найменше приходило публіки. Целя сіла в куточку за дверима і тихо плакала, час від часу тільки обтираючи сльози і виходячи зі своєї

криївки, щоб обслужити нетерпливих гостей, що тупотіли ногами край решітки.

В сльозах розпливались острі стріли болю, легшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тільки велике милосердя для всіх страждущих навіть задля власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі якнайчастіше відвідувати і потішати горем прибиту Ольжину матір. І що найдивніше, в її чистій дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганьбленої, зовсім через те не змалів і не заплямився. Навпаки, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII

«І що ж таке всі мої дрібні дитинячі терпіння, знеохоти і розчарування в порівнянні до сеї страшенної трагедії!» — подумала Целя, обтираючи сльози і знов засідаючи до свого бюрка, куди кликала її нова купа листів, принесених із головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб заспокоїти себе по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила сю працю, кинула оком на лист Стоколоси, що лежав тут же під її рукою і досі не був розпечатаний. Сим разом одначе її душа, потрясена до глибини, далека була від усяких насмішок і погорди. Серце її повне було співчуття навіть для горя того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

«Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Стоколоса.— Треба було аж нинішньої досадної научки, яку Ви, пані, дали мені, може й без повзятого згори наміру, щоб отворити мені очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що ж я можу осягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене і були настілько щирі, що дали мені пізнати се зовсім недвозначно. Спасибі Вам за се! І богу дякувати, що так воно сталося. Тілько сьогодні, під впливом острого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу свойого чуття, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то се було би, може, для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, при-

страсна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім житті поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям,— така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупаря, на тюремного сторожа і тирана. Дрожу на саму думку про ті консеквенції, до яких вона могла б мене завести, про ті безконечні ряди дурниць і нетактів, які я зміг би наробити з любові, про ті муки, які причинювало б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що гордуєте мною, що бридитесь мною... а згори знаю, що такого переконання Ви не могли б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинутися, коли б один відрух Вашої руки не був зупинив мене впору. Так спасибі ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка заразом пробудила в мені моральне єство, повернула мене до свідомості свого обов'язку!»

Целя читала той лист з чимраз більшим зачудуванням. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим її теперішньому настроєві, немовби між тим фактом а теперішньою хвилею пройшли довгі роки. Для того-то незрозумілою видалась їй спочатку резигнація Стоколоси, і то якраз у хвилі, коли вона, наслідком якоїсь дивної асоціації ідей, готова була далеко прихильніше слухати його слів, ніж досі.

Хвилю вона думала, що весь той вступ — се тільки викрут закоханого чоловіка, фраза, вимірена на викликання ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися знайти там просьбу — відписати йому хоч би кілька слів, дозволити йому бачитися з нею або щось інше в тім роді. Тим часом кінець листа був короткий і зовсім сухий.

«Віднині не буду вже Вам, пані, докучати своїм видом. Власне вертаю від нотаря, де я підписав контракт продажі своєї реальности, про яку я так часто снив, що станеться гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях життя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїжджаю зі Львова і надіюся, що не швидко верну до нього».

Підпис автора і нічого більше, ані слова, куди виїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання — нічогісінько.

— Ну, сей швидко надумався і, як видно, зовсім безповоротно,— прошептала Целя.— Я й не думала, щоб у нього знайшлося стільки сили волі.

І зітхнула. Хоч до Стоколоси було їй зовсім байдуже, то все-таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуття жалю і розчарування, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матері гуляла по луці, ганяючись за метеликами. І кілька разів один із тих летючих цвіточків був уже зовсім близько її руценят, і вона з рознятими усточками і витріщеними блискучими оченятами помаленьку підкрадалася до нього, аж поки нараз він, сполоханий, не фуркнув сваві льними викрутасами високо вгору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ламала губки і з загніваним личком кричала за ним: «Недобрий! Не потребую тебе!» Але тепер часи змінилися, і Целя не думала гніватися на метелика, котрий улетів у недосяглі простори.

«Що ж, може, воно ліпше так! Може, справді його правда»,— думала вона, вдивлюючися в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кінець кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але оскільки ж глибше, ширше гляділа вона тепер на се діло! Яким мілким видавався їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда се, все неправда, що він понисав! — скрикнула Целя майже наголос, так що аж пані Грозицька обернулась і змірила її суворим питаючим поглядом. «До такого переконання, як він отсе пише, він не міг дійти! — снувалося дальше пасмо її думок. — А коли вмовив його в себе, то тільки поневолі, щоб замаскувати перед самим собою стид і своє упокорення! «Я не повірив би ніколи, що ви мене любите». Дурню, дурню! Одного погляду, одного стиску руки правдиво люблячої женщини досить, щоб наповнити тебе тою вірою! «Я замучив би Вас своєю любов'ю».— Целя всміхнулася напівжалісно, напіввизиваюче.— Ну, рада б я бачити, як би ти доказав сеї штуки! «Любов моя перемінилась би на тирана»... І се пише чоловік, який — голову даю за се! — за крихітку оказаної йому любові почував би себе до обов'язку бути вдячним увесь свій вік! Бідний ідеаліст! Він не знає, що

поки тираном є любов і нічого іншого, поти тиранія та не може бути нещастям, ані злом і ніяка женщина, чиста, чесна, любляча і розумна, такої тиранії ніколи не злякається!»

Оттак думка її перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи про те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім противне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвилі знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Що ж, нехай і так буде! Конець, то й конець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула його до коверти і сховала до кишені. Сього листа рвати і викидати за вікно не думала.

VIII

Понад мурами міста пройшла буря, коротка, нàпрасна, літня. Загриміло кілька разів, густий грубий дощ пролився протягом десяти мінут, а за півгодини знов вияснилося. Вулиці були скроплені, курява змита, повітря свіже і пахуче, оскільки на се позволяла Полтва з притоками. Целя в своїм бюрі майже не завважила сеї маленької революції в природі; в її душі кидались і бурхали далеко сильніші враження.

Аж надвечір відітхнула трохи. Публіка в сю пору перестає вже купами приходити до бюра, часом тільки який запізнений гість загляне сюди. Целя стала коло отвореного вікна і віддихала холодним, бурею освіженим повітрям. Перед її очима проходили по обох тротуарах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірнього проходу, торохтіли фіакри і повози, лунали окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клекотіло містове життя.

І думка Целіни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В її голові настала тиша, одна з тих благословенних пауз, які настають часами тільки в молодім здоровім умі, що не стратив іще здібності відроджуватися з власних джерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові враження, всисає цілий безмір зовнішнього світу, красоти природи і людського життя, щоб наситившися тим різнобарвним матеріалом, розпочати відтак нову працю в спокійнішім темпі

і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила донедавна, була тільки губкою, що всисає нові враження, чула себе так, як нині рано, тільки живою істотою, котра бачить, чує і почуває,— нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі бистрої ріки. Звільна хитається тростина, колисана легкою хвилею, стиха шелестить, вторуючи своїм посестрам, і задумано глядить на могутні байдаки, сухе галуззя, диких птахів і людські трупи, що пливуть тут же поуз неї на каламутних хвилях. Куди пливуть і пощо? Хто би там допитував! А хто знає, може, в найближчій хвилі один із тих пливучих величезних предметів, попхнутий яким-будь випадковим штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінням вирве слабу, хитку тростину?..

— Добрий вечір, пані! — почувся в тій хвилі при дверях бюра знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край дерев'яної решітки насупротив її бюрка стояв доктор Темницький, похиливши свою могучу постать, щоб показати своє лице крізь решітку.

— А, добрий вечір пану! — відповіла Целя.

— Маю тут до пані два невеличкі справунки,— сказав доктор, злегка кивнувши головою.— Поперед усього я хотів би надати отсей лист яко рекомендований. Адже се до пані?..

І, не чекаючи на відповідь, ввіткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендування листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана,— відповіла Целя,— се до пані Грозицької.— І віднесла його сама до сусідки. Що по дорозі, проходячи поуз лампи, зиркнула на адрес і прочитала: «Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I. Stock, 10 Thür» [1],— се прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвилі лист був вписаний, Целя вручила докторові рецепіс і взяла від нього 15 кр[ейцарів] порто.

— Красненько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецепіс.

— А який же другий ваш справунок? — запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забирається відходити.

— Завідомити паню, що наш сторож, який звичайно вечером проводжає вас додому, нагло заслаб.

---

[1] Амалія Шмідт, Відень, базар Отта, будинок № 17, 1 поверх, двері 10 *(нім.).— Ред.*

— Ой, а що ж йому таке сталося? — скрикнула Целя.

— Не знаю, що йому там,— байдужно відповів доктор.— Те тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли, пані, позволите, то я сповню нині ролю garde des dames [1] і проведу вас додому.

— О, дуже пану дякую,— сказала Целя.— Тільки чи не ліпше було б, якби пан доктор був оглянув того бідного сторожа!

— О, про сторожа не бійтеся! — сказав доктор, сміючись.— Уже його там добре оглянено, та й слабість його не така небезпечна. Бачите,— додав з усміхом і майже шепотом, нахиляючися ще нижче,— неборачисько закропився трохи понад міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність «закропленого» сторожа.

— А ви, пані, довго ще мусите покутувати в сьому бюрі? — запитав по хвилі з усміхом.

— О, ні! Вже пів до дев'ятої,— сказала Целя поглядаючи на урядовий годинник,— а о дев'ятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю ще трохи роботи, але швидко буду готова.

Доктор охітно і без церемонії ввійшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозицька! — сказала Целя, познайомлюючи їх обоє. Пані Грозицька встала і поклонилася, спідлоба глянувши на Целю.

— Дуже мені приємно! — сказала своїм сухим голосом.— Батька вашого знала я колись... за ліпших часів. Бував навіть у нас. Ну, а тепер часи змінилися! — додала з силуваним усміхом.

В тих словах клубилося так багато гіркості, що доктор аж іздригнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дім пані добродійки часто згадує з великою симпатією,— збрехав доктор, щоб затерти неприємне враження слів пані Грозицької. Вона одначе вже не слухала його комплімента, але, відвернувшися, знов засіла при своїм бюрку і заглибилася в своїх паперах та рецепісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шаблоново-урядове умеблювання тої клітки, поки Целя

[1] Охоронця жінок *(франц.)*.— *Ред.*

занята була списуванням і порядкуванням листів на слідуючий день.

— Що се за пані, до якої ви надали лист? — сказала вона вкінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена,— так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна біґало по паперу.

— Написав я їй те,— говорив дальше доктор тоном незломної постанови,— що диктувало мені сумління. Написав їй, що її не люблю і не можу любити, а без любові женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на нього очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжі — се тілько глупота або трусливість тої власне сторони, яка жертвує себе. А притім же та жертва все безцільна і безплодна. Такої ролі в подружжі я грати не хочу за всі скарби світу. Се я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстень.

— Чи тілько не занадто поспішно поступаєте? — з усміхом запитала Целя.— Може, ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тілько в віддаленні від неї на хвилю вам видалося, що не любите її?

— Ну,— сказав доктор, усміхаючися напів меланхолійно, а напів насмішливо і не зводячи очей з її постави,— треба тілько раз бачити панну Амалію, раз поговорити з нею, щоб дійти до певності, що ніякий нерозважний поступок супроти неї неможливий.

— Чи так! — сказала Целя.— Ну, але остро ж ви судите! Не дай боже нікому підпасти під ваш суд, остріший від ваших скальпелів і ланцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте її, пані! — сказав доктор.— Я певнісінький, що й вона швидко потішиться по моїй страті. А втім, прошу пані, чоловік раз жиє, значить, перший його обов'язок — уникати прикростей там, де їх може уникнути, бо прикрості — се мінус життєвий, якого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм не в силі надолужити.

Целя тим часом з цілим завзяттям і з цілою натугою заглибилася в свою роботу. Кінчила її без поспіху, методично, як коли б ніякий доктор не існував тут же поруч неї і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохибності.

IX

З ударом дев'ятої години — ані на хвилю скоріше — пані Грозицька встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула своєю книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно руські, уставила в порядку тягарики від листової ваги, поскладала пера, заткала каламар,— одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, нарушуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібулі, якою для ощадності прикрите було зелене сукно бюрка. Потім почала одягатися.

Целя була вже вбрана і чекала на неї.

— Нехай панство на мене не ждуть,— сказала пані Грозицька.— Поки стара педантка вбереться і з місця вирушить, панство будете вже на Маріяцькій площі. Впрочім наші дороги зараз від порога розходяться, а я вже, богу дякувати, в такім віці,— додала іронічно, похиляючи голову перед доктором,— що прохід вечером по вулиці не представляє для мене зовсім ніякої небезпеки.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозицька повела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить сьому шарлатанові, а він їй плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я її остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публічна — то не ваша річ! У вас кров кипить, уста тремтять, очиці палають, а все се приналежності на службі зовсім непотрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозицька сумно похитала головою.

— Ну, але час мені додому,— сказала вкінці.— Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях її наслідки!

І, стогнучи, одягалася звільна, поки не прийшов поштовий сторож, щоб позамикати віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тим часом Целя, йдучи поруч доктора, розповідала їому з живим почуттям про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла б я відвідати її матір, потішити бідну ста-

рушку в такім тяжкім горі. Та що ж, завтра рано знов маю службу аж до другої години з полудня, годі вирватися.

— Служба — то неволя,— глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає? — живо відказала Целя.— А мені, прошу пана, донедавна зовсім так не здавалося. Навпаки, те регулярне, після годинника розмірене життя заспокоювало думки, чинило мене здоровішою, поважнішою, задоволеною. Прийду зі служби, з'їм обід, часом передрімаюся троха, читаю, піду на лекцію — і так минає день за днем. І я щаслива, бо, невважаючи на ту ніби неволю, а властиво на ті тісно означені рами, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую що жию власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чию ласку.

— Крім якоїсь там Грозицької, якогось там Вимазаля, Долежаля і тим подібних бюрових молів,— злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й про їх ласку не дбаю, бо знаю, що коли сповню добре свій обов'язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що стараюся жити з ними в згоді й гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одно й притерпіти, особливо коли ходить о дрібниці і о річі, в яких я сама не певна, чи моя правда. Але ж се, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тілько нашої служби.

Говорячи се, Целя впала в запал, оживилася незвичайно, видно було, що слова плили їй з серця. Чи то сумерки, що залягали по вулицях, слабо тільки розсвічувані газовими лампами, чи свіже вечірнє повітря, чи спокійний тон доктора додали їй такої смілості,— досить, що доктор ніколи ще не бачив її такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася йому такою чарующою, гарною, як у тій хвилі, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити її лице, що паленіло ніжним рум'янцем.

— Ви сказали, пані, що все се донедавна так було. Хіба ж тепер що змінилося?

— Як би се вам сказати?.. Властиво довкола мене ніщо не змінилося, але я в собі чую якусь зміну. Відколи ваш таточко з завзяттям, гідним ліпшої справи, почав мене день у день догризати тою службою і розсновувати та розмальовувати перед очима всі її недогоди, відтоді, признаюся вам, зробилась я якась вразливіша на ті дрібні

шпигання, без яких тут, звісно, не обходиться. Тягар моєї служби, якого я давніше майже не чула, починає, мов ярмо, вгризатися мені в шию. Маю часом хвилі знеохоти.

— А може, се тілько хвилі розбудженої свідомості?

— Що ж би се була за свідомість, така важка та болїюща?

— Свідомість схибленої цілі, змарнованого життя, страчених сил! — з глибокою рішучістю і понурим голосом сказав доктор.

Целя аж зупинилася, перепуджена.

— Що се пан говорить! — скрикнула.— Ну, пане доктор,— додала по хвилі,— таких зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Що ж, прошу пані, я лікар і з лікарського становища не можу говорити інакше. Не належу зовсім до тих людей, що спротивляються правам женщини до вищої освіти, до духової праці і до супірництва з мужчинами на полі публічної діяльності. Навпаки, нехай женщини вчаться, нехай думають, пишуть, працюють! Так багато ще поля неуправленого, так великий ще обшир незвісного і нерозслідженого, що чим більше тут робітників, тим ліпше.

— Хто би се чув, той би вас приняв за гарячого прихильника емансипації женщин,— жартуючи сказала Целя.

— І мав би повне правєо! — гаряче скрикнув доктор.— Я справді її прихильник. Нехай женщини емансипуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства. Тілько, яко лікар, я противлюсь одній емансипації і в тім пункті маю дуже сильного союзника — природу.

— Якій же то емансипації ви противитесь?

— Емансипації зі зв'язків сім'ї, подружжя, любові! — глибокомисно відповів доктор.— Те вічне нарікання на мужчин en général [1], те розбуджування штучної ненависті до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда емансипованого целібату і монастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розуміється, се тілько сумне, хвилеве збочення психофізіологічне, на яке я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю його джерела і міркую над способом, як би його найліпше вилічити.

---

[1] Взагалі *(франц.)*.— *Ред.*

— Признаюсь пану докторові,— сказала серйозно Целя,— що хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і протилежного мужчинам, то все-таки я не посміла би ніколи висмівати, ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і суспільну працю жінки зглядно ще нова і мало розповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує гарячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстреми, які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливості і силі того напряму. Екстреми такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очі, аби ті люди, нападаючи на пересадні вискоки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розуміється.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор.— Так славно ви бороните справу, про яку самі кажете, що ви противні їй. І признаюся вам, пані, що в цілій тій гарній обороні, власне, та заява була для мене найціннішою.

— Для чого? Чи ви сумнівалися про се?

— Ну, міг сумніватися. Адже ж дотеперішнє ваше життя, а особливо те добровільне зношення поштової неволі не дуже-то сильно свідчить про вашу охоту до родинного життя.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношення неволі! Адже ж се з вашого боку гірка насмішка! Що ж маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Коли ж бо й свояків таких не маю! Чи вкінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, де жили.

— Ні, прошу пані,— сказав доктор, коли обоє звернулися до сходів,— нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще один вихід.

— Знаю, знаю, що скажете! — кликнула Целя.— Вийти замуж. Се так, як коли б ви вмираючому з голоду сказали: один тілько рятунок для тебе — щодень регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, сим разом ваші аргументи дуже слабі. Аргументуєте, пані, порівнянням, яке хоч би навіть само в собі було більше натуральне, все-таки шкутильгало би. Поперед усього маєте, пані, слабе поняття про моє лікарське знання, коли думаєте, що я міг би чоловікові, вмираючому з голоду, дати таку раду. Волова печеня могла б його ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу йому бульйон, а заразом кажу взяти його до шпиталю.

— Отже то, власне, отсе то й єсть! — сказала Целя.— Таким шпиталем для незамужніх і немаючих жінок мусить бути публічна служба, хоч би найпідрядніша і найменше відповідна їх бажанням і здібностям. І я опинилася в тім шпиталі попросту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну,— відповів доктор з солодким усміхом,— але, крім шпиталю, є ще й домашнє лічення.

— Для тих, кого на се стане!

— А якби так, напримір, ви, пані, знайшли засоби на таке домашнє лічення?

— Я? Де ж мені їх знайти? Хіба виграю сто стисяч на лотерії.

— Ну, се труднєпько. Але коли б так, візьмімо, засоби знайшлися, чи приняли б ви їх, пані, чи, може, відкинули б їх з якої фальшивої амбіції?

— З фальшивої амбіції? Сеї у мене чей же нема! Залежало би се від засобів і від джерела, з якого походять.

— Джерело як бог приказав, а засоби, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні відповідні.

— Признаюся пану,— сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешкання,— що зовсім не розумію, про яке лічення і про які засоби се ви говорите.

— Може, воно й так,— з якоюсь двозначною міною сказав доктор.— Можемо про се поговорити іншим разом. Ви, пані, прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть! — сказав доктор сердечно.— Батька нема дома, а мені зовсім їсти не хочеться самому. Та й так... поговоримо, коли вас се не буде нудити.

— Ну, то до побачення! — сказала Целя і, подавши йому руку, пішла до своєї світлички.

X

При вечері, помимо докторського запевнення, був присутній старий Темницький. Доктор мовчав і старався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, яка надармо ламала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить устати до служби.

Мусила переходити через кухню, де на момент зупинила її Осипова, оповідаючи про сторожа, який, упившися, наговорив грубіянств господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко.

— Ну, але буде йому за те в поліції! — додала стара.

— Як то, його взяли на поліцію?

— Авжеж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісаром, побіг пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Вже на його місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили сей лист? — сказала Осипова, добуваючи з-за пазухи пом'ятий розпечатаний лист і даючи його Целіні.— Може, знов яка дурниця,— додала вона,— і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і затремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я знайшла його ось ту на сходах! Я гадала, чи не паннунця його випустили. Най-но паннунця глянуть досередини, може, там письмо інше, не належне до сеї коверти. Письмо лежало осібно, се я сама його вложила до коверти.

Целя виняла письмо, зирнула в нього до лампи — і зареготалася голосним сердечним реготом.

— Ха, ха, ха! Отсе так! Отсе гарно! Отсе цікаво! Ха, ха, ха! — реготалася Целя, складаючи письмо і ховаючи його знов до коверти. Регочучись, вона вбігла до свого покою, але тут нараз її регіт урвався, уста зціпилися, лице поблідло. Їй починало дещо прояснюватися в голові, але яке ж болюче було те прояснення! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і притулилася чолом до холодної шиби. В її уяві мигнув образ Сто-

колоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згорблений і невродливий, але з гарячим і щирим серцем. Хвильку він немов вдивлювався їй у лице, а потім лице його поволоклося невимовним сумом і звільна розплилося в сірій імлі. Целя махнула рукою.

— Що мені з того! Був мені чужим і лишиться мені чужим. Се не жадна страта.

Важче дзвеніли струни її душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в пластичні картини, в одній хвилі розвернула поперед нею широкий, запилений і погано вимощений шлях. Се жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старих, веселих і понурих, повних надії і повних зневір'я. Здається, що всі вони йдуть усуміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь, приглянувшися ближче тій громадці, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежкою направо йде купка жінок, у яких у серцях горе життя, розчарування і службовий ригор висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Се — жінки-бюрократки, які непохитно пильнують своїх обов'язків у житті, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Се — людські істоти, симпатичні з многих поглядів, гідні співчуття також з многих поглядів, але дуже зредуковані, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява дороги насіла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжості.

Другою стежкою, наліво, йдуть істоти, якраз противні тамтим, живі, палкі і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайності й уніформи; тут кожде лице — справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпука, а здовж шляху, яким пройшла ся громадка, від часу до часу лишається якийсь недовідомий останок: то труп, то калюжа крові.

А третій шлях — середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки, загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце і непорочну душу; єсть молоді панночки,

яких щасливий темперамент хоронить від екстраваганцій, а молодість від рутини, натури гармонійні, з живим чуттям і бажанням діяльності, але кермовані більше розумом, ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і тут не хибне, не хибне блудів і помилок, бо де ж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожчий: людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громадці хорониться свято, переноситься як найцінніше наслідля все наперед, до далекої кращої будущини.

Легке стукання до дверей перервало її мрії.

— Чи можу ввійти? — запитав у дверях доктор.— Чую, що, пані, ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближче! — сказала Целя.

— Я тілько на хвилечку. Тато по вечері забрався до свого касина, а я не привик так вчасно йти спати. Але коли б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною,— сказала Целя.— Прошу, сідайте.

Доктор сів і під час, коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив із неї очей.

— Дивна річ,— почав говорити по хвилевій мовчанці.— Дивлячися на вас, пані, так і здається мені, що читаю ваші думки, як з книжки.

— Се вам так здається,— відмовила Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвилі?

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте, пані, як виграю, то тоді скажу свою ціну, а як програю, то ви подиктуєте.

— Могло б вас багато коштувати те, що я подиктую.

— Все одно. Але я також буду вимагати неабиякої річі.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала.

— Про одного панича, що зветься Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з притиском, вперши прошибаючий погляд у Целине лице. Вона стояла насупротив нього. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого враження.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я думала про долю жінок у публічній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор, як на сповіді, визнати мені три правди,— напів гумористично, а напів з якимось нервовим неспокоєм сказала Целя.— Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла думати про нього?

— О, на се питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви, пані, вийшли до служби, я побачив його крізь вікно, як ішов вулицею. Випадково побачив його і мій тато і показав мені на нього, як на того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближчі зносини! — скрикнула вона.— Фе, пане доктор, стидайтеся!

— Що ж, хіба в тім було би що злого? Пан Стоколоса чоловік здібний і симпатичний, невважаючи на свою... комічну поверховність.

— І невважаючи на се, мені до нього зовсім байдуже.

— А прецінь же ви, пані, кореспондуєте з ним.

— Помиляєтеся, пане. Я одержала від нього пару листів, се правда, але на жадний не дала йому відповіді.

— Ну, так! Візьмім так, писаної відповіді ви йому не дали, але усну.

— Пане доктор! — скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Але ж прошу пані, адже ж і се не було би ніяким злочином.

— Але коли б було фактом, то я би з тим не крилася.

— Га, то перепрошаю! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт,— сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене,— сказав доктор.— Може, кажете йти геть?

— Але сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніваюся? — поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А щодо другого пункту, то я можу пані відповісти на нього і без запитання. Пані хотіли знати ближчі подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім!

Целя глянула на нього з зачудуванням, вкінці засміялася голосно.

— Сим разом угадали. Але пам'ятайте: говорити правду!

— Що ж,— сказав спокійно доктор,— не маю причини скривати правди. Панна Амалія Шмідт — се, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденського головного шпиталю, має 28 літ і єсть спадкоємницею півмільйонової фортуни. А що я з її батьком у великій приязні, то сей старався делікатно наклонити мене, щоб я став його зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стілько на маєток, скілько на кар'єру, яку мені обіцював д-р Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй «слово твердо» і розірвав ті заручини.

— І се правда? — запитала Целя, пильно дивлячися докторові в лице.

— До слова правда!

— Слово честі?

— Слово честі! — без запинки сказав доктор.

— Ну, добре. А що ж властиво склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм! — сказав доктор, удаючи заклопотаного.— Позвольте, пані, що наразі лишимо се питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту — панни Шмідт.

— Так, так! — сміючися сказала Целя.— Трактуймо річ парламентарно! Переходимо до третього пункту. Який властиво був змисл вашої вечірньої розмови? Може, воно нетактовно, що я так просто питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтеся!

— Властивий змисл моєї розмови? Гм, гм! — І доктор сим разом справді з заклопотанням порушився в кріслі.— Се діло досить делікатне, і я не знаю, в якій би формі вам сказати його.

— Не дбайте про форму! Форма — се зрадник. Нехай річ сама за себе говорить,— поважно і навіть якось строго сказала Целя.

— Властивий змисл моєї розмови, прошу пані, такий, що я...— ті слова доктор цідив звільна, чимраз помаліше, аж вкінці шепотом, нахиляючися на кріслі, додав: — люблю вас!

І, сказавши се, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила його.

— Ні, пане, сказала, — не забувайтеся! Сидіть. Я ще маю вас де про що спитати. Кажете, що мене любите. Що ж, велика честь для мене. Очевидно, скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так!

— Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика! — з якимось нервовим притиском сказала Целя.— А тепер скажіть, чого ви жадаєте від мене за ту честь і за ту жертву?

— Дивно ви, пані, висловлюєтеся,— сказав доктор.— Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за свою любов я не жадаю і не можу жадати від вас нічого. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чого ж бажаєте?

— Щоб... щоб... ви хоч трошки полюбили мене.

— І пощо вам моєї любові?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися? Ваша любов була би для мене найбільшим скарбом, новим життям, була би...

— Пане доктор! — строго перебила його Целя.— Не вдавайте з себе поета! Се вам дуже не до лиця. Кілько разів ви говорили про себе, що ви чоловік практичний. То говоріть же по-свойому, практично.

Доктор видивився на Целю, яка стояла перед ним усе ще бліда, з затисненими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучості. Він окинув її бистро питаючим зором, у котрім на момент мигнуло щось як злобна насмішка і певність побіди, і сказав:

— Ну, пані, трохи ви мене розчаровуєте. Я не думав, що в т а к и х річах ви такі практичні.

— А що ж ви думали? — відмовила Целя.— Що зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? — здивувався доктор.— Прошу, яка се причина?

— Се вже моя річ! — відповіла Целя.— Як прийде на мене черга говорити, то я скажу її, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тілько остерігаю вас, говоріть щиро!

— Хіба ж я досі не говорив щиро? — з міною ображеної невинності сказав доктор.

— До річі, пане доктор, до річі! Чого вам треба від мене?

Доктор поблід на се питання. Хвилю вагувався.

— Що ж, пані,— сказав він,— се було би моїм найгарячішим бажанням, найвищим ідеалом, але тут заходять деякі перешкоди, котрі треба би вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність. Про се мені байдуже! Правда, на початок практики, на устроєння здалось би дещо фондів, ну, але в тім уже моя голова, не вам сим журитися. Важнішою перешкодою єсть...

Доктор на хвилю зацукався.

— Що таке? — спитала Целя.

— Ваша поштова служба, ось що! — сказав доктор і відітхнув, мовби звалив якийсь важкий камінь із грудей.

Целя гляділа на нього з німим зачудуванням.

— Так, пані! — свобідніше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор.— Ані мій батько, ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюра йшла під вінець. Жінка — се для мене таке святе, ніжне, недосягле, що я навіть у думці не можу без обурення бачити її там, на публічній виставі, на тім ринку, де безстидність і брутальна сила штовхаються в боротьбі за шматок хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої юрби — се для мене таке болюще, таке понижаюче!..

Целя стояла бліда, холодна, непорушна. Тільки її груди хвилювали раптовно і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушення.

— То що ж маю зробити? — спитала вона ледве чутно.

— Покинути пошту якнайшвидше, хоч завтра!

— І куди ж відтак подітися? Адже ж тут... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

— Ну, на ласці! Яких ви слів уживаєте? Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва єсть тільки обов'язком. Правда, тут вам бути ніяково, але на се єсть рада. У мене є стара тітка в Станіславі, відвезу вас до неї, побудете там, поки тут усе буде готове до шлюбу. Ну, що, згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

— Ще ні,— холодно сказала Целя.— Тепер моя черга сказати слово. Не буду говорити довго. Прошу вас, пане доктор, прочитайте мені наголос отсей лист і поясніть його зміст!

І вона подала йому письмо, яке перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвався з крісла мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лапи, якими надряпане було його ім'я на коверті.

— Відки ви взяли се письмо? — сказав він різко.

— Не бійтеся, пане доктор, я його не вкрала,— холодно відповіла Целя.— Осипова знайшла його на сходах і, думаючи, що воно моє, подала його мені. Лист був осібно від коверти, і, поглянувши на лист, я побачила рахунки за прання, за миття підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: «Amalia Schmidt, Ihr altes Stubenmadl»[1]. Аж тоді я глянула на коверту і побачила, що письмо се адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам сей цінний документ.

Доктор стояв, як то кажуть, ні в п'ять ні в дев'ять, а далі з силуваним усміхом почав звільна:

— Ну, панно Целіно, і що ж з того виходить?

— Нічого,— сказала Целя,— окрім хіба того, що ви словом честі запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

— Але ж се жарт, невинний жарт!

— Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зробити зі мною! О, тепер я зрозуміла вас! Тепер знаю, що́ вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли завезти мене! Знаю, в якім значінню ви хотіли зробити мене своєю! Боже мій, боже! — додала, вибухаючи голосним плачем.— І що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся наді мною? Що ви, як ті вовки, від першої хвилі тілько над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптати в болото, зогидити у власних очах!

І, заливаючися гарячими слізьми, в знесиллі впала лицем до подушки. Тяжке хлипання потрясало всім її тілом. Доктора давно вже не було в покої, а замість нього стара Осипова, мов мати, нахилялася над плачучою дівчиною.

Пізно Целя заспокоїлася і довго не могла заснути. Життя видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблудився в лісі, повнім гадюк, вовків і отруйного сопуху.

---

[1] Амалія Шмідт, ваша стара покоївка *(нім.)*.— *Ред.*

Другого дня через Осипову вимовила Темницьким помешкання. А з полудня, по урядових годинах на пошті, поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, що, бачилось, виплакала вже всі сльози над трупом Ольги, приняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Її слова, повні гарячої, сердечної любові для померщої, повні чистого, дівочого співчуття навіть для її похибки і для її великого терпіння, старенька пила, мов оживляючу росу. А коли вкінці Целя розповіла їй свою пригоду з доктором Темницьким, бабуся міцно-міцно обняла її і, зрошуючи слізьми її молоде чоло, сказала:

— Моє дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, яке так нагло опорожнила люта смерть. Будь мені за дитину! Будемо любитися, будемо рятувати одна одну. А тих, котрі пасуть на нашу погибіль, нехай бог судить, як сам хоче!

Целя цілувала бабусю в зів'ялі руки, обливаючи їх слізьми.

Львів, у червні 1888 р.

НАША ПУБЛІКА

— Що нам там займатися науковими питаннями, філософією, економією, науками природничими! Наша публіка того не любить!

— Годі нам вдаватися в остру критику нових літературних появ. Одно те, що познеохочуємо молодих письменників, а друге те, що й наша публіка кривиться, читаючи надто остру критику.

— Але ж бійтеся бога! Що се ви говорите про якісь загальноукраїнські справи, про конечність вироблення одностайної галицькоукраїнської мови літературної! Наша публіка має інші, місцеві діла перед собою,— куди їй ще й тим займатися!

— Познайомлюватися з життям, літературами і обставинами інших слов'янських племен? Та воно б то теє... ми й не від того, але годі знов заповняти цілу газету самою слов'янологією. Наша публіка не дуже-то в ній смакує.

— Мужик... хлоп... його інтереси, його освіта, його організація... ну так, ми хіба против того? Адже ж наша «Просвіта», «Народна торговля» з філіями, «Гуцульська спілка», «Гуцульська крамниця», читальні... хіба ми не робимо, що можемо? Хіба не пишемо? Ми ж демократи! Але в літературі... як би то вам сказати... ми й тут не противні хлопові... «Капрал Тимко», «Убога Марта», «Лихий день», «Сини»,— нехай і так. Тілько все-таки замного тої хлопістики в літературі, то недобре. Що то за література тоді буде? «Нужда і біда» — «біда і нужда», «хомут» і «верета» — «верета» і «хомут». А ще як почнете малювати того хлопа по-своєму, з «запахом», з цинізмами і тривіалізмами,— ну, то нехай радше чорти поберуть і вас, і літературу! Такої літератури наша публіка певно не прийме.

— Бо то треба вам знати нашу публіку, треба знати, чого їй потрібно, що їй подобається...

Оттакі на тисячу ладів повторювані оклики, ради, нарікання та упімнення почуєте з уст кождого руського редактора і газетяра в Галичині. «Наша публіка» — се крайній, неоспоримий доказ у всякім спорі про напрям і зміст усякої галицькоруської газети. Що редактор сам занедбав, чого не доглянув і не розкусив, чого не розуміє або не хоче — усе те так і повинно бути, бо, бачите, наша публіка так хоче. І мовчанка про важні та живопекучі речі, і безконечне мливо на тему «у городі лобода, а в Києві дядько», і ніякою логікою недосяжне скакання від «нашого демократизму» під булаву «його високопреосвященства» і від програмового «ми поступовці і федералісти» до «мира, що тече з мощів святого Николая», і дрібна полеміка за дрібні особисті урази — і все, все те, що творить букет нинішнього нашого газетярства всіх «парафій» і всіх відтінків, усе те, коли розколупати ближче людей, що ведуть ті діла, пливе з одного джерела: наша публіка того домагається. Вона домагається і «такту» і «темпераменту», і мовчанки і «дзявкання», і льоду і огню. Для її догоди ми раз чорніємо, раз біліємо. Для її ласки ми сьогодні плюємо, а завтра лижемо.

Боже мій! Та хто ж ви такі і хто той ваш тиран, мучитель і деморалізатор, ота ваша публіка?

В переписці одної з наших газет вичитав я недавно ось що: «Слухи, розпущені нашим підлим і обскурним противником з другої парафії, немов-то наша газета чимраз більше тратить довір'я у публіки,— не мають ніякої підстави. Чорний клеветник може переконатися про се з наших книг касових».

Урадуваний таким чистосердечним признанням, стрічаю редактора тої газети і щиро стискаю йому руку.

— Ну,— кажу,— слава богу, слава богу! Прецінь раз і ми, русини, починаємо виходити на зелену пашу!

— На яку зелену пашу? — питає той, здивований.

— Як то — на яку? Ви ж самі се найліпше знаєте. Говорю про вашу газету.

— Так,— протягнув редактор ущіпливо,— спасибі вам за ласку, що називаєте нашу газету зеленою пашею.

— Але ж бійтеся бога! — скрикнув я, покмітивши непорозуміння.— Я говорю про слова в вашій переписці.

— Які слова?

— А про загальне довір'я публіки. Хіба сього мало?

— Е, чорт би побрав довір'я! Воліла б публіка менше довіряти, а більше пренумерувати і точніше платити, то ліпше було б!

Я очі витріщив і о́ світі забувся.

— Та хіба ж у вас довір'я не значить сього всього разом? Як же публіка довіряє вам, коли вас мало читає і неточно платить?..

Редактор жалісливо похитав головою, сказав: «наївний чоловіче!» і пішов своєю дорогою.

Швидко опісля мав я другу розмову з другим редактором. Було се в більшім товаристві. Пан редактор сидів серед кружка людей і удавав вільнодумця.

— А я вам кажу, що той союз з чорними рясами не доведе нас до доброго кінця! — говорив він поважно.

— Чого ж се ви в своїм органі так гаряче за ними вступаєтесь? — спитав я.— Так завзято поражаєте всіх їх ворогів, дійсних і мнимих?

— Е, не забувайте, що публіка, котра читає мою газету...

— Ага, ага,— перебив я,— знаю, знаю! Значить, направду ви...

— Що ж то, хіба мене не знаєте? Направду я такий самий ліберал, як і ви, а може ще й більший!

— Он що! Так се ви для того в однім з попередніх своїх нумерів так терпко виражалися про «нетолеранцію лібералізму»?

— Е, то знов, бачите, була інша штука!

— Яка? Запевно, також публіка?

— Ви смієтесь, а діло зовсім не смішне. Я лібералізм розумію так: leben und leben lassen [1]. Мужик хоче жити,— добре, най жиє. Піп хоче жити,— що ж, хіба нам його нівечити? По-моєму, лібералізм — то загальна толеранція, і тільки до такого лібералізму я признаюсь.

— Ага! Розумію. Значить: я брешу — ви толеруєте, ви брешете — я ані слова, третій прийде і обідре нас обох, а ми: «милості просимо, будьте ласкаві!» Чудесний лібералізм!

— Простак! Грубіян! — сказав півголосом редактор і відвернувся.

А в другім кутку один старенький молодий чоловік

---

[1] Жити і давати жити *(нім.).— Ред.*

(молодий літами, але старий досвідом) з неуданим пафосом поучав кількох «молодих».

— І що ви мені говорите: науки природничі! суспільна економія! Мої господинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою одверто! Адже ж науки природничі— се атеїзм, а суспільна економія — се соціалізм! Чому ж не скажете явно: нам треба атеїзму й соціалізму? Тоді б кождий відразу знав, чого ви хочете і з ким має діло. А я вам кажу: все се лико. Нам треба нав'язувати до того, що у нас є, що наша публіка думає й знає, а не вносити нічого нового, не втовкмачувати їй у голову своїх думок. А то подумайте, до чого дійдете своєю пропагандою атеїзму й соціалізму! Чи тим що кому поможете? Чи дасть се мужикові хоч кусник хліба? Чи розів'є хоч одну нову силу? Ага, якраз! Тілько тюрми поначиняєте молодими людьми, жебраків і пролетаріїв духовних намножите та й годі. На нашім грунті те тілько може рости, що з того грунту виросло. Правда є тілько одна для всіх. Як я скажу: листя зелене, то про се прецінь ніхто спорити не буде. Так само й тут. Не напихайте голову публіки теоріями й абстрактами, а ставте діло практично, щоб кождий, вислухавши вас, знав, що має взяти й робити. Будьте певні, що й уся публіка так само думає, як я!

От тут стань та й будь мудрий! Публіка довіряє одній часописі, котру мало читає і ще менше пренумерує. Публіка заставляє другого редактора кривити душею і визнавати публічно якраз противне тому, що визнає приватно. Публіка думає напевно, що природничі науки — атеїзм, а суспільна економія — соціалізм. Та що ж се за публіка така? Чи варто ж їй служити, для неї розпинатися і душу свою нáруби вивертати, як випрану сорочку?

Що се таке — публіка? Тьфу, до чорта! Адже ж не вовк у лісі і не апокаліптична бестія, а всі ми. Кождий з нас — часть публіки. І ви, пане господарю Хомо Наконечний, і ви, пане писарю Тимофію Зацерковний, і ви, паноче Хризостоме Всякдарсовершенський, і ви, пане арендарю і бурмістре Лейбо Цвібель, і ви, пане судія Безсторонський, і ви, панно Маню, і ви, шановна пані Богатковська, і ти, Касуню,— одним словом, усі ми, молоді й старі, вчені й невчені. І всі ми поодиноко, кождий для себе,— так собі, люди як люди, а разом узяті мали б бути таким тираном, такою апокаліптичною бестією? Ми мали б жадати, щоб наші редактори, письменники, вчені, наші ду-

хові світочі перед нами брехали, кривилися і пускали нам дим у очі замість світла? І пощо нам диму? І яка нам користь з брехні? І невже ж ми такі діти, такі тумани, такі сектярі, що не можемо знести щирого, острого, правдивого слова? Невже ж у нас клоччя замість серця і кисіль замість крові, так що нас не порушить те, що порушує інших нормальних людей?

Кожда частина публіки має право жадати від часописі, щоб там звернена була увага на її інтереси — економічні, громадські чи духові — як до часописі. І певна річ, що кожда часопись робить се по-своїому. Діло в тім тілько — як. Он «Rolnik» [1] розпинається за тим, щоб панам сільським дідичам було якнайліпше, і більш ні про що не дбає. А он «Gazeta gorzelnicza i szynkarska» [2] дбає про гуральні, пропінацію й шинки,— а поза тим світом Тралеса, алембіка й літри хоч трава не рости. Ті звертаються до міщанства, ті до панства, ті до жидів, як кого його воли тягнуть. Значить, у них є с в о я публіка. У тої публіки є с в о ї, часткові інтереси. Як годяться ті інтереси з інтересами загалу, про се їх органам мало діла, а коли часом і зайде річ про «суспільну гармонію», то вони для догоди своїм інтересам так гарненько нàруби вивернуть логіку, й факти, і справедливість, що тілько стань та й дивись.

Але інтереси економічні, класові — не наше діло. Там ведеться війна, homo homini lupus [3]. Часопись літературно-наукова має на меті інтереси духові, розвій думок, світогляду, чисто людського та гуманного чуття. До кого ж з тим звернутися?

Очевидна річ — до такого розвою к о ж д и й має право. Тут ми відразу вийшли зі сфери боротьби і еовчих апетитів. На полі економічнім один збагачується звичайно коштом другого; на полі суспільнім один підноситься на руках та на головах інших, так що широка програма одного з моїх товаришів: «Я хочу, щоб усім було добре» — тут дуже легко може вийти на той сам на все толерантний лібе́ралізм, яким відзначується вищезгаданий редактор. Бо, справді, трудненьке діло, щоб рівночасно добре було вовкові, баранові й траві. Або вовк буде траву пасти, тоді

---

[1] «Хлібороб» *(польськ.).— Ред.*
[2] «Газета гуральників і шинкарів» *(польськ.).— Ред.*
[3] Людина людині вовк *(лат.).— Ред.*

буде баранові добре, але траві й вовкові лихо; або баран буде вовка їсти, тоді траві й баранові буде добре, але вовкові погано,— а ні, то буде так, як нині, що їсть баран траву, а вовк барана, а чоловік вовка б'є. Але на полі духового розвою, на полі думки, науки нема війни. «Пийте от нея всі!» І хто більше має, той іншим більше дає; хто в більшу силу вбився, той більшій громаді більшу прислугу робить. А кривди нікому, хіба що навмисне хоче або зариє свій талант у землю.

І тут, на такім полі, мала б наша публіка ставити нам, письменникам і газетярам, якісь перепони? Мала б домагатися: те нам давайте, а того не смійте? Мала б ставити нашій дискусії границі, ще тісніші від тих, які ставить поліція й прокураторія? Ні, не можу тому вірити!

Бо подумайте лишень! Що ми, письменники й газетярі, можемо дати тій публіці? Слова, думки, ради, вказівки — і більш нічого. Ані крапелиночки більше! Невже ж ми, письменники, газетярі та інші світила, настілько наївні, що думаємо, що публіка буде боятися слів, як ті московські купці у Островського бояться «жупела»? Адже ж коли се факт, то ми не можемо видумати нічого більш оскробляючого і унижаючого ту ниву, на котрій сіємо своє слово. Бо що таке слова? «Революція», «соціалізм», «нігілізм», «анархізм», «дарвінізм», «натуралізм» — що се таке? Взявши кожде слово віддільно, механічно, — воно нічого не значить, нічого не говорить — жупел та й годі! Лякатися слів — се забобон і нічого більш. А письменники, котрі знають про існування того забобону і не стараються його розсіяти, але, противно, визискують його і замість вияснювати річ речевими доказами замилюють очі публіці такими словами,— се шарлатани, а не світила. А коли замість зупинятися на слові звернемо увагу на саму річ, на котру таким словом натякається, і вияснимо її генетично, в зв'язку з обставинами, причинами й наслідками, то покажеться, що та сама публіка, котра (бодай по думці письменників-шарлатанів) від грімкого слова трохи що по мишачих норах не ховалася, почне потакувати головами, а то й просто скаже: «Ну, се ж діло очевидне, я й сам не раз так думаю».

Ну, а що таке — думки? Передо мною лежить камінь. Дивлюсь на нього і думаю: а відки, як він тут узявся? а як він виглядає всередині? чи тяжкий, чи твердий, з чого зложений і яка в ньому сила? І шукаю відповіді на всі

ті питання. Що ж тут страшного! Так само поступаю з усяким явищем фізичним, історичним, моральним. Он москалі до Самарканда залізницю довели — давай подумаємо, що воно за значення може мати? Чого їм там треба? Кому з того користь, а кому шкода? А он у Бельгії робітники до Карно республіканські адреси пишуть,— обдумаймо й се, пошукаймо фактів, котрі б нам се вияснювали, стараймося поставити себе в положення тих робітників і запитаймо себе, що би ми в такім разі зробили? Ну, і що ж тут буде лихого або страшного? Се ж звичайно всі так робимо. Або от убив чоловік другого, обікрав, обрабував — що ж, факти страшні, але ми думаємо про них спокійно, розбираємо причини й наслідки, оцінюємо моральні й інші сили, які при тім факті появилися. І що ж з того? Чи думка про найстрашніші, найнеморальніші факти убила, здеморалізувала нас? Навпаки, передумавши такий факт добре, розваживши його причини й подробиці, ми збагатили запас свого життєвого досвіду, розширили своє знання світа й людей, сталися розумнішими і сильнішими на той випадок, якби й самі знайшлися серед подібних обставин. Нема думок страшних, неморальних або шкідливих. Усяка думка стоїть того, щоб її передумати, розібрати і справдити.

— А от же ж є шкідливі, неморальні, заказані теорії! — скажете, може.— Які такі? — питаю вас.— Вкажіть хоч одну, я жадної «заказаної» теорії не знаю. Знаю більше або менше основні, такі, що більше або менше відповідають фактам і пояснюють їх, і більше ніяких. Шкідливі, неморальні теорії! Се,— простіть за слово,— се ті самі «безсердечні ідеали», про котрі співав колись п. Масляк у «Зеркалі». Що може бути неморального, наприклад, в теорії Дарвіна, або в теорії Ньютона, або Коперніка, або хоч би і в теорії Маркса про історичний розвій капіталізму, або в теоріях неомальтузіанців про занадто швидке розмножування людського роду? Що тут страшного або неморального? Беріть факти, на котрі вказують ті мислителі, придивіться їм добре, оцініть, чи мають вони таку силу, яку їм приписують ті мислителі, порівняйте, зведіть докупи, пошукайте нових, а опісля й судіть. І тоді ваш суд зовсім не буде говорити про моральність, ані про страховища, а скаже попросту: ся теорія вповні вірна, а ся не докладна, а ся зовсім фантастична й безпідставна — та й по всьому.

— Е,— скажете ви,— якби-то на таких теоріях і кінчилося, то ще б нічого. Коли ж бо ті панове мислителі захапують і душу й серце, натякають і вказують чоловікові: от так треба робити, так треба жити, туди треба йти!

І добре. Так і треба. Тільки все-таки не забуваймо, що їх теорії, їх думки, їх вказівки — не більше, як ради. Вони збуджують нашу власну думку, нашу власну совість, нашу власну волю, але все-таки, поки ми від того розбудженого стану перейдемо до діла, розважимо попереду добре, що се за діло, чи слід нам його робити і як ми його зробимо? Нехай би тут перед нами стояв який новий Катон і говорив, і доказував нам щодня: Carthaginem esse delendam [1],— так що з того? Чи Карфаген через се пропаде? Чи ми на його голе слово кинемось до діла з голими руками? Ні, коли у нас розум не виплив, то ми попросимо його поперед усього: будь ласкав, Катоне, докажи нам, що справді так конче треба зруйнувати Карфаген і чому якраз тепер його треба зруйнувати? — а коли він ясно й очевидно викаже нам конечність такої роботи, то тоді ми оглянемося по своїй хаті, чи є у нас для такої роботи лаштунок, і сила, і способи. Адже ж люди не індики, а слово не червона хустка, щоб, скоро їм скажеш: Carthaginem esse delendam! — тут би й кидалися та рвали все на штуки. Он в 1848 році, коли у нас на хвилю блисла була свобода печаті і кождий міг друкувати, що йому подобалось,— які криваві ради і пропозиції виписувалися тоді на поодиноких людей! Наведу тільки один прикладець. Був тоді при шпиталі св. Лазаря у Львові якийсь економічний офіціаліст, Авдиковський. В номері 12 часописі «Kurjer Lwowski czyli Nowiny» [2], видаваної Розумі-ловським, читаємо про нього ось який вірш:

Muzo, chciej mi grać, by wyrodną nać
bukiem z góry prać,
Tysiąc kolek dać, włosy ze łba rwać
i za miasto gnać.
Lecz to mało tak, bo na zemsty znak
zetrzeć go na mak,
Potem ubrać w frak, ręce związać wspak,
fiu, i wprost na hak!

[1] Карфаген слід знищити *(лат.)*.— *Ред.*
[2] «Кур'єр львівський або Новини» *(польськ.)*.— *Ред.*

Był to wielki cap, jeszcze większy gap,
a największy drab;
Więc go, bracie, grab, choć za kołnierz złap
i uwędź na schab!
Albo by go struć, trzeba go nam szczuć,
choć by krwią wiał pluć,
Tak jak szydłem kłuć, tak jak żywcem zżuć,
i bebechy pruć[1] i т. д.

Навів я тут сей вірш не як взір поетичної красоти, ані як приклад справедливого і гуманного відношення до політичних противників, а тілько як різкий показ на те, що газетярське слово, навіть у безумних своїх скоках (як повищий), все-таки ще не таке страшне, як страшним буває, напр[иклад], перший-ліпший ліцитаційний едикт або маніфест із виповідом війни. Бо і що ж сталося після повищого, справді канібальського, вірша? Чи подумав хто справді терти Авдиковського на мак, а потім одягти в фрак, троїти, жувати живого, колоти шилом і випорювати з нього нутро? Нічогісінько подібного не сталося. Люди посміялися з безумних віршів і їх автора, а Авдиковському хіба, може, який уличник глупим словом докучив.

Певна річ — і того ми не заперечимо,— що, накидаючися на особи, беручи на себе роль судді, шпіона, обвинителя й ката в одній особі, газетяр може наробити багато лиха. Та тільки тут хоронять кождого з нас закони від друкованого розбою так само, як і від усякого іншого, а навіть далеко більше. Але доки публіцист є публіцистом, письменником, учителем, а не розбійником, не ошуканцем

---

[1] Музо, заграй мені, щоб цього виродка
палицею згори прати,
Тисячу кольок дати, волосся з голови рвати
і за місто гнати.
Але це замало так, бо на помсти знак
треба його стерти на мак.
Потім убрати в фрак, руки зв'язати позаду,
ф'ю — і просто на гак!
Був це великий цап, а ще більший дурак,
а найбільший драб;
Отже, грабуй його, брат, та за комір — хап,
тоді й буде лад.
Або, щоб його отруїти, треба нам його дражнити,
хоч би кров'ю мав плювати.
Так, як шилом, колоти, так живцем і жувати,
як курку, патрати *(польськ.)*.— *Ред.*

і деморалізатором, доти має повне право на те, щоб публіка без упередження, спокійно і тверезо розважала його думки, коли вони видаються їй цікавими й важними. Лякатися слів і задля них відкидати річ,— лякатися обговорювання певних думок і питань для того, що ті питання десь колись когось довели або можуть довести до дражливих консеквенцій, се значить — вовка боявшися, в ліс не йти. Обговорюймо всяку річ явно і одверто,— «только бы без ругательства и образы маестату королевского», як писав у Гадяцькому договорі Немирич, і без образи ще вищого маєстату — людської гідності, додамо ми. Вискажім щиро, що в кого на думці, всі маючи на увазі одно — добро загальне без нічиєї кривди, толкуймо, доказуймо, критикуймо і контролюймо себе взаємно, а ціль наша, ціль публіцистична буде осягнена. Але рівночасно осягнено буде далеко більше, бо така щира обміна думок, доказів, критик і поправок — се й є наукове життя інтелігенції, се й є та кузня, в котрій виковуються добрі, великі і тривкі громадські діла.

ДО СВІТЛА!

(ОПОВІДАННЯ АРЕШТАНТА)

I

Говорять учені-природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибинів,— се справдішня «мертва вода». Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кождій частині того низу, позбавляє її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясіння тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити,— се вічне і ненастанне спадування мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, вгорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадують вниз — особливо ті манюсінькі форамініфери, діатомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя,— звільна трупи їх продираються крізь щораз густіші і багатші в кислород та вуглевий квас верстви, розкладаються, неначе згоряють у них, і тільки з часом як мікроскопійні кульочки та дрібочки досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ, утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно, мабуть, тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атома в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! І коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви

думаєте, що се неможливе? адже ж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ся мрія-дума!

— Мамо природо! Відки ж така на нас несправедливість! Невже ми гірші від тих, що там, угорі, над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часок туди, вгору?

Але мама природа не знає сентиментальності і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона.— Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися самі наверх! Ще би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в житті людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кождого такого случаю щеміло ваше серце і донині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільності, засуджених завидливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвісну. Адже ж і всі ми — чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кождий крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народний?

А кождий з вас, хто не раз коштом страшенного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи ж не почує не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що, не будь сеї або тої щасливої обставини, він був би, може, й донині пропадав у ньому, темний, безпомочний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі а тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надарма? І чи не пройме нас дрож перестраху, коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий случай, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилинка одна зіпхнула їх з дороги і навіки

вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?..

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік під час довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих сверлувало та мулило внутрі, не могли найти для мене слова потіхи,— противно, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все-таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше, ніж другі, вразило мене, подаю оце читателям. Той, що мені оповідав його, був — не говорю про його «фах» — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив людову школу, вчився ремесла,— одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоби видряпатись наверх, вийти в люди — ну, а вийшов... Та не про се річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кождої казні: хто в ній сидів, за що, на кілько був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. д. Була се правдива арештантська літопись. Дозорці вважали його за непосидющого галабурдника і давали се йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що що-небудь діється не так, як повинно, що в чім-небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом, що ходить попід вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали у вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, адже ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви се знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та се ціла історія, по котрій шільдвахам заказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Адже ж і він, бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II

— Два роки тому буде,— почав він,— якраз отсе два роки. Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві. Два нас тільки в казні було, я і якийсь панисько, Журковський називався. Що за один був і за що сюди попав, сього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось увечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягались і спати лягли — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і, впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напівголу, марну фігурку. Потрутив її наперед і ввіпхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирадло,— крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи.— Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши се, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці, і тихо, як у гробі. Тільки врядигоди чуємо, немовби хтось сікачами м'ясо на стільниці сік,— то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по «всіх святих», холод такий, що не дай боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусило бути день і ніч отворене про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений «фраєр». Отже, встав я і постелив йому напомацки ліжко.

— Ну, ну,— кажу,— будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо... жу,— ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, натерли добре, обвили простирадлом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години чую — зітхає, рушається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе, певне, жандарм привів?

— Аякже. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем — і я мусив. Тілько в коршмі, в Збоїських, трохи ми припочили, жид горівки мені дав.

— А як же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То ти жид?

— Аякже, жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти жид, так чисто по-нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі, межи хлопами. Я пастухом був.

— А кілько тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за що ж то тебе аж ту до криміналу притіщили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тілько свої папери, бігме, тілько свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний,— повідаю,— скажеш то все завтра судії, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я.— Смійся з того! Де ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися,— кажу.— Бог милосердний, якось-то буде. Тілько засни тепер, а завтра поговоримо за дня.

Умовкли ми, і незабаром я захріп. Тілько й мого добра в криміналі, що сплю, як той заєць у капусті.

III

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоть на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш запах жида. А вчора, коли ми його натирали напотемки і тілько слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, умився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті та й уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тілько якось ще дужче скорчився.

— Їв-єсь що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандарм вести, війтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати — добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрясся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постать наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його бачилось, що нічого, ані крихітки, нема жидівського. Тихий, послушний, без жодної дрібочки тої жидівської самохвальби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався, як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити,— а що у нас у казні за робота! — любив сидіти в кутику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершися бородою о коліна, тілько очі йому блищаться з темного кутика, як у цікавої мишки.

— Ну, скажи ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що жандарм за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрясся всім тілом,— довго би то розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розказуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, арендаря в Смерекові,— почав Йосько.— Зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка «тате», а Мошчиху «маме». Гадав я, що вони мої родичі. Але небавом завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм щоп'ятниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ або спека, але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сиру, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали самі повіряти мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусили йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене трефняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера, щоби їх учив читати й писати. Було то взимі, то я й мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з трефняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоть не знаю за що. Тож зараз, як тілько діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках!

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши троха, возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, виострю ножик і зачинаю стругати, довбати, клемезити різні річі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки. По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення воробців із пшениці, проса та конопель і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом тілько, що міг посправляти собі деякі столярські знаряди: долітця, сверлики і т. ін. Брався я до чимраз більших річей, бо мав до того охоту. Що тілько побачу, зараз хотів би-м то зробити. Взимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шістнадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною,— вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тілько, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерті нікого, тілько мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцімто Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську,— говорили мені не раз хлопи,— такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути,— відповідав я.— Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки, — говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші, і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

«Справді,— міркую,— чого я ту досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоть ремесла доброго навчитися, то мав би-м бодай свій кавалок хліба

в руках. Але як ту дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?»

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандари, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранні, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З тривогою й дрожжю, скорчений край печі, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене річі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово «папери». «Як не має паперів, зараз його задержати». «Еге, дивлюся, а його папери не в порядку». «Якби був мав хоч один папір добрий, був би-м його пустив». Ба, що ж то за папери,— думав я не раз,— що таку мають міць, що один папір може проходячого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як же ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз, на першім кроці, шандар зловить і поведе бог зна на які муки! Дрижав я всім тілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним поморщеним обличчям або сміялися з мене огидними беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, котрих я о те питав, потверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відки ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені запитатися про них Мошка, він же мусив дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Якби-то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусив узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якось неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немовби його щось гризло. «А що,— міркую собі,— якби так коли, як

нема жінки дома, наперти на нього несподівано, може би можна від нього хоть що-то дізнатися?» От я й зважився при нагоді так ізробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в коршмі не було нікого, тілько сам Мошко, тож приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немовби його оса вкусила.

— А ти се відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ни, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все-таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю ті дідівські папери! — крикнув Мошко роздражений, немовби я йому не знати що неприємного сказав.— Дід був твій батько, потратив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше,— кажу,— віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що? — верескнув Мошко.— Ти би хотів іти? А куди ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-жидівськи, а по-гоївськи.

Став я мов остовпілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко.— Вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що-м їх досі не спалив!

Се остатнє слово, мов ніж, уразило моє серце. А що якби був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист, відірваний від дерева. Ані би-м сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг би-м рушитися з місця, був би-м навіки прикований до Мошкової лави, був би-м до смерті невільником. Дрож мене проймила на сю думку, якесь мляве проміння замигтіло перед очима. З великою натугою переміг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до коршми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одне тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й таляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусив схилятися, щоби влізти досередини. За ним уліз і я.

— А ти ту чого? — озвірився він на мене.

— Як то чого, адже ж ти велів мені йти!

— Але не ту! Зачекай у сінях!

— Все одно,— кажу,— зачекаю й ту. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немовби мене вперше в житті бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на поличку, прибиту під самою стелею, і дістав відти скрутіль пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся,— кажу і витягаю руку.

— Ну, що ж ти, дурний, в них побачиш,— відповів Мошко,— і пощо тобі того? Сиди у мене, коли тобі ту добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси,— каже,— тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять,— бо знаю, що в людей язики довгі,— то ти не вір тому. То все брехня.

— Що брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати,— буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до коршми.

IV

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як би-сь із книжки читав.

— Е, пане,— відповів Йоську,— те, що досі, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як тілько раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечорниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього,— сказав пан.

— Ой, пане,— відповів, зітхаючи, Йоську,— не знаю, що то значить, але мені бачиться, що се власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось усередині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки тото не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже ж не що, тілько се мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розказуй!

Та не міг сим разом Йоську скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець,— проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видиться, що він багато бреше,— кажу я.— Вивчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою, будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йоську коротко, не довше як півгодини. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що ж,— питаю його,— не з'їв тебе судія?

— Е, що, судія добрий чоловік,— сказав Йоську.— Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що ту б'ють до признання, що розпаленим залізом у підошви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я.— Тепер-то я знаю, чого ти по ночах так перевертався, та кричав, та йойкав! Тобі, певне, снилося, що тебе в підошви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, тілько я в них натерпівся. А все задурно. Судія такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну, а о що ж тебе судія питав? — промовив перший Журковський.

— Та о той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж?

— Та що ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя у Мошка. Не хотів я довше у нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну о паперах, то він возьме та й спалить їх. Отож я надумав сам їх украсти. Легше мені було дібратися до комірки, ніж постороннього злодієві, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він занюхав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Ту вже ні про що не було гадки, тілько про се. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи,— виважив долотом дилину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув дилину знов на місце. Та й тілько.

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то, навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову коршму. «Куди тепер іти?» — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану ж Мошко ошукав мене, показуючи які-будь глупі папери замість моїх! Ану ж напотемки взяв я який інший звиток? Треба було конечне з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож, переночувавши в першім-ліпшім стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив-єсь,— каже.— Іди зараз до війта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до війта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немовби шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. Війт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходи ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож, зібравши усю свою відвагу, йду до хати.

— Як ся називаєш? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом!

— Не знаю.

— Ага, значить, волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я се страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А ту маєш, від першої хвилі і сам у таке ж попався!

— Але ж я тутешній,— простогнав я.— Пан війт мене знають.

— Я? тебе? — каже мені війт.— Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка арендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці.— Ходи сюда,— сказав далі до мене.— Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястуком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене шандар.— І не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар,— сказав на те війт, поки я коріцмався, щоби встати,— я яко начальник громади, не можу дивитися на таке трактування арештанта. Я тілько маю бути при списанні протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюжки, закував мене і повів до коршми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зімлів я пару разів під час тої науки. Та й не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандарові, що я вкрав йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки стану його невільником. Скоро тілько я ввійшов до коршми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тілько одно повідаю: — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тілько війтові.

Мошко мало не сказився. Зі злості велів з мене поздирати чоботи й рубаття, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачачи там шандаря, упхав я свій звиток до шпари, щоби його у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричучи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку,— відповів війт,— то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо ту протокул, а скоро той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запе-

чатаємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять то разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немовби кварту своєї оковити випив. Але ніхто на те не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все списано, війтиха дала мені трохи попоїсти, шандар закував мене знов, і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде,— відповів пан Журковський.— Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що його чекає.

V

Щось так у два чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться? — гадаю собі. Адже ж він не мельдувався «марудою».

— Сам не мельдувався,— повідає мені Журковський,— а навіть якби замельдувався, то би се йому нінащо не придалося. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його велів звізитирувати. Адже ж то страшенна річ, що ту діється! Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кождий такий щасливий, щоби міг дочекатися їх скутку.

Тим часом пан Журковський каже якось Йоськові:

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тілько маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже то зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане! — крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар, і він став

учити Йоська читати. За два дні жидисько вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як жид коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками і, так сидячи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все-таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими, а заразом простими словами рисував його терпіння й пригоди, стрічі з шандарами, неволю в орендаря, забавно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходові і положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть уполудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад був би день удвоє продовжити. Нарешті, врадуваний, закликав:

— Маю! Буду читати при вікні. Там розвиднюється скорше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи на руштованні,— кажу йому.— Зрештою то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені подобаєся! — каже.

— Як же то зробиш?

— Прив'яжу простирадло двома кінцями до крати, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний, і відтоді всі в криміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштування і, вип'ялившися на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої

крати, аби тільки якнайбільше того божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштування знімав, бо сидіти при вікні арештантам остро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо штемп випав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі, маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном. Має він острий наказ доглядати, щоби арештанти у вікна не дивились, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Щоправда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах, зійшовши зі свого плацу, замельдував вахкомендантові, що з сього чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті привикли розуміти, що що іншого припис, а що іншого виконання, і звичайно не дуже остро держалися припису. Не один супокійно позволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все; інший лагідно вповминав або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірш огню. Такий брав усякий розказ до слова. Як сказали йому «остро пильнувати», то він розумів се так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралові або навіть ухопити за карабін. На таких «клапачах» арештанти мстилися тим, що за його варти, особливо вечором, виробляли найбільші крики у вікнах, так що бідний рекрут не раз було аж казиться і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусив замовкнути і, не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг туди і знов грозив карабіном — очевидно, з тим самим скутком.

Такі галаси бували звичайно вечером, але не раз і вдень. Отже лихо хотіло, що одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шель-

ваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився у вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві «кац-музику». На різних кінцях арештантського будинку, з різних поверхів, з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визивання, свист і прозливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав попід усі вікна, але ніде не міг заздріти нікого. Доведений до лютості, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й «кац-музика». Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив руштування і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельвах, зуздрівши його, прискочив і став против вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йоська за першим разом не чув навіть крику,— так живо був занятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йоська.— Адже тобі на заважаю. Адже видиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах, і заки Йосько вспів злізти зі свого руштування, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштування на ліжко, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вуглі, страшенно якось відбиваючи від лиця, блідого, мов у трупа.

На подвір'ї під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то ту! — крикнули, бачачи лежачого Йоська.— А що, злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йоська кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немовби хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тільки... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закровавлений буквар.

— Він читав при вікні,— пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс з карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник,— каже з коритаря,— де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінутою був вільний.

Львів, у вересні 1889.

ІРИГАЦІЯ

І

Було се одної прекрасної весняної неділі. Празнично та велично сходило сонце над великим подільським селом Сухобабами. Празнично зеленіли верби понад невеличкою болотяною річкою здовж села, в котрій уже плюскоталися стада панських качок. Празнично шумів ліс на невеликім горбику оддалік села, і празнично загули необабці опісля церковні дзвони. Все в селі, від чисто вибілених хат аж до дітей, прибраних в білі сорочечки, так і промовляло, що нині якесь свято,— не проста неділя, а якийсь особливий празник.

От посипались із хат люди до церкви, всі повдягані в що хто найліпшого мав; от потяглась і дітвора довгим шнурком із школи під проводом нестарого ще, але, очевидно, недужого на груди учителя. Панотець не виходять ще на службу божу, то й народ стоїть попід церкву, гуторить, деякі регочуться, жартують,— а всі хвиля від хвилі звертають очі то на дорогу, то на панський двір на кінці села, на видному горбі, в вінку старосвітського густого та величезного саду.

— Го, го, вже Каролько браму відчиняє! Їдуть, їдуть! — роздався нараз гомін, заметушились люди, а котрі були менші ростом, почали спинатися на пальці, немов надіялись побачити бог зна яке диво.

— Три! п'ять! вісім! аж десять повозів! Десять повозів! А панства, панства! І пан маршалок, і нашого пана брат! І стрий! І панство з Бурчалова, і з Паляничина, і з Грабників! А дивіть, дивіть, на місток повернули! Н-на, от тобі раз! В переднім повозі коні стали! Гу, як дуба стають, не хочуть іти! Ха, ха, ха! Місток діравий,—

видно, дуже панськуваті луп'ярі, не привикли до нашого сухобабського містка! Нічого, нічого, нехай привикають! Але-бо завзявся пан дідич: «Не буду направляти ані допомагати до направи, то до мене не належить!» Ну, добре,— ми направили так, як нам треба, наші коні не бояться ходити і діри вміють обминати,— а як собі там його панські коні підуть, то нас нічого не обходить.

Отакі голоси і виклики роздавалися з-посеред зібраної коло церкви товпи народу сухобабського, а послідня замітка була привітана загальним вибухом сміху. Церков стояла на високім горбі понад селом, так що з-перед неї видно було мов на долоні все, що діялося на селі, а особливо на дорозі.

— Ха, ха, ха! Дивіть, дивіть, фірмани позлазили, позатулювали коням очі і так ведуть їх через міст! І другий повіз так само! І третій!.. Ну, попереїздили. Але то пан лютий буде! Вийте, гей, вийте,— та ви не маєте ту чого й стояти, на очі йому показуватися! Наганьбить вас перед усім панством і перед маршалком повітовим!

Але слова ті були на вітер сказані. Вийт і сам знав, що його чекає; він надіявся, що панство підуть до церкви піхотою, і тим потішався, але скоро побачив, що їдуть, то зараз же, не дожидаючи служби божої, дав тягу в поле, та так, щоб ніхто й не бачив, куди він подівся.

Але от вийшов панотець, молодий ще, низенький і худенький паночик, обіч нього висока, товста і повновида паніматка, а позад них здоровенна і товста, як прикадок, мати паніматки, або, як її жартом в селі називали, сухобаба. Вони всі троє йшли спішно; панотець почув уже, що панство їде, і квапився стати на службу божу, заким вони прибудуть. Наново заревли дзвони на дзвіниці, заметушились люди, і старші, хрестячись, поперли до дверей церковних, котрі відмикав паламар. Але, хоч двері були відчинені, ніхто не входив перший; всі розступилися широко в дві лави, щоб пропустити панотця і його дам. Мужики цілували панотця і паніматку в руки і низько клянялись сухобабі, а за її плечима покивували головами, сміялись та перешіптувались деякими не зовсім делікатними жартами.

Звільна наповнювалась церква народом; велика ще купа, особливо молодшого покоління, стояла під церквою і слідила за довгим рядом пишних карет та повозів, що, поблискуючи лакированими пудлами та срібною упряжжю

коней, побрязкуючи дзвіночками, та дзоркальцями, та ланцюжками, звільна котили по селу, викликаючи своєю появою з усіх хат купки цікавих, а притім боязливо якось поглядаючих дітей та жінок.

— А що, чи я не казав,— заговорив з усміхом один парубок.— Глядіть, насамперед завертають до коршми! Насамперед коршму навідати, а потім церкву!

— Ну, се так і годиться,— підхопив другий.— Не знаєш, як то кажуть: Kiep świat, propinacja grunt [1].

— Вже то нема що казати, наш пан тою своєю коршмою так хвалиться, як жид пархами. То у него не коршма, а «касино», — і таблицю таку казав прибити,— і жида нема, тілько свій двірський посіпака,— а сивушище таку, пек їй, продає, що вип'єш чарку, то хоч по стінах дерись, така недобра! І ще й жалуєсь, що люди волять з Бурчалова від жидів брати, ніж у него!

— А я думаю,— сказав один старий чоловік,— що коли наш пан такий дуже «постемповець» (він сказав се слово з якимсь особливим притиском, очевидно, передразнював пана, так що всі присутні аж залились сміхом), то нехай би і коршму свою скасував, і горівки зовсім не курив. Однако жалуєся, що за одну гуральню сім раз більше акцизу платить, ніж податку з усіх своїх грунтів. Я би, бувши ним, не платив би і не курив би.

— Е, нанашку,— підхопив один парубок,— та бо ви забуваєте, що то належить до «хавтурної місії», як він каже. Гуральня мусить бути, бо то найкраща галузь домашнього промислу, ну, а коли вже пан дома промишляє над тим, щоб горівку зробити, то мусить же промишляти й над тим, щоб її хлопи випили. От вам і коршма, і касино!

— Та про яку се ти хавтурну місію плетеш, дурний Климе,— крикнув хтось ззаду.— Культурна, дурний, культурна.

— Ні, політурна,— крикнув хтось інший.— Знаєш, політура що?

— Та най там буде, яка хоче,— сказав перший парубок,— але я тілько одно рад би знати: чи до тої місії також належить пси людські по полю стріляти, чи ні? Адже по-

---

[1] Світ — дурниця, найважніша річ — це повна чарка (*польськ.*).— *Ред.*

завчора виходжу в поле, пан іде з стрільбою. Думаю собі,— може, на полювання, вклонився та й кажу: «Боже помагай!» Не відійшов я й на сто кроків, аж чую позад мене: бумс! Озираюся, а то наш Босий,— знаєте, той червоний наш песóк,— лиш раз дзявкнув, аж підскочив, та й бац насеред поля. Прибігаю,— ого, лиш кров булькоче. А пан уже дальше пішов, та тілько обернувся та й крикнув до мене: «А нех ми жито не толочить!». А там і жито таке, що й курки не закриє! Став я, аж мене серце заболіло: такий песик добрий був та чуйний,— і позавидів ворог!

— Ба, а моє хіба не таке? — зачав старий чоловік, штуркнувши паличкою о землю, але дальшу його мову перебили оклики:

— Вже їдуть, вже їдуть! Наближаються!

Мов курята, сполохані шулікою, люди подались до церкви. Вони здалека бачили лице «свого пана», котрий, як господар, їхав в самім першім повозі поруч з паном маршалком повітовим,— і лице те, червоне та одуте, не віщувало їм нічого доброго. Перед церквою зробилося зовсім пусто та тихо, тільки з церкви доносився попеременно то слабий, тремтячий тенор панотця, то верескливий та пискливий хор сільських школярів, котрі під проводом свого учителя співали службу божу. Карета за каретою під'їздила аж під самі двері церковні,лакеї прискакували і відчиняли дверці, висаджували построєних дам і товстопузих, у фраках або в кунтушах та при карабелях, панів. «Свій пан», яко господар, пішов в церков з своїми двома лакеями, щоб зробити прохід для панства, оглянути місця, приготовані для сидження. Звільна, пестробарвною, пахущою парфумами хвилею влилась в церковцю ціла товпа вельможного панства, брязкаючи карабелями та шумлячи шовковими сукнями. Якраз читалось євангеліє, і панотець мусив перервати читання, поки панство не поуміщується, а опісля сказав коротеньку проповідь на тему: «Блаженнії нищії, яко тії бога узрят».

II

Пишно палає сонце на небі, піднявшись уже геть-геть високо по пречистому, темно-голубому зводі. Всміхається велично і ласкаво сипле цілими потоками золотого проміння на розкішну подільську долину, що

розляглась понад невеличким потоком повище села Сухобаб, серед похилих склонів рівної височини, що потяглась геть-геть хвилястим морем на схід до Медоборів, а на південь аж до Дністра і дальше. Та й не жаль же нині сонцю праведному розсипати тілько блиску і пишноти понад сею невеличкою долиною; і вона пристроїлась та прикрасилась, і вона радіє та пишається, мов молода, до шлюбу йдучи. Адже ж вона, оця сама невеличка долина з рідкою, несочистою травою, витолочена кінськими копитами та товарячими ратицями, перерізана мізерним болотяним потічком, обрамлена зораними і ще не порісшими нивами,— вона призначена заняти почесне місце в історії культури Поділля, на ній має бути зроблений перший крок нашої раціональної господарки на лад західноєвропейський, перша проба штучного орошення при помочі машини!

Ось насеред долини, на підмістку з міцних дубових брусів, стоїть та машина, свіжо спроваджена з Англії, нова, блискуча, готова до роботи, мов заграничний звір, знітившися, чапить і блищить очима, готов до скоку. Її колісся спокійно дрімає на сонці, а грубезне, цілих десять сантиметрів в промірі гирло її помпи простяглось над долиною, мовчазливе і таємниче, готове в найближчій хвилі випустити з себе багаті потоки — тільки не знати, чи плодотворної благодаті, чи гіркої наруги. Грубий решітковатий ссак тої помпи давно вже лежить на дні потоку, котрий треба було загатити, бо звичайної його води навіть натілько не ставало, щоб цілковито покрити залізну барилку того ссака. А оподалік від машини грубий стовп в землі, а півперек того стовпа довга закована дрючина, до котрої присилено на обох кінцях по одному орчикові і по одній кінській упряжі; се керат, злучений з машиною попід землю проведеним валом та зубатими колесами, переносячими силу кінського обороту на помпу. Машина і керат пристроєні вінцями з зелені і цвітів та хоругвками з червоно-білих платків, що в тій цілковитій тиші без руху позвисали долі паличками і також спокійно дрімають на сонці.

А трохи оддалік керату — гай, гай! що за рідка та незвичайна поява! На товстих шнурах та мальованих жердках розп'яте велике полушовкове шатро —правдиве польове шатро якогось гетьмана чи полковника, предка пана дідича Сухобаб, Зефірина Андрониковського. Двісті літ оте шатро спочивало в укритті, то є в старій паці на

стриху двірськім, чимало дір попрогризали в нім миші та молі,— але що се вадить? Чому сьому останкові предківської слави не звеличити нового моменту сучасної слави, що основується уже не на війнах, та битвах, та кровавих танцях, а на мирнім поступі, на праці рук і розуму? От і велів пан Зефірин виволокти стару пам'ятку, позшивати та полатати і розіп'яти на луці. В шатрі поставлено стіл і заставлено його багатою перекускою для світлих гостей. Крутиться там ціла купа лакеїв та двораків — одні в ліберіях, другі так-таки в куртках з якогось полосатого біло-червоного ситцю, мов комедіанти. Гомонять, прибирають, стукають тарілками, брязкають вилками, ножами та чарками, двигають коші з вином, барилки з вишняком, медом та горілкою, метушаться, та регочуться, та сваряться, бо ось уже в церкві скінчилась відправа, а на дорозі з села понад потічком курять та женуть довгим рядом блискучі повози з ясновельможним панством. А за повозами оддалік купа селян, господарів, баб і молоді, а напослідку, мов вівці, тонучі в куряві, шкільна дітвора під проводом учителя.

— Чи все готово? — роздався могучий, звучний голос пана Зефірина, що враз із паном маршалком перший причвалав і, вискочивши з повозу, подався до шатра, оставляючи двом лакеям висадити з повоза і попід руки провести через вигідну кладку на перекопі, відділяючім панську луку від хлопських, валовиту, здоровенну стать пана маршалка.

— Все готово, прошу ясновельможного пана,— відрапортував, випрямившись, панський камердинер Стефан, перехрещений в Теофана.

— Бо то на вас ніколи ні в чім спуститися не можна,— сказав пан Зефірин і, як добрий господар, пішов сам оглянути все в шатрі. Слуги поставали недвижно по кутах, тільки Теофан слідував за паном, нахиливши вперед верхню часть тіла, немов готовився ось-ось кудись побігти, когось ловити, абощо.

— Ну, бійтеся бога, як же се поуставлювано! — якось немов аж болісно скрикнув пан Зефірин.— Де риба? Де порося? Чому не все так, як я тобі казав, Теофане, тумане запечатаний, га?

Пан Зефірин був великий митець в штуці «убирання», т[о] є[сть] заставлювання столів. За сю свою штуку він удостоївся похвал і компліментів з уст многих високо-

поставлених осіб, навіть з уст самої княгині Шметтерлінгової. То й не диво, що тут, у себе дома, він мав право дбати, щоб стіл зовсіди заставлений був так, як сам запорядить, мав право гніватись, коли що не було по його. Слуги знали се й не змагалися; в одній хвилі все устроєно і упорядковано по його показу.

— Ну, бачиш, дурню один з другим! — з виразом внутрішнього вдоволення повчав слуг пан Зефірин.— Що то значить мати трохи олію в голові. Ви ту навалили, накопичили, ні ладу, ні складу,— а тепер о! Все в порядку, що кому треба, зараз і знайде,— і густовно як!

І пан Зефірин з уподобою повів очима по столі.

— Авжеж, прошу ясновельможного пана,— сказав Теофан за його плечима. Прочі слуги нічого не казали, тільки їх очі жадібно розбігалися по наставлених на столі наїдках і напитках, і, певно, не один з них подумав собі: «Біс би брав твою густовність, коли нам з неї, мабуть, і кістки обглодати не лишиться!»

Між тим усі гості сього новомодного празника вже зібралися. Панство повисідало з повозів і цікаво оглядало машину, дами пхали та штуркали своїми парасольками о її залізні боки. Селяни великою купою стали обіч, скоса поглядаючи то на машину, то на шатро, з котрого неслися приємні запахи холодного печива та брязкіт переставлюваного скла. Дітвора, уставлена осібною купою, цікаво витріщила очі на панські убори, то на заставлений в шатрі стіл, деякі в середині купи штовхались, шушукали та стиха сміялись, але зараз же й утихали, коли учитель грозив їм кулаком. Панотець надів єпітрахиль; паламар приготовив столик для відправи молебна і набрав води з потока для освячення. Почався молебен і освячення води. Співала дітвора під управою учителя. З релігійним благословенством окроплено машину, і керат, і всіх присутніх святою водою.

— Нехай же той чужоземець, що нині перший раз заїхав на наше поле, станеться нашим добрим другом і вірним помічником, нехай причиниться при божій помочі до умноження плодов земних і слави божої! Господи благослови! — Сими словами закінчив свою промову панотець, знімаючи з себе єпітрахиль.

— Дай боже, дай боже! — скрикнув пан Зефірин, а за ним і всі гості підхопили хором: «Дай боже!» Серед сутолоки пан Зефірин підступив до панотця, з подякою стиснув

йому руку і втиснув в ту руку завинутого в папірець дуката — се була його звичайна плата за всяку торжественну требу — і спитав:

— Ви їдете, панотче?

— Їду,— сказав панотець з квасною міною, скинувши тужним поглядом на заставлений під шатром стіл.

— Микита,— гукнув пан Зефірин на одного візника,— під'їдь ближче. Завезеш панотця на попівство і вертай сюда назад! Прошу, панство, прошу ближче, на маленьку перекуску!..

III

Маленька перекуска тяглась уже дві години. Панство не спішились, гомоніли, жартували. Селяни за той час оглядали машину, керат, пробували навіть обертати його, впрягшися по кілька в кожду шлею; старші похитували головами, деколи тільки муркочучи уривані слова, як: «панська фантазія», «дуригріш» і т. ін. Вкінці, на розказ пана Зефірина, слуги крикнули людям, щоб рядами посідали на луці, і винесли для них барилку горілки і кіш білого хліба на закуску. Теофан обділював. Школярів прикликано ближче і уставлено в чотири лави тут же при вході шатра; їм роздано по келишкові меду і по пиріжкові на закуску, щоб добре співали.

Перекуска скінчилась,— пан маршалок, наливши собі спорий келишок вишняку (він дуже любив сей напиток, особливо хвалив сухобабський,— такого, мовляв, ніде приготовити не вміють), піднявся з крісла на ноги, важко дишучи і опираючись обома руками о стіл. Він кашельнув голосно, щоб звернути на себе загальну увагу,— і зараз притих гомін. Відтак добув з кишені хустку, обтер собі нею спотіле, широке та товсте, майже квадратове, а надто ще занглійська виголене обличчя, встромив свої сірі, в товщу потопаючі очі в машину, далі підвів руку і, вказуючи нею на ту ж машину, по хвилевій роздумі заговорив густим басом, по своєму звичаю зачинаючи від середини думки:

— А затим, мої панство, най жие культура!

З ефектовної паузи, котру треба було зробити після сього оклику, пан маршалок скористав в той спосіб, що духом вихилив свою чарку вишняку і порожню підставив Теофанові, щоб наповнив її наново. Гості, знаючи ора-

торську вдачу пана маршалка, мовчали,— деякі пригубляли й свої чарки. А пан маршалок, голосно цмокнувши язиком і обтерши уста серветою, раптом зачав зовсім іншим тоном і в іншому, скорішому темпі, немов силою пари викидаючи слова з свого нутра:

— Як із гирла сеї машини за хвилю поллється багата струя води, орошуючи та заплоднюючи отсі луги, так нехай ураз із сею водою розливається чимраз ширше, чимраз могутніше благодатний вплив культури і західноєвропейського поступу по нашім благословеннім Поділлі! Тут поле широке, світ одвертий,— як сказав поет. В тій нашій рідній подільській землі лежать величезні скарби і ждуть тільки вмілої руки, котра б зуміла покористуватись ними. Земля плодовита, небо лагідне, води рибні, люд тихий і до праці навиклий,— отсе, мої панство, що так скажу, ресурси, природні джерела багатства,— се той підклад, та підстава, та підвалина, на котрій може і мусить здвигнутись пишна будова культури і поступу. А тут, мої панство, ми маємо між собою одного з піонерів і чільних представників того благодатного змагання до культури і поступу. Се наш улюблений сусід, наш дорогий господар, наш учений і наш поет, слава і честь нашого повіту, пан Зефірин Андрониковський.

Оп'ять ефектовна пауза. Пан маршалок глибоко зітхає, немов скинув з плечей якийсь великий тягар, і звішує голову, мов підрізаний. Тільки рука його з чаркою вишняку машинально простягається поперек стола, щоб чокнутись о чарку пана Зефірина. Затим, так само машинально і не дивлячись навіть, мов мимоходом, пан маршалок спорожнює свою чарку і, мірно хитаючись на стану, починає знов іншим, уже зовсім елегійним тоном:

— Чи ж маю розказувати його життя, його труди, його заслуги? Ох, не моя сила, та й не пора ще до того. Потомність, мої панство, потомність оцінить їх вповні! А я нагадаю вам тілько те, що й самі ви усі знаєте. Батько його — боже мій, так і здається, що він ту між нами, що він не вмер, не міг умерти, незабутний Калясантій! Хто його не знав? Хто з ним не дружив? Хто не був йому зобов'язаний чи то добродійством, підмогою, приятельською услугою або хоч доброю радою? Та не о нім річ. Здобутки свого труду лишив гідному наслідникові свого імені, своєму єдиномі синові. А що ж той син, побачившися наслідником батьківської фортуни, що ж він зробив? Чи від-

цурався батьківщини? Ні! Він покинув столицю з її приємностями і забавами, покинув навіть школу, де йому вже от-от усміхались екзамени і дипломи, орлом прилетів в Сухобаби, щоб батьківське добро не осталось без батьківського ока. Все оглянув, все в порядок привів. І чи лишив усе в старім шлендріані? Ні! Вже відразу заявив себе поступовцем, ворогом закоснілої рутини. Зараз завів нову адміністрацію після свого оригінального помислу, нову бухгалтерію,— одним словом, новий лад,— і аж тоді, устроївши все, поїхав за границю довершувати свої студії. Не манили його Карлсбади, Мерани та Остенди, а коли й бував в них, так се тільки для порятування надрушеного працею здоров'я і для глибоко-філософічних студій над серцем людським. Плодом тих студій і була його знаменита книжка, нанизана правдивими перлами ума і таланту,— говорю ту про його книжку: «Філософ в Карлсбаді, Мерані і Остенді». Всі ми її знаємо, а нашій многонадійній молодіжі служить вона практичним підручником,— найкраще свідоцтво її неоціненної стійності. Але, літаючи духом в найвищих сферах думок, він рівночасно не спускав з ока практичних, жизненних інтересів своєї батьківщини. Пробуваючи зимою дома, він не дармував, але занімався поважними, джереловими студіями і на їх основі написав другу неоціненну книжку: «Пропінація, її історична основа, її теперішній стан і будущий розвій». Чи маю говорити о високих прикметах сього діла? Чи о вражінні, яке воно зробило на загал публіки, ба й на заграницю? Ні, замовчу, щоб не повторювати річей надто звісних.

Під час хвилевої передишки, котра наступила на сім місці, пан маршалок таки повторив одну звісну річ, т[о] є[сть] випорожнив чарку і кивнув Теофанові, щоб налив йому другу. Затим провадив свою річ дальше.

— Англія манила його до себе, Англія, той край найвищого духовного розцвіту і найбільшої практичності. Ту він довершив свої студії. Ту написав третю свою книгу, що гідно увінчала його наукову діяльність: «Англійський лендлорд і подільський шляхтич, історична паралеля». Відси вкінці він задумав пересадити на наші благодатні ниви оту раціональну господарку, котрою той край справедливо славиться. І що ж ми на все, дорогі панство, га? Що ж ми можемо іншого, як хіба з усього серця сказати йому: «Щасть боже!» Най жиє наш перший раціональний

господар, наш піонер культури і поступу, пан Зефірин Андрониковський! Най жиє!

— Най жиє! Най жиє! — загомоніли гості, чокаючись з почервонілим від радості і сонячної спеки паном Зефірином.

— Най жиє! Vivat! — заревли перед шатром збиті вкупу двораки, а за ними й оддалік стоячі селяни. Заметушився й учитель, почав штовхати докупи своїх школярів, до котрих прилучилося ще кілька парубків і старших селян, і вони нестрійним хором запищали та загули:

— Наш пан дідич най жиє, многа літа най має! Многая, многая літа!

Проспівали, витягаючи те «многая» щосили. Пани і пані напів з подивом, а напів з милосердям гляділи то на похриплих сільських хлопців, співаючих з нот, то на учителя, що аж упрів та зо шкіри дерся-мучився, і такт даючи, і підтягаючи всіма голосами, де тільки котрий голос грозив зробити якусь грубшу помилку, і підштовхуючи лінивих та несмілих, і пригрожуючи тим, що тягли фальшиво. Бідний учитель! Сьогоднішній день був для нього правдивою мукою, і освячення перших починів сухобабського поступу прийшлось йому опісля відпокутувати двонедільною хрипкою!

IV

Демократизм в Європі — обов'язкова річ для кождого поступовця. А пан Зефірин і поступовець, і європеєць, то й як же йому не бути демократом? А демократизм що каже? Попереду інтереси народу, а там уже інтереси шляхти. То й не диво, що пан Зефірин, сердечно стиснувши руку пана маршалка, сказав:

— Щиро дякую вам, високоповажний і дорогий наш пане маршалку і ви всі, милі сусіди, за знак вашої прихильності! Але поки буду мав честь ширше висказати те, що у мене на серці і на умі в нинішнє свято, позвольте мені сповнити свій обов'язок господарський зглядом зібраного ту народу!

— О, просимо, просимо! — загомоніли панство, не знаючи навіть, що то за обов'язок.

Пан Зефірин рушив з шатра до селян, за ним посунуло й проче панство. З відкритою головою, поблискуючи

лисиною на маківці, він поважно ввійшов між селян і, попросивши їх, щоб троха розступилися і стали перед ним в півокрузі, піднятою рукою повітав їх і сказав донеслим голосом:

— Дякую вам, люди, за те, що були такі добрі і прийшли на наш нинішній празник. Бо то, видите, ви того не розумієте, то я вам виясню. Видите сю луку? Правда, вона пуста, трава не хоче рости, а чому? Бо ту земля така: раз вигорить, то знов вимокне. Як треба води, то нема, а як не треба, то є. Ну, що на то порадити? Ви би, я знаю, заложили би один з другим руки за пояс та й сказали б: «Га, божа воля! Як бог дасть, то вода буде, а як бог дасть, то й висхне». Воно-то правда, божа воля на все, але розумний чоловік повідає: «Бога взивай, рук прикладай!» Видите, ту тече потічок,— і то бог дав. А розумний чоловік повідає: «А що, якби в посуху сей потічок звернути на луку?» — «Е,— скажете ви,— як його звернути, коли лука о цілий сажень вище потічка?» Але розумний чоловік скаже вам на те: «Дурні ви! Хіба ж то така велика штука спровадити воду там, де чоловікові хочеться? Хіба не повинаходжено на те машини?» От і видите таку машину перед собою: отсе маєте помпу, а отсе керат,— запряжемо пару коней і будемо тягти воду з потока на луку. В Англії і по других краях давно вже такий спосіб позапроваджували, а у нас ото перша проба. А називається така робота: іригація,— знаєте? Повторіть: іригація!

— Ригація! — загули хором селяни.

— Не ригація, іригація,— поправив пан Зефірин,— то значить: орошення! Бо то, видите, маю тут 50 моргів луки, а досі мені морг ніс ледве 10 ринських чистого доходу. Тепер уважайте, який ту простий рахунок. Отся машина коштує мене враз з пересилкою з Англії 5000 ринських, а які луки після такої іригації, се я сам бачив, то й казати мені не треба! Як кажу, щоби мені дохід з морга лиш подвоївся, то за п'ять літ і машина мені виплатиться, і луку буду мав таку, що хоч в пуделочко вложити. Бачите, що то значить освіта!

— Бачимо, бачимо! — загули селяни, а хор знов зарипів «Многая літа».

— Ну, а тепер біжіть по коні, запряжіть і зробимо першу пробу! — сказав пан Зефірин. Кілька парубків кинулось, і за хвилю коні були на місці, впряжені і готові до руху. Двірський слюсар і машиніст оглянув все як

слід і крикнув: — Можна! — Тоді пан Зефірин скомандував:

— Ну, в ім'я боже, гей!

Рушили коні, звільна, повагом і спокійно,— вправні були в кераті ходити. В загаченому потічку води було доволі, то й полилась вона на луку могучою струєю, срібними, живими гадюками розповзуючись по траві чимраз далі та далі. Панство якусь хвилю цікаво дивились, а опісля почали забиратись під шатро, бо спека була велика. Тільки селяни пильнували машини і коней, цікаво слідячи за кождим рухом; приглушеним голосом вони робили свої уваги, але до пана Зефірина не доходили їх слова. Хор знов щось проспівав, мабуть, чи не «Мир вам, браття».

— Даць їм вудкі! — крикнув пан Зефірин на своїх двораків, а ті метнулись до столу, при котрім стояли бочівки з горілкою, і почали частувати селян. Між тим панству знов поналивано чарки. Пан Зефірин підніс свою догори, і всі за ним попідносили свої. Він кашельнув, ступив крок напроти пана маршалка і сказав:

— В ваші руки, дорогий сусідо і вельміповажаний пане маршалку! П'ю сю чарку і надіюсь, що всі її сповните ураз зо мною, за велику нашу загальну, жизненну справу, за культурну місію двора серед громади!

Піднесена вгору рука Зефірина — мабуть, від великого внутрішнього зрушення — почала трястися, і з неї покапало вино. Щоб не держати довше, він випив, і всі гості випили, а поки слуги наливали наново, він тягнув дальше свою орацію:

— Так, культурна місія двора серед громади — то наша велика задача, то властивий поступ, над котрого ширенням я працюю і працювати буду, доки духу стане в моїй груді! Правда, не заперечу я того, що сказав наш дорогий маршалок. Щедро розсипала природа свої дари над нашим Поділлям. І двір, і хата можуть жити в достатку і злагоді і помагати собі взаїмно. Чого ми домагаємось від селян, се всі знаємо і се дасться сказати кількома словами: побожності, уцтивості і працьовитості. Побожний повинен бути селянин, бо раз у нього не стане бога, не стане тої невидимої караючої руки, то він в тій хвилі зробиться диким звірем і пожре нас. Уцтивий повинен бути селянин, щоб сповняв чесно свої обов'язки, додержував даного слова, бо пречінь же на тім основується весь

горожанський порядок,— се тільки дає йому право бути горожанином конституційної держави. А працьовитий повинен він бути,— ну, се вже звісно, бо як не заробить, то й їсти не буде. Се так, мої панство, се всі знаємо. Але чи всі так само знаємо й наші обов'язки зглядом селянина? Чи всі знаємо, чим ми для нього є і повинні бути? Не уймаючи честі нікому з присутніх ту, осмілюся-таки сказати, що не всі знаємо се так ясно і докладно, як би сього було треба.

Щось немов легесенький осінній вітерець повіяло по цілім зборі. Квадратове лице пана маршалка почервоніло, не знати, чи від вишняку, чи від досади, бо то був чоловік, як казали, «з гумором і темпераментом», а особливо коли мав в губі. У деяких гостей губи потягнулись кінцями вниз, у других вгору від незамітного іронічного сміху,— але, впрочім, все було тихо, чемно і прилично, як і слід при такім піднеслім торжестві. А пан Зефірин говорив дальше:

— Так, мої панство, не всі знаємо! Бо що репрезентує двір в селі? Репрезентує традицію, інтелігенцію і капітал. Се ті три джерела, з котрих плинуть наші права, але заразом і наші обов'язки. Які права дає нам традиція? Право на пошану і честь у селян, те право моральної вищості, яке надає почуття великих заслуг наших предків і блискучої минувшини, котрої ми одинокі представники і зберігателі. Але, користуючись тими правами, які ж обов'язки маємо ми, вложені на нас тою традицією? О, певно, що великі і святі! Зберігати її дорогі останки, плекати в своїх серцях духа минувшини, святу і невгасаючу любов вітчини і ті незабутні чесноти, котрими предки наші на ввесь світ ясніли, ту рицарську енергію, ту горду незалежність, сполучену з ненастанною дбалістю о добро цілості, ту жертволюбність для інтересів загалу, котрої так багато і так блискучих примірів виявляє кожда карта нашої історії!

— Зебжидовський, Зборовський, Радзейовський, Спалінський, Сіцінський, Щасний-Потоцький,— впівголоса на пальцях вичисляв пан маршалок, немов для власної пам'яті,— і лиця всіх присутніх спалахнули живим рум'янцем — не знати, чи встиду, чи обурення, чи так-таки невинного заклопотання з тої причини, що такий поважний чоловік так не впору перебиває таку гарну мову, та й то ще господаря дому. Пан Зефірин, хоч также спалахнув

живим огнем, але вчинив так, немов не чув тих слів, і, кашельнувши разів кілька, говорив дальше:

— Які права надає нам інтелігенція? Права природних і одиноких провідників, заступників і репрезентантів народу. А обов'язки? Обов'язки учителів і просвітителів. Світла треба нашому народові,— всі се повторюємо,— а прецінь треба нам знати, що тільки від нас він може дістати те світло правдиве, не те, що розпалює пожар, а те, що світить, а не гріє, то є, pardon, не палить! Глядіть, мої панство, один вид такої машини більше навчить хлопа, як десять книжок. Хлопові треба не теорії, а практичної науки,— іншої він не зрозуміє, інша йому непотрібна і шкідлива. А така практична наука повинна і може йти тільки з двора. Як життя дідича і його сім'ї повинно бути для хлопа взірцем моральним, так увесь двір повинен бути для нього школою, музеєм, кабінетом експериментальним, вічно отвореною книжкою. І як з гирла сеї машини ллється благодатна вода на зсохлу землю, так з двора повинна раз у раз литись...

— Трррах! — роздалось нараз знадвору.

— Що там? Що там? — закричали панство, заметушились і поперли до машини. Води насеред луки стояла вже величезна калюжа, але зато потік був майже до дна виссаний. А коло машини метушились люди, шпортався заклопотаний слюсар. Коні стояли.

— Що ту сталось? — скрикнув, прискакуючи, пан Зефірин.

— А хто знає, що,— чухаючись в голову, сказали парубки, держачи коней,— щось в машині луснуло, і вода перестала йти.

— Та що ту буде йти, коли в потоці сухо,— озвавсь гризько пан маршалок.

— То-то й є, прошу ясновельможного пана,— озвався слюсар,— ся помпа завелика для сего потоку, а як не стало води, то крізь дірки в сисаку набігло досередини болота. Болото заткало кляпу, коні шарпнули і тоєчок кляпу зламав.

Пан Зефірин аж посинів з лютості і, не тямлячи сам себе, крикнув:

— А нехай же вас грім поб'є, осли безглузді! І чому ж ви не перестали, як побачили, що води нема? Тепер треба буде машину назад до Англії посилати до направи, бо ту жаден дурень її не направить!

V

Пані Целіна Андрониковська лежить недужа і до гостей не являлась. І недуга її не проста,— глянеш збоку на її рум'яні повні лиця, розкішну стать, блискучі очі і, певно, подумаєш: «Карай, боже, й довіку такою недугою!» Та ба, не все золото, що блищить. У пані Целіни хоч і все здається здорове, так що ж, нерви, нерви — от де її нещастя. Нічого її не болить, їсть добре, спить добре, травить добре, а все-таки чує в кождій хвилі, що нерви її «страшно напружені», «як струни лютні»,— мовляє Ґона,— що доволі найлегшого дотику, різкого звука, подуву вітерка, щоб їх збудити, зворушити, збентежити, щоб повалити її з ніг, довести до конвульсій, до полусмерті. Страшна то слабість, тим страшніша, що звичайно її ніжно і сердечно любимий муж, пан Зефірин, має те нещастя — роздражнювати і розворушувати її бідні нерви. Нехай тільки вона крізь стіну вчує, як він іде по коридору і скрипить черевиками, або як ходить по своїм покої і посвистує, або нехай до її носа долетить запах його дорогої сигари або до її уха шелест книжки, котру він читає, — так уже нещастя готове. Де стоїть, там упаде, запищить, завищить, б'є довкола себе руками і ногами, а вже щоб в таку пору любимий муж показавсь їй на очі, так не приведи господи, вмерла б, здається, на місці. І мусить бідний Зефірин, скоро тільки зачує виск і біготню по коридору, щодуху втікати з покою і з дому, бо буває й так навіть, що сама його присутність через стіну або й через дві якоюсь дивною магнетичною силою кидається на «страшенно напружені» нерви його жінки і погіршує її стан. Але що всього дивніше, так се ось що: запах засмальцьованих жидівських халатів та хлопських кожухів, юхтових і дьогтем мазаних чобіт, заваляних в стайні та в грязюці ніг прислуги, стукіт магля, ступи, ціпів і кузні, свист машини, гавкання собак, калатання ножів в кухні, квакання качок, гомін іншої птиці та худобини,— ніщо се майже ніякого впливу не мало на її нерви. «Організація моя так ніжна,— говорила вона,— що всі оті грубі товчки проносяться, не доторкаючись мене, і що тільки найтонші найніжніші струни моєї душі спосібні видавати звуки і улягати постороннім впливам». А коли пан Зефірин не раз дивувався, відки се походить, що якраз його особа має на її «струни» такий фатальний вплив,

то вона з чаруючим, немов омліваючим усміхом шептала йому:

— Бо я тебе дуже, дуже люблю! Найніжніші струни моєї душі нерозривно зв'язані з тобою, — від кождого твого руху вони вже тремтять. Знаєш, як магнетична ігла тремтить, коли наблизити до неї залізо. Така ігла — то я, а ти — залізо!

Хоч і як лестною для пана Зефірина була така назва, то все-таки вічне тремтіння його улюбленої «ігли» було для нього зразу якесь дивне, далі дуже прикре і неприємне. Він тисячі видав, возячи жінку по всяких купелях та товариствах, але вилічити дивну слабість показалось неможливим. Навіть початку її ніхто не міг знати, а сама пані Целіна найменше. Так якось раптом найшло на неї, та й годі, і то якраз в рік по їх шлюбі. До того часу була здоровісінька, а нараз — нерви! І отсе вже п'ять літ вона, нещасна, хоч тілом цвіте, і, мов рожа, пишається, зате нервами не то жиє, не то помирає.

Вже й лікарі від неї відступили — крім одного, та й то такого, що диво дивне, як він і прийшов їй до вподоби. Простий цирулик з місточка Болотяного, а до того ще жидок. Правда, зове він себе магістром фармації і хірургії, але проте по ярмарках пускає хлопам кров і рве зуби, аж куриться. Правда, являючись у панському дворі в Сухобабах, він все прибраний по-європейськи, виголений і випарфумований,— одним словом, джентльмен. З себе він невеличкий, з низьким лобом, довгим закривленим носом, тонкими губами і широкими устами, з кістьми, вистаючими на висках, і з довгими, як у малпи, руками а коротенькими ніжками,— та проте звинний, верткий і говіркий, а забавний який! Одним словом, зумів збудити для себе повне довір'я у недужої пані.

— Отсей Фледермаус один ще й держить мене на світі, — говорить часом мов знехотя пані Целіна.

— Ну, не розумію, як такий глупий голиборода може тобі помагати, коли й найславніші лікарі сього не могли? — говорить пан Зефірин.

— Що ж, мій милий,— оживлюється пані,— часом і сліпа курка зерно найде. А Фледермаус хоч лікар і поганий, але діагноз у нього, милий мій, діагноз! Знаєш, се вже такий дар у чоловіка, сказати б, вродженний!

— Ну, і як же він здіагнозував твою слабість? Що се за слабість?

— Не знаю. Се ще, каже він, його секрет. Мусить випробувати, переконатися, а тоді.

Два роки вже перебуває Фледермаус і переконується, чи добрий його діагноз, але ще, мабуть, настоящої правди не дійшов. А пані все нездужає та нездужає: ні смерті, ні попусту. Пана Зефірина се вже й нудити почало, але він не каже нічого, щоб не попсувати жінчиних струн,— віддається більше справам публічним.

Вже по обіді. Пані Целіна з ліжка не вставала, в ліжку таки й пообідала. Пан Зефірин пообідав сам, бо гості з луки прямо роз'їхались, лишаючи там пусте шатро, множество пустих бутилок, попсовану машину і пана Зефірина в великій лютості. «Іригація принесла йому іритацію»,— кепкував пан маршалок, похитуючись в своїм повозі. І прочі гості, кождий про себе, не щадили іронічних заміток, але пан Зефірин не чув нічого.

Пані Целіна по обіді в добрім гуморі; Фледермаус був рано і зо дві години продовжав свій діагноз; дивним способом від самого того діагнозу пані якось легше робилось, нерви вспокоювались. Вона дзвонить і велить попросити до себе пана Зефірина. Той немало здивувався, бо таке диво рідко у них лучається; квасний, роздратований, іде він до жінчиного покою, не забуваючи натягти м'які калоші на черевики, щоб таки не роздражнити її нервів.

— Ну, мій милий Фірцю,— весело защебетала пані,— тішся зо мною,— пан Фледермаус обіцяв, що швидко буду здорова!

— Дай боже, дай боже,— пора би вже! — якось холодно процідив пан Зефірин.

— А, так холодно се кажеш? Ти мене вже не любиш! Тобі все одно, чи я живу, чи вмираю. О мій боже!

— Але ж, Ліночко, бійся бога, що ти говориш? Я тебе не любити? Душечко моя! Прости мені! Сей холодний тон зовсім з іншої причини!

— З якої?

— Та так, всякі клопоти, моя мила. А надто ще сьогодні. Ти знаєш, я спровадив з Англії машину для іригації, сьогодні й посвятили. І представ собі, ті болвани як почали помпувати, то й натягли всередину болота та камінців, загатили кляпу, а опісля коні як потягли, та й кляпу зламали. Тепер треба машину назад до Англії посилати до направи.

— Ха, ха, ха! — засміялась пані дзвінким своїм сміх-

хом, котрий у іншої, звичайної людини свідчив би про ідеальне здоров'я.— То забавне! Бідний мій Фірцю! Жаль мені тебе, нещасний господарю! Але що ж твої гості? Я чула, що й той поганий маршалок був між ними.

— Був,— гірко аж скрикнув пан Зефірин.— Представити собі не можеш, що за грубіян. Спершу п'є, не перестаючи, а потому язикові волю дає. І гніватись на нього не смієш, бо опісля всього відопреться. «Е, любий сусідо, се твій славний вишняк з мене говорив, а я, їй-богу, ані на думці не мав тебе ображати!» А як машина зламалася, то трохи не тріс з радості. Представ собі: чиниться зовсім п'яним і, ніби в замішанні, при всіх гостях підходить до мене, стискає за руку і гратулює! Як я здержався, що не наговорив йому сатисфакцій, то й сам уже не знаю.

— І охота тобі возитися та панькатися з тим старим банкротом! Я би на твоїм місці запиталась би його, чи в сутеренах його палацу гарні раки плодяться?

Пан Зефірин засміявся.

— Що ж, душенько,— не можна. Хоч банкрот, але все-таки бувший міліонер і тепер ще на два роки маршалок повітовий. Правда, що міліон свій він утопив, будуючи насеред ставу палац, котрий тепер, ще вверху не скінчений, фундаментами в воду лізе,— ну, але ти знаєш, що палац у нього дуже дражлива річ.

— А тобі гратулювати, як машина попсувалася, то не дражлива?

— Та так-то воно, але що робити. Він, яко маршалок, міг би мені нашкодити, а я йому що зроблю? Краще, думаю собі, не займати біду, нехай щезає.

Розмова перейшла на інші предмети. Пані Целіна оживилася, підперла прекрасну головку на лікоть зграбної ручки, її густі, золото-жовті коси буйними хвилями спадали на її груди і плечі, очі її блищали, уста, червоні, як калина, так і просились до поцілунку,— пану Зефіринові мимоволі нагадались медові місяці їх спільного життя. Він підсівся ближче, взяв її руку і поцілував. Вона нічого, він поцілував удруге. Розмова плила дальше. Пані Целіна говорила, мов і не замічала, як пан Зефірин нахилився і поцілував її біле кругле плече. Але коли бідний чоловік нахилився ще нижче і діткнувся устами її рум'яного лиця і при тім незручно потрутив крісло, так, що воно стукнуло, нараз пані Целіна скрикнула, верескнула душу проймаючим голосом, кинулась навзнак

і почала метатися на ліжку, немов в яких страшенних муках. Переляканий пан Зефірин поблід і не знав, що діяти: чи рятувати недужу, чи втікати, щоб своїм дотиком ще дужчого не додавати їй болю. На щастя, прибігли дві покоївки; на їх руки пан Зефірин здав свою жінку, а сам тихцем щодуху подався до свого кабінету. З півгодини чути ще було крик і виск нещасної пані, по чім все успокоїлось.

— От нещастя моє,— говорив пан Зефірин до вірного Теофана,— нещастя з такою жінкою. А що їй такого, і сам не знаю! І жий же тут з нею! Теофан!

— Прошу вельможного пана!

— Піди на село і кажи Одарці Ключниковій, нехай прийде до мене.

— Прошу вельможного пана, Одарка хора.

— То Насті Шарварківні.

— Настя пішла до міста,— була тут рано та й пішла.

— Sacrebleu! [1] Була тут, а ти мені не сказав?

— Вельможний пан при гостях були.

— Ну, то йди до кого хочеш, котра-будь нехай прийде. Тільки знаєш, з тих, що мені подобаються.

— Знаю, знаю,— сказав Теофан і вийшов.

VI

Минуло півроку. Осінь надворі. Направлена машина давно прийшла з Англії, давно залила цілу луку і перемінила її в здоровий ставок. Літом замість трави виріс на ній шувар та ситник, а декуди купками вибуяла хистка тростина. В ту пору, коли у людей була косовиця, на панській луці квакали жаби. Ціле село заходилося від сміху, а пан Зефірин тільки спльовував та мало не до крові тер лисину. А робітники все ще помпували та помпували воду з потоку.

— А покиньте ви до біса помпувати! — скрикнув одного дня пан Зефірин.— Хіба не бачите, що ставок з луки зробився!

— Як вельможний пан казали, так ми й робимо.

— Казали, казали! — передражнював пан Зефірин.— Власного розуму у вас нема настілько, щоб догадатися самим, що і як робити! Все вам кажи та й кажи! Тьфу!

---

[1] До чорта! *(франц.).— Ред.*

Робітники відп'яли коні і лишили машину на божу волю на луці.

«Нехай просхне вода,— міркував пан Зефірин,— то земля напоєна швидко поросте і ще хоч під осінь косовиця буде».

Але вода не просихала, мабуть, під тоненьким пластом чорнозему була така глина, що не пропускала воду. Лука розкислася і ані думала поростати травою. Тільки шувар та водяне зілля розростались навзаводи.

— Проклята історія! — скрикував пан Зефірин кождого разу, коли тільки поглянув на нещасну луку.— Треба буде назад осушити, та й годі.

Але для осушення треба було робітників, а на робітників прийшлось ждати по осені. Якраз сьогодні й згодив пан Зефірин таки з свого села людей за 200 золотих ринських, щоб висушили його луку. А машину, котра між тим знов поламалась, велів розібрати і привезти додому.

Злий і невдоволений після таких розпорядків ходив пан Зефірин по своїм покої, коли втім увійшов Теофан.

— А що там, Теофане?

— Ясновельможний пан маршалок приїхав.

— Що? А той якого біса в робучий день? Гм. Проси!

То не сонце зійшло, а до покою пана Зефірина викотилося широке, чисто виголене і розрадуване лице пана маршалка.

— А, вітаємо, вітаємо! Коханого пана маршалка! — з неуданою радістю скрикнув пан Зефірин, спішачи назустріч гостеві.— Що ж то за щасливий случай провадить коханого сусіда?

— Гратулюю, гратулюю коханому сусідові! — басом заговорив пан маршалок, обнявши своїми могучими лапами обі пухкі руки пана Зефірина і щосили потрясаючи їх.

— Мені? А то чого?

— А похвали, публічної, всенародної похвали. О, вона вам зовсім справедливо належиться, давно належалась!

— Мені? Публічна похвала? Де? Коли? Від кого? За що?

— Що, хіба ви не знаєте? Не читали газет? Не читали посліднього нумеру «Czas-y»?

— Хоч і встидно мені, а мушу признатися, що не читав.

— Ну, так я й думав! Ха, ха! Добре то кажуть: як бог дасть, то й у вікно на вилах подасть. Але ж то колосальне! Глядіть самі, от я немов знав, таки з собою взяв

той нумер. Читайте! Отут, отут,— кореспонденція зо Львова з знаком двох параграфів! Знаєте, наш чоловік пише, добре поінформований. А що, га?

Пан Зефірин тремтячими з зворушення руками взяв широкий, як плахта, а зм'ятий, як стирка, лист краківської газети і прочитав з нього ось що:

«Вчора відбулося засідання утвореної при виділі краєвім комісії для піднесення краєвого рільництва, на котрім між іншими відчитано справоздання, ласкаво уділене одною секцією товариства господарського о поступах рільного господарства в подільських сторонах. З особливою похвалою піднесла секція світлу і невтомиму діяльність вельм[ишановного] пана Зефірина Андрониковського, властителя Сухобаб, на полі введення і розширення в тих сторонах раціональної господарки на лад західноєвропейський. Блискучих здобутків каже особливо надіятись розпочата в біжучім році з немалим коштом проба іригації сухих та неврожайних лук. Машина, спроваджена для сеї цілі прямо з Англії, збудована по найновішій системі і функціонує так легко, що пара коней запряжених в керат, можуть без труду виконувати всю потрібну роботу. Комісія радо приняла до відомості сей потішаючий факт і, згадавши також про давніші заслуги пана Зефірина Андрониковського на полі сільського господарства, іменно ж про його теоретичні праці, ухвалила запросити його в свої члени, надіючись, що на тім гоноровім становищі схоче і зможе також цілому краєві рівно цінні віддавати услуги».

Під час читання сього півурядового документа не тільки руки, але й губи і ноги пана Зефірина чимраз замітніше почали тремтіти, голос його затих, дух йому в груді захватило. Була хвиля, коли в голові його промайнув сумнів, чи се, може, не гірка іронія, але довгим життям і вихованням втолочене в кров і кість його комедіантство зараз взяло верх.

— Га, така видно воля божа,— сказав він з удаваною резигнацією,— не суджено мені спокійно доживати віку в моїм тихім куточку. Що ж, чим можу, готов послужити краєві!

— Ну, ну, і багато можете, дуже багато! — заохочував його маршалок.— Гратулюю, гратулюю! Щасливої вдачі на новім полі! Хто знає, дорогий сусідо,— се таке поле, по котрім много стежок провадить, а деякі й дуже високо

ведуть! Дай боже, дай боже! Не можете собі представити, як щиро мене врадувала отся звістка!

— Щиро, сердечно дякую вам, дорогий пане маршалку, що були такі ласкаві і трудились, щоб мені о тім донести!

— Сусідська річ, сусідська річ,— що ж, за що ж тут дякувати? Хіба ж ви б зо мною в данім разі інакше поступили?

— О, певно, певно! — сказав пан Зефірин, задзвонив і велів Теофанові принести закуску і бутилку бордо з пивниці, щоб з дорогим паном маршалком «обілляти» таку радісну новину. Радість пана Зефірина ще збільшилася, коли під час снідання принесено йому пошту: з-поміж газет і листів здалека вже виднівся товстий пакет з штампілією виділу краєвого. Се було письмо від комісії для піднесення краєвого рільництва, підписане головою тої комісії князем С. і секретарем графом Р. і запрошуюче пана Зефірина в її члени.

Пан Зефірин був простий шляхтич і навіть свого роду доробкевич, а такі високі титули, як князь і граф, робили на нього якийсь магічний вплив. Всі сумніви о тім, чи справді такі великі його заслуги, як розплескано, і чи справді зможе і зуміє він зробити дещо доброго для краю, розвіялись, мов дим на вітрі, перед блискучою перспективою — засідати разом, радити разом, рішати які б там не було діла разом з князями і графами. Адже ж і на нього через те спливає частина графської та князівської світлості! Він чув добре, що його сусіди-шляхтичі, хоч банкроти по більшій часті, все-таки якось згори, косо дивляться на нього,— що його заможність будить у них тільки зависть, а не поважання, а його панські манери частенько-таки викликають легесенький іронічний сміх на їх устах. Ну, тепер сього не буде! Чоловік, котрого князі і графи узнали гідним засідати між собою, котрого самі туди запрошують, котрого заслуги публічно вихвалюють,— такий чоловік може чути себе певним на своїм становищі, може чути себе вищим над покутну зависть та застінкові шепти!

VII

Пан маршалок поїхав, випивши на радощах не одну, а дві бутилки бордо. Пан Зефірин бистрими кроками ходить по своїм кабінеті. Голова і серце його повні

радісною новиною. Він махає руками, говорить сам з собою, то сідає, то знов встає,— очевидно, почуває потребу поділитися з ким-небудь своїм щастям. Вкінці рішається, надіває калоші поверх черевиків і тихесенько йде до кабінету своєї жінки, що все ще якось не може здвигнутись з ліжка.

Не пройшло й п'яти мінут, як він назад не ввійшов, а влетів до свого кабінету. На ньому лиця нема, блідий, як стіна, тремтить і зубами січе, мов опущений в ледову воду, руки судорожно мечуться в воздусі, хапаючи щось невловиме, очі помутніли і вперлися кудись в неозначений простір. Що се з ним сталося? Ах, проста річ, він не впору прийшов до кабінету своєї жінки і побачив, як магістр хірургії Фледермаус діагнозував її слабість. І більше нічого.

Мов скажений забігав пан Зефірин по своїм кабінеті. Вихром носились думи в його голові. Глянув на письмо комісії і гірко всміхнувся.

— Проклята комедія! На біса мені її! — сказав крізь затиснуті зуби і шпурнув письмо в кут.— В мене своєї комедії аж по шию! Тьфу! Оттак подумай! Оттак поміркуй! Нерви, напружені струни, ніжні звуки, а вона он що! Тьфу!

В хаті душило, тіснило його. Вибіг на подвір'я, щоб провітритись. Нараз під шопою побачив прип'ятого осідланого коня пана Фледермауса. Безумна, дітська думка стрілила йому в голову, думка, певно що не гідна поважного обивателя і члена краєвої комісії для піднесення рільництва, але все-таки думка, на яку може здобутися чоловік в такім людоїднім і поганім настрої, в якім находився в тій хвилі пан Зефірин. А вдодатку ще він побачив якраз пана Фледермауса, що, скулений, очевидно стривожений, вихопився з дому і, не оглядаючись, нічого не бачачи, підтюпцем біг до свого коня.

— Доброго здоров'я, пане Фледермаус! — крикнув трохи що не над його ухом Зефірин. Жидок аж стрепенувся, мов громом пришиблений.

— Маме лебен!.. Вус тойгт мер дус! [1] Доб... доб... доброго...— лепотів Фледермаус, з лютого переполоху стративши власть над своїм язиком. Коліна його так і зателіпались, зуби на лярум задзвонили,— він не міг ні йти,

[1] Мамо люба!.. Нащо це мені здалося! *(євр.).— Ред.*

ні стояти, а очевидно, готовився-таки на місці сісти на землю.

— Що пан нас так вчасно покидає? — говорив пан Зефірин, немов і не бачачи Фледермаусового переляку; на ділі ж постава нещасного жидка таксю видалась йому забавною, що він не міг відмовити собі нелюдської приємності якнайдовше помучити його.

— Ві гайст [1] вчасно? Вісімнадцята чи то п'ятнад... pardon, дванадцята год.. год... год... дина!

— Чи не хорі ви, пане Фледермаус? Що се таке з вами? — запитав пан Зефірин.

— Я? Як то, ясновельмо... мо... можний па... па... па... не?

— Та так, і мову вам відняло,— ви ж звичайно добре говорили. І трясетесь, як на ріжні, і бліднієте, то червонієте! Ну, не дай же боже, щоб ви часом від моєї жінки нервів не набралися!

— Вель... вель... вельможний пан жарту... ту... тує.

— Ні, не жартую, а щоправда. Страшно на вас дивитися! Що вам такого? Я насерйо за вас неспокійний!

— О, ні... ні... чого! Перепрошаю, чи то, pardon, дякую пану. Я здоров, зовсім здоров!

— Не вірю, не вірю! Бійтеся бога, таж ви кроку не можете зробити. Ви от-от упадєте на зємлю!

Жидок, тремтячи усім тілом, трібував усміхнутися, але сміх той вийшов такий кислий та кумедний, що пан Зефірин аж зареготався, та так голосно і дико, що йому аж в п'ятах постило.

— Фе, хто ж видів так піддаватися слабості? Пане Фледермаус, таже ви якийсь доктор! Ану, розрушайтесь, зараз вам ліпше стане! Давайте побіжімо, хто скорше коло стирти стане, ану!

І, не чекаючи відповіді, пан Зефірин ухопив Фледермауса за руку, стис її, мов залізними кліщами, і пустився бігти.

— Проше пана! Проше пана! — либонів жидок в смертельній тривозі, але голос його урвався, ноги подріботіли слідом за скаженими скоками пана Зефірина, але швидко відмовили служби, і Фледермаус з цілого розмаху гепнувся на землю.

---

[1] Що значить *(нім.)*.— *Ред.*

— Ай, ай, ай! — запищав він. Пан Зефірин став над ним і дивився, як він, все ще одубілий зо страху, силується встати, а не може.

— Ха, ха, ха! Отто доктор! Отто мужчина! Тьфу! — кричав пан Зефірин, вхопив його з виразом огидливості за руку, шарпнув щосили і ще дужче переляканого поставив на ноги.

— Про... про... прошу ясного пана,— лебедів отуманілий Фледермаус.

— Що таке, мій дорогий друже?

— Про... про... прошу,— я хочу додому їхати.

— Додому? Мій боже, а тут хіба не дім?

— До себе, до міста.

— Ну, і що ж, хіба я вас не пускаю? З богом! Щаслива дорога! Тілько я ще раз кажу,— ви, мабуть, хорі. Може, вас відвезти?

— Ох, у мене є кінь! Я не хорий, я заїду сам.

— Ну, так за чим же діло стало? Ага, вам, може, заплатити за той... як-то його... за діагноз моєї жінки? Я готов. Я зараз! Тілько ходіть до мене до кабінету, зробіть рахунок, а я в тій хвилі.

— Ні, ні, ні! — аж руками затріпав жидок, обливаючися смертельним потом.— Нащо того? Я — так...

— Ну, як воля ваша,— ваше не втече. Не хочете нині, то найдемо інший час. А як думаєте? Так, по совісті скажіть: видужає моя жінка чи ні?

— О, видужає, видужає, тілько прошу, най я їду додому!

— О, мій добродію, їдьте, їдьте, коли б тілько видужала!

Жидок все ще непевним кроком поплівся під шопу, але даремне було його силування, щоб вилізти на коня: і руки, і ноги — все відмовляло послуги. Пан Зефірин сам-таки його висадив.

— Нехай уже й так, випроваджу вас аж за браму, бо виджу, що ви щось нездорові,— сказав він, беручи коня за поводи.

— Ох, не треба, не треба! — лепетав жидок, але дарма. Пан Зефірин держав в руках і його, і коня. Виїхали.

— Ну, бувайте здорові, пане Фледермаус, не згадуйте лихом,— сказав пан Зефірин.— Але гов, сідло у вас щось погано стоїть! — І поправив сідло, та так поправив, що кінь відразу дуба став, опісля задом угору фиркнув,

а затим, щосили стрепенувши всім тілом, рванувся як скажений і погнав вихром по рівній дорозі. Фледермаус ані гласу не пустив, але щосили руками і ногами держався на коні. Нараз кінь став і почав поступатися взад, раз у раз то на задні ноги зводячись, то задом угору фиркаючи. Коли се нічого не помагало, він повернувсь задом вліво, обкрутивсь разів кілька в скажених скоках довкола, а затим знов рванув наперед, аж землю рвучи копитами. За яких п'ятсот кроків знов зупинився, знов ті самі маневри. Та сим разом діло було над глибоким ярком, в котрім на дні стирчало грубе каміння та декуди росло терня. Вертячись взад, то вліво, то вправо, кінь задніми ногами шубовснув в ярок. Фледермаус тільки гикнув і коміть головою з коня покотився в ярок, а кінь поверх нього.

Пан Зефірин від брами бачив сю скажену гонитву, але серце його було мов задеревіле, йому не жаль було жидка. Він чув до нього не ненависть, а обридження, мов до жаби, котру без жалю вбиваєш каменем. Аж коли побачив, що кінь і їздець попадали в ярок, звільна, не спішачи, пішов туди.

Ще не дійшов і до півдороги, коли кінь виліз із ярка, але без їздця і без сідла. Виліз та й став, мабуть, добретаки потовкся і перелякався,— хріп і землю гріб копитом. На дні ярка стогнав Фледермаус.

— Боже, а тут що сталось! — скрикнув пан Зефірин, ніби несподівано наткнувшись на сю нещасну пригоду.— Пане Фледермаус, а вам що такого? Упали, покалічились?

— Ох, упав! Руку зламав! — стогнав жидок, піднімаючись з трудом. Ліва рука його справді звисала безвладна, була зламана вище ліктя.

— Руку зламали! Що за нещастя! Ходіть, я вас порятую,— добре, що тут недалеко до мене,— тут вас оглянемо, оббандажуємо і додому відвеземо.

— Ні, ні, ні, не хочу до вас,— закричав жидок.— Я сам на своїм поїду,— правою рукою! Тілько поможіть ссідлати і підсадіть! Поїду, поїду, то недалеко! Ох-ох-ох!

Пан Зефірин, злобно всміхаючись, осідлав коня, кинувши геть набік ту тернову гілку, котру перед тим вложив був під сідло. Стогнучи та кленучи весь світ і себе, поїхав Фледермаус додому. Зламана рука безвладно висіла при його боці, причиняючи йому страшні болі.

А пані Целіна того-таки дня видужала, і так-то вже любить пана Зефірина! Правда, з іригації нічого не вийшло, машину як розібрано, так і не складано, а головні части двірський коваль виробив на підкови, тільки рура від помпи досі гниє на подвір'ї, заржавіла та до половини погрузла в болоті. Проте пан Зефірин має славу поступового і раціонального господаря, а на першім засіданні комісії для піднесення краєвого рільництва великий оплеск здобув собі «глибоко обдуманою і блискучою», — як писали газети,— промовою о культурній місії двора серед громади.

КАЗКА ПРО ДОБРОБИТ

Був-то собі колись Добробит. Не знаю, чи хто з вас особисто затямив його, тож мушу описати вам оце його так, як мені описував небіжчик, моєї баби тітчаний стрик.

Старий Добробит — то була особина наскрізь неморальна. Головна його засада була: як єсть, то шелесть! А що зроду був він Добробит, то все було у нього чим шелестіти. Любив він попоїсти — ховай боже! — і животину носив перед собою таку, що свої коліна видав тільки в сні, в благословенних споминах своєї молодості. А що пива, меду і всякого напитку також за пліт не виливав, се навіть не уйшло уваги старого преподобного Нестора-літописця, котрий і приписав йому ноту: «Русі же єсть веселіє пити».

Що був лінивий, се розуміється само собою; куди, бач, з таким животом та з п'яною головою до праці нагинатися! Та й пощо йому мучитися, коли він собі Добробит, і йому, мабуть, той із очерету грошей доносив! Але зате до бійки, до лайки і до любощів кров у нього була страх гаряча, а про його гордість уже й говорити не буду. Одним словом, як єсть сім гріхів головних, так усі вони немовби прописані були на його червонім одутім лиці, в його невеличких товщем запливших оченятах.

Ходить, було, ота помана по нашім краю, наприндиться і через губу не плюне, а тільки знай сопе, і де тільки повернеться, всюди жита, пшениці, трави в хлопа, всюди ліси темні та безмежні, ріки та стави повні риби,— одним словом — добробит. А він ходить собі та все співає на ціле горло:

Де єсть руська вітчина?
Де пшениці, ячмена
І де жита єсть досить,
Куди голод не гостить.
Ой на-на! Ой на-на!
Ой там руська вітчина!

Давно говорили йому панотчик:

— Ей, небоже! Покайся, поправся, бо то не добром пахне!

Але він і ухом у той бік не веде!

— Що мені! — каже.— Я прецінь Добробит! Скорше мене зо світу зведуть, ніж би я мав свою натуру змінити!

— А ти думаєш, що не зведуть?

— Ну, нехай пробують! — кричить Добробит.— Хто посміе?! Адже се не добром пахне, се кримінал!

— А от побачиш! Найдуться такі, що посміють, і нічого за те їм не буде.

— Е,— каже Добробит,— вовка боятися, то й у ліс не йти! Певна річ, що всі ми помремо і до чорта в зуби підемо, але хто би собі тим голову сушив! Що було — бачили, що буде — того не знають люде, і ви, панотче, не знаєте. А ось ліпше ну-ко випиймо по добрій повній та й затягнім, щоб аж гори лунали:

Я ніколи не згину,
Бо веселю родину!
Ой ну-ну! Ой ну-ну!
Бо веселю родину!

Отак гуляв собі мій Добробит і гадки не мав. Аж бух! Одного дня ні сіло ні впало прийшов «ферделюнок» від пана Гопмана: завтра на восьму годину рано такий а такий Добробит має ставитися в канцелярії!

Перший раз від роду у нашого Добробита забігали мурашки поза плечима. «Чого тільки може хотіти від мене пан Гопман? Адже ж податки я всі заплатив, у праві ні з ким не стою, «штрафу» ніякого на мені нема, а так знайомитися з панством Гопманом не маю охоти, бог з ним!» Та що діяти, коли наказ, то треба йти.

На другий день раненько казав Добробит запрягти коні та й поїхав ставитися до пана Гопмана.

— Слава Ісусу Христу! — сказав він чемно, входячи до канцелярії.

— А, чін топри, чін топри! — сказав пан Гопман.— А, шо ви за єдна кльопа, чого вам трепа?

— Та я, прошу пана, Добробит. Пан мене чогось кликали. Ось і ферделюнок.

— Ага, ага, то ви Топропит! Топре, топре, пане Топропит, сітайте! Маємо тут тещо на вас поховорити.

— На мене?

— Ну, на вас, за вас, про вас, все отно. Скажіть мені, пане Топропит, я чула, що у вас є шпихлір хромацький?

— Та є.

— А мноха там на той шпихлір спіша?

— Та є жита тисяча кірців, пшениці щось зо п'ятсот, а вівса, бачу, буде до п'ятнадцятьсот.

— Хо, хо, хо! То топре! То туше топре! Нам акурат стілько трепа.

— Вам, пане Гопман?

— Ні, не мені самому! Пан старший від війська пише, що йому трепа. Так ви, пане Топропит, посволите, шо ми сопі то спіша саперемо?

— Ба... ба... а то яким правом? — пробовкнув зачудуваний Добробит.

— Ну, ну, ну! Не тумайте, шо ми сатармо! Ні, ми не такі люте. Ми вам тамо таку оплікацію, росуміете?

— Яку оплікацію?

— То такий папір, шо його мошете сховати.

— А можна його їсти, як хліба не стане?

— Ах, клюпа, ви кльопа, пане Топропит! Ха! ха! ха! Їсти! Вам лиш апи їсти! А знаєте ви, Топропит, шо то є фатерлянд?

— Ні, пане, не знаю.

— Ой, ой, ой! — закричав пан Гопман, ухопив себе за голову і почав скакати по канцелярії. Добробит думав, що пана раптом зуб заболів, а то пан Гопман дивувався, що Добробит не знає про «фатерлянд».

— Ну, слухайте, пане Топропит,— сказав пан Гопман, вийойкавшися троха,— не путьте смішна! «Фатерлянд»— то є військо, старші і я! Тля того «фатерлянд» кошта кльопа повинна віттати все, що має, і то ще самало путе.

— Ба, пане Гопман, а як я сам з голоду згину?

— Клюпа кльопа! Апи «фатерлянд» сторов пув, а кльопа все путе! Не схинеш! А ті оплікації, про котрі я топі касав, вони путуть топі носити проценти.

— Я пане, процентів не хочу.

— Не хочеш? То й ще й ліпше. Я то сарас сапишу то протоколь. А по спіша я сарас пішлю, щопи сапрали.

— Ні, пане, я не пристаю на то. Ану ж у мене не зародить, то що я тоді буду робити?

— Е, не зародить! Тілько працюй топре, то все топі зародить. А я чула, пане Топропит, що ти туше лінива, ропити не хочеш! Слухай, непоше, апи я пільше са таке не чула!

— А вам, пане, яке до того діло? — огризнувся Добробит, котрому нарешті забагато стало тої науки.— Адже ж я до вас не йду хліба просити, а ось ви до мене прийшли!

— Що? Як? Ти так то мене смієш палакати? — крикнув пан Гопман.— Ей, амтстінер! Bank heraus! [1] Вліпіть йому!

Ще наш Добробит і не оглянувся, а вже лавка в сінях стояла готова і ціла юрба гайдуків ухопила його і вліпила йому так, як йому ще зроду ніхто не вліпив. Потім повели його наново перед пана Гопмана.

— Пане,— почав було Добробит,— яким се правом ви...

Але пан Гопман перебив його:

— Мовчи, кльопа, і не каши нікому! Ось моє право!

І він луснув рукою по великій, у свинячу шкіру оправленій книзі.

— Вмієш читати?

— Ні, пане, не вмію.

— Ну, то мовчи! Ось тут моє право, параграф емеремерем! А тепер скаши мені, пане Топропит, є в тепе хроші?

— Та щось троха є.

— Що то значить: троха? Ти каши просто, кілько є?

— Та буде там з десять тисяч.

— У, тесять тисяч! І нащо топі, клюпа кльопа, стілько хрошей? Шо ти з ними ропиш?

— Положив у скриню, та й лежать. Їсти не просять, а так, про чорну годину, пане, най ся не пригаджає.

— А шо, чи я не касала? — радісно крикнув пан Гопман.— Де клюпа кльопа снає, шо с хрішми ропити! А фатерлянд потребує хроші, пахато хроші! Не пійся, пане Топропит, воно топі не пропате, а тістанеш оплікацію.

— Щезайте ви, пане, зі своїми оплікаціями! — скрикнув Добробит, сам себе не тямлячи зі злості.

---

[1] Винесіть лавку *(нім.)*.— *Ред.*

— Шо? Як? Ти мені смієш? —запінився пан Гопман.— Амтстінер, вліпіть йому!

Куди, куди смирніший став наш Добробит після того, як йому другий раз вліпили. Побачив, неборака, що з паном Гопманом таки не жарти.

— Переш оплікації, клюпа кльопа? — крикнув йому Гопман.

— Та беру, прошу пана.

— Ну, так пуло срасу ховорити! А слухай ти, кльопа! Я чула, шо в тепе коні є топрі.

— Та є, прошу пана.

— Пахато?

— Десять пар.

— Тесять пар! Чи ти стуріла? Нашо топі стілько?

— Та так, пане, свого хования. Продати лучиться, то продам, а ні, то нехай ховаються.

— Слухай, пане Топропит, фатерлянд потрепує коней на війну. Топі тві пари тосить, а на решту тамо топі кеиг.

— Що мені з того квита?

— Сховай! Колись, як у касі путуть сапахато хроші, то тістанеш саплату. А коні я скашу сапрати.

Добробит у потилицю почухався і нічого не сказав.

— Слухай, пане Топропит,— говорив далі пан Гопман,— пахато ти маєш крунту?

— Та багато не багато, а так, стілько, що для мене вистарчить.

— Клюпа кльопа, я не тохо питаю, але скілько морків?

— Як посаджу морков, то й морков родиться,— сказав Добробит.

— Ой, ой, ой! — закричав знов пан Гопман, мов на зуб.— Шо то са клюпа кльопа! Вона навіть не снає, шо то морк! А як ше ти поле міряла?

— Ми, пане, на прути.

— А мнохо прута маєш?

— Та буде щось зо сто.

— Ну, нікс травс [1] не путе. Я кашу переміряти. Тохо топі самнохо. Тосить топі тватцять. А решту вітпишемо для мохо прата фон Дравсен.

Добробит тільки очі витріщив.

---

[1] Нічого з того *(нім.)*.— *Ред.*

— А слухай-но ти! А мнохо ти платиш потатка?

— Ой, пане, много, по десять дутків з прута поля.

— Ха! ха! ха! І то насивається мнохо? Ха, ха, ха! Вітнині с морка путеш платила по п'ять сріплом, росумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то як собі хочеш. Се ти швитко сросумієш. А те ти пасеш хутопа?

— Та в лісі.

— А чия то ліс?

— Та божий.

— Що? Як? Поший?

— Ну так. Пан каже, що то його, а хлопи кажуть, що їх. А я одно кажу: ані пан його не садив, ані хлоп, значить — божий. А вживати вживаємо.

— В лісі хутопа пасти не вільно! Ліс панський! Ось патент! — крикнув пан Гопман.

— А куди ж я з худобою подіюся, коли й поля уриваєте?

— Тівайся, кути хочеш! Хоч поріш, хоч у стайні терши, а в лісі пасти не вільно,— крикнув Гопман.

— Ні, пане! — крикнув і собі ж Добробит, чуючи, що внутрі у нього немов щось обривається.— Зо мною вже робіть, що хочете, але за худобою я обстану і не попущу. То не може бути! То загибель!

— Мовчи, клюпа кльопа, і йти тотома! — тупнув ногою Гопман.

— Ні, пане, не буду мовчати і не вступлюся звідси. Той патент мусить бути скасований!

— Що? Як? Ти смієш? Амтстінер, вліпіть йому!

— Ліпіть, кілько хочете,— кричав Добробит,— хоч на смерть убийте, але я свого не попущуся.

— Вліпіть і сапріть! — сказав пан Гопман і пішов додому обідати.— Pfui, wie man sich mit diesen tummen Bauern herumplagen muss![1]— зітхнув він, вийшовши з урядового будинку.

Добробит дістав, що дістав, у те місце, відкіля ноги ростуть, а вдодатку просидівся в арешті з півроку, доки пан Гопман не пригадав собі його і не казав випустити. Насунувши кучму на очі і не озираючись, пішов додому.

---

[1] Тьфу, як людина мусить натомитися з цими дурними хлопами! *(нім.).— Ред.*

Дома він застав такі порядки, що й своїх чотирьох стін не пізнав.

Що сталося з ним дальше, про те історія мовчить. Чи він умер, чи переродився, сього годі зміркувати. На всякий спосіб, той Добробит, який сьогодні живе між нами і який усім нам так добре відомий, зовсім не подібний до тамтого старого. Наш Добробит тихий, смирний, працьовитий, ощадний, моральний до остатньої нитки,— одним словом, чисте противенство старому. А головно, наш Добробит дійствує з уповажнення і за потвердженням згори. Кілька разів бачилось уже навіть, що ось-ось буде по нім, але завсіди в саму пору виходило розпорядження: Добробит має бути! І справді, богу дякувати, маємо його й донині. Давньої грішної вдачі не лишилося в нім ані сліду. Хіба тільки крізь сон часом промурмоче, та й то на жалібну нуту, першу стрічку пісеньки:

Де єсть руська вітчина?

Дальші стрічки він забув, хоч у лоб йому стріль.

НА ЛОНІ ПРИРОДИ

Бистро шумить і грізно б'ється о каміння ріка Стрий, перепливаючи срібною гадюкою в три скрути невеличке гірське село Н. А понижче села четвертий, найкрутіший скрут. Ріка перехопила півперек усю вузеньку долину, на якій лежить село. З одного боку берег пологий, рінь та мізерна левада, з другого — гора так і нависла кам'яними ребрами над рікою, а вода з усею силою б'ється о ті ребра і гризе-гризе їх зо споду, крутиться, а далі втишується, заспокоюється і творить широкий, глибоченний вир. Синіється тут прозора вода, гуляють по ній червонопері клені та швидкі плотиці, палаючи, іскриться сонце та сліпить очі.

Повище вира Стрий розлився широко, зате й мілкий там брід, яким іде й громадська дорога до Н. Хто хоче їхати до села знизу, мусить через той брід. Літом, коли вода мала, то воно й нічого, ледве по колодки засягне, а коням лиш трохи повище колін. Але коли вода велика після дощу, то не дай господи туди пускатися! Не то що вода глибока на броді, але бистра така, рве каміння з-під ніг, котить кам'яні брили з гори і дуже легко може перевернути віз. А в такім разі прощайся з душею! Понесе просто в вир. Правда, перед виром стоїть скісно поперек усеї ріки ряд великого каміння: немов здоровенні барани гуськом, через воду йдучи, полягали та й закаменіли, а об їх хребти гнівно б'ється хвиля та вкриває їх величезними шапками білої піни. Але в повінь того каміння не видно, тільки страшенний шум і клекіт дає знати, де воно лежить, а як вода ще більша, то вже без шуму котиться поверх нього, тільки один одноцільний водяний вал, а по-

нижче така ж водяна долина з гребенем піни означують те місце, немов поріг при вході в бездонний вир.

Одного прекрасного літнього дня високо вже підбилося сонце над тісною Н-ською долиною; високі гори довкола, покриті чорним смерековим лісом, немов дрімали на спеці, дихаючи гарячим смоляним запахом. Село оддалік тонуло в якійсь синій памороці. Від ріки тягло свіжим духом, холодною водяною парою. На верхах гір, лисих та ясно-зелених, пестрим рядном порозкидалися турми овець; тужливо і протяжно лилися звуки вівчарської трембіти, лунаючи від верха до верха. З темної лісової гущавини на той звук відкликається інший різкий голос — то ріг скотаря, а в перестанках мов тонесенька струна десь глибоко під землею ледве чутно задзвенить — то металевий дзвоник на шиї у корови, що десь у лісі на плаю пасеться. І все те, бачиться, зовсім не перериває великої тиші, не бентежить супокою природи. Тільки Стрий не то шумить, не то журчить принадливо, котячи по камінню свої кришталеві води,— так, бачиться, і просить тебе скупатися в своїх хвилях, освіжитись і набратися нової сили.

Не в якій іншій, а в такій власне цілі йшли до виру два молоді, свіжі й веселі паничики в ясних, літніх жакетиках та в солом'яних капелюхах з невеличкими рівними крисами та з широкими трибарвними стяжками, що опоясували трохи не весь наголовач. У старшого за ту стяжку заткнуте було сойчине крило, у молодшого якась немудра, але рідка гірська квітка, трохи чи не той приземистий полонинський будяк, що зветься головатень і вдень розпускає свою білу з великих нев'янучих платків квітку, а на ніч затулює її. У кождого на плечі закинений був рушник, а у старшого, літ коло сімнадцяти парубчака, також гарна блискуча стрільба «лєфошівка». Йшли вони звільна, розглядаючись, хоч, очевидно, кождий глядів за чим іншим.

— Що за чудесний вид! — мимоволі скрикнув молодший панич. Він був роком молодший від свого брата, хоч ростом майже зовсім догонив, коли навіть не випередив його. Очі його розбігалися по нешироким, але розкішнім гірським краєвиді, від тих овець, що, немов красими рядами, накидані були по полонині, аж до синього кришталевого плеса вирового, що лежало перед ними і відбивало в собі і скісними пластами настовбурчені сірі та

червоні скелі, і стежечку, що вилася поверх них понад усею кручею, і темний бір, що підіймався ще вище над скелями і по стрімкому схилі гори п'явся та підхапувався чимраз вище, аж під саму полонину.

— Що за чудесний вид,— повторив хлопець по хвилі і широко, з повної груді дихнув пречистим повітрям, насиченим теплою парою, розігрітою в лісі живицею та пахощами цвітів і скошеної десь на лісовій поляні трави. Він, бачилось, бажав усім своїм єством нассатися тої краси, свіжості та живучої сили, якою тут дихала вся природа. Тим часом його брат бігав бистрими синіми очима по рінистій порічині, немов шукав чогось. Нараз став і зупинив брата.

— Пст, пст, стій, не рушайся!

— Що таке? — запитав молодший.

— Кулик, кулик, он там між камінням шниряє!

Він зняв стрільбу, наготовив її до вистрілу і почав підходити пташку. Але кулик, мабуть, не дурень був, бо хоч ніби й не дуже втікав, а так тільки бігав собі, поцвіркуючи та головкою потакуючи, але все ховався поза настовбурчене каміння так, що стріляти до нього було ніяк.

— Проклята бестія обережна! — прошептав зі злості панич.

— Та покинь ти його! — заговорив молодший.— Охота тобі тратити набої на таку дробину! От ходи викупаємось, а опісля ліском підемо, та на поляну, та в ярок, то там, певно, щось більшого буде!

Але старший не слухав навіть тої бесіди, а тільки сердито та нетерпливо кивнув на меншого рукою і далі з приложеною до лиця кольбою стрільби слідив за куликом.

— І бог його знає, що то за приємність мордувати таку бідну та нешкідливу пташинку,— говорив тим часом молодший напів до брата, а напів сам до себе.— От каню, яструба, орла, то що іншого, до того я й сам охочий вистрілити. А то кулика! Ні з того пожитку, ні приємності. Мундзю, покинь! Ходи! — крикнув він голосніше, бо брат, слідячи за куликом, досить-таки далеко вниз понад ріку відбіг був від нього. Не знати, чи той крик, чи щось інше сполошило кулика, досить, що нараз він схопився і понад саму воду перелетів на другий бік Стрия.

— І чого ти, гайвороне, кричиш? — обрушився Мундзьо на меншого брата.— Бач, птицю сполошив! А я вже от-от мав вистрілити!

— Овва, велика здобич! І нащо би вона тобі здалася, хоч би й забив?

— А тобі що до того? На те, щоб забити! Коли-бо ти ні,— аби тільки мені на злість зробити! Крикнув та й наполошив.

— Агій на тебе! Ще хто знає, чи я й наполошив, а він уже аж почервонів, так розлютився! Фе, Мундзю, негарно таким бути!

— Мовчи, дурню! — крикнув Мундзьо.— Що то, хто з нас старший, я чи ти? Яким правом ти будеш мене розуму вчити?

— Ну, ну, ну, гамуйся, гамуйся! Я тому не винен, що ти старший і такий дразливий. А ти вже зараз і: дурню! А що якби я взяв та й розсердився на тебе? Бо скажи по правді: який я в тебе дурень? Хоч ти роком старший від мене, але оба ми разом матуру здали, і ся тілько між нами різниця, що я маю п'яту локацію, а ти п'ятнадцяту.

— О, вже мій Тоньо почав на своїх локаціях їздити! — сердито буркнув Мундзьо і відвернувся.

— Ні, ані не думаю їздити, а тілько кажу, що якби я був такий, як ти, то мав би право нагніватися на тебе. Але я не гніваюсь, бо знаю, що ти се так сказав,— спалахнув та й ляпнув!

Мундзьо йшов відвернений, а при остатнім слові брата навіть плюнув і пробуркотів:

— Тьфу! П'ята локація й «ляпнув». Що то за естетичне, що за гарне слово! Ляпнув!

— Ну, то нехай тобі буде: бовтнув!

— Ще краще. Ану, ще як інакше!

— Ет, тобі-бо не догодиш! — напівповажно, а напівжартом сказав молодший.— Коли хочу докладно висловити те, що думаю, то мушу ж ужити такого слова, яке, на мою думку, найвідповідніше.

— О, певно! І саме найвідповідніше: ляпнув! Ха, ха, ха!

— Ха, ха, ха! — засміявся і собі молодший, рад, що хоч таким способом прогнав хмару з чола старшого брата, з яким хотів у добрій злагоді викупатися і пройтися по лісу поки до обіду.

Поєднавшися після невдалого полювання на кулика, брати якийсь час ішли мовчки. Вони звернули з дороги, що вела в брід ріки, і пішли стежкою понад берег. Стежка була добре втоптана,— се була піша дорога через ліси та верхи правцем до Дрогобича. Вона вилася вгору та

вгору, попід ліс, височенною кручею понад виром Стрия, а там, перебігши невелику цвітисту сіножать, губилася в темнім смерековім борі. Паничі на тій сіножаті покинули стежку і подалися вниз стрімким берегом над ріку. Тут круча була вже нижча, але все-таки ще досить висока. Над самою водою висіла тут величезна скала, немов хата, вся вросла в кам'яну кручу, і тільки одним причілком вистирчала над водяну глибінь. Тільки що вершок тої скелі був рівний, мов величезний стіл. З берега понад тим столом звисали корчі ліщини та калини, обпутаної диким хмелем, тиснулося бадилля високих гірських лопухів з білявим листям, дендерева, дев'ятисильника та ще якогось високостеблого зілля з пучками здорових жовтих квіток на вершку. З-поміж них проглядували стрункі та високі стебла мушки та інших трав. Одним словом, куточок тут був затишний і так щільно захований, що ні зі стежки, ні з левади внизу не було його видно. Тоньо на однім із своїх природничих проходів відкрив сю скалу, і відтоді кам'яний її стіл стався улюбленим місцем обох братів. Тут вони роздягалися до купелі, звідси скакали з на півтора сажня вниз у ріку, силуючися дістати ногою до дна води; тут Тоньо найліпше любив сидіти з вудкою і ловити рибу. Побіч скали, тісним кам'яним жолобом брати протоптали маленьку стежку, куди після купелі вилазили з води вгору; туди ж Тоньо й злазив, коли часом закладав у воду вершу на рибу або в каламутну воду запускав узьмик.

— Гляди, гляди, який кленище! Уй-уй! Певно, з на лікоть завдовжки! Ну, та й грубезний же! — прошептав Тоньо, стискаючи брата за рам'я, коли оба стали на камені і поглянули вниз у воду. По самій поверхні гладкого кришталевого дзеркала звільна, поважно плила ціла череда невеличких кленів, а поперед неї, мов патріарх, один здоровенний клень, якого рідко удається рибакам видобути з глибоких скалистих печер, у яких він живе.

— Ет! — сказав зразу з легковаженням Едмунд, але коли поглянув і сам побачив таку незвичайну рибу, пробудилася в ньому мисливська жилка.

— Підожди,— прошептав він до брата,— я його застрілю. У мене стрільба набита, зараз буде наш.

— Не застрілиш! — шепнув Тоньо.— Шріт відбивається від води.

— Не бійся, не відіб'ється. Не бачиш, як він верхом ходить, аж хребтове крило поверх води виставляє. Я йому туди щоб хоч одно зерно шроту впакував, то, певно, буде наш.

Едмунд хвильку прицілився й стрілив. Ревнули гори п'ятикратним відгомоном від вистрілу, бовтнулись у глибінь переполохані клені, тільки великий патріарх мов скажений почав крутитися по версі, метатися в різні боки, то поринаючи в глибінь, то знов виринаючи та хлипаючи раз по разу виставлюваним аж над воду ротом.

— Наш, наш! — радісно закричали оба брати і швидко кинулись роздягатися, не спускаючи з очей незвичайного звіра.

— Гляди, куди він попливе, щоб де-будь у печеру на запхався! — кричав Тоньо, скидаючи жакет і камізельку за одним разом.

— Дивись, дивись, де він, мусимо його зловити! — кричав Мундзьо, скидаючи, таки стоячи, черевики.

— Пішов на дно! Нема! Не видно! — сумно говорив Тоньо.

— Он там, он там знов підійшов,— радувався Едмунд, скидаючи сорочку. Ніжне біле тіло, як чистий алебастер, заблищало на сонці. Хлопець крихітку здригнувся, коли його обвіяв свіжий надрічний вітерець, але зараз скочив на край скелі, підняв угору руки і зложив докупи долоні високо над головою, лагодячися скочити у воду.

— Стій, стій, не скачи! — скрикнув Тоньо, також уже зовсім роздягнений.— А то він перелякається і зовсім утече.

— Куди має втікати, коли пострілений?

— Адже бачиш, що, мабуть, легко пострілений, коли так дуже кидається. Ходімо стежкою вниз і легенько випливемо насеред води, то, може, й заженемо його на брід і зловимо.

А клень мов скажений кидав собою посеред виру. Брати щодуху зісковзнулися вниз по вогкій скальній жолобині над воду і потихо, Едмунд передом, а Тоньо за ним, поплили туди, де бовтався клень. Одно-однісіньке зеренце шроту попало йому в нутро, але не прошибло пухиря; риба дуріла з болю, але не швидко мусила подохнути.

— Сюди! сюди! Маю його! — крикнув Едмунд, ухопивши кленя обома руками. Клень заплюскотав і

забовтався страшенно, і Едмунд, не можучи вдержати його одною рукою а не хотячи випускати, потонув ураз із ним у глибінь.

— Мундзю, Мундзю! — скрикнув переляканий Тоньо, але Едмунд не чув уже того крику. Тоньо бачив, як він у глибині боровся з міцною рибою, таки не хотячи пустити її з рук. Без намислу пішов він нурця, щоб допомогти братові, коли втім бачить — клень вирвався з Едмундових рук і погнав стрілою до берега, але Едмунд не випливав наверх. Що се таке? Чи зір омилює його, чи таки справді Едмунд, мов камінь, усе нижче й нижче спадає на дно? Тоньо бачить, як брат, немов у одчаю, махає руками, але се нічого не помагає йому. Смертельна тривога проняла хлопця; він пригадав собі, що Едмунд часом дістає корчів у нозі і що в воді такий корч чинить чоловіка зовсім безвладним. Що тут діяти? Тоньо був добрий пливак і за себе не боявся, але чув, що потопаючий може легко враз із собою потопити й найліпшого пливака, коли незручно взятися до його рятування. Правда, у Едмунда волосся було досить довге, а за волосся найліпше рятувати. Але що коли він ухопить рятуючого брата руками і потонуть оба? Та дарма! Не було часу роздумувати,— Тоньо зібрав усю силу і дав нурка. Не швидко здужав він дійти аж до дна, куди тільки що впав зомлілий і напів уже неживий Едмунд. Він уже не махав руками. Тоньо вхопив його за волосся і одним скоком витяг на поверхню води, а потім, піддержуючи лівою рукою його голову над водою, а правою рукою веслуючи, доплив щасливо до протилежного рівного берега.

— Мундзю, Мундзю! — кричав він, поклавши посинілого брата на ріні, але Мундзьо не озивався, лежав, мов неживий. У страшенній тривозі почав Тоньо трясти братом, обернув його лицем униз і почав терти кулаками крижі, то знов пробував лоскотати попід пахи, але нічого не помагало. Вкінці зачав лоскотати його в підошви, і — о радість! — Едмунд ворухнув ногою.

— Живий, живий! — крикнув урадуваний хлопець.

— Мундзю, братику! Прокинься! Озовись! — кричав він над вухом брата, не покидаючи щосили терти його груди й виски. Вкінці Едмунд отворив очі і сів.

— Що зо мною? — прошептав він, важко переводячи дух.

— Ну, слава богу! Слава богу! — проговорив Тоньо.

— Що зо мною було? Як мені погано,— шептав Едмунд слабим голосом.— Ах,— скрикнув нараз і схопився на ноги,— тепер пригадую! Той проклятий клень потяг мене в глибінь. Я не хотів пустити його. Втім, нараз корч хопив мене в обі ноги. Ой! Як я перелякався, коли почув, що тону і не можу виплисти! То я топився, Тоню?

— Авжеж, що топився! Вже й на дні лежав, посинілий, як боз.

— Боже мій! І ти вирятував мене?

— Ну, се й справді слава богу, що вирятував. А то думав, що вже по тобі.

— Братику! — скрикнув Едмунд і кинувся обіймати та цілувати Тоня.

— Ну, ну, нема за що дякувати, се ж обов'язок, Мундзю, тонучого рятувати. Се кождий повинен зробити.

— Повинен! Се так, не перечу. Але чи кождий зробить? І ти ж не боявся, щоб я й тебе з собою не потяг на дно? Аджеж знаєш, се лучається.

— Боявся, та не час було думати про те, коли бачу, як ти, мов камінь, ідеш на дно! Та що про се й говорити! Слава богу, що минулося!

— А що ж клень? Де він!

— Е, нехай йому цур та біс! Нехай його раки жруть, проклятого! Через нього ти мало смерті не пожив.

— Ну, отсе-то й гарно було б, якби я його так і покинув,— скрикнув Едмунд.— Мало смерті не пожив, а кленя таки не дістав. Ні, сього не буде! Вже коли на те пішло, то він мусить бути наш.

— Га, то ходім, пошукаймо! — сказав Тоньо.

Недалеко треба було й шукати. Клень, як поліно, качався попри берег, звільна вже крутячися та широко хлипаючи зівами. Едмунд завзято, з лютістю кинувся на нього, вхопив за грубу голову і викинув на берег. Потім скочив за ним, ухопив камінь і щосили вцідив його в голову.

— А! от тобі за твоє! — крикнув він, і його лице разом посатаніло, немов у нього під руками його смертельний ворог.— На! От тобі! І ще! І ще! — І Едмунд бив, кидав та ногами топтав ту блискучу, сріблясту рибу, що в останніх судорогах пищала та, з відчаєм хлипаючи, кидалася по піску. З її рота виступала кров, змішана з водою, у виді кровавої піни; удар каменем розбив їй одне око.

— Мундзю! — крикнув з докором Тоньо.— Що се ти

робиш? Чи ж то годиться лютувати над бідним сотворінням?

— Ага! Бідне сотворіння,— кричав задиханий Мундзьо, не перестаючи катувати кленя.— Бідне сотворіння, а мене на дно потягло! Ні, замучу до смерті. Най знає.

— Але ж, братику! Уважай, що й воно перед хвилею було живе, здорове, веселе, гуляло собі і жити йому хотілося, аж тут нараз — бух! Нещастя паде на нього! Адже ж і воно хотіло життя своє рятувати. Чим же воно винно? Не воно тебе затягло в безодню, а ти його.

— Ні! — скрикнув Едмунд.— Я через нього тонув! Через нього! Не дарую йому! Се мій ворог, і я вбиваю ворога! Гинь, собако!

І з тим словом він ще раз ударив кленя в голову так, що той тільки раз іще стрепенувся і простягся непорушно.

Тоньо не міг дивитися на се братове знущання над бідною рибою. Він кинувся у воду і поплив на середину виру.

— Готов! — скрикнув Едмунд.— Тепер не втече! На ж тепер його тобі!

І, розмахнувши рибою, кинув нею, мов поліном, по воді. Тоньо підплив і вхопив кленя, переплив на другий бік, поклав його на беріжку в холод, прикрив лопухами і знов поплив до брата.

Едмунд усе ще стояв на березі голий, тремтячи всім тілом, мов від простуди. Його лице було бліде, зуби дзвонили, мов у лихорадці. Ота пімста над нещасною рибою була якимось несвідомим відрухом його глибоко потрясеного організму; той смертельний жах, який він почув був, тонучи на дно виру, вибух тепер сим жорстоким учинком. Та потім його місце заняло якесь знесилення, обридження до води і до всього окруження. Тоньо швидше опанував своє зворушення і обернувся до нього зі своїм звичайним лагідним усміхом.

— Ну, що ж, підеш до води купатися?

— Нехай їй чорт, тій воді,— сказав Едмунд,— гидко мені на неї й дивитися! Адже ж там на дні смерть сидить! Мені вже в очі заглядала!

— Ну, се випадок! Сього більше не буде. Ходи!

Але Едмунд почув раптом страшну відразу від води, звичайну у всіх, що топилися. Ледво-не-ледво наклонив його Тоньо, щоб хоч при березі обмився з піску, що поналипав на ньому. Ще трудніше було наклонити його переплисти на другий берег, де лежала одіж. Усе тіло його

проймала дрож, коли вступив по пояс у воду, і нізащо не хотів пуститися плисти, поки Тоньо не взявся плисти тут же біля нього, щоб у разі чого зараз рятувати його.

— Ну, чорт її побери, твою воду! — сказав він на другім боці, січучи зубами.— Чорт її бери з її рибами і всім! Не хочу ані знати, ані бачити її! Остатній раз сьогодні в ріці купався, та й ще в такій скаженій, як отся!

— Бідний Мундик,— сказав усміхаючися, Тоньо.— Ну, та й нагнала ж вона тобі страху, не приведи господи! Та тільки я думаю: не зарікайся! Хто знає, яка прийде потреба! А коли часом потопаючого побачиш? Усі зарікання набік, а кинешся та й рятуватимеш.

— Хіба би сестру... маму, тата та й... ну, та й тебе! А більше нікого. Навіть Густка ні!

— Ха, ха, ха! От добрий брат, і старшому брату готов дати втопитися. Ну, Мундзю, сього я по тобі не надіявся.

— От велике діло! Знаєш, як казав Кохановський: Nie spodziewałem się tego — słowo jest człeka głupiego![1] Що ти не надіявся, то ще не рація, щоб я кидався, карк ломав, аби рятувати інших, а ще таких, що мені до них зроду-віку байдуже. Хто знає, ти, може, надіявся, що я й ворога свого рятуватиму?

— Ну, певно,— сказав поважно Тоньо.

— Ніколи! — пристрасно скрикнув Едмунд і поліз уверх жолобиною на скалу одягатися.

Тоньо замовк. Йому якось важко зробилося після сеї розмови з братом. Він переплив іще раз півперек виру, обмився добре і також виліз із води. Самому не хотілось купатися. Він узяв із собою нагору й убитого Едмундом кленя, що вже задубів і лежав з широко роззявленим кровавим ротом і з вибалушеними, також кровавими очима, немов наставився кричати зі страшного болю і в тій хвилі захоплений був наглою смертю. Едмунд скинув оком на рибу, і йому зробилося так якось погано, не то стидно, не то боляче на душі, що він увесь затремтів і відвернувся.

— Тьфу! — шепнув він.— Заверни сю прокляту рибу в яку хустку або хоч у лопух, нехай не дивлюсь на її роззявлену хавку. Гидко!

---

[1] Не сподівався я того — це слово чоловіка дурного *(польськ)*. — *Ред.*

ГАВА І ВОВКУН

Верхом полонини, стежкою, що вела через Діл із Дрогобича лісами та вертепами до села Н., ішли два пішоходи. Стежка вилася перед ними зеленою смугою. Невеличка полонина, з усіх боків понижче окружена лісами, всміхалася до них тисячами пахучих цвітів, трав та всякого зілля, вітала їх таємничим куканням зозулі в гущавині, криком сойки, тріскотом великих гірських сверщків, що поки сидять у траві — чорні й невидні, а коли до них наблизитися, то зриваються, розпускають широкі червоні крильця і, лопотячи ними дзвінко і мелодійно, перелітають кілька кроків і знов тонуть у пахучій зелені.

Довкола пішоходів повно було того могучого чару літньої гірської природи, запаху, зелені, свіжості, тепла, кукання, шелесту і тих летячих сверщків, що, мов живі огники, щохвиля виривалися перед їх ногами з трави і з тріскотом пирскали на всі боки. Природа всміхалася до них усім своїм єством, розстелювала перед ними з вершка полонини пречудовий вид, який рідко подибати можна навіть у наших благословенних Карпатах, вид на величезну панораму нижчих і вищих верхів, то порослих буйними, не винищеними ще лісами, то рябих стадами овець, волів та коров, що, немов різнобарвні зернята фасолі, пересипалися та мішалися по відлогих темно-зелених скатертях. Свіжий кріпкий вітрець, що потягав від тих далеких верхів, доносив до слуху пішоходів легесенький бренькіт дзвінків, туркання рогів скотарських та тужливий плач трембіти.

Але пішоходам було, мабуть, не до красоти природи, і коли вони, задихані й облиті потом, ховзаючись щокрок

по твердім, блискучім та ховзькім моху під ногами, видряпалися на вершок полонини і тут же попадали на зелену скатерть і немов відразу й потонули в пахучій зелені,— то зробили се тільки з утоми, а не для того, щоб любуватися природою.

Були то на перший погляд дуже недібрані товариші. Один — хлоп, величезний, як оборожина, широкий у плечах, як двері, з руками й ногами так великими та дужими, як у старого медведя, рудий, з сірими очима і з виразом якоїсь тупої заїлості, а другий — невеличкий, чорнявий, верткий і проворний, з цікавим поглядом ящірки і з міцними вилицями м'ясожерного невеличкого звірка, котрий, як то кажуть, «хоч не вкусить, то налякає». Оба були жиди. Се видно було по закручених пейсах, рідких неголених бородах, коротко обстрижених головах, накритих засмальцьованими ярмурками — повстяні м'які чорні капелюхи вони, віддихаючи, поскидали обік себе в траву,— та по чорних, довгих, шовкових бекешах, котрі, як і все їх убрання, ясно свідчили, що перебули вже не одну сльоту та пригоду.

— Слухай, Вовкуне,— почав, відсапавшися, менший жид, не рушаючися з місця, на котрім лежав пластом, мов поліно,— слухай, небоже, я щось прочуваю, що ми ту не зробимо доброго гешефту.

Силач, котрого названо Вовкуном (мабуть, по-книжному він звався Елькуне, але його товариш кликав його так, як його «перехрестили» хлопи), не відповів нічого на ті слова, тільки кинувся якось люто в траві, мов здоровенна щука в шварі, коли неподалеку побачить цілу юрбу плотиць, і буркнув щось під носом, немов «дурниця», а немов так собі неартикульований гаркіт.

— Ти не бери сього за зле віщування,— додав поквапно менший жидок, немов бажаючи втихомирити гнів товариша.— Я тілько боюся нового грунту. Я тут ніколи не бував, не знаю людей...

— Бойків не знаєш? — сердито гаркнув Вовкун.

— Бойків то я знаю, але тілько тих, що приходять на торг до міста. Там я з ними дуже добре вмію обходитися. Там вони тихі та смирні, як ягнята.

— Всюди такі! — сказав, мов припечатав, Вовкун.

— Ей, Вовкуне, не впевняйся ти так дуже на свою силу! — хитаючи головою сказав менший жид.— Можемо й ту перечислитися так само, як у Бориславі.

Вовкун схопився мов ужалений.

— Ні, Гаво,— скрикнув він,— ти мені перестань балакати про Борислав! Що з воза впало, то пропало!

— А все-таки не завадить придивитися, куди і як воно впало. Може й твоє село в ту саму діру з воза впасти.

— Плетеш небилиці, Гаво,— скрикнув Вовкун.— У Бориславі ані ти не винен, ані я не винен. Винен Борислав, винно наше прокляте щастя!

— А ти, Вовкуне, хіба не небилицю отсе сказав? — уражений, відповів Гава.— Наше щастя! Ану, придивімся троха ближче тому щастю! Ми жили собі, не знаючи один другого. Я торгував чіпцями, кожухами, шматами і чортзначим, а ти виростав у лісах між гонтарями, трачами та теслями, а далі пустився торгувати деревом. Чи так я говорю?

— Ну, і що з того всього? Адже я се й сам добре знаю!

— Ні, ти почекай, Вовкуне,— говорив Гава, піднявшися півтілом і підперши голову ліктем,— треба докладно розміркувати, як воно було, то, може, побачимо, через що ми в Бориславі провалилися. Ну, здибались ми в Стрию на торзі, познайомилися, розбалакались. Один одному свої пригоди викладаємо. Звісно, і один, і другий нарікаємо на тяжкі часи, на кепські зарібки,— се вже так заведено, аби ніколи не хвалити того, що є. Правда, Вовкуне? Адже ж нам, і одному й другому, зарібки в ту пору добре йшли!

Вовкун тільки головою похитав і буркнув під ніс щось таке, що можна біло зрозуміти і «еге», і «чорт би брав». А Гава, мов п'явка, всисаючися в те болюче місце його споминок, торочив дальше нитку за ниткою, пасмо за пасмом.

— А тоді Борислав тілько що розцвівся, розпаношився. Тисячі жидів маєтки робили на нафті. Гук і шум від Борислава йшов на все Підгір'я,— що я кажу, на ввесь край. Не було такого жида, котрому б тоді ота кип'ячка в ніс не вдарила. От і не диво, що й ми оба, немов зговорившися, разом завели річ про Борислав. І ти там бував з деревом і придивлявся всьому гешефтові, і я бував зі своїм крамом і сам не раз добрі гешефти в Бориславі робив. Балакали ми, балакали, і чим більше товкли про той Борислав, тим він нам кращим, понадливішим здавався. Ну, просто так, як меду полизати! Ти ж не забув сього, Вовкуне?

— Тьфу на тебе! — скрикнув Вовкун, кидаючись у траві, мов звір у сіті.— І пощо ти вгризся в той прокля-

тий Борислав? Що тобі за приємність мучити мене? Ліпше б я був і не знав його, і не чував про нього!

— А ти думаєш, що мені так солодко тепер про нього згадувати? — відповів Гава.— Чи то я менше стратив від тебе? Ой, Вовкуне! Аж серце в мені розривається, коли подумаю, що я стратив всі свої гроші! Дві тисячі ринських, Вовкуне, таж то капітал! Ти тілько поміркуй, що я на ті гроші дванадцять літ гарував, ой, тяженько гарував! Я ніколи ночі не доспав, обіду не доїв, бігав, кидався, туманив хлопів, підлизувався шандарам,— ой, тяжко згадувати про всі ті способи, як я до гроша доходив! І складав, і хухав на те, і тішився тим, як власною душею! Дві тисячі ринських, таж то капітал, Вовкуне! Я міг уже покинути всякий гендель, узяти оренду на селі, позичати хлопам гроші на проценти і жити собі, як пан! А тепер...

І Гава урвав ту бурливу бесіду і, припавши лицем до землі, тяжко захлипав.

— Гаво, Гаво! — озвався до нього Вовкун далеко вже м'якшим голосом.— Ти знов починаєш? Ще не досить ти наплакався та нарозщибався? Чи ти думаєш, що се на що придасться, що слізьми вернеш хоч крейцар з утраченого капіталу?

— Знаю се, знаю! — зойкнув Гава, не відіймаючи лиця від землі.— Але що ж я на те пораджу, коли в мені серце розривається, кілько разів спогадаю про свої гроші! Ну, попросту серце розривається! Витримати не можу, так мені їх жаль!

І раптом зірвавшися з землі, він сів, лице його оживилось, очі заблищали, мокрі ще від сліз, і він, прудко махаючи руками, заговорив, немов горохом посипав:

— Куди ж пак! У мене дві тисячі готових, у тебе звиш півтори! Як же з такими грішми, та ще з міцними руками, та молодими головами не стрібувати щастя, не кинутися в крутіж, щоб і собі в ньому зловити товсту рибу? Цілий морг грунту за дорогі гроші купили, п'ять закопів відразу розпочали, як не в однім, мовляв, то в другім наше щастя буде. Півроку промучились, свої гроші закопали,— кип'ячки ані цяти! Що, чи не ладно? Продали один закіп і четверту часть грунту, заробили на них і другий раз впакували все в остатні три закопи, з таким самим щастям. Продали другий закіп і другу четвертину грунту, хоч і не заробили вже, але таки п'ятсот ринських дістали, п'ятсот ринських за наші півчетверти тисячі, Вовкуне!

Ой, голова тріскає! Що б було хоч з тим рятуватися! Ні, ти вже як уперся, то так, як віл лобом: коплім та й коплім! І те закопали! Остатніх закопів ніхто вже й купувати не хотів. Ледве з тяжкою бідою притягли ми до них у спілку Германа Гольдкремера, а правду кажучи, стали самі у себе за дешевих робітників. Та й доробились так, що мало смерті не пожили!

І Гава урвав та докірливим поглядом дивився на Вовкуна. Той лежав на животі, повернувши до сонця свої широченні плечі та зложивши голову на ліктях, розложених по траві. Рукави його бекеші попропорювалися на ліктях, так що з них виглядала брудна сорочка з пасманистого перкалю. Бачилось, він дрімав під час тої гарячої балаканки, але, коли Гава замовк, він звільна обернувся лицем до нього і запитав:

— Значить, Гаво, по-твойому, я всьому винен?

— Бог з тобою! — скрикнув Гава.— Хіба ж я се сказав?

— Адже ж нарікаєш на мою впертість! Ой, Гаво, Гаво, хоч який ти розумний, але бачу, що тобі ще багато треба вчитися! Де ж ти бачив, щоби хто на світі довершив якого, хоч би й найменшого, діла без упертості, без заїлості? Моя вдача така, що як уже в що вдамся, то зажмурю очі, зціплю зуби і пру та й пру, доки сили стає! А як почнеш під час роботи роздумувати, та міркувати, та навгад угадувати, що буде, то попросту страх тебе проймає і руки опадають.

— Не про те, не про те я говорю, Вовкуне! — болісно якось закричав Гава.— І не в докір тобі! Адже ж я не забув, що коли б не ти, то я, певно, не жив би вже на світі. Ти вирятував мене з тої проклятої ями, в котрій ми, замість кип'ячки, докопалися такого жерела води, що мало нас на місці не позатоплювала. Ой, Вовкуне! Тоді, в тій страшній хвилі, коли вода бухнула нам з-під ніг, коли рівночасно береги нашої ями почали усуватися, цімбриння тріщати і валитися, коли мені бачилось, що весь світ валиться над нашими головами і що нема для нас рятунку, тоді, пригадую собі, серед натовпу смертельної тривоги мені раптом у голові блиснув той тихий потічок, схований між лозами та вербами, в котрім я ще малим хлопцем любив ловити раки. Ті раки були початком мого зарібку, і ось тому-то, коли ми вирятувалися з ями і стали над нею та почали ревти, та кричати, та плакати, та руки ламати,—

У моїй голові мимоволі одно дзвонило та гомоніло: «Геть відси, Гаво! Ту не твоє поле! Що ти маєш боротися з землею, коли твоя натура тягне тебе до того, щоб боротися з людьми!»

— От то, то, то, то! — радісно підхопив Вовкун, схапуючися зі свого лежання.— А я хіба що ж тобі кажу? Хіба куди тебе веду?

— Почекай, Вовкуне,— сумовито сказав Гава.— Рибак що хоче рибу зловити, закидає сіть в вир, де тої риби багато, де вона юрбами ходить. Отак і мені здається, що мені ліби в місті своє діло робити, де багато всякого народу, де з тисячних боків можна скористати, а не в селі. Я вже привик у місті рушатися, чую себе там свобідним, веселим і охочим, щохвиля роззираюся довкола, де би можна скористати. А ту я боюся, що знов буде те саме, що в Бориславі: запряжемося до чогось одного і самі собі наложимо пута на руки й на ноги. Ну, і згинемо так, як раки на мілкім узбережжі!

Вовкун, слухаючи тих слів, замість попадати в задуму та засумування, тільки прояснювався, підіймався, немов ріс цілий, діткнувшися чародійної гірської землі. Він став на рівні ноги і випростувався перед сидячим та похнюпленим Гавою у весь свій величний ріст. Він оживився, очі його горіли і з уст щез вираз тупої заїлості.

— Так же й говори! Так же й говори! — кричав він, розмахуючи руками.— Ось тепер тілько висковзнулася правда з твоїх уст. Я так і знав, що тебе тягне до міста, до того бруду, до тої духоти, до шматок, латок, шерстини, кожушини! Тьфу, Гаво, стидайся! Ти не раз передо мною сміявся із свого першого вчителя, старого Файвеля, що все було говорить: «A güt Geschäft! Добре йде!» — а по шістдесяти роках такого «güt Geschäft» тілько всього й доробився, що по його смерті знайдено у нього три десятки, зашиті в старім капелюсі, та й то знайшла не його родина, а той жид, що купив той капелюх на «шматки» за 10 крейцарів! Тьфу, Гаво! Хіба ж се життя, хіба се заробок? А я бачу з усього, що й тебе до того тягне!

Гава під впливом тих слів, мов кропивою попечений, і собі ж схопився на рівні ноги і замахав руками, але Вовкун не дав йому прийти до слова.

— Ага, бачиш, що мої слова попали тобі в живе місце!— кричав він, сміючись.— Треплеш руками як підстрілений. Але я ще раз кажу: чого ти в місті доробишся?

Кидаєшся на тисячу боків, усюди щось урвеш, але те щось не раз не варте й торби січки. Ну, скажи, ти прожив досі в місті цілих п'ятнадцять літ — і багато ти заробив? Дві тисячі! Овва, то мені сума! Ні з того жити, ні вмерти!

— Але ти й стілько не заробив, живучи в горах! — їдко замітив Гава.

— Бо дурень був, Гаво, дурень був! Не знав, до чого взятися.

— А тепер знаєш?

— Певно, що знаю! Хіба ж інакше я би провадив тебе сюди? І не тілько знаю, до чого взятися, але маю певність, що все добре піде!

— Ов! Навіть певність маєш? — з насмішкою спитав Гава.

— Так, Гаво, навіть певність маю! — кричав, усе більше розпалюючися, Вовкун.— Ти не смійся, а послухай, що я тобі скажу. Сам я, може би, і не брався до того гешефту, а бодай не мав би певності, але з тобою, Гаво, з твоєю головою, я сміло йду. Ми оба мусимо сього доконати!

— Чого такого? — запитав Гава, витріщивши на Вовкуна зацікавлені очі.

— Е, чого такого! — відказав Вовкун, махнувши рукою.— Ходи лишень сюди! — І Вовкун силою потяг Гаву на самий найвищий шпиль, на високий копець із каміння, що означував границю села Н.— Гляди вниз! Бачиш ті ліси чудові, не тикані ще вирубом, ті полонини, ті стада волів і овець, що по них пасуться, мов плавають у зелені? Все се мусить бути наше! Не віриш? Вір або не вір, а я тобі кажу, що так воно буде, і не за десять ані за п'ятнадцять літ, а за рік або за два!

— Н-ну, се вже... трохи...— пробовкнув недовірливо Гава, але Вовкун не дав йому скінчити.

— Думаєш, що з таким капіталом, який у нас тепер до спілки є в кишені, з тими тридцятьма ринськими не ялося починати такого гешефту? То пуста думка, Гаво! Се гешефт такий, до котрого не потрібно нічого, тілько добрих рук і проворної голови! А до того якраз ми оба й є. У мене руки добрі,— і Вовкун розмахнув своїми медведячими лапами, а далі, щоб стрібувати їх силу, вхопив смерековий стовп граничний, що сторчав на вершку кіпця, вирвав його, замахнув ним, мов паличкою, і шпурнув далеко вниз,— руки в мене, як бачиш, хвалити бога! А в тебе голова мудра та проворна,— і нічого нам більше не треба!

Ну, поглянь лишень, поглянь добре довкола і скажи сам, чи для такої красоти, для такого гешефту не варто запрягтися на рік, на два?

Гава мовчав. Вовкунів огонь, бачилось, звільна переходив і в його душу. Він став на кіпці і очима пожирав чудову гірську околицю, що стелилася перед ним.

— Ага! — радісно скрикнув Вовкун.— Бачиш, починаєш смакувати! Чекай лише, ще ти не те скажеш, коли зійдемо в долину, коли побачиш село, розбалакаєшся з хлопами, пізнаєш двір, дідича! Попросту Гаво, пальці оближеш, ще й меду не коштувавши!

— Ну, ну,— напівнедовірливо, а напівпохопливо сказав Гава.

— Кажу тобі: хлопи, як діти, а багаті, як чорти! Ту з одними волами які гешефти можна робити! Ну, та сього не я тебе стану вчити! Але головна річ — двір. Двір має оті ліси, найбільшу часть полонин. Усе, що ту бачиш,— дворське! Тож до двора мусимо взятися з цілою силою, руками й ногами. І кажу тобі, Гаво, ніде на світі ти, може, не знайдеш другого двора, другого дідича, з котрим би так легко можна було дійти до кінця, як із тутешнім! Я вже маю уложено в голові, як під нього підійти, але то така річ, що перед часом нема що з нею вихапуватися. Роздивимося, то й порадимося. Тілько я певний, що все буде добре.

Гава слухав тих слів без тіні недовірливості. Одна згадка про гешефти з волами, кинена Вовкуном, може, й зовсім припадково, розбудила в його голові цілий ряд давно леліяних думок і мрій. Адже ж він не раз думав про гешефти з волами і укладав їх собі в голові, навіть бариші багаті рахував! Адже ж перед стрічею з Вовкуном він думав уже при нагоді сам узятися до того гешефту. Та ба, проклятий Борислав клином вбився в його голову, в ціле його життя і запаморочив усі давні замисли. Але тепер годі! Тепер Гава почув у тій самій хвилі, коли стояв на найвищім шпилі гори, на кам'янім кіпці граничнім, що та бориславська болячка починає швидко сходити з його душі і гоїтися, що в його нутрі прокидається давній Гава, сільський хлопець і сільський гендляр. Погляд його в якійсь нетямі завис на протилежній полонині, де паслися стада волів і овець, а далі піднявся і зустрів серед блакитного моря невеличку темну плямку, що звільна, широкими плавними кругами колесила понад цілим край-

образом. То був здоровий гірський орел. Він довго кружляв, шукаючи добичі, плавав у повітрі з широко розпростертими крилами, зовсім не порушаючи ними, спускався вниз, немов сковзався по похиленій площі, а потому враз, махнувши сильно крильми, знов схапувався вгору і тонув у лазуровім тумані. Якась невимовна любість обняла Гаву, коли придивлявся тому гарному сильному птахові. Він і сам чув себе легким та сильним і готов був летіти та кружляти понад сею благословенною долиною та кидатися з недосяглої височини на добичу.

— Ну, що, Гаво,— сказав Вовкун, зіскочивши з кіпця і збираючи своє манаття, розкидане по траві,— готов ти йти зі мною, щоб здобувати отсі гори?

— Готов! — сказав твердо Гава.

— То ходімо ж! До села ще не близько.

Але в тій хвилі з гущави поблизького ліса почувся вистріл, і Гава, скрикнувши з болю, скрутився обарінком і покотився з кіпця вниз.

— Боже! — скрикнув Вовкун, прискакуючи до нього.— Гаво, а тобі що таке?

— Ой! Ой! Ой! — стогнав Гава, держачися за литку правої ноги і в'ючися по землі.— Ой, болить!

— Де, де болить? — допитував Вовкун, приклякнувши коло нього і стараючися відкленути від литки Гавині руки, з котрих крізь пальці почала виступати кров, капаючи на зелену траву.

Рівночасно внизу, на поляні, показалися два молоді паничі; один із них мав стрільбу на плечі; другий, що був без стрільби, біг передом просто до жидів.

— Кричи, Гаво, кричи! — шепнув Вовкун, в одній хвилі зрозумівши, що сталося, і Гава, побачивши також надходячих паничів, так почав кидатися і такого наробив вереску, немовби одержав не знати яку страшну рану. Не знати як і коли, не тільки руки його, але й лице явилося обмазане кров'ю, і він подобав на страх нещасного каліку. Вовкун знай клячав та руки заламував.

Надбігли й паничі — знані нам вже Едмунд і Тоньо Трацькі [1], сини властителя села Н., котрі по пам'ятній купелі пішли були пройтися по лісу та при нагоді вбити яку птицю.

---

[1] «На лоні природи».

— Що ту сталося? Що ту сталося? — скрикнув, надбігаючи перший, Тоньо.

— Ой, ой, ой! — репетував не своїм голосом Гава.— По мні буде, чую, що по мні буде! Ой, матінко моя, вже тобі не побачити більше свого сина!

— Що тобі сталося, що? — допитував Тоньо.

— Ой, пострілено! Пострілено! — ревів Гава, немов з нього шкуру дерли.

— Але де? Де?

— Ой, ой, ой! Тут! Отут! Отут! — кричав Гава, показуючи то на груди, то на живіт, то на крижі, то на ноги.

— Та бреше він, жидівська личина! — з насмішкою сказав Едмунд, наблизившися.— Адже ж у люфі було всього п'ять заячих шротів, а трудно й подумати, щоб усі в нього попали. Я прецінь до нього не мірив.

— Мундзю! — з докором промовив Тоньо, котрий добре бачив, що брат його, сидячи за корчем, з пустоти-таки взяв був на ціль стоячого на кіпці жида і вистрілив, заким Тоньо зміг йому перешкодити.— Мундзю! Бійся бога, як можна бути таким неосторожним!

— Ну, ну, почав уже! І що йому сталося? Ручу тобі, що як тілько викричиться осьдека, то преспокійно встане і піде додому.

— Але ж, Мундзю, глянь, який він окровавлений,— сказав Тоньо, стараючись осмотрити Гавині рани; той, однако ж, не перестаючи кричати, кидався і перевертався по траві так, що Тоньо нічого не міг порадити.

— Іди, дурний! —сказав з виразом погорди і огидливості Едмунд.— Охота тобі бабритися з жидом! Бачиш сам, що він на збитки так качається, щоб тобі страху завдати. Ходи, лиши його, нехай собі качається. Швидко перестане, як побачить, що дурних нема дома.— І Едмунд узяв за руку Тоня, котрий і сам уже зачав підозрівати, що Гава тільки штуки перед ним показує, а направду зовсім не так тяжко ранений, як чиниться. Але в тій хвилі піднявся з землі Вовкун, що досі чапів мовчки, ніби онімілий з болю. Він випростувався і з виразом якоїсь глухої злоби й заїлості заступив паничам дорогу.

— Ні, панове,— сказав він хриплим голосом,—так чесні пани не роблять! Пострілити чоловіка серед гір, то й розбійник потрафить! Ще й лишити нас тут обох хочете! Ні, так не йде! Забили-сьте мого товариша, то возьміть же його собі та й поховайте або зваріть та й з'їжте!

Слова ті сказані були таким твердим голосом і з таким виразом, що у обох паничів, а надто ще на вид того велетня й силача, аж мороз пішов поза шкірою.

— Але... але...— пробовкнув, відступаючи, Едмунд,— він буде здоров, йому нічого не станеться.

— Буде здоров! — обурений, скликнув Вовкун.— Але бачите самі, що він тепер кроку не може зробити! Ми люди подорожні. Де ж ми подіємося? Його треба пильнувати, гоїти,— що ж я ту серед лісів зроблю?

— Бачиш, Мундзю, бачиш, що ти наробив! — сказав Тоньо, а потім, обертаючися до Вовкуна, додав:

— А куди ви йдете?

— Се вже наша річ, — сказав Вовкун. — Далеко йдемо.

— Ну, знаєте що, йдіть ви до нашого села і допитайтеся до двора, до дідича. Вже я там то зроблю, що вас десь примістимо, поки сей не прийде до здоровля.

Лице Вовкуна все ще не прояснювалося, хоч у очах його заблищали дві яркі іскорки.

— А ви, панове, з двора?

— Так, ми дідичеві сини!

Вовкун поклонився Тоньові.

— А прошу, вельможний паничу, скажіть мені, як вас маю звати?

— А тобі сього нащо?

— Ох, вельможний паничу,— хиляючись, сумно сказав Вовкун,— вельможний панич не прогніваються за те, що скажу! Бідний жид прийде до брами, а там слуги, двораки: «Чего хцеш, жидзе?» То у них перше слово. А як жид скаже: «Мене ту якийсь пан прислав», то зараз спитають: «Що за пан, чого прислав?» А не зуміє жидок сказати, то зараз жида в карк та й за браму.

Всміхнувся Тоньо на таку мову; особливо ж смішна була величезна, могуча стать Вовкуна, коли він кулився і кривився, і морщив із себе сироту.

— Ну, ну, не бійся, у нас нема того звичаю,— сказав Тоньо.— Скажеш, що панич Тоньо казав тобі прийти, то ніхто тебе не прожене. Ну, а будеш міг з отсим калікою забратися?

— Не знаю, вельможний паничу,— кланяючися, сказав Вовкун,— прийдеться хіба нести його на плечах.

— А чень же він і сам троха піде? — сказав Тоньо.

Гава, що досі все качався по траві і стогнав то тихіше,

то голосніше, при сих словах знов зайойкав. Вовкун тільки головою хитав.

— Прийдеться нести бідолаху,— сказав.

— А може б, йому рани поперев'язувати? — сказав Тоньо.— Я сеї штуки не вмію, але як треба, то допоможу.

— Не треба, не треба,— поспішно сказав Вовкун,— я сам се зроблю. Дякую вельможному паничеві за ласку!

— Ну, коли так, то добре! — сказав Тоньо.— Ми підемо і приготовимо місце, а ви прибувайте. А може, вислати напротив вас фіру?

На сі останні слова Тоньо вже не діждався відповіді. Вовкун прикляк коло Гави і почав осмотрювати його рану, а Едмунд з виразом великої нетерпеливості, сіпаючи Тоня за рукав, потягнув його з собою вниз, на лісову стежку, що вела до села.

— Ну, скажи мені, дурна ти голово, що се тобі приплило, що ти так розпадаешся над тими жидами і такі го́реми-те́реми їм понаобіцював? — докірливо крикнув Едмунд, коли вже відійшли від жидів на кількадесят кроків.

— Але ж, Мундзю, бійся бога,— сказав Тоньо,— чоловік подорожній, скалічений з твоєї вини.

— Скалічений! Ха, ха, ха! — засміявся Едмунд.— Може, де один шріт його задряпнув, кров з нього пустив, а жидюга обмазався нею навмисне,— от тобі і усе каліцтво!

— Гріх тобі, Мундзю, таке говорити,— сказав Тоньо.— Пощо ж би він се робив?

— Пощо? Ой, голово, голово! Бачить — паничі та й думає: «Дай-но я зроблюся калікою, може, що видурю». Я би не знати що за те дав, що вони не покажуться до двора, де би зараз мусили сказати, хто вони, куди і відки, а поперед усього показати рани.

— Ну, не покажуться, то й добре, ми нічого не стратили,— сказав Тоньо.— А так їх лишити не можна було.

— А я думаю, що коли й покажуться,— сказав Едмунд,— то попросту спустити на них псів або післати слугу та дати по разу в карк на дорогу.

Тоньо зачудуваним оком завис на гарно викроєних, рожевих та делікатних устах брата, з котрих вилітали такі дикі, нелюдські слова.

— Ну, не розумію тебе, Мундзю,— сказав він по хвилі.— І того не розумію, пощо ти стріляв до того жида?

— Я? — запаленівшися, відказав Едмунд.

— Авжеж ти! Адже я здалека бачив, що ти до нього міриш, і тільки що хотів крикнути, а ти вже й вистрілив. Мундзю, адже ж ти міг його вбити!

— Вбити! — скрикнув Едмунд і поблід.— Ти вже зараз: убити. Я мірив у литки і думаю, що в литки й попав. Моя рука певна, а моя лефошівка також не милиться. А пощо бестія жид стояв так на самім кіпці мов остовпілий? Ну, просто так і свербіли руки: а дай-но йому, щоб пошкробався!

Тоньо тільки плечима здвигнув на сю мову. Вони мовчки пішли поруч стежкою і за хвилю потонули в темній лісовій гущаві.

А жиди тим часом присіли серед поляни, поки паничі не підуть. Між ними шептом ішла інша розмова.

— Ну, що ти, Гаво,— шептав Вовкун,— чи справді дуже ранений?

— Здається, ні,— сказав Гава.— Отут тільки в литці щось штрикає, але кров уже перестала йти.

— Ану, покажи!

Вовкун оглянув зранену литку. Шріт проскочив шкіру і пустив кров, але вискочив зараз і застряг у халяві чобота. Рана була зовсім пуста. Вовкун промив її водою з поблизької кернички, зав'язав шматкою, і Гава міг зовсім вигідно йти, хоч і трохи налягаючи на ногу.

— Ну, і що ж,— сказав Гава,— підемо до двора, як нам казав панич?

— Авжеж підемо, Гаво! — сказав Вовкун.— Се ж наш гешефт починається! Мені здається, що се дуже добрий початок. Відразу з самим дідичем можемо розпочати,— се вже половина цілої вдачі.

— Але як побачуть, що я здоров,— сказав Гава.

— Смійся з того! — скрикнув Вовкун.— Хіба побачать? Вони всі делікатне панство. А ти тільки будь добре замазаний кров'ю, йойкай та стогни, то ніхто з них до тебе не приступить. Аби нам хоч на кілька день дали приміщення та їсти, щоб ми не потребували на те тратитися, то вже й то буде зиск. Але я думаю, що від того добродушного панича ще дещо більше витягну! Добре йде, Гаво! Ходім тепер у ліс, назбираємо та напечемо грибів і просидимо пару годин; щоб вони думали, що ти так довго не можеш з місця рушитися, а решту вже здай на мене!

БОРИС ГРАБ

Присвячую
д-ру Ів. Копачеві

Борис Граб був хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірському селі Д. коло Добромиля, віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до василіан, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син, скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього, як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість, замилування до порядку і точності і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських язиків, прочитав у кождім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в такім непросвітнім городі, як Перемишль, але, крім того, живучи два роки у столяра, вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в сьомім класі не побоявся насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на кватиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина вивчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла і обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, надармо. Оце намагання сполучити науку з фізичною працею звело

Бориса докупи з Міхонським, який сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старався по змозі дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлості.

Міхонський — се була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназіальними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного поквапного ходу і бистрого, але миготливого погляду, аж до методи навчання, приступної, живої і щиро предметової (він учив математики, логіки й психології), а заразом прибраного в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику,— все, кажу, в нім було немов навмисне зложене з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика — хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той сам чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як учень стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється,— і не вважав зайвим по десять раз на кождій годині навчати учеників методичності, повільного, але ясного думання, точності й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

— Не надто квапся, не надто й гайся, нічого замного! — оце були його улюблені приказки. Учень, який на завдане питання відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовір'я.

— А покажи-но ти мені книжку, з якої ти се так гладко напам'ять вивчився! — звик він був говорити такому ученикові, вислухавши його відповіді, а коли той упирався при тім, що говорить се не з пам'яті, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мислення у своїх учеників. І вже у кого побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духової праці, для такого мав велике поважання.

— Власна думка! Власна духова праця, ось у чім властива ціль гімназії! — повторяв він не раз.— Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у житті на щось? Не вір тому! Хіба на вчителя підеш, та й то в такім разі при-

дається тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житті інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремісника — все се зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецьки, латинської книжки до смерті не візьме в руки, а на логарифми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що ж з того виходить? Я знаю: дехто скаже: «Дурні професори, дарма гають час собі й нам і вчать нас непотрібних речей». Отже, неправда! Ми з вами, як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, алгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходить! Головна річ у тім, аби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивитися очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовими органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія — се та ж гімнастика, лише на широкій духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узятися до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя. Аж там, за дверима гімназії, почнеться те, що має придатися тобі в житті, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча — здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в третім класі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіми учениками свойого класу визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і — першою локацією.

Наука в двох перших гімназіальних класах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів, запам'ятував відразу в школі, не вчився дома нічого, але, поробивши писемні роботи, коли були позавдавані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив звичайно своїх товаришів-однокласників, і то так, що один або два платили йому по два гульдени місячно, а на вчіння сходився весь «сірий конець» класу), втікав із гурту і забавлявся по-свойому. Жив він у дуже поганій части міста, над невеличким потоком, обставленим по двох боках

поруччями. Граб вилазив на те поруччя і ходив по нім, визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самім березі потоку, а берег був високий і стрімкий і стіною здіймався вгору на яких три сажні. Не було нічого легшого, як гримнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з противного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ніколи майже на заходила в ту часть міста, щоб була могла заборонити йому тої гімнастики.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя, і нічого більше не бачив. Він був подібний до лунатика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонському бачилось, що він ось-ось захитається і впаде, тож прискочив і вхопив його за руку.

— Що се ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про... про...— лепотів хлопець і, мов прикипівши, стояв на місці, на поруччю.

— Злізь на землю і говори порядно! — остро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмієш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарації маєш?

— Маю.

— І чого ж ти ходиш туди?

— А що ж маю робити? — простодушно запитав Борис.

— Але ж тут можеш в'язи зломити.

— Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах алгебри він мав з ним муку: ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

— Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

— Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

— Як тут вогко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! — раз по разу викрикував Міхонський.— Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти — то смерть! Чому тебе батько не помістив деінде?

— Бо сей господар його знайомий.

— Як маєш вільний час, то приходи до мене,— мовив учитель.— Ти знаєш, де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Сей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз того домика, Борис не раз бачив гарне панське урядження в його середині і стидався йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його класі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але, напружуючи всі сили духу й тіла, старався зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом, робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв збоку і пильно дивився на нього, не кажучи ані слова. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець! — сказав він ніби сам до себе, але так, що цілий клас вчув; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотіло якоюсь радістю; він почув сором, що не заслужив на таку добрість учителя, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по класу і любувався.

— Добре! — сказав він, коли робота буда зроблена.— Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду і губку і сів.

— Гов! — скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось.— Борис Граб! А скажи-но ти мені, хто найбільший дурень у тім класі?

— Я,— сказав Борис, не надумуючись.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис зап'явся, почервонів по самі вуха і — розплакався.

— Ага, бачиш! — сказав Міхонський.— А на другий раз не будь дурнем і приходи.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусив освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся «цивілізувати» сього дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сідати, навчив тої акуратності й економії у всіх рухах, словах і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявся робити з ним хатню гімнастику (тоді се ще була у нас нечувана новість), аби призвичаїти його до скорості, прецизії й грації в рухах. Він постарався і винайшов для нього інше, здоровіше помешкання, власне у столяра, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок поки що не давав йому ніяких. «Досить з тебе й шкільних,— говорив він.— На інші прийде черга потому. Тепер роби на варстаті!»

І Борис робив. Аж у п'ятім класі Міхонський, бачачи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий, як дубчак, моторний та цікавий і що дух його доволі зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється, від тої азбуки людської та цивілізації, від «Одіссеї», яку дав читати хлопцю в польськім перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька день і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?

— Прочитав.

— Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на се питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

— Ну, добре,— мовив Міхонський.— Але знаєш ти, що се тілько одна половина «Одіссеї», оте все, що ти мені ту розповів.

— Одна половина! — скрикнув здивований хлопець.

— Еге, одна половина.

— Значить, є ще й друга?

— Є й друга.

— А де? Можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину.

Борис був трохи розчарований, узяв книжку, але кілька день не мав охоти братися наново до читання.

— А що, знаходиш другу половину «Одіссеї»? — запитав його Міхонський.

— Ні, не знаходжу.

— А читаєш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе! — напівлагідно, а напів якось жалісно скрикнув Міхонський.— Ти не зачинав другий раз читати, а то б, певно, знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Не зачинав,— сказав засоромлений Борис.

— То-то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець, як ти, як прочитає таку розумну книжку, як «Одіссея», то мусить знайти й другу її половину.

Ся розмова глибоко шпигнула Бориса. Він постановив собі ніколи не брехати і зараз же взявся другий раз читати «Одіссею». Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав відмалечку. Чим дальше вглиблявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та міфологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі польовими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. ін. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів сим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжості, ясності та виразу.

— А видиш! — сказав Міхонський, стараючись не над-

то сильно показати свою радість.— Правда, що ся половина рівно цікава, як і тамта, яку ти мені розповів першим разом?

— І ще цікавіша! — мовив утішений своїм відкриттям Борис.

— А чому цікавіша?

— Тому... Тому...— Борис хвилю вагувався, немов шукаючи слів, щоб вияснити те, що не зовсім іще ясно зарисовувалось у його душі.— Я думаю... мені представляється ціла «Одіссея» як дім. Отсі малюнки з життя — то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди — то гарні різьблені та мальовані оздоби, ганки, галерійки...

— Браво! — сказав Міхонський.— І направду, хто перший раз оглядає дім, той насамперед зверне увагу на ті побічні речі, стовпчики, вікна, мальовила по стінах, драперії. Треба вже тямучого чоловіка і уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинку, на весь його план, на тривкість фундаментів, уставлення дверей та печей. А для тих, що живуть у домі, се далеко важніше, ніж ті оздоби, які іноді стають навіть завадою, які з певним накладом праці треба оберігати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу тобі ще один секрет. Те, що ти досі бачив у «Одіссеї», ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона речі. Поза тим, що ти бачив тепер, криється інша, ще далеко цікавіша історія.

Борис витріщив на вчителя заіскрені цікавістю очі.

— Бачиш, то так,— мовив Міхонський.— Читаючи її перший раз, ти перебіг немов по одній лінії через її зміст, немов вузенькою стежечкою через поле. Ти любувався лише бігом та закрутами тої стежки, небагато зважаючи на ціле поле. Правда?

— Правда.

— Читаючи другий раз, ти вже бачив, що ся стежечка — то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його грунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

— Здається, так.

— Бачиш. Та досі ти студіював «Одіссею», що так скажу, планіметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував — і не міг — піднестися вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ, наділений власним рухом, власним життям. Се був би, що так скажу, стереометричний

погляд. Ну, та на се ти ще замолодий! Маєш час. Колись, по матурі або ще пізніше, як ввійдеш у своє власне, практичне життя, як попробуєш і для себе сотворити свій власний матеріальний і духовий світ, тоді попробуй також іще раз прочитати «Одіссею». Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш се?

— Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руку.

— А не забудеш?

— Ні, не забуду.

— І затям собі мій дезидерат: при читанні всякої книжки від планіметричного способу бачення доходити до стереометричного. Я знаю, се тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що се вже все, що, осягнувши той ступінь, ти вже матимеш ключ до цілковитого зрозуміння творів людського генія. Ні, сину (се перший раз Міхонський назвав Бориса сином, і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість у його голосі), ні, се все лиш один ступінь, лиш початок, так само як планіметрія й стереометрія — то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хімію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасності; далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати, психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кождім кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само життя.

— Та невже можна задавати собі такі питання? — запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна, але й треба,— мовив Міхонський.

— І є надія дійти в таких речах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсь відповіді! — з притиском мовив Міхонський.— Що значить «правдива» від-

повідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших, може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь, згідну зі звісними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів або розумітимуть наші факти не так, як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, та годі про се. Ще маєш час на такі речі. Ти ще,— він усміхнувся ласкаво,— на планіметричнім погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про се більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкращі твори Гете, Шіллера, Лессінга та Віланда. Шекспіра читав у німецькім перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського, він зараз у п'ятім класі записався на французьке і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Мольєра, Расіна та Корнеля. Знаючи латинську та французьку мову, він при помочі Міхонського легко вивчився італійської, перечитав обов'язкове «I promessi sposi» [1] Манцоні, та його тягло до Данте й Аріосто. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по матурі, а тим часом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів усесвітньої літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із планіметричної — по його термінології — стадії розуміння переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його, з одного боку, розуміти всякий твір людського духу на основі того часу й тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку, призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідоцтв та настроїв тогочасних людей, а не з готових шаблонових конструкцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками були в моді серед гімназіальної молодіжі більші «Weltgeschicht-и» [2] Роттека й Шлоссера, та Міхонський не радив Борисові читати їх.

— У загальних нарисах,— мовив він,— маєш усесвітню історію в школі. Сю мусиш вивчити, хоча там де-

[1] «Заручені» *(італ.).— Ред.*
[2] «Всесвітні історії» *(нім.).— Ред.*

в'ять десятих дурниці. Пощо тобі ще збільшувати той баласт і набивати собі голову готовими конструкціями, які для свого часу і для їх авторів може й мали якесь значіння, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше ввійти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тілько якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодіжі, більше шкідливу, ніж пожиточну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій історії літератури.

— Се не для тебе! — говорив він.— Старайся насамперед пізнати якнайбільше творів літератури з власного читання, а тоді вже берися й до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Се попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але поверха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (се й було лиш один-однісінький раз), коли припадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке, свіжо тоді видану по-польськи, приніс її до своєго вчителя і запитав, як йому братися до її прочитання.

— Кинь се геть! Навіть не дивися на се! То сміття! То дурниці від першого слова до остатнього! — кричав Міхонський.— Зараз перші слова «nauka o pięknie» [1]— то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту та й взагалі не є ніякою наукою. Красота — то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почуття красоти. А поза нашим особистим почуттям ніякої красоти нема, хоч най собі ті німецькі блягери кричать і на головах стають. Не читай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки, але дивитися влас-

[1] Наука про красу *(польськ.)*.— *Ред.*

ними очима, не крізь окуляри ніяких псевдоестетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробиться твій смак. А отакі естетики — то властиво лише школи для вироблювання говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчать медведів танцювати — всіх на один лад і всіх без тями.

Обік чільних творів літератури — про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови — Міхонський давав Борисові читати добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом. Отак прочитав Борис Люїсову біографію Гете та Еккерманові розмови з Гете, польські спомини Пасека, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенуто Челліні та Гетеву «Wahrheit und Dichtung» [1]. Жива основа — ось на що головно старався Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-поза артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задоволявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

— Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про се в свій час. А тепер іще маєш час. Се вже належить до стереометричного способу задивлювання, а для сього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напирав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка, навченого здержливості давнішими сумними досвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонський був емігрантом із Росії, що одержав незвичайно широку освіту і готовився, мабуть, для далеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназіального «бельфера» в галицькім провінціальнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обставинами в глухе галицьке

[1] «Правда і поезія» *(нім.)*.— *Ред.*

місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну, як ангелик, донечку, він чув потребу хоч якоїбудь духової, свобіднішої і шкільним регуляміном непрописаної роботи і вдоволяв сю потребу працею над ширшим, свобіднішим розвиванням бодай одного, найздібнішого та найхарактернішого — як йому бачилось — із-поміж своїх учеників.

Але на розвої тіла й розуму не кінчилась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважніше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназіальні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназіальних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, пиятики і зносини з дівчатами, стояло ім'я Міхонського в числі тих, що голосували против виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам-один.

— Я не похваляю тих поступків,— говорив він,— але одно те, що вони все-таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально убивати хлопця, а друге те, що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А щодо дівчат — ет, не варто й говорити те, що вже давно воробці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли, і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались «убивати морально» щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та пиятику. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою пиятикою його від неї не відтягнеш. А втомиться, було, шкільною наукою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забутись хоч

на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою стратою, а не приємністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним спссобом Міхонський розбудив у хлоп'ячій душі постанову — ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із сеї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну ростину — чесну одвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різнородній і для того не вбійчій, все бадьорій праці, Борис привик добре обраховуватись зі силами, приступаючи до якоїбудь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцював такого, чого не міг сповнити, а обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєдинчім та нескомплікованім способі життя гімназіального ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусив крутити, вибріхуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що-будь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповість просто, що сього не знає; та й у таких разах він, широко як на гімназіаста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напівжартом прозвали його «Епамінондом», вичитавши в латинських виписах Шенкля речення про сього старинного героя, «qui ne joco quidem mentiretur» [1]. Під назвою «Епамінонда» знала Бориса вся гімназія.

---

[1] Що навіть жартом не говорив неправди *(лат.)*.— *Ред.*

ГЕНІЙ

Пан Густав Трацький, найстарший син пана Станіслава Трацького, дідича гірського села Н., був зовсім своєрідна і немаловажна фігура в тій шляхетській родині. Батько його посідав колись значні добра в Конгресівці, але, вмішавшися в повстання 1863 року, мусив опісля емігрувати і стратив усе. Тільки спадок, котрий по кількох роках дістала його жінка, вирятував його від крайньої бідності і дав йому можність закупити оце невеличке сільце в горах східної Галичини. Густав Трацький уроджений кілька літ перед повстанням, зазнав іще і заховав у пам'яті крихту того пишного та щасливого панського життя, яке йшло перед увільненням мужиків із кріпацтва і перед тою руїною, яку на його батька навело повстання. Контраст того безжурного а так достатнього життя з пізнішим еміграційним бідуванням та циганським кочуванням з города в город глибоко врізався в його молоду душу і породив у ній вчасно незгладжену ненависть до всього того, що було причиною тої поганої переміни: до всяких повстань, революцій, бунтів не тільки в обрубі політики, але і в обрубі думки, чуття та дисципліни, до волі хлопської і до самих хлопів. Гордий аристократизм та релігійна біготерія матері скріпляли сей напрям його думок, даючи йому дві віковічні і тверді підвалини: традицію родову і традицію релігійну. Батько за вічними клопотами, біганиною, конспіраціями, а опісля в Галичині за господарськими гризотами при першім упорядкуванні новонабутої посілості мало міг мати впливу на склад його думок.

Мало що доброго дала йому й школа. Вчасно заправлений отрутою заздрості та ненависті ум показувався над-

звичайно тупим та непонятливим до науки. Упімнення та кари, які накладали на нього вчителі за слабі поступи в науці та за погане поводження зі співучениками, особливо з хлопськими та жидівськими синами, не поправляли, не лагодили, але ще тільки гірше роздразнювали його. З тяжкою бідою, висиджуючи мало що не в кождім класі по два роки, переходячи з гімназії до гімназії, прогонюваний то за пакості, роблені учителям, то за прилюдні скандали вроді биття вікон жидам, розвалювання жидівських кучок і т. ін., Густав нарешті скінчив гімназію, потративши на неї цілих чотирнадцять літ. І на університеті зразу йому йшло не ліпше. Зараз першого року він наробив скандалу на якімось вечорку і за те видержав два поєдинки, з котрих сам вийшов ціло, розтявши одному противникові лице від рота до вуха, а другому відрубавши вухо. Зате з екзаменами не так легка була справа, і от ледве по семи літах університетського життя, котре багато коштувало батька і значно підірвало його фінанси, Густав вернув додому, поробивши всі державні екзамени і два ригороза і виєднавши собі протекцію, через котру йому обіцяно з початком вересня приняти його до намісництва з платою наразі 500 гульденів річно і з надією, що плата ся по році служби підвищена буде до 800 гульденів.

Аж тепер, по осягненні тої цілі, почув Густав, що змора заздрості, котра досі гнітила його, нараз звалилася з його грудей,— аж тепер, коли десятки і сотні далеко здібніших товаришів позавиділи йому. Многі з тих, що кількома роками випередили його в науках, summa cum laude [1] видержали екзамени і поробили докторати, бідували тепер як безплатні практиканти судові, голодні кандидати адвокатські та нотаріальні або як практиканти при скарбовій дирекції, дожидаючи якої-такої плати, мов у моря погоди. А він, погорджений усіми «слабеуш», зненавиджений за гордість та нетовариське поступування, таки всіх їх перегнав! Його амбіція, котра досі не мала куди розвернутися і щокрок дізнавала гірких принижень, тепер побачила перед собою рівне, відкрите поле кар'єри. За рік конципіст намісництва, за п'ять літ комісар при старостві, а за десять літ староста — оце перші кроки, котрі він назначив собі. А там, далі,— обставини покажуть, куди

[1] З найбільшою похвалою *(лат.)*.— *Ред.*

прямувати. Коли тільки ті перші кроки зроблені будуть основно і певно, то ніщо сумніватися, будущина його забезпечена.

В почуванні тої блискучої будущини пан Густав і дома виступив зовсім не так, як виступав досі. То звичайно понурий, забурмошений ходив по покоях, не любив ні з ким заходити в розмову, не говорив, а тільки немов огризався, і хоч глядів на всі господарські та домашні забіги родичів з якимось гордим милосердям, але не мішався ні в які діла, не накидувався нікому зі своєю волею. Мабуть, чув, що в тім господарстві, підточуванім нев'янучим дефіцитом, мов біблійна диня черв'яком, його власна особа грає роль трохи що не того самого черв'яка. Але тепер інше діло. Тепер він міг виступити, як повноправний пан, як самостійна економічна сила, коли не вища батьківської, то, певно, нічим її не нижча.

— Прошу тата,— сказав він до батька зараз кілька день по своїм приїзді,— я би хотів виробити собі поняття про стан наших інтересів. Знають тато, вступаю до наміснництва, то, може, міг би я дечим допомогти до їх поправи. А впрочім, добре впорядковані родинні інтереси там більше, ніж де,— перша підстава кар'єри.

Старий Трацький видивився на нього з-під своїх насуплених брів і випустив із рота такий клуб тютюнового диму, що з цілої його голови тільки й всього стало видно, що шпакуватий, гребенем угору настовбурчений чуб.

— Про стан наших інтересів? — сказав він.— Що ж, виробляй собі, як хочеш!

— Але може б тато були ласкаві показати мені книжки, рахунки!

— Книжки? Рахунки? Ніяких книжок ані рахунків у мене нема, хіба тілько рахунки тих грошей, що посилав тобі та братам твоїм.

— І то треба переглянути,— сказав з незрушеним спокоєм Густав,— але я думав про книжки та рахунки з ведення господарства.

— Ніяких таких книжок, ані рахунків у мене нема.

— Нема? А як же тато господарство ведуть?

— Так веду, як умію. Що зробимо, те й зроблене; що кому треба заплатити, плачу; що продати, продаю сам, не оциганить мене ніхто. Ну, а видатків, крім на вас та на сплату процентів, у мене, як знаєш, дуже мало. Ніщо й рахувати.

— Але ж, татку, то половина руїни — не вести рахунків! От татко кажуть щось про довги. Що се за довги? У кого затягнені? На який процент? Як стоять сплати? Адже се все доконечно треба знати і наперед з кождим крейцаром обчислитися, коли тато не хочуть піти з торбами, заки ще ми будемо могли вам допомогти.

— Спасибі тобі за добру волю,— сказав гнівно пан Трацький,— але я маю в бозі надію, що твоєї помочі і потребувати не буду. Проживу й без неї, як і досі жив! Коли б тільки ти перестав підсисати мене, то вже я сам дав би собі раду.

— Прошу тата, най тато не гніваються,— сказав з високим, крихіточку навіть згірдним спокоєм Густав.— Прошу тямити, що тут діло йде не лиш о татову особу, але також о маму і о сестру. Нехай тато не забувають, що вона ще панна, що її треба видати замуж, по змозі добре видати! А чень же тато признають, що я, як найстарший син, а тепер уже не тілько повнолітній, але й повноправний (Густавові якраз минуло 29 літ), маю право вглянути в наші родинні діла, поінтересуватися ними і занятися по змозі їх направою. Я не перечу, що досі я був татові тягарем, великим тягарем, і не забуду ніколи, як багато я татові винен подяки за те, що ви так терпеливо і з таким самовідреченням несли той тягар (при тім він поцілував батька в руку), але віднині все мусить піти інакше!

Пан Трацький дивувався, слухаючи сеї рації. Він ніколи не надіявся по Густаві такої енергії і такої холодної видержки. Як чоловік слабого характеру, склонний радше до хвилевих поривів енергії під впливом розбудженого чуття, ніж до видержаної, систематичної, згори обдуманої роботи, він легко улягав усякому проявові енергічної волі. То й тепер не змагався, віддав синові ключі до бюрка, що було заразом і касою, і сказав:

— Ну, що ж, я не бороню! На ключі; там у верхній шуфляді бюрка маєш усі папери, контракти, квити, рецепіси, інвентарі,— роздивляйся в них, кілько хочеш. А внизу готівка, книжечки податкові і банкові. Побачимо, що ти з усього того зробиш.

Густав узяв ключі, незважаючи на той виразний докір, який тремтів у батьковім голосі, пішов до кабінету і заперся в нім. Старий довгий час сидів на ганку, пакаючи люльку та дивлячися на противлежачі двері кабінету, що заперлися за Густавом. Він думав зразу, чи не домага-

ється син від нього таким алегоричним способом грошей, і майже надіявся, що Густав, переконавшися, що в бюрку всеї каси є тільки 150 гульденів, зараз же вийде назад із кабінету. Але він помилився. Минула година, ба й друга,— Густав не виходив. У кабінеті було тихо. Покликали до кави. Трацький тихо ввійшов до кабінету. Густав сидів при столику і писав. Батько підійшов до нього і заглянув через плечі; перед Густавом лежав цілий аркуш, покритий цифрами, обік, поскладані в купки і упорядковані, лежали різні свистки, квити, пом'яті й пошарпані контракти, рецепіси і довжні записи, банкові упімнення і податкові аркушики. Щось немов стид а немов острах переняло пана Трацького на вид тих паперів, німих а не збитих свідків його хаотичного та безладного господарювання.

— Ну, що, сину? — спитав батько.

Густав не відповідав, муркотячи під носом цифри, котрі то додавав, то відтягав.

— Виходить лад? — ще раз спитав батько.

— Прошу тата не перешкоджати, — коротко відказав Густав і муркотів дальше.

— Але до кави кличуть, покинь! — сказав батько.— Опісля дорахуєш.

Густав не відразу покинув, але попереду звів якусь чималу суму.

— Ну, що? — повторив своє питання Трацький. Густавова робота справді зацікавила його. Досі він хоч з бідою, а все-таки якось зводив кінці з кінцями, то єсть, як у тій казці кажеться, поли врізував, а комір латав. Але давно вже згубив лад і лік у такій роботі і господарював навгад, на божу волю, з року в рік надіючися то на якийсь надзвичайний добрий урожай, то на кориснішу, ніж звичайно, продаж випасеної худоби, на ліпші ціни сіна,— і з року в рік хоч деяка спекуляція й удавалася, зате друга не дописувала. На вид бачилося, що видатки не нарушують основи господарства, що коли б тільки се або те добре вдалося, то й молотилку купиться. Але взятися до докладного обрахунку та порівняння дійсних активів з пасивами, до зроблення правдивого ладу в тих купах свистків, пожовклих та пом'ятих паперів, до виказання хиб минувшини задля запобіження хибам будущини,— для того не ставало старому Трацькому ані смілості, ані витривалості. Від часів кріпацтва привик він до того, що всю господарську

машину вели чужі, йому підвладні люди; зі школи і з практики не виніс знання основ і методу господарства, а виніс хіба доривкове знання деяких подробиць, дилетантський інтерес для певних частей господарства. В тамтих часах і порядках се вистарчало, але тут, де треба було самому вести все, вглянути в кожду дрібку і цілу масу тих дрібок ненастанно держати в пам'яті, аби все в свій час ішло в діло, а ніщо не марніло та не пропадало,— тут здібності і сили пана Трацького показались занадто малі. Правда, він щиро і чесно ставився до свого діла, старався, як міг, кидався і турбувався, навіть сам не раз рук прикладав, але недостача порядку, системи і видержки у всякім ділі не допускала до повної вдачі. Запопадливий у дрібницях, він не раз власне через дрібницю, через те, що згубив якийсь квит, забув записати якийсь рахунок, або що тратив значні суми, мусив доплачувати і переплачувати. До своїх слуг і сусідів то раз був довірливий аж надміру, то знов підозрівав усіх, лаяв злодіями та ошуканцями, не маючи на те ніякого доказу, через що деморалізував їх, показував їм доочно, що сам не має ясного поняття про їх роботу та поведення і наводив на всякі надужиття. Так само і з урядами не міг ніколи дійти до ладу: дерся з інспектором податковим за крейцари і переплачував гульденами, демонстрував проти старости і за те програвав одні за другою провізорії з хлопами, що, користуючись його непорадністю, очевидно захоплювали то тут, то там по кусникові його землі. Правда, вигравши провізорію, хлопи звичайно за оплатою коштів відступали панові захоплений грунт назад і навіть якийсь час пізніше добродушно признавалися, що «пожартували», але такі хлопські жарти коштували пана Трацького щороку по кількадесят гульденів. Тому-то й не диво, що пан Трацький з певним страхом глядів на ті купи фатальних паперів, мов сміття накидані в його бюрку, і з певним недовірливим подивом, мов на яке геройство, глянув на роботу свого сина, котрий ні з сього ні з того, празника ради свого поступлення на службу до намісництва, взявся за упорядкування тих паперів і за зведення рахунків із довгих занедбаних літ.

— Ну, що? — питав він, поглядаючи синові прямо в лице.

— Нічого не знаю, ще рахунків не скінчив, хибує багато паперів,— відказав Густав.

— Може, ще там дещо в мене в шафі буде,— сказав батько.

Після кави старий Трацький пішов по всіх шафах, столиках і комодах, поліз навіть на стріху і з усіх усюдів назносив ще добру купу всякого шпаргалля. А Густав знов засів за столик і почав писати та рахувати, рахувати та підчеркувати аж до вечора.

— Ну, що? — питав при вечері батько.

— Нічого, ще не скінчив рахунків,— відказав син.— Тут, щоб хоч до якого-такого ладу дійти, треба кілька день попрацювати.

— Ну, і працюй!

Густав справді засів і не кинув роботи, хоч і як нудна та томляча була вона.

— Ну, що? — знов запитав батько по кількох днях. За той час він без свого відома привик глядіти на сина, як на силу, як на якусь повагу, котрої суд мусить мати велику вагу в його ділах.

— Що ж,— сказав Густав,— рахунок на папері готов, і на папері ваше господарство показується зовсім не погане. Треба тепер придивитися йому в натурі.

— Добре, придивляйся!

— Е, таточку, годі вам так говорити! Придивляйся! Тут мої власні очі занадто слабі! Без вас я мало що побачу. Треба нам обом разом занятися тим. І гуменного оба разом ліпше проекзаменуємо.

Зітхнув старий, але що було діяти! Пішов. З нечуваною в тих сторонах докладністю та строгістю переводив Густав огляд усього батьківського маєтку. Гуменний потів і на всі боки крутився, толкуючи та пояснюючи йому кожду дрібницю, а він, мов справжній суддя-слідчий, не переставав тягти з нього жили тисячними питаннями, що на око не мали ніякої цілі і значення, але глянь — по хвилі запутають гуменного в якусь ключку: тут викриють недогляд, там крадіжку, а там іншу якусь страту через недобру роботу, припізнення тощо. А Густав, узброєний у записну книжку і оловець, усе списував, усе списував і все до нових недоглядів, похибок та крадіжок докопувався. Тут не ставало чвертки картоплі, там робітники за весь день плату (по 20 крейцарів) узяли, а тільки о 10-тій годині на роботу вийшли, тут забуто в пору асекурацію заплатити, і всі досі вплачені рати пропали, і так далі, і так далі. Помалу до того страшного та томлячого

протоколу потягнено і всіх слуг та служниць, близьких і дальших сусідів, і повикривалися всякі справки, що вже від кількох літ, бачилось, мохом поросли. Одні на других по волі й по неволі виговорювали. Тут побережник за кварту горілки дав хлопові дві ялиці вартості 10 гульденів, там сусіда в звісний спосіб зажартував з провізорією, там парубок за пачку тютюну відніс жидові півчвертки жита з панського току, а там свинар одно порося перед паном затаїв. І пішло, і пішло таким робом! Пан Трацький стояв серед того содому мов отуманілий. Він побачив себе жертвою безконечного ряду ошуканств, крадежей та спроневірень. Волосся ставало йому на голові, коли подумав, якими глупими, разом з тим і хитрими способами ціла громада, немов по змові, довгі роки по краплині ссала з нього кров. А Густав усе списував та списував — і назви, і провини, і страти, міряв на цалі будинки, колупав пальцем стіни, чи не спорохніло дерево, осмотрював стріхи, чи не поперегнивали, вилазив на обороги і старався якнайдокладніше змірити і обчислити, кілько сіна, вівса та соломи в них міститься. Не менше старанно оглянув стайні, хліви і кучі, порахував та посписував худобу, коні, телята, свині і дріб, важніші штуки осмотрив по хребті, і по ребрах, і по ногах і все нотував. Вкінці удався й на поле, взявши з собою мапу і шнур, міряв, бродив, палькував та принотовував кождий ступінь. Особливо сінокоси завдали йому багато роботи та доводили часто до сварок із селянами. Були се звичайні гірські сінокоси, далеко від села, за лісами та хребтами, розкидані по недоступних чагарях та дебрях; про певні та постійні границі тут ані мови бути не могло. Перед кождою косовицею вирушала ціла громада, і при всіх розброджувано, розмірювано, і розпальковувано, що кому припадає косити. Звісно, що громада собі рада, і не раз ставало на тім, що в пана й так землі багато, а рук мало, то не буде й познаки, коли сей або той бідніший скосить на панськім зайву копицю. Всьому тому тепер «годі» сказано. Густав як почав міряти по мапі, то не тільки те, що хлопи досі завідомо як панське підкошували, а й багато такого, що вважали своїм віковистим, показалося панським. Він казав на межах бити товсті обсмоляні палі, сипати кіпці, накладати могили каміння, садити корчі ялівцю. Хлопи кілька разів підіймали крик, але се нічого не помагало.— «Йдіть до суду, коли хочете,— відповідав їм на се Гус-

тав,— а я міряю так, як на мапі стоїть. І судовий інженер так само вам скаже!» Хлопи похвалялись порозкидувати його кіпці, повиривати палі та корчі, але Густав про кождого з грозячих знав так багато поганих справок, що як тільки кождому поодинці, в чотири очі, загрозив криміналом, то хлопи притихли, мов і не вони. І з лісом не інакше було. Особливо той ліс, що притикав до хлопських нив, був так повикусуваний та повищипуваний, мов пила з поломаними зубцями. А поглянувши до мапи, Густав побачив, що на ній границя лісу визначена однією-однісінькою, зовсім простою лінією. Показав се батькові, розтолкував, і старий аж за голову взявся. «А я, старий дурень, і дивлюсь, і не бачу нічого!» — скрикнув він. Знов Густав почав розпитувати і знов відкрив цікаву річ, яким то способом незамітно хлопи посували свої ниви вглиб лісу. Насамперед підореться під саме дерево, оборе його довкола, ще й сокирою в землі попідрубує грубе коріння, так що дерево через рік усхне; для того, щоб напевно усхло, накладе раз-другий під ним огонь, так щоб кора обгоріла. Потім по кількох літах сухаря або вітрець повалить, або й сам господар зітне, заоравшися тим часом знов дальше, так що той сухар стоїть уже серед ораниці, немов і виріс на ниві. Зітне його, пастинає й інших таких сухарів, і на тім місці, де ще перед кількома літами стояв панський ліс, хлоп, немов на власній ниві, палить «пасіку». Пасіка під зиму згорить, випалить до кореня весь дрібний хабуз, а з весною бойко вже безпечно корчує пеньки і сіє на спаленищі своє «збіжжя», т[о] є[сть] овес. Така робота тягнеться ненастанно, літами. По однім або двох посівах поле випускається на кілька літ у толоку, поростає швидко дрібними смеречками, ялівцем тощо,— глядиш здалека, панський ліс мов і не тиканий, а по кількох роках знов приходить бойко, рубає пасіку, знов підрубує й кусник панського лісу, палить, оре і приорює новий кусень лісу, і так дальше та дальше.

— От вам, тату, той «людек», про котрого простоту та чесноту ви такі поеми розводили! — з докором говорив Густав і енергічно принявся за діло. Він рішився йти якможна дальше, обходячися без суду та позивання, а надто впертих бойків лякаючи криміналом. Знав, що коли тільки раз йому вдасться поставити на своїм і зацитькати хлопів, щоб не впоминалися, то по році, по двох буде вже запізно, тим більше, що й мапа свідчила на його користь.

Скликавши громаду, він з мапою в руках почав викладати бойкам усі їх штуки, назвав їх прямо злодіями та грабівниками і приступив до регуляції границь панського лісу. Показалося, що в кождого хлопа під ораницею є хоч морг, хоч півморга панського викорчуваного лісу. Густав витягненим шнуром казав провести просту лінію через ті ораниці, облоги, а то й вівси і, незважаючи на крики, плачі та проклинання, велів по шнуру набити палів і зараз же за палями копати глибокий рів. Хлопи знали, що правда була на його стороні, то й не пішли до опору і стали на тім, що, наклявшися доволі, почали просити пана і панича, щоб хоч засіяного не перекопували і позволили зібрати збіжжя. Міркуючи, що се хоч трохи залагодить прикре враження його поміру, Густав пристав, але за ту ласку зобов'язав тих господарів, щоб восени, як зберуть збіжжя, самі на своїх нивах повикопували рови поровень з тими, що будуть тепер покопані на незасіяних нивах. Хлопи, кланяючись, прирекли, раді, що їм удалося проволікти справу, а Густав правдиво пророцьким духом провидів значіння тих поклонів і зараз же й огорошив їх:

— Ви кланяйтесь чи не кланяйтесь, але не гадайте мені, що се, що проволочеться, то вам-таки і втечеться, що я поїду з села, та й пропаде. Наперед вам кажу, що моє не пропаде! Я вже на вас найду спосіб.

Поспускали носи бідні бойки і, похитуючи патлатими головами, пішли зо двора, тільки спльовуючи та воркотячи між собою: «Тьфу! Най бог відвертат та заступат від такого! От-то-о! Росло серед нас, на наших очах, а ми й не знали, що воно за птиця! Аж нараз адіте-тко який Ірод проявився! Тьфу, пек йому! Світ би зажерло, преч би ся казало!»

Отак-то розпочав Густав свою адміністраційну діяльність, приучуючися на малім, як порядкувати великі діла. Батько тільки руками розводив, бачачи, як перед його сином усе кориться та хилиться, як під його оком робота горить, стихають жарти і співи, щезає з лиць веселість, а зависає на них якась сіра тривога. «І відки він сього всього навчився? — думалось старому.— Ріс хлопець на моїх очах якимось відлюдьком непривітним, ішов через усі школи туманом вісімнадцятим, і ніхто й не підозрівав, що в нім дрімає і таїться такий адміністраційний геній!»

ГЕРШКО ГОЛЬДМАХЕР

Гершко Гольдмахер, арендар у гірському селі Н., був, як то кажуть, жид з головою. Він зайшов у те село з паном Косціцьким, котрого вмів був цілковито опанувати. Та й зайшов він сюди не як, а прокладаючи панові дорогу. Село Н. належало до дібр камеральних, а що тоді була пора великої розпродажі тих дібр, то Гершко винюхав оце село і на зичені гроші впхав сюди убогого шляхцюру, бувшого лісничого, чи що. Гершко купував село для себе,— пан був тільки покривкою, бо жидам тоді не вільно ще було посідати грунтів по селах. Він і не за свої гроші купував, а за позичені в жидівському кагалі в Дрогобичі, міркуючи добре, що гроші можна буде звернути швидко, бо село куплене було за безцінок. І не помилився. Новий дідич був вдячним і послушним знарядом свого арендаря, котрого заразом настановив у себе і економом, і касієром, і трохи що не мандатором, бо законом приписаного «юстиціарія» не держав, а тільки якогось писарину; справи судив Гершко. При такім господарюванні і при Гершковій справності діла пішли над сподівання гарно. Панське господарство, котре Гершко вважав своїм, зацвіло. Стоги й обороги тріщали, комори й обори були повні, панщина відбувалася без реманентів, довг до кагалу в кількох літах сплачено, а й сам Гершко з худенького, дрантивенького жидка зробився заживним, поважним і багатим жидом.

В ту пору вродились йому сини Гава і Елькуна, котрого в селі прозвали Вовкуном. Гершко був на вершку свого щастя і, погладжуючи бороду та атласову бекешу на животі, походжав по селі Н., задоволено всміхаючись, ласкаво приймав поклони підданих хлопів, ласкаво і з

батьківським старанням заглядав до хат, в обори й комори, під повітки хлопські, бо прецінь усе те на ділі було його, а не чиє!

Але нараз, мов з батога тріснув, усе змінилося. Одної ночі збудив Гершка якийсь незвичайний стук у сінях його мурованої коршми. Зірвався з постелі і скочив до дверей, щоб поглянути, що там діється, але двері були знадвору зав'язані і не відчинялися. Скочив до вікна, але вікно було темне. Гримнув кулаком, розбив шиби і рамці, але поза вікном стукнув о грубу дошку, котрою вікно було забите. Він до другого вікна — те саме. Він у крик! Кинувся будити слуг,— а держав їх троє із християн,— нікого з слуг нема дома. І пригадав собі, що один парубок у полі з кіньми, другий поніс до млина пшеницю, а служниця відпросилася на ніч до матері. Крик збудив тільки його жінку і малих дітей, але помочі не приніс ніякої. А стук ішов по цілім будинку. Гершко чув, як ламано двері, плюндровано засіки, і хоч рипів, що мав сили, та ніхто на поміч не прибував; коршма стояла на кінці села, трохи оддалік від хат, ще й Стрий ревів та шумів як скажений, повінь була.

— Кричи, не кричи,— гукнув йому з поду якийсь грубий незнайомий голос,— то се тобі нічого не поможе. Не бійся, не так уже ми тебе пристерегли. Го, го, небоже, хто в наші руки попав, той сухо не вийде. А я б тобі радив сидіти тихо, ліпше буде для тебе.

Гершко, почувши ті слова, на хвилю онімів з переляку, але опісля ще дужче став кричати, тріскати і стукати в хаті, чим міг; жінка помагала. Година, друга, третя того страшенного крику, — ніякої помочі. Помалу стук утих. Гершко осмілився і ще дужче закричав. Але раптом замовк, помертвів. До його носа донісся запах диму. Холодний піт обілляв його. В смертельній розпуці кинувся до дверей, ударив собою щосили — дарма. Двері стояли, як замуровані. Ще раз і ще раз — нічогісінько. А дим чимраз густішими клубами тисся в хату, душив його, жінку, дітей, що ще ледве вміли ходити. Нараз почувся страшенний шум, тріск, лопіт, — очевидно, поломінь вихопився на дах, коршма горіла! Крізь шпари в повалі видно стало огнисті язики поломені. Страшенна духота наповнила тісний ванькир, в котрім у нетямі билися та кричали, та пищали чотири живі душі. Герщиха, впрочім, не довго кидалася: вона була слабовита і, хлиснувши скілька разів

густого, гіркого диму, впала зомліла. Гершко в крайнім напруженні вдарив собою до вікна,— і дошка, котрою воно було навхрест забите, вискочила. Він ухопив дітей на руки, і як був у сорочці, так і вискочив на вільний світ. По жінку вже не час було вертатися,— разом з коршмою згоріла на вугіль.

Сей пожар не зламав однако ж Гершка, хоч зламав його щастя. Пан не перестав його «любити», хоч значно охолодів до нього. Говорили люди, що в Гершковій коморі згоріли якісь папери, квити та записи, котрими буцімто Гершко держав пана в руках. Але Гершко сміявся з того. Правда, він був тепер бідний: увесь кількатисячний маєток, нагарбаний за кілька літ, пішов з димом або з злодіями. Але перед ним було ще не кілька літ, була панщина, були хлопи, готові на всяку услугу, хоч не з доброї волі, то з змусу. І він почав заходитися по-давньому, коли втім його настиг новий, страшніший від першого удар. Панщину скасовано. Гершко рвав пейси, бо тепер панська ласка, думав, ні на що йому не здасться. Хлопи нараз мов подуріли, почали згорда, грізно дивитися і на пана, і на його жида. Гершко притих, подався, помарнів. Він по пожарі перенісся був жити до двора, але тепер пан раптом зробився до нього немилостивий і викинув його з офіцин. Гершко купив невеличку хлопську хатчину в селі і перенісся туди. У нього було трохи грошей, і він у тісні роки (а тіснота тоді в горах тяглася з року в рік) позичав хлопам на лихву. Але й тут не мав щастя. Багато з тих, що побрали у нього гроші, ніччю повтікали з села на Поділля. Правда, Гершкові полишалися в заставі їх хати й грунти, але що йому з них, коли в хатах не було кому сидіти, а грунти, не оброблювані, поростали смерічками і пожитку не давали ніякого.

Бідував Гершко кілька літ дуже. Гава і Вовкун, майже голі, замурзані, бігали по хатах, крали, що могли захопити, щоб проживитися. Зналися з усіма собаками в селі і день у день брали різками, пруттям та кропивою від хлопів. Але голод був дужчий, а побої наводили їх тільки чимраз на нові хитрощі. В огородах, садках і полях, ба навіть у погано замиканих бойківських хатах ніщо не було певне перед їх хапущими пальцями. Вони не зазнали самі давнього панування, але те, [що] щодень так багато чули від батька про ті щасливі часи, коли все те село, всі ті люті бойки були їх підданими, належали до них, мусило

робити на них такий вплив,— що в сні й на яві тільки й думали, що про поворот тих «блаженних» часів. А супроти тих блискучих картин минулого раю ще поганшою видавалась їм нужденна дійсність, та запущена, неохайна батькова хата, ніколи не метена, не мазана та не попрятувана, з препоганою постіллю, повною блощиць і всякого хробацтва, з розваленою, страшенно дим'ячою піччю, в котрій тільки десь-колись дещо варилось або пеклось, а від котрої взимі йшов страшенний чад та загар. Все те важкою рукою накладало погану печать на молоді дитячі душі, дражнило хлопців, доводило до лютості. Тільки ж старший Гава, зроду малий, слабовитий та похилий, вдався більше хитрий і на всякі видумки та способи здібний. Зате Вовкун, сильний, та високий, та байталуватий, був розумом дуже обмежений, але легко попадав у лютість, у котрій бив та ламав, що йому в руки попало, мов скажений. Хлопські діти, а далі й старші хлопи боялись його, бо калічив, кусав, кидав камінням, коли його, було, де-небудь захоплять при крадіжі гороху, грушок або моркви. Гава відмалку привчився командувати Вовкуном, а й той мимоволі, признаючи вищість Гавиного дотепу, радо піддавався його команді.

Але от показалося, немовби щастя ще раз хотіло всміхнутися старому Гершкові. Якось незамітно він почав багатіти. Хлопці перестали докучати людям, хоч не перестали красти, тільки крали не так часто і не так уже очевидячки. Для них найняв батько навіть бельфера. І хата Гершкова покращала, зробилась порядніша. Він почав наймати робітників і оброблювати поля, почав скуповувати в селі мітки, повісма, покладки і цілими возами вивозити кудись. Довго люди не могли дійти, відки воно береться те добро у Гершка, але швидко доглупались. Гершко злигався з сільськими злодіями, трохи чи не з тими самими, що колись-то його самого були обікрали та з димом пустили. Пострах пішов по всій околиці. Тепер уже злодії крали не так, як за панщини, не розбивали панів та жидів, а кинулись на хлопів, не раз не розбираючи навіть бідного від багатого. Головно наперли на худобу, одиноке багатство бойків,— а Гершко перепродував.

Пару літ терпіли бойки, благали і жандармів, і ревізорів, щоб увільнили їх від напасті, але даремні були всякі заходи,— злодіїв годі було піймати. Аж раз один із них попався. Підкопував комору у бойка; той спостеріг

його і, ставши в куті комори з дрючком, ударив злодія по хребті так, що той відразу простягся. Бойко скликав свідків, побитому злодієві почали припікати підошви розпаленим плуговим залізом, і він визнав, неборака, всіх «кумпаністів», а найбільше наклав на Гершка. Тоді йому прив'язали камінь до шиї і вкинули з кручі у воду, «щоби не було тяганини з судами та з панами». Відтак, «збивши ровту», то есть зібравши купу людей, пішли від села до села по злодіях і кождому на зарінку перед церквою завдали таку кару, яку вважали потрібною: головним злодіям повипікали очі, іншим поприпалювали підошви та всипали по пару сот патиків, а то ще деяких і «постемплювали», щоб значні були. Напослідок дійшло діло й до Гершка. Його вивели з хати і таки перед вікнами вбили, як собаку, одним ударом обуха в голову. Хлопців тільки різками висікли. Справивши такий громадський суд над злодіями, розійшлися. Справа донеслася до жандармерії, почалося слідство, хто вбив Гершка, але хлопці не могли нікого пізнати, бо то були самі чужосільні, ще й позачорнювані сажею, а інші злодії мовчали, ще й ховалися від жандармів по лісах, щоб у додатку до громадської кари не вскочити ще й у панську справедливість. Так усе й пропало.

Хлопці лишилися після батька, як на пожарищі. Ровта забрала всі гроші і все крадене добро, що найшлося в коморі; перед смертю Гершко признався навіть, де стоїть у лісі покрадена худоба. Красти тепер уже ані Гава, ані Вовкун не осмілився; вони бачили смерть батька, і вона їм незатертими буквами вписалась в пам'ять. Мов сновиди, ходили довкола опустілої хати та ревли з голоду і зі страху. Люди за «бог да прости» давали їм то хліба, то теплої страви,— звільна вони й самі привикли до жебрацтва, лазили від хати до хати, ночували де-будь у кошарі з пастухами або в буді з собаками, волочилися мов неприкаяні, голі, брудні, нужденні, з позападаними лицями, розчухраним стрепіхатим волоссям, худими, як скіпи, ногами і з блищачими від голоду та заздрості очима. А батькові оповідання про колишні добрі часи набивались їм майже щоночі на сон, не давали занидіти їх фантазії. Волочачися по полях та зарінках, вони вели з собою безкінечні розмови, що б то вони робили, якби були багаті, якби мали багато грошей — і завсігди мрії їх сходили на те, що купили б оце село з усіма його бойками, хатами

огородами, з усіми горохами та морквами, з усім хлібом, картоплею та фасолею, з двором, лісом і худобою. О, тоді б вони дали знати себе тим проклятим «гоям», що тепер хоч і гостять їх за бога ради, та зате кождий кусник хліба, кожду ложку страви приправляють насміхами, докорами та погордою.

Нараз вони щезли з села. Зразу люди й не завважили, тільки кілька день погуторили, а там і зовсім забули. Про хлопців не було й чутки, мов у воду канули. Тільки на їх місце в опущеній хаті не знати відки і коли появився старий жид Мошко, що ходив по селах міняти «щетини — волосини», скуповував шкірки з тхориків та куниць і знав ліки на худобу. Мошко сказав війтові і жандармам, що він буде сидіти на грунті Гершкових синів, доки вони не вернуться, і що самі вони в Дрогобичі, де кагал віддав їх у науку до якогось ремесла. Мошко був тихий жид, не крав, не шинкував, а своїм лікарством навіть інколи допомагав людям. Мощиха, його жінка, також сиділа тихо, скуповувала у баб мітки, повісма, полотно, кури і покладки, але все те якось тихо, незначно і ніби чесно, так що їх люди з часом і полюбили. Невважаючи на всі ті торги, Мошко не був маєтний; вічно жалувався, що заробок малий, що шкурки спадають у ціні і що сей або той бойко одурив його, продавши йому подірявлену або псами покусану шкурку за цілу. Господарство у Мошка було мізерне, поля Гершкового не оброблював, а віддавав його в найми за другий сніп та за третю копицю, то й не держав ніякої худоби, хіба кількоро курей та качок. Впрочім, сам Мошко вічно ходив по селах, рідко коли на день-другий припинювався дома, крім сабашу та свят, а тільки два або три рази до року наймав одну або дві бойківські фіри, щоб відвезти понаскуповуване добро до міста. Звісно, яйця та дріб Мошко з Мощихою частіше, щотижня, відносили на плечах через гору до маленького місточка і здавали на руки тамошнього орендаря, а від нього за те діставали гроші або чого їм треба було до життя.

А Гава і Вовкун пішли тим часом у школу. Правда, не в ту школу, де вчать греки й латини, рисунків і літератури, але в ту тверду тяжку школу життя, з котрої виходять люди практичні, меткі та промислові. Ремесло, до котрого думав їх примістити кагал — шевство,— зовсім не сподобалось їм. Вовкун пішов до столяра-християнина, але тут витримав недовго і пристав до мандруючої спілки

теслів, що ставила церкви, школи та дзвіниці по селах. Його тягло до всякого майстрування; сокира в його руках робилась легкою, як перо, і він махав нею з таким жаром, мов займався найлюбішою забавою. У теслів пробув він також недовго, хоч головний майстер полюбив його; зате громада, в котрій вони будували церкву, збунтувалася, почувши, що жид працює коло дому божого, і настояла на тім, що його відправлено. Вовкун пристав до другої тесельської компанії, що в однім лісі в глибоких горах робили гонти. Гонтарське життя сподобалось йому, причаровувало його грубу та дику вдачу не виданою досі красою дикої природи та простотою поведінок. Він прямо впивався і роботою, і життям, дерево горіло в його руках. Гонтарі ночували в тісній луб'яній колибі, зложеній тільки з даху, покладеного на скісних платвах, одним кінцем вбитих у землю, а з другого кінця підпертих стовпиками, із луб'яних також бокових причілків. Відти, де дах був підпертий на стовпах, колиба була отворена. Гонтарі спали головами до даху, що спадав аж до самої землі, а ногами до отвору; перед тим отвором цілу ніч горіло велике огнище для охорони від великого звіра і від комарів. Днем колиба стояла пуста, не заперта, бо й дверей ніяких не було, а гонтарі цюкали в лісі, роблячи свою роботу.

Вовкун прожив серед них ціле літо і, хоч увесь його заробіток ішов на прожиток, був задоволений. На зиму гонтарі порозходилися, змовившися, де зійдуться знов на другий рік. Вовкун також обіцявся прийти. З кількома ринськими в кишені, що лишилися йому з цілолітнього заробітку, шкіряними ходаками на плечах, босяком він через верхи і гори пішов аж до Людвіківки і там нанявся на роботу до тартака, щоб перебути зиму.

Отак він перекочував кілька літ, щовесни покидаючи людські оселі, спішачи на місце збору гонтарської компанії. З ними, з сокирою та вісняком на плечах, він перемандрував усі гори від Сянока аж до Микуличина. Лісові підприємці-жиди пізнали його і почали висилати зі сплавами до Журавна, ба й до Окопів, повіряючи йому продаж дерева. Він почав заробляти більше, життя його поправлялося. Він був дуже здоровенним, рослим і сильним парубком і не раз думав о тім, щоб оженитися. Але не було нагоди, а мрії про родинне життя швидко гасли перед мріями про більший зиск і здобування грошей.

Гава весь той час ходив іншими дорогами.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ

ОПОВІДАННЯ

І

Що ви так дивитеся на мої руки? Ну, годі вам, покиньте! Негарні вони, ще з мозолями. Панове у дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на легкім хлібі виросла і так собі, з легким серцем на легкий хліб пустилася! Ну, цур його з серцем! Не хочу про нього говорити — і не питайте! І згадувати не хочу.

А про давніше життя що вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економ у одного пана на Поділлі. Добре йому велося. Маму свою небагато й пам'ятаю. Тільки й згадую, як мене пестила, й цілувала, і називала рум'яним яблучком. Певно, не думала й не снила ніколи, куди її яблучко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Недовго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лиця, і мама дуже мене любила, то й намовила тата, щоб мене відібрав зі школи вже по третім році.

— Нащо нашій Ромці школи,— казала вона,— пощо їй собі голову морочити? З її красою їй не прийдеться довго дома засиджуватися. Швидко її візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливається.

Вернула я додому і також рада була. На селі так гарно. В дворі також панночки були, ми бавилися разом, на фортепіані грали, гуляли по величезнім двірськім саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Недовго тривала радість. Мама вмерла на запалення легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного рана знайшла я його на ліжку

неживого, з перерізаним горлом, у калюжі крові. Я зомліла на його вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що йому сталося. Говорили зразу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мами не любив, що часто в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла сього і потім не могла додуматися, що воно значило. Я тілько неясно догадувалася, що й мама, мабуть, через те померла. Я мучилася думками, що воно могло значити, але не могла дійти до нічого. Тато був такий добрий для мене, так мене любив, убирав мене гарно, купував мені все, чого я хотіла, що страшні мамині слова «власну дитину заріже» не могли мені і в голові поміститися, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу мені відкрилося. Ще не встигли вмити і нарядити тіла, коли до хати ввійшов дідич, управляючий і ще кілька офіціалістів ураз із комісаром від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закутки. Що там знайшли — не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до нього, мов у нього шукала охорони,— не плакала, а тілько тремтіла й хлипала, як дитина. Тілько потому я чула, як шептали довкола: «Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!»

Я й не дослухувала всього. Я так любила тата!..

Приходив дідич іще раз, коли труп лежав уже наряджений, але й не поглянув на нього, а тілько прикликав мене, взяв за підборіддя, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні казав мене з дрібкою моїх манатків спакувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодування за те, що тато покрав.

II

Вуйко був бідний магістратський урядник і мав п'ять дочок — найстарша мала вже 28 літ, а наймолодша 15. Усі на порі, всі замуж хочуть, а тут ніхто ані руш до них не навертається. Бідні були дівчата. Без шкіл

і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, окрім того нужденного життя, та й ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі, як полумацьки. А претензії були — все ж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоварищуватися — се були би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні води або з поблизького склепу хліба — де там, нехай бог боронить! П'ять таких дієок, а ще служницю держали! А тут біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я вам буду розповідати, яке там життя було в тій хаті. Прокуштувала я його цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю — і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там, у вуйка, через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я свою кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тілько я ввійшла в хату, так зараз і почула, що починається для мене нове життя. Мої кузинки обступили мене, стискають, цілують, гладять попід бороду... «Ромця, Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!» Обзирають мене на всі боки, як якого звіра. І, ховай боже, погостили, кілька день водили на спацери, до знайомих і так, по місті. Все зо мною делікатно, лагідно: «Ромцю, а подай те!», «Ромцю, а принеси се!».

По кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх житті, вічні тілько розмови про паничів, котрі не хотіли приходити, про сукні, а як та убрана, а як ся,— я почула якесь обридження. Тих людей, про котрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, та й потому, по її смерті, я привикла до праці — я вела ціле татове господарство. То й тут я рвалася до роботи. А їм тілько того й треба було. Зараз від першого служницю відправили, і я напівдобровільно, а напів за їх просьбами якось так незначно стала на її місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згоджувалася, бо воно було правда, і тілько дивувалася троха, чого вони мене за кождим словом так цілують і стискають, як коли б я кождій із них по дукатові подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Ти ж наша сестричка, правда?..

І почалося таке, що я стала у них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала щотижня їх білизну, чистила чоботи вуйкові і паннам, варила їсти. Нібито значилося, що й вони мені помагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висушена, то візьмуть і попрасують. Як іти рано на торг до міста, то котра-будь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (не раз приходилося нести на плечах), а вона платить і всміхається: «Ромцю, зроби се!», «Ромцю, зроби те!», «Ромцю, збігай туди!», «Занеси лист на пошту!», «Купи татові тютюну!». Отак від рана до пізньої ночі. І все делікатно, ласкаво. Щоправда, коли ми йшли по ринку, то я мусила держатися ззаду, як служниця. Ба, далі почалося троха і з іншого тону.

— Ромка, як же ж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А тут посуда не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що се ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А в мене волосся було густе, розкішне, і справді треба було попрацювати над ним щодень, аби довести його до ладу. Бачу, що ніколи мені панькатися з моїми пишними косами, взяла та й пообтинала їх. Як радувалися з сього мої делікатні кузинки, то й сказати вам не можу!

— Ай, Ромця! Яка ж вона ладна! Що за милий хлопчик! Її-богу, хлопчик!

І знов цілування, гладження попід бороду, стискання... Я знаю, що се з доброго серця, але троха мені вже забагато було. Та що діяти — не було куди обернутися, чую себе здоровою, бачу, що й вони мною задоволені і щодня вираховують, кілько то видатків тепер ощаджується: і на платі для служниці (бо мені нічого не платили), і на живності, і на дровах. Бачите, служниця на торг усе ходила сама і аж тоді, як пішла від нас і панна стала ходити зо мною, показалося, що щодня ошукувала їх на яких 20 або 30 крейцарів, та й ще й пліхшу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасті, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, у мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану татову гардеробу, котру я, від'їжджаючи від пана, спакувала разом до своєї. Ті гроші я берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не го-

ворила про них паннам, міркуючи, що непотрібно наражувати їх на покусу, а себе на неприємність.

Особливо припав мені до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і тихий такий, що ніколи дома його не було чути. Верне з канцелярії — аби йому обід подали, і ніколи, було не скаже: се зле зварене, сього не люблю, якби мені того або того!.. Ні, жадних гримасів! З'їсть, ще й дочок утишує, щоб не гримасували, а дякували богу й за те, що є. А потому, чи зима, чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку і читає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покої скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на спацер, а йому се байдуже. Так, як той мельник привик до туркотання питля.

Не раз, коли дочки повиходять, а тілько я сама лишуся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він, було, стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі відплачуся за твою щирість, за твою невсипущу працю?

Я мовчу, тілько очі на нього витріщу — дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сльози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже.— І тілом, і духом віджив. Давніша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганню. Дочки сварилися з нею день у день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зарадити злому. А при тобі й на них якийсь стид найшов, хоч що-будь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм у очі ані слова, боявся їх цокотання. Тілько передо мною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя,— повторяв він по кождій такій мові.— Бог тобі заплатить за все твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи не зможу сього зробити!

III

Минав рік за роком. Я підростала, і моє положення між незамужніми кузинками ставалося чимраз гірше. Помимо ненастанної праці я була здорова, крепка і весела. Не подобалося їм те, що я була краща від них усіх. Коли, було, йдемо на ринок за закупном, то хоч я одіта в брудну пошарпану одіж, хоч панни навмисне не дають мені перед тим умитися ані розчесатися, то все-таки прохожі паничі не дивляться на панну, а обертають очі за мною.

— Ромка, куди ти дивишся? — фукає на мене панна, коли я зустрінусь очима з поглядом якого молодого чоловіка. А сама, не бійсь, аж благає очима у того самого панича: «до мене! до мене!» Та що, коли в її очах, як казали, заздрість тліє, як іскра в попелі, а в моїх веселість живим полум'ям горить. Се мені так їх власний батько говорив.

На жадний прохід мене не то з собою не брали, а й самої не пускали.

— Не можна! — говорили між собою.— Вона наша своячка, сирота, ми за неї відповідаємо. А їй уже з очей видно, яка дорога її чекає, коли їй дати волю!

І притім ззиралися одна по другій і всміхалися так якось погано, що я вся паленіла зо стиду аж до глибини душі, хоч і не знала, куди вони гнуть і що саме чекає мене.

Таким способом із слуги я перемінилася в невільницю. Зо мною вже не робили собі ніяких церемоній. «Ромка, як ти смієш говорити з нами, як з рівними?», «Ромка, марш до кухні!», «Розтовстіла на нашім хлібі і ще хоче з себе панну вдавати!» — от такі слова я тілько й чула від них. Почали попрікати мене і батьком-злодієм, ба, почали й поштуркувати по кутках. Побачили, що я їм забагато, хоч я їла тілько те, що після їх обіду лишалося. Постановили не давати мені того, а купували для мене осібно картоплі, круп ячмінних або гречаних і казали варити се для себе в окремім горщику.

Від якогось часу завели такий звичай, що по четвергах просили до себе когось на гербату. Просили звичайно молодих паничів, студентів з вищих класів, урядників, військових. Я в такім разі не сміла показуватися з кухні, панни самі услугували, щоб показати, які-то вони гос-

подині. Я не раз, було, заб'юся в темний куток кухні, поплачу троха, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять у покої. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи,— він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий, забившися в куток на своїм кріслі з поруччями, дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко мені стане, коли послухаю того веселого гомону там, в освітленім покої, коли уявлю собі всміхнені лиця і блискучі очі паничів і подумаю, шо й я не гірша від них, а мушу отут бовваніти в темній брудній кухні. Але далі думаю: що ж мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я у них якого жениха не відбила. Бідність наша робить нас злими й завидющими, а не зле серце.

IV

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно, коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старалися так заступати, щоб жаден із них не міг мені придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що у них якась стара служниця. А тепер сталося так, що, коли вони там сиділи та пили чай, увійшов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз побачив мене — і здивувався.

— А, кухарочка! — сказав весело.— Нова кухарочка! Та й хотів ущипнути мене за підборіддя.

— Перепрошаю,— сказала я, чуючи раптом, що в моїм нутрі щось бунтується,— ані кухарочка, ані нова. Я тут уже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив! — сказав він, знімаючи плащ.

— А що ж, буду для пана на виставі стояти? — відповіла я і принялась за свою роботу.

— Ну, ну,— каже він шептом і знов хоче погладити мене,— тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки тут служиш?

— Не служу! — відповіла я різко.— Я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили його ті слова. Став,

витріщивши широко очі, і нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тінь пробігла: видно, вдумувався в моє положення. В тій хвилі отворилися двері від покою, вбігла старша панна з тацею і також остовпіла, побачивши офіцера.

— А, пан ляйтнант! — скрикнула вона, не знаючи, чи радуватися його приходові, чи гніватися на мене.— То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте, пані,— сказав офіцер, кланяючись,— мусив патролі розводити, то й запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю, для чого я була дуже люта на нього, аж сльози крутилися у мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусила б була признатися, що він мені сподобався. В його лиці видно було доброту і лагідність, а його зачудування, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на його користь.

Попрятавши, я сіла знов у своїм кутику і прислухувалася гомонові гостей. Серце моє билося якось незвичайно, і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різкого тону. Говорив коротко і мало. І се також мені подобалося.

На другий день перший раз панни накинулися на мене з лайкою. «Ти, опудало, ти, непотребе, як ти сміла йому показуватися на очі!» Я заплакала і сказала, що я сьому не винна, що прийшов несподівано і сам перший заговорив до мене. Що зачіпав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, се я стидалась і боялась казати їм. Зм'якли панни, почали мене цілувати, купили мені хустку за 5 ринських і просили, щоб я все, скоро зійдуться гості, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що той офіцер і їм дуже сподобався. Але який же був їх сум, коли на другий четвер він, невважаючи на запросини, не явився. Тисячні здогади, кваси і гримаси, навіть на мене почали було гримати, коли, втім, прийшов від нього лист. Звинявся тим, що був командирований на патроль.

За кілька день, коли я ранісінько пішла по воду, чую що хтось іззаду кладе мені руку на плечі. Оглянулася — він.

— Добрий день вам, панно Ромуальдо! (Відкись і ім'я моє довідався!)

— Добрий день пану,— кажу і затремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався мені в поранковім півсумерку.

— Бідне дитя,— сказав вкінці.— Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік,— сказала я, не підводячи до нього очей.

— Знаю, знаю,— сказав з легким усміхом у голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при котрій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту? — спитав він раптом, немов прокинувшись із якоїсь задуми.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист poste restante. Ви вмієте читати?

— Ну, як же ж би не вміла?

— І не забудете? Poste restante, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте його! Подумайте над тим, що вам пишу. Я не маю нагоди говорити з вами, то задумав написати вам. Прощайте!

І, не дожидаючися моєї відповіді, він швидко пішов.

У мене мов камінь у груди заляг замість серця. Лист до мене! Від нього! І чого йому від мене треба? Чей же нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, котрий знає, що робить. А зла ніякого я йому не зробила, то за що ж він мав би мені злом платити?

Тяжко мені було укрити своє зворушення перед паннами. Весь ранок я була мов сама не своя, все дожидалася десятої години, коли звичайно мене посилано на пошту по газету для вуйка. Закотурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до дерев'яних крат, із-за котрих експедиторка видавала листи poste restante.

— Прошу пані, чи нема там листу «Ромуальда»? — сказала я таким непевним і дрижачим голосом, що кількох панів, які також стояли перед кратками, ззирнулися до мене з насмішливими, як мені бачилося, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки се має бути лист? — спитала вона.

— Місцевий, — ледве вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвилі в моїх руках опинився невеличкий подовгастий лист. Я стиснула його і вся затрусилася, немов

узяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я стала при вікні таки там, у коридорі поштового будинку, аби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати його украдком. Дрижачою рукою я розірвала конверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чітке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли у мене перед очима. Далі я заспокоїлася трохи і прочитала ось що:

«В тих днях виїжджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть бути там — для чого, зараз доміркуєтеся. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив про вас. Коли б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не увірити мені, бо як же можна полюбити когось, не знаючи його ближче? Для того не буду говорити вам про любов, а тілько скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Бурлацьке життя остогидло мені, хочеться закоштувати хоч троха тепла родинного гнізда. Родини власної у мене нема, женитися без кавції не можна, такої дівчини, котра б зложила за мене кавцію і при тім була мені до вподоби, я, певно, не знайду, а продавати себе за кавцію в мужі такій, котрої я не можу любити — також не хочу. А тим часом моя місячна плата хоч сяк-так вистарчає на удержання родини. Що ж маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сам устав пхає мене на неправні. Я знаю вас як чесну дівчину і не повинен би користати з вашого сумного положення. Але я знаю, що те положення безвихідне, і для того думаю, що ліпше вам буде статись моєю, хоч нешлюбною дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли дослужуся вищого рангу, то виступлю зі служби і тоді поберемося. Не буду таїти перед вами, що се не легка і не швидка річ. Але може трафитися війна, я можу в ній відзначитися, і тоді діло піде краще. Міркуйте, як знаєте. Скажу вам тілько про себе дещо. Я чоловік простий, тихий, виріс у бідності, привик до скромного життя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то мені здається, що полюблю вас. Коли зважитесь іти зо мною, то будьте в суботу вечером з усіми своїми пакунками на двірці залізниці. Я добуду вам білет. На всякий спосіб у суботу вечером буду ждати на двірці. Коли не прибудете — ваша воля, я певно вам того не візьму за зле. А коли прибудете, то до побачення!»

Як бачите, я добре вивчила напам'ять той лист. Він і досі є у мене — одинока пам'ятка мого щастя. Читаючи його, я чула, що вся обливаюся рум'янцем, то знов блідну. Мене кинуло в дрож по прочитанні, і я не знала, що з собою робити, куди сховати папір, куди йти і що думати. Мені пригадалося, як колись мама цілувала, й пестила мене, і вишукувала для мене щонайкращих і найбагатших женихів, а пізніше, коли я почала підростати, все остерігала мене перед військовими. Мені пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне життя, про дівчат, котрих вони удержують, а по якімось часі проганяють і віддають на ганьбу, і мені страшно стало того листа, який я сховала на груді під корсеткою. Так і бачилось мені, що там заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положення, про те, що й самі мої кузинки не багато б надумувалися, коли б перший-ліпший офіцер предложив їм те, що мені,— далі стало мені перед очима гарне всміхнене лице мойого офіцера, його м'який голос, привітливі рухи, а особливо його очі, ясні, глибокі та щирі, і я вже тоді почула, що не устоюся против сеї першої в моїм житті покуси, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала про свою будущину. Я прожила ті три дні в якійсь ненастанній гарячці, в якійсь нетямі, в страсі й надії ураз. А в суботу вечером, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася, в що мала найліпше, і, зібравши свої речі в невеличкий пакунок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому ані слова, і тілько вже з Перемишля написала вуйкові лист, подякувала йому за хліб, за сіль і сказала, що я пішла до нового обов'язку.

V

Та що я буду нудити вас довгим оповіданням! Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від нього злого слова. Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене, як сонячне світло й тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свобідніше, говорив зо мною, як з рівною, любив мене, як сестру. За кілька

неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду бувало на місто — люди на мене оглядаються, а не раз чую, що й шепчуть паничі: «Що за гарна панночка!» Офіцер посправляв мені убрання, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити мені приємність; приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тілько сталося не так, як я думала: ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарні,— ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов мені квартирку — один покоїк гарний, мебльований; стравувалась я у сусідки, жінки якогось ремісника, а він приходив до мене в вільні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав мені про своє життя, про свою службу й її трудності, про те, що діється в світі. Я сиділа, очей з нього не зводячи, і, бачилось, була б його слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, шиєш, у вікно глядиш, то й рада живому голосові людському. А він так гарно вмів оповідати!..

— Ромцю, ну розкажи ж ти що про себе,— каже він бувало.

Я чула, що люблю його, і в мені родилося бажання удержати при собі його любов, тож я не давала ніколи просити себе. Мені хотілося показати йому, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим гарячим бажанням, щоб заняти його, і не раз він слухає, слухає та й почне цілувати мене, пригорне до себе та й каже:

— Бідна дитино! Чи те з тебе могло бути, якби доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє життя, я розказувала йому те, що читала і передумала вдень. І се також займало його.

— Нудно тобі, моє серденько,— говорить він бувало,— та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, мені не ллється не раз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чей-то якось інакше буде.

— Милий мій,— кажу йому на те,— хіба ж я перед тобою жалуюся на нудоту? Мені не нудно. Я все собі знайду роботу, то чого мені нудитися! А коли подумаю, з якого пекла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то не раз приходить мені в голову: господи, чи не замного се щастя для мене? Знаєш, я відмалку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожде щастя прийдеться відпокутувати,

як за яку тяжку провину. Принаймні мені досі все так трафлялося.

В часі жнив йому прийшлось іти на маневри, і ми мусили розстатися на пару неділь. Позапл ачував він за мене все і, прощаючися, не казав нічого, як тілько: «Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!» Вірив мені, що я не зраджу його, хоч і не знав ще, що у мен і був плід його любові. Я від кількох днів спостерегла се і не хотіла йому нічого казати, але тільки тепер почула вповні, як дуже я люблю його. На його слова я розплакалась і повисла на його шиї, цілувала його уста і очі, не можучи нічого промовити, як тільки:

— Милий мій!.. Любий!.. Золотий!..

Скучно було по його від'їзді. Духота в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі десь у такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, та й цілими годинами дивлюсь на воду:

Ой, сяду я на шпилечок —
Та рине вода, рине...
Ой, і не дайте мене за нелюба,
Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снуються мені по голові, коли під моїми ногами мерехтить та ховзається хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думається мені бувало: «Що се таке — вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки її там у горах стілько набирається?» Не раз мене так і манило щось кинутися в її таємничу кришталеву глибину. Піді мною звільна плавали грубі червонопері клені, увивалися срібні уклії, ліниво вглибині дрімали товсті коропи та вигрівалася на самім бережку пажерлива щука, простягшися непорушно, мов поліно, і я думала, що там, у воді, і життя, і порядки мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А інколи задивлюся було на хвилі, і мені бачиться, що й ціле життя наше, з усім його горем, з усіми радощами й надіями — не що інше як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо, ледве чутно сковзне по поверхні і пропаде безслідно. Чи ж не таке саме й життя наше? І хотілось би мені не раз кинутися в ті кришталеві хвилі, пірнути в них і розплистися. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Від'їжджаючи, він лишив мені дещо грошей, заплатив за хату і страву, а які ж, крім сього, мої видатки? І про

будуще я не думала. Я чула за собою опору — його і бачила тільки одну ціль перед собою,— щоб удержати при собі його любов, осолодити його життя. І коли часом мені хотілося пірнути в отих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було б мені якось дуже спокійно і любо, що я плила б кудись вічно без власної волі і думки, гойдалась на хвилях і не потребувала б ані думати, ані дбати ні про що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлось мені добре попрацювати, щоб привести до ладу його білизну і убрання, але праця та була для мене правдивою розкішшю. Він одержав кількадневий урльоп для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє життя в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконання якогось маневру. Ми радувались обоє, бо цісарська похвала багато значить і при авансі. Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на моє улюблене місце в лозах. Він справив собі вудку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все-таки ті дні були, може, найщасливіші в моїм житті. Сидимо отак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо близькість одне одного і знаємо, що одне за одно готове віддати все.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвилі в житті кождого чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо читати про них.

VI

— Слухай, Ромцю! Мені дуже пити хочеться!

— І мені також,— сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але, коли тільки мав вільний пополудень, приходив до мене; я ждала його вже одіта, і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюди до реставрації на пиво.

Мені чогось ніяково стало при тих словах.

— А може б, ліпше піти додому і казати принести пива? — сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Тут ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відповіла, хоч справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвилі підійшов до нас офіцер, його знайомий, проговорив до нього кілька слів, салютував і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, причім я завважила, що мій Олесь змішався. Офіцер устав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій! — кажу до нього.— Тобі неприємно було, що той офіцер так уперто вдивлявся в мене?

— Дурень! — буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сього,— сказала я.— Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно вдивлятися в мене.

— Якби ти була моя шлюбна жінка, то ніхто б не посмів. А так... А й так він, дурень, повинен мати настілько делікатності!..

Я чула, що в його груді кипіло і варилося, що гнів здавлював йому горло, і аж тепер пізнала, як сильно він полюбив мене.

— Милий мій,— кажу йому, коли ми прийшли додому.— Заспокійся! Забудь про се! Я тобі скажу щось веселішого!

— Що таке? — понуро промовив він.

Мене холодом обляли ті слова, і той тон, і той погляд, яким він змірив мене, і я рада б була взяти назад своє слово і лишити признання на ліпшу хвилю, але годі було. Я обняла його за шию, нахилила до себе його голову і шепнула йому до уха ті слова, котрі мене саму не раз наповняли якоюсь невимовною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якась нехіть і тривога, щось навіть немов обридження проблиснули в його очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрий вираз його, і біль у моїм нутрі тривали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І мені було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я досі нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якімось часі почав говорити про різні прибори, потрібні для ожиданого гостя, і то так поважно, немовби той гість мав прибути завтра. І як сердечно ми обоє сміялися, коли я сказала йому, що такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі

й такі знайомості поробила, значить, йому тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоров'я будущого, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурий, мов згризений. Не раз серед розмови уривав на півслові, немов туманів або шукав розблуканих думок. А про своє життя в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб його ніколи не питати про те. З того я доміркувалася, що мусив мати якісь неприємності, і мучилася тою думкою, що, може, се все із-за мене.

І так між нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожде з нас мало якусь гризоту, котрою боялося чи не хотіло поділитися з другим. Одне тільки в'язало нас — думка про будуще дитя. Ми розмовляли про нього як про щось, що вже єсть, бігає, гомонить і сміється, любувалися ним, турбувалися, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилося, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, приняти служницю, міркували, кілько се буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для нього.

Надійшла зима, і він знов почав рідше бувати у мене. Служба зупиняла його. Не раз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників, бо до «пань» урядничок та професорок боялася підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я знайшла більше щирості і поради. Я стрібувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити що-будь на удержання своє і своєї дитини. Я вміла шити і брала шиття додому. Далі через одну служницю, що услугувала у одного професора, мені трафився добрий заробок — переписувати начисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко і, присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесеві я нічого не казала про свої заробітки, боялась, щоб він не прогнівався. Довідався одначе по якімось часі, мабуть, від того самого професора, взяв мене на екзамен і, розвідавши все, нічого не сказав, тілько поцілував у очі і опісля, якось сумно замисливши, прошептав: «Бідне дитя!».

В маї нарешті я родила. Дитя було гарне, як ангел, але мені було невесело, глядючи на нього. Аж тепер я почала думати над своєю будущиною і будущиною своєї донечки. Що з неї буде? Чи те саме, що з мене? І я, що досі не раз богу дякувала за своє щастя, раптом почула якусь невимовну тривогу. Боже мій! І що ж таки я направду? Удержанка, і більше нічого! Чи щиро, чи не щиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зо мною, а все-таки тепер справа через се не зміняється. Тепер я зрозуміла милосердні погляди, таємні зітхання та похитування головою моїх сусідок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олеся, ті шептання, коли в хату ввійшла яка нова сусідка, ті тисячні дрібниці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранити (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них і самі перейшли через нього в своїй молодості), та все-таки дуже боліли і смутили мене.

Олесеві я нічого не говорила про свої муки, бо і пощо? Коли він мене любить,— думалось мені,— то, певно, й сам так само мучиться, а коли ні, то не варто. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував, як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то сльози наверталися у нього на очі. І що мені було йому говорити? Оставалося тілько ждати і бути терпливою.

VII

По трьох місяцях наша дівчинка вмерла.

Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й подовше не бував у мене. Наші стрічі були холодні й короткі. Здавалося, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більше місяця. Написав мені, щоб я сиділа дома і не важилася приходити до нього. Що я витерпіла за той час!..

Аж на третім тижні я дізналася, що він мав поєдинок із-за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас у ресторації, здибавшися з ним під час маневрів (вони були львівські), почали розпитувати його про ту даму, що сиділа

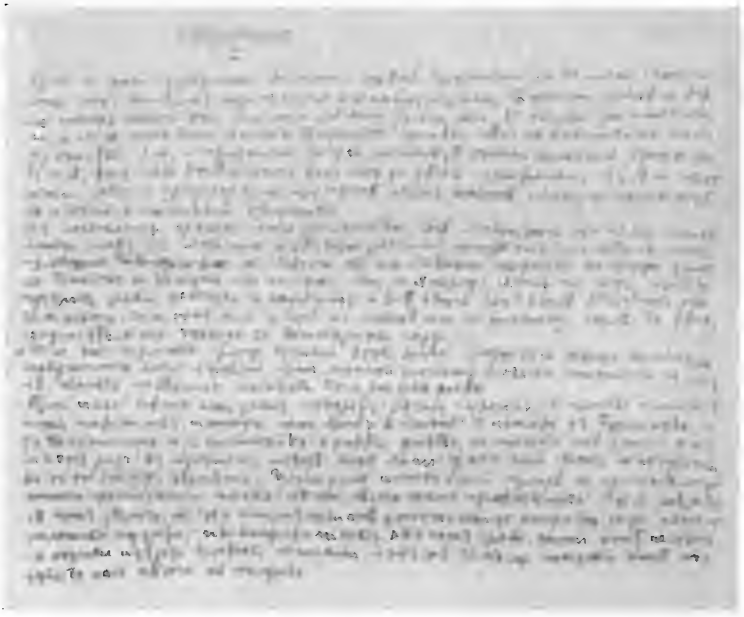

Сторінка автографа оповідання І. Франка «Іригація»
(кінець 80-х років)

Ив. Франко

ВЪ ПОТѢ ЛИЦА.

ОЧЕРКИ ИЗЪ ЖИЗНИ РАБОЧАГО ЛЮДА.

перевелъ

О. Русановъ и Р. Ольгинъ.

Съ предисловіемъ и подъ редакціей

М. Драгоманова.

ПЕТЕРБУРГЪ.

Изданіе М. П. Сѣткова.

Титульна сторінка збірки І. Франка «В поте лица» (1903)

з ним, і чому він їм її не представив, і притім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав їх обох на поєдинок. Отже, одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналася від одного жовніра з його компанії, котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до нього. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до нього допустили. Він лежав на постелі, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала йому в груди і тілько дивним припадком не положила його на місці трупом.

Ридаючи, я припала до нього, цілувала його ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти? Чого ти? — повторяв.— Тут тобі не можна бути. Іди додому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав мені, що він буде здоров, але тепер ще потрібно йому спокою, я пішла.

Він не писав мені, але по кількох тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала його! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як твердо божилася, що все, все життя своє, працю і всі помисли віддам для нього! А коли прийшов, і глянув на мене, і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що дальше буде, то буде тілько довше чи коротше прощання.

Прощання вийшло коротке. Він сказав мені зараз, що його аванс пропав тепер на довгий час, і що його за кару перенесено до Араду — пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала його слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи не забуде про мене, що буде писати мені,— але я знала, що й він сам потребує потіхи. Від'їжджаючи, він дав мені троха грошей на життя і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обов'язку.

Я спродала дещо зі своєї гардероби і наразі не потребувала журитися життям, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилося. Але обов'язок трафився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка його почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусила уступити зі служби.

Я кинулася до інших Олесевих знайомих, до котрих мала листи, але назнала стілько прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіра, посилали мене одні до других, щоб усі побачили ту «лайдачку, що звела і знищила такого доброго і здібного чоловіка». Ті слова сказав мені при кінці один старий ротмістр, до котрого мене також послано за обов'язком.

Після сього я вже дальше не ходила, а поїхала до Львова. Тут я зупинилася в однім жидівськім готелі і почала знов шукати якогось обов'язку. Але обов'язку не було, грошей не стало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінні в своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер і не сказав мені кількох слів. Я останками крові вся почервонілася від тих слів, скочила, мов на грані, але кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка, відірвана від дерева, плине по воді, доки не попаде в крутіж. І тут ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гілка, чи винна вода, що так воно діється?..

Львів, 20 марта до 9 цвітня 1890.

СВИНЯ

Лежала свиня в баюрі та й ось як хрюкала-балакала сама з собою:

— Господи, якби-то мені роги! Я б їм задала, я б їм задала! Всім, усім, хто тілько коли-будь кусав мене, з буряків вигонював, собаками травив або хоч би тілько позаочі обмовляв і висмівав, — усім би я дала себе знати!

А поперед усього отим собакам! Господи, вже вони мені до живісіньких печінок доїли! Давніше, то ще нічого було против теперішнього. Давніше хоч порядок був. Увійду в буряки, почну рити — ну, кажуть: провинилась свиня! Тут уже й собаки біжать, хап мене за вуха, наторгають, наторгають, а не раз так тільки пострашать та й пустять, прогнавши за пліт, а господар візьме та й діру в плоті загородить, щоб, мовляв, другий раз туди свиня не влазила. Хоч то й погань та зависть — отак чоловікові самий найліпший смак переривати, ну, та чорт з ними! Принаймні знав чоловік, що й куди. А тепер-бо отим клятим собакам не досить того. Тепер вони слідком за мною бігають і не то щоб кусали, а гавкають та й гавкають.

— Свине,— кажуть,— схаменися! Як ти живеш? Де в тебе сумління? Адже огляньсь на себе, яка ти невмита, нечесана, нехарапутна, неосвічена! Подумай тілько, пощо ти в бога живеш?

— Щоб з мене добрі люди сало їли,— кажу їм. Та де тобі,— ще дужче дзявкотять.

— Чи не стид тобі таке говорити? Твоє сало! Ну, нехай і так, що твоє сало — добра річ, та се вже по твоїй смерті! Ти за се не відповідаєш! Але твоє життя, свине, твоє життя!

— Дайте мені спокій,— хрюкаю їм на розум,— і за своє життя я не відповідаю. Я ж його собі не дала.

— Стид тобі, свине, стид тобі! Сама не дала! А прецінь же маєш якусь свідомість, якесь почуття! Ну, скажи, будь ласкава, як ти голосувала оноді при виборах до Ради державної? Невже чесне боже сотворіння може так голосувати? За пару буряків продати свою совість! Фе, свине, се вже й для свині забагато! І ще, як на сміх, читаєш і «Батьківщину», і «Русскую правду».

— Ну, що ж, читаю, бо читаю, а голосую так, як мені моя свинська натура каже. Геть від мене! Зась вам до мене!

Та де тобі, пристають, як мокре рядно. За письменників обібралися, по газетах на мене гавкають, усяких мені прозвищ повинаходили! Давніше зайду, було, в буряки — крикнуть: «А бийте комуніста!» — ну я й злякаюся і біжу щодуху. Страшенно я того слова боялася! І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: «Комуніст! комуніст! чужі буряки краде!» — то так тобі поза шкірою й мороз подере! А тепер і слів таких страшних не говорять, а допікають удесятеро гірше.

— Дармоїдка! — кажуть.— Живіт на сало пасе, а хто те сало буде їсти, пощо й защо — сама не знає!

Але найпоганіший звичай узяли собі — до мойого сумління промовляти, стид у мені будити. А я вік звікувала — все в баюрі, та при кориті, та попід панськими плотами, та в хліві,— і відки в мене стид набереться! Дарма тільки уші мені сверлують своїм криком. А до мойого сумління зась їм! Се річ приватна, нутрова, тут я сама собі пані. А то подумайте, що вони мені зробили! Після онодішніх виборів з кождої вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють мені карточки в копертах, а на кождій карточці —Микита Хрунь. Зразу я не похопилась, що воно таке і до чого, і сміялася з того образка. Навіть почала було критикувати його.— Ну, скажіть, будь ласка,— хрюкала я собі,— і се має бути мій портрет! А я прецінь у такій свитці не ходжу ані такої драптивої ковбаси не їм. Самі вони себе отсею машкарою висміяли, оті собаки, газетники та хлополюбці, бо то вони в свитках ходять та отаку ковбасу за не знати який смак уважають. А я, богу дякувати, дещо більше знаю, трохи вище своїм смаком сягаю. Але далі, як почали оті карточки надходити та й надходити, день по дню, пошта за поштою, то мені зробилося якось мар-

кітно. Читаю адреси: «Його Свинородію Микиті Хруневі», дивлюсь на те рило, на котрому начеплена ковбаса, на ті вуха, на те пузо,— і почала мені виявлятися вся злість, усе злорадство отих собак. Адже ж ковбаса — мій власний, свинячий витвір! І, настромлюючи мені його на рило, вони хотіли мені сказати, що я, голосуючи отак по-свинськи і живучи по-свинськи, *сама себе з'їдаю*! А один ще взяв та обвернув той рисунок вирваною карткою з Данте. Ну, я прочитала, а там стоїть оповідання про Уголіно й його синів, як вони з голоду свої руки гризли і як опісля Уголіно в пеклі гриз мозок тому, хто його отак заморив. І ще й підписано нашою-таки кирилицею: «Де те фабуля нарратур» («Се про тебе байка»). Тьфу, аж мені гидко стало! На цілий день апетит мені попсував! Сама з себе ковбаси їм! Ну, скажіть на милість божу, якому се поганцеві прийшло в голову видумати таку погань, такий гріх против природи! Адже ж се подумати страшно! А вони все мені такими огидствами під ребра під'їжджають. Але чекайте лишень, дасть бог мені роги, не те я вам покажу! Пізнаєте ви по невчасі, де у свині стид і сумління сидить!

І чим далі, тим гірше! Вже тепер не досить їм і виборів. «Що там,— кажуть,— вибори раз на шість літ, а як ми їй через увесь час дамо спокій, то вона собі байдуже буде». Їм то приємність чинить — не дати мені ані на хвилю супокою, пекти і смалити мене на вільнім огні від колиски аж до смертельного корита! Вже тепер не против одного або другого вчинку б'ють, ні, против цілого мойого свинського світогляду, против усього свинства в світі, против цілого свинського ладу в наших громадських справах. «Усюди,— кажуть,— свиня своє рило уткнула. Де не глянь, з кождого куточка громадських порядків свиняче вухо висувається». І кинулись цілою сворою по всіх усюдах, вітрять, і нюхають, і гарчать, одні одним з чобітьми в душу залазять. «Агов, лишень, ти, хло,— повідають,— там, мабуть, у тебе на дні душі крихітка ще прадідівського свинства лишилася. Давай-но його сюди!» І волочать на позорище, і рвуть, і гризуть, і нівечать.

Боже мій! Так се вони задумали зовсім мене зо світу звести, з усім моїм родом і плодом! І не те щоб самі старші поважненько гулюкали, ще би, може, мене так не боліло. Та ні-бо, старші, ховай боже, хоч і крикнуть часом, та все-таки зараз і погладять, і приголублять мене. Звісно,

вирозумілі люди, і кождий знає, що чи круть, чи верть, а без свинства чоловік у світі не проживе. Але оте «молоде покоління» — господи, се вже такі собаки, такі дзявкуни, що хоч на місці погибай! Найневинніше свинство — і те їм сіллю в оці. Ну, змилуйтеся, люди добрі, коли старші в карти грають, і «по писанію» співають, і в часописах тільки образки переглядають, а друкованого не читають,— їх і се в очі коле! «Свинство, свинство!» — гукають. А самі, скоро трохи підростуть, туди ж підуть, се вже я добре знаю. Той, що нині гукає, і обурюється, і кокоїжиться — поглянеш на нього за пару літ, як підросте і стане «паном професором», аж він уже куди-куди не той стане. Сидить собі при зеленім столику, чотирьом тузам молиться та «во всю велегласную» співає:

На весь світ
Виліз кіт,
Перехрестився!

Але не думайте, що се щось поможе — тепер йому про се говорити! І слухати не хоче, ще й у очі плює. «Ні, свине, не думай, що твоє свинство безсмертне! Буде й йому колись кінець, і коли не ми, то хоч покоління по нас буде виростати без твойого впливу. А тим, що буде, ти мене не лякай! Нехай і так, що твоя правда, та все-такй тепер, доки в мене святий огонь горить, я мушу воювати з тобою».

Вже я й просилась у них: «Бійтеся бога, панове (говорю до них, бісенників, як до добрих!), хоч на вивіз мене лишіть! Ну, що у вас за сумління: німців та віденців голодом виморите! Адже ж вони без наших галицьких свиней просто перемруть наглою смертю». Так де тобі,— не впиняються. «Не бійся,— кажуть,— Угорщина постачить». Може-то вона й постачить, але яка мені охота задля Угорщини не своєю смертю вмирати? А хіба ж се своя смерть для свині — вмирати зі стиду і гризоти сумління? А воно до того йде, їй-богу, до того.

Господи, вислухай ти мене, дай мені роги! Ані хвилиночки не спочину, доки всім їм, отим поганцям, животи не порозпорюю і кишки не повимотую! Най гинуть на глум, най знають, що свинство також сила і безкарно чіпати себе не дасть!

ЯК ТО ЗГОДА ДІМ БУДУВАЛА

Бідні люди хотіли собі побудувати дім — тривкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались стільки разів приказки «Згода дім будує, Незгода руйнує», що рішили запросити Згоду, щоб і їх дім збудувала. Згода була то стара, беззуба, добродушна бабуся і дуже радо згодилася на їх просьбу.

— Добре, дітоньки, я вам усе гарненько, смирненько... Ой, бо то нема над мене! Ви знаєте мою приказочку: «Святий спокою, геразд з тобою!» Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів ані торгів не люблю. Я все ладком та добром. І бачите, якого віку при божій помочі доживаю!

Бідні люди справді бачили, що Згода не мала ані одного зуба в роті, була сива та поморщена, як сушена грушка. Коли б у них були завидющі очі, то були би побачили, що старушка була трохи не гола, бідна, обшарпана: бачите, хто не хоче, той хіба не скривдить її, а вона все смирненько та тихенько, волить недоїсти, недоспати і зубами з холоду сікти, ніж би мала з ким-будь задертися. Але у бідних людей очі не були завидющі, а серце було повне любові і згідливості, і вони не бачили латок та бідності, але натомість цілою душею всисали в себе кожде слово, що говорила Згода.

Обнявши будову дому і зробивши як слід контракт у нотаря, Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у нужденній землянці на краю міста і весь день тільки й робила, що гарчала, та сварилась, та до поліції з сусідами тягалась.

— Слухай, сестричко, — сказала Згода, увійшовши до хати і привітавшися з Незгодою.— Трафився мені заробок: вибудувати бідним людям хату.

Незгода тільки очі на неї витріщила, а далі як не зарегочеться, як не зацокоче:

— Тю, тю, тю на твою голову! Ти за будівничого оббираєшся! Та тебе б тільки в просо за опуда поставити, а не за будівничого оббирати! От уже дурні якісь, а не люди!

— Ну, сестричко,— лагідно сказала Згода,— гріх тобі глузувати з мене. Адже ж знаєш стару поговірку: «Згода дім будує, Незгода руйнує». Бідні люди захотіли мати дім,— ну що ж ту натуральнішого над те, що удалися до мене? Адже ж не до тебе їм було удаватися? Досить вони від тебе натерпілися.

— Я б їм була їх глупі голови кип'ятком обілляла, якби були до мене посунулись,— крикнула Незгода.— Але, проте, ще раз говорю, що вони ані на волос ліпше не зробили, удаючись до тебе. Ну, скажи, на милість божу, що з тебе за будівничий! На чім ти розумієшся? Адже ж тебе хто не хоче в торбі січки продасть! Хто не хоче ошукає, обдурить, обідре, а ти все тілько головою махаєш та: «Нічого, нічого! Якось-то воно буде!»

— Ні, сестричко,— випрямившись, каже Згода,— се ти не зовсім вірно міркуєш: не така-то й я дурна, як обідрана. А те, що мене злі душі ошукували, обдирали та в мішку продавали, мов кота, се, небого, все були твої інтриги, твої намови та бунтування. От тим-то я тепер прийшла до тебе. Згляньсь на бога, покинь свою погану роботу! Не мішай мені, не рий піді мною, нехай я тим бідним людям дім збудую, щоб вони жили собі смирненько і мене добрим словом згадували.

— Агій на тебе, дурна смотолоко! — скрикнула Незгода.— Та я про тебе віддавна ані знати, ані чути не хочу, не то що мала б мішати твоїй безмізкій роботі! Роби собі, що хочеш, я й дивитися не буду в той бік. Думаєш, що в мене нема важнішої, продуктивної роботи, як тілько бігати за твоїм хвостом та рити ями під тобою? Найшла б я собі поживу! Я ось нанялася на поденщину до Круппа, Армстронга і Вернділя, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездимного пороху. Се трохи важніша справа, ніж твоє будівництво. Будуй собі, моя любенька, хоч і до самої хмари. Я тобі певно на перешкоді не стану, а з твоєю будівлею і опісля легко справлюся, коли тілько...

І вона злорадно зареготалася.

— Ну, чого ж бо ти, сестрице, так погано смієшся і не договорюєш? — з сумовитим закидом, простягши лице і уста вниз, сказала Згода.— Коли тілько що?

— Се вже моє діло! — відрізала Незгода.— Іди собі і приймайся за будову і дай мені чистий спокій!

Згода знала норови своєї сестри, знала, що коли та раз сказала: іди собі, — то вже небезпечно дальше надоїдати їй. Тож хоч і як хотілось їй знати ті слова, котрих не договорила Незгода і в котрих було щось похоже не то на насміх, а не то на якусь таємну погрозу,— але, з другого боку, рада була, що Незгода хоч раз у своїм житті згодилася на її просьбу і дала їй слово, що не буде їй мішати при роботі, не буде рити під нею ані інтригувати против неї. З легким, супокійним серцем вона пішла до себе і принялась пильно за своє діло.

Грунт, на котрім мав будуватися дім бідних людей, був не зовсім чистий. Одна часть його занята була старою руїною, друга довгий час служила сусідам за смітник, а третя була колись сажавкою, а тепер простим багном.

«Треба буде очистити той грунт»,— подумала Згода і пішла шукати робітників.

— Що вам, паніматко, далеко шукати,— сказав, здибавши її на вулиці, старий підприємець Байбарзо, або, як він себе зпанська звав, Шлендріян,— ви мені поручіть сю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріалу. А ви собі тілько план виробіть, кошторис, тощо та й надзирайте, щоб усе йшло як слід.

— То добре, кумоньку, добре,— сказала врадувана Згода.— Так вишліть же завтра робітників, щоб почали грунт чистити та рівняти. А про план ви не турбуйтеся, план у мене вже готовий.

На другий день Шлендріян, звісно, робітників не вислав, але сам прийшов на плац. Прийшла й Згода і зразу дуже здивувалася, не побачивши замовлених робітників.

— Та ви, кумонько, не гнівайтеся,— сказав до неї Шлендріян.— Годі було сьогодні, їй-богу, годі! Знаєте, які то в мене робітники, тільки плюнути! Одні грали в карти всю ніч, а тепер хропуть, аж буда трясеться, не добудишся їх, хоч з гармати стріляй; другі гуляли на весіллі, треті десь-кудись пороз'їздилися, ну, біс їх знає! Але я їм задам, не бійтеся! Скоро тілько у нас робота почнеться, то все мені мусить іти як на шнурочку. Я вже себе покажу!

— Та-бо я хотіла, щоб зараз нині робота почалася,— сказала Згода.

— Е, що там, кумонько,— сказав Шлендріян,— один день швидше чи пізніше при такім великім ділі, се не робить ніякої різниці. В таких річах треба помаленьку квапитися. «Помалу їдеш, дальше заїдеш»,— се дуже розумно сказано. І знаєте що, кумонько, ми собі сьогодні обоє гарненько оглянемо грунтець, витичимо, де, що й як має бути, а завтра, дасть бог дочекати... Чи властиво ні, завтра не можна! Завтра святенько, наше будівницьке свято. Положення ризи,— завтра вже мусите потерпіти, кумко солодка! Але післязавтра ми гарненько вийдемо і духом усьому дамо раду.

Що було робити! Згода згодилася на раду свого кума, і вони пішли оглядати грунт. Підійшли до Руїни.

— Ну, Руїнко, старушко шановна,— сказав до неї Шлендріян,— тепер тобі, мабуть, остатня година приходить. Годі тобі, серденько, на світі божім довше заважати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та залізними ломами на шматочки дрібненькі та в он ту багнюку і впремо. Там і тобі буде спокійніше, і нам не без вигоди.

— Що, що, що? — промимрила Руїна.— Ви, мене? Таку стару історичну пам'ятку та дзюбаками, та ломами, та в багно? Зрадники! Нігілісти! Космополіти! То так ви свою святу батьківщину і бувальщину шануєте?

Згода аж затряслася, почувши ті слова, аж поблідла і похолола від п'ят до голови.

— Але ж, серденько моє, свята Руїнонько,— сказала вона.— Змилуйся над моєю головою! Мене угоджено на сім плацу побудувати новий дім. Як же ж я можу се зробити, не усунувши тебе? І чи не досить ти жила на світі? Позволь, моя дорога, і наступникам твоїм наступити на твоє місце!

— Геть від мене! — репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькаються.— Не доторкайтесь до мене святотатськими руками! Хіба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Каракончович руйнував? Хіба не знаєте, що я на святому, історичному грунті стою? А хто посміє нарушити, осквернити наш історичний грунт, той зрадник, Юда, той волів би був і на світ не родитися!

— Все те правда,— сказала заклопотана Згода,— цілковита правда... Але скажи ти мені, що я маю робити? Дім

мусить бути збудований, плац невеличкий, годі ж мені не рушати тебе!

— Не смієш! Не руш! — кричала Руїна.— Я частина старої Русі, нашої святої матері, а «хто матір забуває, того бог карає!». Се про вас, огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеться! Ви підмовлені нашими відвічними ворогами і хочете усунути з лиця землі остатню пам'ятку нашої минувшини, щоб і саму ту славну минувшину затерти, вирвати з пам'яті потомків, щоб улегшити роботу винародовленню! Знаю я, по яким се ви «wskazówkam»[1] робите! Але не діждете того. Ще я стою міцно, ще твердо попирає мене «Червоная Русь»,— і ми обі не дамо себе на поталу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз завтра таку про ваші «затѣи» статтю вріжу в «Червоной Руси», що вам аж у п'ятах потерпне!

Згода стала ні в п'ять, ні в дев'ять супротив таких слів, але Шлендріян не злякався. Він добре знав, що не такий чорт страшний, як його малюють, і, кивнувши Згоді пальцем, відійшов з нею набік і сказав:

— Ти, кумонько, не дуже лякайся того, що ся старушечка говорить. Балакуча вона, про се нема що й казати, і норовиста. Стаття в «Червоной Руси» сяк чи так против нас буде, про се також не бійся. Але і на те я не радив би дуже зважати. Людям рота не заткаєш, а частенько вони навіть не такі злі, як би се з їх слів здавалося. От, мелють собі, щоб теркотіло, хоч муки з того млива ніякої нема. Але, з другого боку, ось що я тобі скажу. Руїнка наша таки має й за собою трохи правди. Подумай лишень, кілько сот літ від часу князя Облупа Скорпіоновича вона ось тут простояла, а ще й тепер, коли їй добре придивитися, то така, ніврокy, тверда та кремезна, що дай боже всякій новій будівлі. Так знаєш, що я тобі пораджу? Ми її трошки обчистимо, обхамраємо, де треба, підмуруємо і повернемо під свою нову будову. Старий фундамент, ручу тобі, так крепко збудований, що простоїть ще довгі віки.

Згода задумалася, але по її добродушнім лиці видно було, що такий вихід з неприємної суперечки був і для неї самої приємний.

— А ти подумай,— договорював Шлендріян,— кілько-

---

[1] Вказівках *(польськ.)*.— *Ред.*

то ми роботи і кошту ощадимо бідним людям, маючи такий шмат уже майже готовий!

— Та воно би, кумоньку, не зле було,—зітхаючи, сказала Згода,— тільки, бачиш, мій план троха інакший, ніж план фундаментів отсеї Руїни. Покійничок Облуп Скорпіонович будував замок для себе і для своєї двірні, а мені би треба для бідних людей Дім народний будувати.

— Ей, кумо, дурниця, їй-богу, дурниця! — скрикнув Шлендріян.— Бідні люди не такі дуже перебірчиві та фудульні. Хоч новий дім буде троха недогідний, тут тісний, там темний або що, то їм і то буде аж надто добре. Вони за все вдячні будуть. Адже ж вони, серденько моє, в яких хоромах вік свій спропудили? Мало що в ліпших, ніж хліви! Будеш ти на них уважати! А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаменті, що замок покійного князя Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!

Згода замислилася ще глибше і для святого спокою пристала на те, що мовив Шлендріян.

Пішли дальше, щоб оглянути Багно.

— Ну, тепер я вже не знаю, чим оте Багно засипати,— воркотіла Згода, поміривши паличкою глибину рідкого болота і послухавши, як посеред нього в калюжах кумкали жаби.

— Що? Мене засипати? Мене нищити? — пробулькотіло Багно.— Мене, корінну, ісконную властивість сього грунту? Ні, я на се ніколи не пристану!

— От тобі й на,— сказала Згода,—і тут якась національна властивість, якісь історичні права! Головонько моя бідна!

— А ми! А ми! А ми! — закумкали хором жаби.— І куди ж ми подіємось, коли ви се Багно засиплете? Не з історичного погляду ми виступаємо, але відзиваємося до вашого серця, до вашого людського чуття! Змилуйтесь над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!

Згода не знала, що й почати.

— Слухайте, любі мої,— сказала вона.— Те, чого ви просите, то неможлива річ. Вірте мені, я щиро шаную ваше право до життя, але се Багно мусить бути засипане. Я радо власним коштом перевезу вас до річки, де можете собі спокійно гуляти.

— А наші родинні гнізда, наші прадідівські леговища,

праматеринські купелі, все се нам треба покидати? Ах, ах, ах! Нема у вас чутливих серць, нема любові до рідної землі!

— Та плюнь-бо ти, кумо, на них! — скрикнув розізлений Шлендріян.— Будеш ти з усяким хробаччям панькатись. Не бійся, як побачать, що не жарти, то заберуться як непишні, навіть слова не скажуть. З таким дрантям треба остро.

— Але подумай, кумоньку, родинні гнізда, прадідівські леговища, праматеринські купелі, і все те — фу! та й нема. Ну, якби нам так!

— І то правда,— сказав Шлендріян і також замислився, а по хвилі додав: — А знаєте, кумо, може би, можна сьому лиху зарадити. Я думаю так. Часть Багна, де мають стати фундаменти будинку, ми засиплемо, се вже дарма. А середину його, оту найглибшу, можемо оставити так, як є; обмуруємо її гарненько, так що займе ціле подвір'я. І Багну буде рехт, і жабам рехт, і бідним людям також кривди не буде, бо будуть мати на подвір'ї сажавку. Всякі користі з неї: літом холодок, а зимою своя ховзанка.

Згода мало не поцілувала свого кума за таку мудру раду.

— Тільки чим його те Багно засипати? — клопоталась Згода.

— А хіба ж мало маємо Сміття,— сказав Шлендріян.— Глянь на оту купу, куди від віків усі сусіди викидали, що кому було непотрібне: онучі, череп'я, розбите скло, попіл і всяку всячину. Се ми гарненько втелющимо в Багно, буде з нього досить.

— Не смійте! — закричало Сміття.— Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак добровільного їх співділання! «Co bóg złączył, niech człowiek nie rozłącza»![1]

Але Згода вже не дивувалася і не гнівалася, а тільки лагідно сказала:

— Не бійся, кохане Сміття! Ми не думаємо тебе викидати за границю ані нівечити доразу. Навпаки, ти будеш у нас «во главу угла», підеш під фундаменти нашого нового дому!

Сміття почало було ще щось відповідати, але Згода вже не слухала і пішла дальше.

---

[1] Що бог з'єднав, хай людина не роз'єднує *(польськ.)*.— *Ред.*

Такий-то був початок тої пам'ятної будови. Як вели її дальше Згода з Шлендріяном, як купували цегли й каміння, як мурували і під час мурування плани перемінювали, а перемінивши, бачили, що кепсько зробили, як мулярі не хотіли слухати Шлендріяна, а цегли мулярів,— про се все довго би було розповідати. Не скажу також, чи довго, чи коротко вони працювали при тій будові, а перейду просто до того торжественного дня, коли будова була вже готова і коли її посвячувано. То була радість для бідних людей, то був всенародний празник! З усіх сторін з'їхалися відпоручники і нотаблі, попривозили своїх їмостів у шовках, своїх дочок у білих та рожевих сукнях і своїх парафіян у національних свитках, полотнянках, личаках та клепанях і з національними кошелями та дзьобеньками за плечима. Щось зо п'ятдесят панотців стануло до соборної служби божої «за всякоє прошеніє», а по службі божій чотири найславніші проповідники на всі чотири роги світу почали поучати зібраних про важність і красоту сього празника. Згода царювала над зібраними. Вона була убрана в нову гарну сукню, вибілена і трошки навіть підрум'янена, сиділа на балконі нового будинку та все лиш усміхалася та благословила. В кінці, коли проповідникам не стало вже духу в грудях і вони скінчили свої вітхненні промови, коли всіх очі ще раз звернулися на нову будову і на неї, Згода порозуміла, що пора й їй сказати пару слів. Вона встала і, опираючися руками о залізне поруччя, сказала:

— Ну, дітоньки, я попросту до вас. Маєте, хвалити бога, домик гарний, для спільного вжитку. Тілько тихенько в нім, діточки, без крику, без стуку, бо то будівелька ще нова та слаба, знаєте, не встоялась. Одно тілько можу вам сказати: можете бути горді на сей домик! Такого другого не знайдете в цілім окрузі. Нехай же він буде вашою твердинею, нехай о його мури розбиваються всякі заходи, всякі наїзди ворожі! Кріпко і згідно, мої дітоньки, бороніть сього свого національного добра і, коли яка непокликана рука простягнеться, щоб хоч одну порошину з нього взяти, відбивайте її громовим окликом: Русь для Русі!

— Русь для Русі! — закликали всі зібрані, піднявши вгору руки, а Згода сама так запалилася тим окриком, що необачно тупнула ногою о балкон. І раптом захрустіло, затріщало і загуркотіло, і на місці, де перед хвилею пи-

шалася нова будівля, згромаджені побачили величезну хмару куряви. Згода враз з балконом у першій хвилі злетіла вниз і вспіла без шкоди вискочити з розвалин. А коли курява розвіялась, то зібрані побачили, як з-посеред розвалин вилізла ще одна постать, обдряпана, обшарпана, але також здоровісінька. Се була аж надто всім знайома Незгода. Вона плювала, і чихала, і обтріпувалася від пороху, глини й болота, що кругом поналипало на ній. Побачила свою Згоду, що бліда як крейда, вся тремтячи з переляку, стояла в першім ряді видців, і підійшла до неї, грозячи їй попід самий ніс затисненими кулаками:

— І ще й сама, стара палуба, до мене прилізла, сама мене просить: дай мені спокій, не мішай мені, не рий підо мною! — зацокотіла зі злості Незгода.— Ну, скажи ти, в'ялена ріпо, мішала я тобі, рила під тебе? Скажи при людях, при чесних панотцях, нехай нас розсудять! Правда, що я зовсім не творилася до твоєї роботи? А тепер скажи мені, пощо ти сама, підступом, мене в свої фундаменти замурувала? Ти думала, що там мені капут буде? Ах ти, опуде конопляний, ах ти, костогризе! Невже в твоїй голові нема й стілько мізку, що в дірявім горісі зерна? І яка щира сестриця! Бачить, що я заснула,— ану мене в фундамент замурувати! Але почекай лишень, будеш ти мене знати, будеш ти мене тямити!

І Незгода вхопила Згоду за сиві коси, і на превеликий соблазн зібраного народу обі сестри з криком і писком почали тягатись, волосатись та проклинати одна другу.

А пишний дім, Згодою збудований, лежав у розвалинах.

БЕЗ ПРАЦІ

КАЗКА

І

Був тут собі в нашім селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Щоправда, лінивство його багато де в чому не подібне було до мойого або твойого лінивства, шановний читателю, і коли б нам прийшлося щодня зробити хоч половину тої роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то, без сумніву, нам би здалося, що ми зробили бодай половину міфологічних Геркулесових робіт. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепав косу, в'язав льон, косив, молотив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молов зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з ріки,— одним словом, робив тисячі тих важких, а ненастанних праць, що становлять зміст хлопського життя. Від рана до ночі все на ногах, все занятий, він мало чим різнився від незлічимої многоти тих сірих постатей, що розсипані по широкім божім світі, лазять і снуються по ньому, мов мурашки, і гинуть, як мурашки. Вони становлять неначе частину самої елементарної сили тої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Живуть, щоби працювати, а працюють, щоби з голоду не вмерти,— ось і все. І так раз у раз, із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякої полегші, без ніякого — сказати можна — поступу. Та, проте, було щось таке, що вирізнювало Івана з-поміж сірої хлопської маси, а се було власне його лінивство На лихо йому, лінивство се не могло проявлятися в ділах, а то задля двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик, хоч би й найлінивіший, звичайно, мусить десять раз більше робити, ніж найробучіший «інтелігент». А по-

друге, доля, немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолахою без поля і ріллі, без хати і роду. Виріс між чужими, поштуркуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одежу,— от тим-то звичайний тягар хлопського життя пригнітав його з подвійною силою. «Нанявся — продався» — каже приповідка, а що ж би то був за господар, котрий би, купивши таку цінну річ, якою є людська сила робуча, не старався визискати її якнайосновніше, з усіх боків, до остатньої крапелини?

От тому-то лінивство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, то значить тим, щоб він нічого не робив. Про се при його стані навіть гадки не могло бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, в тім, що він раз у раз бурчав, зітхав і проклинав. Бурчав і нарікав він, устаючи рано, проклинав сходяче сонце, з ненавистю поглядав на ті ниви, злиті його потом і оброблені його руками, а приносячі весь дохід кому іншому; а хоч ніколи не міг відважитися на те, щоби проклинати або бити господарську худобу, ту худобу, до котрої звичайно прив'язувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все-таки, годуючи, поячи і чистячи улюблені воли або жереб'ята, він «виварачав» на господаря, бурчав на багачів взагалі або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кождий, хоч би найнужденніший, шматок хліба працею, а надто ще таксю важкою, пекельною працею. Не за діла, затим, а за слова і «охвоту» осудили Івана селяни, прозвавши його Лінюхом. І по-своїому вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, квасне та якесь заспане лице, осовілі очі,— все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, котра заражувала і обезсилювала других. В роботі хлопській, рільничій, переважно гуртовій — приклад, заохота, ота зараза моральна, займає дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у котрого «очі грають» і «жили ходять» при роботі, є великим скарбом; хоч сам він не раз менше робить, ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хутких та крепких рухів робота всім іде спірніше, легше і краще; здобуток показується звичайно багатий, і люди не потомлені та вдоволені самою

працею більше, ніж заплатою, «Такий уже дух на робітників наскочив»,— говорять господарі і добре пильнують, щоби того «духу», то є власне того робітника, що так уміє другим «духу додати», задержати при собі якнайдовше.

Зовсім противно діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: «три дні не їж, а весело дивися!» Такий робітник, що невесело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вид, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують других, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда не смачна, і час довгий, і господар нелюдяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало і не до ладу. А що найголовніше, то головний винуватець звичайно чинить вид, немов то «моя хата скраю, я нічого не знаю»; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого, і господар мусить мовчки сам в собі гнути злість та хіба зарікатися, що на будуще не прийме до роботи проклятущого «бурмила».

От таким-то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінюх, і се була причина, що його не любили господарі, і нерадо брали його на службу, платили йому менше, чим другим, а кормили його гірше, а не раз навіть без вини наганяли зі служби. Та все се не то що не поправляло, не підохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світу. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, котру він кождого дня, кождої години мусив поборювати з найбільшою натугою всіх своїх сил, а в котрій, проте, ніколи не міг засмакувати.

II

Одного дня післав господар Івана до лісу, щоби дров сухих нарубав, в'язанку нав'язав і додому приніс. Днина була літня, робуча, і господар не хотів для крихти сухариння мучити коней. А що Іван змучиться — се байка. Такому лінюхові се навіть до здоров'я причиниться, коли трохи примне кості.

Ішов Іван у ліс із сокирою за ременем та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоби

хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи,— зітхнув він нарешті,— що тобі завинила душа моя, що ти її засудив на отсю вічну каторгу! Чи ж не змилуєшся надо мною, чи не позволиш мені хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці? Ой-бо допекла мені вже до живого та праця! Ненавиджу її, як невольник свої кайдани, але так само, як невольник кайданів, так я її не можу позбутися й на хвилину. Навіть у сні не перестаю працювати, не можу розстатися з моєю мукою. Боже, змилуйся надо мною! Позволь мені хоч день один, хоч одну годину прожити без праці, без думки про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якось задзвеніли в Іванових ухах. Зірвався на рівні ноги і напружив слух; здавалося йому, що в голосі його власних слів дзвенів якийсь інший, чужий голос, гострий, що сверлував його душу і наповнював її дивним неспокоєм. І ось він заглибив свій слух в лісову тишу, в ту тишу, голосну, живу і вічно рухливу, мов хвилювання океану. Але нічого особливого не почув. Було саме полудне, сонце пекло і жевріло посеред безхмарного неба; величезні дуби, ялиці і берези дрімали недвижно над Івановою головою, розкішно грiючи свої вершечки в сонячнім скварі; в тіні їх гущавини гралися мільйони дрібнюсіньких комариків, а рої їх підіймались і опускалися мірно, видаючи своїми крильцями ніжний, ледве чутний, але мелодійний шелест, немов сонний бренькіт якогось чародійського інструменту. Чим довше вслухувався Іван у той бренькіт над своєю головою, тим більше йому здавалося, що душа його впливає в якийсь новий світ, напівпрозорий, таємний, близько суміжний з дотеперішньою дійсністю, та все-таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколисання, немов могуча, тепла, м'яка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісті.

Втім, нараз якийсь новий, острий та проймаючий тон затремтів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був се тон також тихий, ледве чутний, немовби бриніла золота мушка, але тон дивно якось сконцентрований, заострений, бачилось — повний несказаного болю і розпуки, невимовного благання. Іван відразу пригадав собі, де і коли він чув той тон.

О, се було давно! Ще Іван був пастухом і враз із другими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Отож одного разу товариш його, Гринько, звернув його увагу на велику, чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ніколи ще не бачив такої мухи, то й цікаво слідив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надибавши в ній вузеньку дірку від вигнившого сучка, влізла в неї і сховалась.

— Ага, маю її! — скрикнув Гринько і, надибавши відповідний патичок, заткнув його в ту дірку і ув'язнив муху.— Слухай, як грає! — кликнув тоді, притуливши ухо до смереки.

Іван з якоюсь тривогою притулив і собі ж ухо до смереки і почув звук тихесенький, тонесенький, та такий безмірно проймаючий, напівболющий, а напівжалібний і благаючий, що ціла його істота затремтіла якимось несказанним смутком.

— Гриньку, випусти її! — скрикнув він.

— Отто, був би я дурнем! — відказав Гринько.— Добре, що її маю! Нехай мені грає!

І, поштуркавши затичкою, знов притулив ухо до смереки і радісно прислухувався досить довгу хвилю, а вкінці сказав:

— Але грає! Бігме, що гарно грає!

— Пусти її, Гриньку,— просив Іван.— Мені її жаль.

— Кого тобі жаль? Мухи? Ха, ха, ха! Отто мені велика худоба — муха!

— Але пощо ж і муху мучити?

— Як то пощо? Нехай мені грає!

— Пусти її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої дебрі завернути.

— Іди, бе́зуме, чого тобі захочується! Не пущу її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирався, бо знав згори, що так буде, а коли б того не хотів учинити, то старший пастух ще й в карк його наб'є. Та все-таки стрібував поставитися на упір з іншого боку.

— Ну, то я сам її випущу!

— Ані мені важся! — скрикнув Гринько.— Се моя муха! Я її зловив і буду її тут тримати, доки мені сподобається. А якби ти мені поважився її випустити, то такий тобі празник справлю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від Івана, а надто був багацький син і міг Іванові допекти тисячними способами, коли тільки захотів. Тож Іван не всмілився задиратися з ним, тим більше що Гринько все ще стояв коло смереки, держачи рукою затичку і від часу до часу прислухуючися гранню ув'язненої мухи.

— Але ж то грає! — радісно скрикнув Гринько.— Ще я не чув мухи, котра би так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов щось попхнуло його до смереки, приложив ухо і слухав.

Писк не переставав і проймав його дрожжю. Якийсь глибокий жаль пробирав його. А коли вкінці відірвався від смереки і пішов дальше за худобою, то розпучливий, жалібний бренькіт немов усе біг за ним наздогін, сверлував і мучив його. Довго Іван не міг заснути тої ночі, а й у сні бачив нещасну муху, зашпунтовану в дереві, чув її писк, але в сто раз голосніший, немов зойк вітру в скальних заломах або немов завід жінки над мерцем.

— Ні вже, будь що буде, а завтра мушу її випустити! — сказав Іван сам до себе.— Скоро тілько худобу вижену до лісу, зараз забіжу до тої смереки і витягну затичку. Нехай собі бідна муха летить до своєї хати!

З тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так сталося, як він собі уложив. Господиня збудилася трохи запізно, а поки подоїла корови, поки прилагодила Іванові до торби їду на весь день до лісу, поки Іван дігнав худобу з села до лісу, вже сонічко на небі підійшло «на дві коцюби». Коли Іван зі своєю худобою прибув до вчорашньої смереки, застав там уже всіх других пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував затичку, і всі один по другім притикали ухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилю, потверджували, що «славно бестія грає».

— Ага, ось іде Іван Лінюх! — скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І як звичайно, остатній надлазить! — додав другий.

— А знаєте,— сказав Гринько,— він учора мало що не плакав за отсею мухою!

— Як то за мухою? — запитали всі гуртом.

— Ну, так. Під милий біг мене просив, щоби-м її випустив.

— А то за про що?

— Або я знаю? Казав, що йому її дуже ж то жаль.

— Жаль йому мухи! Ха, ха, ха! Мушачий тато! Мушачий тато! — сміялися пастухи, скачучи довкола Івана і поштуркуючи його зо всіх боків.

— Е, дайте йому спокій! — сказав один.— Може, то його мати або баба-відьма по смерті мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якось глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старший пастух, парубок, може, двадцятилітній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуєте! Махайте за худобою! А коли Гринько зловив собі муху і хоче її ту для музики тримати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте?

Сім день тривала та музика; сім день ув'язнена муха бриніла в дереві. Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім день. Муха в смереці не сходила у нього з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бринить, пищить, з голоду гине! Коли лягав спати, думалось йому: а муха там не має спочинку, все пищить! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пітьмі, не бачить сонічка, до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотіла! І хоч, пасучи худобу, часто переходив коло тої смереки, то все заставав там когось з пастухів, що слухав «музики», то є бренькоту мухи. Інколи й сам він притикав ухо до смереки і за кождим разом дізнавав враження так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом. Може бути, навіть, що застрягли йому в пам'яті слова пастуха, що муха тота може бути його мати або баба, перемінена за кару в таке сотворіння, бо інакше відки ж би у нього брався такий жаль, коли всі другі тільки втішаються «музикою»?

А бренькіт у смереці за кождим днем ставався щораз слабший. В кінці сьомого дня, коли Іван, нарешті, перший прибув до лісу і не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути проклятущу затичку, щоби випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Притулив ухо до смереки — нічого не чути.

Встромив у дірку тоненький патичок, але в дірці ніщо не рушалось. Ось він устромив назад давню затичку, щоби другі не казали, що він муху випустив. Ще раз притулив ухо до смереки і надслухував уважно, але бренькоту не було чути.

Очевидно, муха здохла з голоду і муки!

А тепер нараз, по чотирнадцяти роках, в уха його врізалось, мов вістря ігли, те саме бренькотання, котре колись, через сім день, день по дневі чув у смереці. Він мимоволі затремтів і оглянувся довкола. Боже, чи ж се була б річ можлива? Він находився якраз коло тої самої смереки, в котрій перед чотирнадцятьма роками його пустий товариш Гринько зашпунтував нещасну муху. Що більше, в смереці стирчав іще той самий патичок, котрий тоді Гринько ввіткнув був у дірку за мухою. А той тонесенький бренькіт — відки він розлягався! Іван одним духом поскочив ід смереці, притулив ухо — і мало не зомлів. Жалібний, болющий і наскрізь прошибаючий бренькіт справді виходив із тої шпарки, затканої патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув затичку.

Якесь тяжке, глибоке зітхання пройшло по цілім лісі і голосною луною відізвалося в Івановій душі. Потім хвилина мертвої тиші. Потім щось тихесенько зашелестіло в щілині дерева. А потім звільна зі щілини почало щось висуватися. Іван з несказанним жалем і співчуттям вдивлювався в ту чорну точку, в котрій, бачилось, пізнавав чорні лапки і чорну блискучу голову мухи. Але чи ж се була муха? Чорні лапки, коли їм ближче приглянувся, видались йому почорнілими кістлявими руками, зовсім подібними до людських, ба й голова почала набирати людської подоби, почала більшати, змінювати барву і вигляд. Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками. А коли по хвилі відняв руки, перед ним стояв старець з довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказанну втому і ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній, не то пустинника, не то божевільного.

III

— Всякоє диханіє да хвалить господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю,— сказав тихим, ледве чутним голосом.— Ох, спасибі тобі, небоже, сторицею спасибі, що ти увільнив мене з сеї страшенної темниці!

— То.. се... ви були, дідусю? — пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати і до кого говорить.— А я думав, що се муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху і гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до сеї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, щоби мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, боже мій єдиний!

— Але хто ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, дід бескидський, може, чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про котрого казки на вечорницях розказують?

— Той сам.

— Про котрого говорять, що під землею живе і Довбушевих скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда се, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотири вози би їх не забрав?

— Далеко більше, небоже.

— А правда се, що ви на Чорногорі обернули догори дном той камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами, так що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, здвигався я погано при тій роботі, аж мені щось в крижах трісло, так що відтоді випростуватись не можу.

— Так вам треба! — скрикнув Іван.— Було не лакомитися на чужі скарби, котрі б, може, не одному бідоласі в пригоді стали.

Дід довгим сумовитим поглядом зміряв Івана.

— Ей, сину, сину,— сказав,— яка ж ти ще дитина!

— Добре вам казати: дитина! — скрикнув обурений Іван.— А ось якби вам прийшлося так, як мені, на кождий кусник хліба, на кожду мізерну лахманину так тяжко гарувати та зносити людські примхи, то, певно б, ви не тої заспівали.

Дід нічого на се не відповів, тільки раз у раз жалісливо хитав головою.

— Але що ж се за такий ваш ворог,— спитав з перегодом Іван,— що вас запакував у отсю щілину?

— Се найстарший опир і чарівник з Бусовищ.Мав він віддавна на мене злість, ще задля небіжки жінки.

— То ви й жінку мали? — скрикнув Іван.

— Аякже, синку, мав! І лишила мені одним одну дитину, донечку. Господи мій, що то там з нею сталося! Чотирнадцять літ, як один день, тому лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тілько мій слуга, старий Віюк сліпий остався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стілько до свободи, до лісу, до скал, до гір, скілько до моєї коханої дитини. Ой, сину, що я перетерпів за тих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але господу богу слава, тепер усе минуло, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я тобі віддячуся. Ходи зо мною до моєї хати. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи й здужав би я доволоктись додому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тільки добралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо! — сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусив сісти на пеньку.

— Ні, синку,— сказав, стогнучи,— не можу я йти. Ще раз мушу тебе просити о прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуєш свойого труду.

Хоч і який лінивий був Іван, та сим разом він не дався довго просити і взяв діда на плечі. Старий був легесенький, як перо, так що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свобідно.

— Ось туди, синашу, ось туди! — сказав дід, показуючи Іванові зарослу, майже незаприметну лісову стежечку, що вела стрімко підгору і, бачилось, губилася в гущавині.

IV

Зразу ніс Іван діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі невигідна, потому пішла по рівному, а далі скотилася вниз. Але коли опісля прийшлось лізти знов підгору, коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька букових галузок цвігнуло його по лицю, пробудилася його натура, і він почав воркотіти. Зразу стиха, а дедалі все голосніше.

— Що я дурень, сього хіба сліпий не побачить!.. А щоб тебе тристенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь-кудись на

лису гору!.. І по яку другу голову я властиво туди плентаюся?..— Такі і тим подібні уривані речення час від часу вилітали з його уст, причім він раз за разом енергічно спльовував і зовсім не енергічно охав та постогнував.

Дід тим часом сидів спокійно на його карку, звісивши йому обі ноги на груди, і бачилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все-таки дивна річ: від хвилі, коли Іван почав воркотати, почув також на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Спочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше — що має на плечах невеличку баклажку горілки, по якімось часі — що двигає порядну в'язанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подорож його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко ступаючи під гору по вистирчаючих каменюках.— Коли ж ти перестанеш кепкувати надо мною? Думав чоловік, що собі капиночку відпочине в лісі, але де тобі! Підкусив мене нечистий витягнути той патичок і випустити отсе старе страховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт зна̀є куди. Та й тяжкі ж ті порохняві костомахи, господи! Немовби мені цілу гору на плечі втелющив!

І справді, тягар на Іванових плечах робився чимраз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним дилькотять, що в очах йому темніє, що мліть на нього б'є. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусить упасти. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але якась невидима сила не тільки не позволяла йому впасти, але навіть не давала йому зупинитися на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей, діду! — стогнав Іван, уже не на жарт умліваючи.

— А чого тобі, синашу? — запитав дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку? — лагідно відказав дід.— Сниться тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як то сниться мені? — ледве сопучи, відказав Іван. — Але ж, діду, адже я паду, ламаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибонько,— спокійно відказав дід.— Се тільки так тобі здається.

— Що се ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе? — силувався крикнути, але тільки пропищав Іван.— Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, йди, душенько! — з незворушеним супокоєм сказав дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як страшенно був зіслаб. Він дряпався все під гору, та під гору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та стрімкою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати! — пищав Іван.— У мене легке розірветься з натуги!

— Ні, не бійся, не розірветься,— потішав його дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злізай з мене! — просив і лютився Іван.

— Але, синочку, прецінь же ти дав мені слово. Та й заплату маеш від мене дістати.

— Нехай тебе громи б'ють з твоєю заплатою! Нічого не хочу, тілько злізь! Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже,— мовив дід.— Уже недалеко.

Злість Іванова перемінилася в розпуку. Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилазили йому з голови, кров у пульсах товклася так сильно, що, бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце. Дідові ноги, що обхапували його попід пахи, пекли його, мов розпечені шини. Ніколи, навіть у сні, Іван не міг виснити, не міг уявити собі більшого труду, страшнішої натуги. Безвихідність його положення побільшувало ще те почуття, що чув себе безсильним скинути з себе той нечуваний тягар, дати пільгу своїй натузі. Чув себе вже не самостійною істотою, не робітником, котрий може робити, а може й спочивати, коли йому не хочеться робити, не власновільною робучою силою, котра свідомо направляє своїми рухами, але чув себе чимось похожим на те зерно, що, попавшися між млинове каміння, виконує, щоправда, якісь бистрі безпам'ятні рухи, але заразом щохвилі тратить частину своєї істоти і само робиться тільки частиною, моментальним проявом тої величезної почвари — праці. Іван справді ціле своє життя чув себе невольником праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так страшенно болюще та догризливе, таке повне отрути та розпуки, як в оцій хвилі, в хвилі найтяжчої втоми, якої тільки зазнав досі в житті. Вмерти, цілковито, моментально щезнути з ряду живих

істот видалось йому тепер найвищим вершком бажання, найбільшим щастям. Позбутися життя — адже ж се значить позбутися труду, вирватися з пут того невмолимого тирана — праці, що від найраншої молодості так важко поклала на нім свою руку. Смерть — то одинокий вихід для таких, як він, нещасних, то відпочинок, то свобода!...

Ішов власне зі своїм тягарем понад краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли вглибині, видавались Іванові згори не більшими від корчів ялівцю. Тут же, просто Іванових ніг, але, може, о яких сто сажнів нижче, вистобурчувалася величезна остра скала, мов затулений п'ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте страховище,— воркотів Іван.— Не хочеш ти мене пустити, то й я тебе не пущу!

І, вхопивши обома руками щосили діда за ноги, Іван одним розпучливим поривом шарпнувся вбік зо стежки і повалився в безодню.

V

— Ну, ну, ну, ну! — сказав дід і перший раз засміявся тихим, сердечним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де се він опинився? Побачив себе на кам'яній платформі, при вході в тісну кам'яну печеру. Скала, що вистобурчилася в виді величезного п'ястука, заслонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий! — мовив усміхаючись дід.— Тілько що я хотів тебе просити, щоб ти звернув зі стежки троха направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з сього ні з того почув Іван, як гаряче жéвриво встиду обілляло все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якось непохоже на те, що пережив перед хвилею, що се недавнє видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Адже ж він кинувся в пропасть! Що ж се з ним діється? Він стрібував рушатись, думаючи, що се тільки йому сниться і він, може, лежить зомлілий на дні пропасті. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний і не чув ані сліду тої втоми, котра ще перед хви-

лею доводила його до розпуки. Противно, чув себе здоровим, кріпким і зовсім свобідним.

Встидався тепер глянути на діда, котрий уже не сидів у нього на коркошах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-не-коли звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу,— сказав дід, вгадуючи його думки,— а не казав я тобі, що се так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче!

Дід покивав головою, немовби мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати се для себе.

— А чому ж мені так здавалося? — спитав Іван.

— Сказати тобі по правді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не тіло. Тіло, небоже, маєш здорове, що й казати. А ось воля в тебе хора. А ти знаєш, як старі люди кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив се так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сільських господарів, котрі йому не раз подібне говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тим часом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, вийняв зі щілини великий золотий ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадів, мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в котрій на кінці находилися потайні двері.

— Ходи зі мною, синочку,— сказав до Івана.— Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за котрими показався довгий темний вузький коритар, вижолоблений у скалі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчив бодай на те, щоб його веселий і енергічний настрій знов змінився на якусь знеохоту. Вже навіть Іван почав собі в душі бурчати і запитувати себе самого, який чорт казав йому лазити по якихось мишачих норах, з яких може й виходу ніякого нема. Аж ось дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило їх зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачив себе в величезній кам'яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різьбами, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, вистеленій бляшками

чистого срібла. Всі меблі в тій світлиці були з гнутих в різнорідні форми жил заліза і срібла, на котрих лежали плити з прозірчастого гірного хрусталю або фіолетового аметисту. По рогах вибризкували натуральні фонтани, освіжуючи повітря, а насередині в майстерних козубах горіла найчистіша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свіжий запах лісів і полонин.

Дід наблизився до одного стола і своїм золотим ключем тричі вдарив о хрусталеву плиту.

— Віюку! — крикнув він, і голос його, на світі такий тихий, похожий радше на бренькіт комарика, ніж на людську мову, тут гримів, мов могучий водопад, і розбудив стократний відгомін десь у далеких, безконечно просторих підземеллях.

Ще не перегомонів той відгомін, що гучною хвилею котився з печери до печери, коли втім десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повторявся мірно, раз за разом, звільна наближаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із сумерку дальших печер виринула якась постать — величезна, обкожа на колоду дерева, обросту рапастою корою з вузлуватим корінням і чепіргатими гілляками. Се був Віюк, невідступний слуга діда, сторож і опікун лісів бескидських, про котрого Іван ще змалечку багато наслухався в казках. Ледво-не-ледво в тій живій колоді здужав Іван відрізнити почварну, майже шестистінну головище, обросту жмутами сухого моху та корявими грибами замісто волосся. Очей почвари не міг Іван добачити, бо вони були заховані під довжезними навислими віями з товстої кори. Гілляки і коріння — се були його руки і ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим голосом запитав Віюк, наближаючися до діда.

— Се я, Віюку,— сказав дід.

— Пане мій,— крикнув Віюк,— се ти? Чи ж то може бути? Дай нехай доторкнуся твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк, доторкнувшися її, беркиць перед дідом на землю, і важке глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій, пане,— хлипав він,— де ж ти бував так довго?

— Потому про се поговоримо, Віюку,— сказав дід.— А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка твоя здорова, виросла вже така велика, тілько

все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернеш.

— Іди, Віюку, приклич мені її сюда!

— Сюда? Але ж, пане, чую, що ту є ще хтось, крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку,— відказав дід.— Знаю се добре. Але знай, що сира душа, про котру говориш, се той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої в'язниці. Я винен йому вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тілько, йди по мою дитину. Заким обоє сюди вернете, сього чоловіка вже ту не буде.

Віюк устав і погупав знов у далекі печери, та швидко втонув у темряві.

VI

Коли Віюк віддалився, дід обернувся до Івана.

— Ну, що ж, синашу, пора тобі додому. Скажи ж мені, чим можу тобі віддячитись?

Іван стояв, мнучи шапку в руці, і не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш. Ти увільнив мене з неволі, то справедливість наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в житті?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряди білих здорових зубів.

— А чого ж, дідусю, можу я іншого бажати, як не того, чого бажає кождий бідний чоловік? Щоби-м не був бідним, щоби-м не потребував турбуватися тим, що буду завтра їсти, в що одягнусь, де спати буду? Щоби-м міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила?

— Ой, дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарую, як худобина, а що маю з тої праці?

Задумався дід.

— Тяжке твоє положення, синашу, і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей— у мене того добра не купити — та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кождий зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні жиди, хрещені й нехрещені, довели б тебе до такого самого стану, в якім тепер находишся.

— Ну... але... може би, я... прецінь... якось,— пробубонів Іван, чухаючися в тім'я.

— Ні, хлопче, ні,— відказав дід.— Ти би тілько розпився, розпустився, і на тім конець. Не тілько-бись грошей при собі не вдержав, але й сам-бись пропав, знаю се добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потому проклинав.

— Бігме, що не буду! — поспішно крикнув Іван.

Усміхнувся дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знов поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось ту — і дід показав в однім куті яскині насипану величезну купу того металу, що жеврів, мов купа горючого вугля — я міг би тобі зараз позволити набрати собі з отої купи, кілько-бись тілько міг додвигати. Але вір мені, знаю добре, що се була би лиха заплата за твою услугу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за всякі гроші і скарби, а заразом освободить тебе від тої неволі, котру так ненавидиш, від праці.

— Ой! — радісно скрикнув Іван.

— А притім щось таке,— говорив далі дід,— чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не злакомиться, чого ніколи не згубиш. Ось маєш! — І дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстень, грубий і незграбний, такий, які жиди продають сільським парубкам по п'ять крейцарів.

Іван видивився на діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так оце має бути дар, ціннішій від купи золота?

— Візьми, небоже,— мовив дід,— і не суди сеї речі зі зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а проте се найцінніша річ з усіх, які маю. Се перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні о що не журиться, тому сповняються всі його замисли, всі бажання. Той усе, чого тілько хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути! — скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

Обкладинка збірки І. Франка «Без праці» (1904)

Титульна сторінка збірки І. Франка «Маніпулянтка й інші оповідання» (1906)

— Не думай, що я хочу тебе ошукати,— сказав дід, подаючи йому неоціненний перстень.— Побачиш швидко, що мовлю правду. Впрочім, якби коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його звернути. Тілько прийди до лісу, там, де ти увільнив мене з в'язниці, і крикни тричі: «Діду!» та вдар палицею по дереві, то я зараз тобі явлюся.

— О, я думаю, що не буду потребував вас трудити, коли тілько се правда, що ви кажете,— скрикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати,— суворо відмовив дід.— Отже, ще раз тобі говорю: як тілько мій дар коли-небудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і заклич мене, я візьму його назад. В ніякі інші руки, крім твоїх, він не піде і нікому, крім тебе, служби робити не буде, се пам'ятай. А як віддаси його мені, то я тобі взаміну за нього дам який інший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди і бувай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII

Побачивши себе на вольнім яснім світі, Іван зачудувався неабияк. Коли недавно тому йшов з дідом, то йому здавалося, що находиться в якійсь стороні, зовсім невідомій, серед величезних скал, трохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів. А тепер він побачив себе в місцевості, добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, та й яри не глибші понад звичайну міру гірських провалів. Зміркував, що находиться недалічко того місця, де сидів, іно що ввійшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пеньок. Туди він і направив свої кроки.

Ішов, не можучи зразу розміркувати докладно все те, що з ним сталося. Чувся тілько дуже вдоволеним, спокійним і певним, мов фляшка, наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не хотілося. Одно тілько знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнене. Та тілько не знав іще, чого має бажати в даній хвилі.

Перше, що йому стало в пам'яті, була сокира і дрова.

— «От коби-то,— подумав собі Іван,— заким я прийду на місце, моя сокира була така мудра і сама дров нарубала, а господар щоби збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав,— отсе було б гарно».

В тій хвилі Іван почув справді в лісі страшенний стукіт та тріскіт, немовби сто сокир нараз пустилися рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також туркіт і бренькіт воза, що їхав по нерівній лісовій доріжці. Поки дійшов до свойого місця, вже господар кінчив накладати на віз сухі гілляки. Набір був величезний, і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже,— мовив він до Івана,— що ти так розпорядився. Тільки що ми скінчили в полі свою роботу, коли отсе прибіг той хлопчик, що ти його послав. «Нанашку,— каже,— казав Іван, щоб ви зараз їхали до лісу. Він дров наладив гук, а лісничий по обіді поїхав до міста і через помилку лишив рогачку отворену». Ну, але ж ти, небоже, мусив звиватися, коли ти за півгодини здужав назбирати і нарубати таку величезну купу сухарини. Таж сього б іншим разом і два хлопи за цілий день не наладили! Я й не думав ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, сих дров нам вистарчить до самої глухої осені.

Іван слухав сеї похвали, і хоч їй не дивувався, бо знав, як воно все склалося, то все-таки робилося йому якось трохи встидно. Тому-то кинувся допомагати господареві складати дрова на віз, але де там! Все, чого тільки доторкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укладалося само на те місце, де було треба, укладалося далеко ліпше і щільніше, ніж би се зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допомогти господареві обв'язати наладований віз залізним ланцюгом, щоби набір добре держався, але й ланцюга не міг дотулитися — той тільки мигнув, дзоркнув, віз затріщав і вже був обв'язаний і обтягнений так, немовби його тягло десять хлопів. Віз був готовий. Господар уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване,— скрикнув переляканий господар, глипнувши збоку на величезну фіру дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достоту, мов миші,— що ж се ми наробили! Такого тягару ми й з місця не рушимо. Попсуємо коні! Де ж вони зможуть дотягти такий величезний тягар, та й ще горі горбом!

— Ей, не бійтеся! — сказав Іван.— Порятуємо їх, якось-то піде.

І, приступивши до воза, він узявся рукою за люшню. Коні, що перед тим ледве з місця рушити могли фіру, тепер пішли зовсім свобідно і вільно, немовби з порожнім возом.

— Ну,, робітник з тебе, Іване,— сказав радісно господар, коли в кілька хвиль по приїзді додому дрова були не тільки поскидані з воза, але також порубані, полупані і поскладані на купу під шопою. Перший раз від нетямного часу господар закликав наймита до комори і почастував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII

Слава Івана як «пречудного» робітника швидко розійшлася по всьому селу. Особливо господар, від котрого Іван донедавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив о нім на всі боки мов нанятий.

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як жию. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися,— жартували багачі.— Такий лінюх через тількі літа зашанував свою силу,, то й має її. Цікава річ лишень, що се йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то також певно, що тої охоти надовго йому не вистане.

Але помимо того кепкування кождий багач бажав мати Івана у себе. Ось і почали вони потаємно наперегони шапкувати перед Іваном, частувати його то горілкою, то гараком і просити, щоби покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий голоколінник варт твойого одного пальця! — говорили йому.— І чого ти у нього дослужишся? Ходи до мене,, я тобі дам 50 ринських річно,, шмаття, як бог приказав, їсти будеш те,, що й я їм,, а роботи тяжкої не будеш робити.

Іван тільки десь-колись промимрив: «Н-ну», «Егеж», та «Авжеж», та «Побачимо», пив, закусував і, ні про що не турбуючись, ходив собі, мов бугай по молодій конюшині. Праця як обов'язок, а властиво як тяжке ярмо перестала для нього існувати. Думки, котрі досі майже виключно приковані були до тих тачок, тепер, увільнені, попали в якийсь хвилевий застій,, немов заснули, щоби випростуватися,, набрати сили і самостійності. Бажання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

«От якби-то сам пан війт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван.— Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житі шкоду зробили».

І справді, війт прийшов, і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади приняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

«Найліпше, мабуть, було би служити у панотця»,— подумав собі Іван. І тут уже йшов до нього паламар послом від панотця і просив його завтра прийти «на клебаню», бо єгомость дуже його потребують. Панотець почастував Івана вином — першим, яке, крім причастія, Іван мав коли-небудь в устах — і просив його, щоби йшов до нього на службу.

— Прийду, паночку, чому ж би-м не мав прийти,— весело сказав Іван, цілуючи панотця в руку, але на думці у нього було зовсім що інше.

— А коли ж прийдеш? — запитав панотець.

— Ще нині відправлюся від свого господаря, а завтра вже буду в єгомостя,— сказав Іван. Панотець поблагословив його на дорогу, і він пішов у село.

Іван був слуга одинокий в своїм роді. Не тільки робив за десятьох, але — і се була річ не менше важна і цікава — не їв нічого. Еге! Від того пам'ятного дня, коли то привіз тільки дров з лісу, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці. І ніхто не бачив, щоб він їв. А проте за тих кілька неділь Іван розцвів і зарум'янився, мов польовий мак.

— Що се таке з тобою, Іване,— питала його господиня,— чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий,— відповідав Іван.— Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто ж тебе так участував?

— Е, се вже моя річ. І не питайте мене, бо вам сього не скажу.

Трібували вже й слідити за Іваном, де і що він їсть, але слідження ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку і вечері Іван щезав десь, мов камінь у воді. Не потребуємо й додавати, що Івана годував його перстінь. Коли тільки хотів їсти — а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за ввесь вік мав час випоститися на всі заставки,— сідав де-небудь і шептав:

— Хочу, щоби мене ніхто не бачив.

І зараз робився невидимий, а рівночасно на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, з маком, з капустою, ковбаси, печені кури,

горілка з медом, медяники, хліб пшеничний. Їв Іван, аж за вухами тріщало. А тепер, вийшовши від панотця, одне тільки мав на думці:

«Віднині буду завсіди пити вино».

IX

Мріям панотця про те, щоби добути собі такого неабиякого слугу, не суждено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну кариту, запряжену четвернею огнистих коней в багатих уборах. Два лакеї крутилися коло карити, немов шукаючи чогось, а в кариті сидів якийсь великий пан.

«От якби-то чоловік міг дістатися до такого пана на службу,— подумав собі Іван.— Я колись служив у нашого дідича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до Львова вибирався три роки, та й так-таки й не вибрався. Ні, з отсим паном, певно би, чоловік не троха світа побачив!»

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карити.

Іван зняв шапку і наблизився до карити. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаєшся мені,— сказав нарешті.— Власне втік мені візник. Умів би ти повозити четвернею? Бо з тих туманів (тут показав на лакеїв) жаден не вміє.

— Вмію, ясний пане,— сказав, не надумуючись, Іван.

— А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

— Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, так сідай же на кізли і бери віжки в руку, побачимо, як ти вмієш повозити. Вези нас до свойого господаря: заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане,— сказав Іван.— Я власне скінчив свою службу і шукав іншої, то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певнім сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію,— сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа четверня під Івановими руками йшла, мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть батога до рук, досить було йому сказати слово,

цмокнути та потрясти віжками, щоби скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидшого ходу. Іван розмовляв з кіньми, мов з дітьми, старався близько познайомитися з кождим із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожде його слово. Князь не міг надивуватися справності і тактові свого нового візника.

В найближчім місті казав йому справити пишну ліврею, в котрій Іван виглядав мов відроджений. З незграбного, отяжілого сільського парубчиська перемінився в хватського, вродливого молодця, на котрого так і задивлювалися люди, коли повіз галопом перебігав містові улиці.

Та князь недовго забавляв у місті, що було осередком його ключа і де у нього був свій палац. Він вибирався за границю, де пробувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було ще залізниць, то четверня, візник і лакеї становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною поводження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволеним з того, що найшов такого візника, як Іван.

Тим часом Іван розкошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю, вповні почуваючи свою вартість, і вже в хлопській веретянці здобув собі повагу і пошану у лакеїв. Ще більше заімпонували тим лакейським душам його справність в обходженні з кіньми, його гордовита вдача, склонність до мовчанки і задуми і його незвичайна врода, що, ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. В своїм товаришуванні з лакеями вмів Іван відразу поставити себе на якімось вищім, незалежнім становищі і не дізнав ані одної з тих прикростей, яких годі устерегтися кождому сільському простакові, котрий попаде на службу в панськім дворі, і яких колись, служачи у свого дідича, він назнався аж донехочу́.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тішило і радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по многолюдних містових вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбираного панства, попереду пишні склепові вистави або здовж тінистих спацерових алей князівського величезного парку. Тішили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він

віддавна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою. Тож і не диво, що полюбив їх найбільше з усього того, що найшов у княжім дворі, доглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від самої першої хвилі прив'язалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, котрий хоч не сипав грішми і навіть на страву слугам скупенько давав — про трінгельди, очевидно, не було й бесіди, — то все-таки обходився з ними по-людськи, а для Івана був якось незвичайно ласкавий. Щоправда, лакеї нишком називали князя марнотратником і банкротом, котрого жиди швидко викинуть з батьківщини, але Івана се нічого не обходило. Страви лакейської не потребував, трінгельдів тим менше,— бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому якнайліпшу нагоду.

Недовге життя в місті, в товаристві князівської двірні, зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно і швидко. Все, що бачив, надило його, але й пересичувало по короткім часі. Бавився різними блискучками, мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними стравами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те почував несмак до найзвичайніших поживних страв. Перший раз на своїому віці почув приступ тяжкої містової недуги — нуди, про котру йому в селі ніколи й не снилося. Окруження, серед котрого пробував, зовсім не надавалося до того, щоби направити його бажання в сторону яких-небудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околишніх панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі «ідеї» і «стремління» вважав дурницею, виключною власністю і витвором голодних літератів та голих професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої «голоти» — про се не думав. Вірив в своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилях, коли опинявся вже на самім краю пропасті і руїни. Тим-то й не диво, що князівський двір не був відповідною школою для духового розвою Івана і що,

можучи заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвитій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездійстві.

X

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скупенькім етаті, що нетерпливо дожидають його приїзду враз зі свіжим капіталом, що капітал той, оскільки можна було його стягнути то продажею збіжжя та волів, то позикою в жидів і лихв'ярів, находиться щасливо в його шкатулі і що, одним словом, пора було їхати. Тож казав готовити усе до подорожі, і за кілька день рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кіньми і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по різнородних околицях, перебігали мимо сіл, в котрих сотні подібних до нього Іванів зітхали і тужливо гляділи вслід за улітаючою княжою каритою, надармо думаючи про розкіш хоч раз в житті проїхатися отак в світ широкий,— мимо місточок, в котрих стрічали неохибне болото або куряву, неохибні громади напівголих жиденят насеред вулиці і неохибні набресклі лиця п'яниць, що висувалися з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво і поквапно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кождий далекий вершок гори, кождий наглий закрут ріки, кожду не видану досі вежу, що здалека, мов величезна шпилька, вихилялася понад зелень лісів або понад золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило і заострило його апетит, розілляло здоровий рум'янець по його щоках. Чувся знов вдоволеним і не бажав нічого нового.

Але вдоволення се тривало недовго. Подорож ішла помалу і почала вкінці втомляти його своєю одностайністю. При кождім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: «Е, таке самісіньке я вже бачив». В кождім новім місточку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: «З дороги, голото! А щоби вас!.. З дороги, бо розтолочу!» Впрочім, давалися Іванові чути й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чимраз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в нена-

станнім бурчанні на лінивство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування ліврєї і т. і. Правда, Іванові князь ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на лакеїв, що сиділи тут же побіч нього, дразнило Івана, як шкрябання залізом по склі. Кізли княжої карити ставалися для Івана з кождим днем твердші, невигідніші і ненависніші.

— Боже, коли би хоч яка зміна, яка пригода в дорозі,— зітхнув раз Іван, коли рано з готелю вибиралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, котрий треба було протовктися на шкіряній подушці посеред одностайних піль і лук, під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, занятих польовою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуття. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чути щось немов гризоту сумління, немовби ся його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто і, співаючи ті прості, сердечні співанки про долю, про любов і любовні пригоди, дізнавав дивної полегші. Але від часу, коли чудовий перстень обхопив його палець і розбудив в його душі нові сили, новий світ бажань, в тій же хвилі заспокоюваних та повертаючих усе наново і вилітаючих щораз то в ширші круги,— від тої хвилі пісня втекла від нього. Зразу вона видавалась йому дурницею, не стоючою того, щоби на неї тратити хвилю часу, а тепер дзвеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. Ті люди співають — мабуть, вони щасливі! І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: «А я, чи ж я щасливий?» Не вмів відповісти собі на те питання. Адже ж, бачиться, нічого йому не хибує, а пречінь він чується таким одиноким, далеким від других людей, чує таку пустиню довкола себе і не знає, чим її заповнити. Кілька разів трібував в той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з зачудуванням і переляком переконувався, що чудовий перстень в тім пункті безсильний. І не диво. Перстень сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як «хочу бути вдоволеним» або «хочу чутися щасливим», перстень не міг сповнити. Тут вже сповнення залежало від самого Івана, тут ніякий перстень нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зітхав Іван, сидячи на кізлах і з якоюсь тривогою позираючи в

неясну далечину, заслонену напівпрозірчастою ранньою мглою.

Щоправда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз в першій хвилі сила чудового перстеня все направляла, так що Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонок урветься, то кінь підкову згубить — ну, що се за пригоди! Та сим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що князь в кариті крутиться, кидається, зітхає, ба далі й клясти починає. Бачить се Іван, але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить:

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у тристенного,— воркоче князь, перешукуючи всі свої кишені і саквояжі,— адже ж я недавно мав її в руках.

Лакеї позіскакували зі своїх сиджень і поставали в покірних поставах, понатягавшися, мов струни, по обох боках карити.

— Гей, ви, тумани,— крикнув вкінці князь,— чи не бачив з вас котрий моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане, — в один голос відповіли оба лакеї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

— Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що у нас була на чаю.

— Ти дурень, Іване! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилі, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А коли я дурень,— преспокійно відказав Іван,— то нехай ясний пан пішле лакеїв шукати портмонетки по дорозі. Бачиться мені,— додав насмішливо,— що перед кількома хвилями щось випало з карити. Може, то вона.

Помітив князь, що Іван насміхається з нього, і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карити портмонетка не могла випасти, особливо коли перед тим її в кариті не було, і що навіть коли би була і коли би випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би сього ані бачити, ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все-таки, щоби зберегти свою князівську повагу супроти лакеїв, він гримнув на них:

— Ану, тумани, чого стоїте? Бігайте щодуху! То не може бути, щоби вона пропала. Я тут вихилився, то може й справді... Біжіть! Гостинець пустий, то коли не дуже далеко випала, то, певно, найтися мусить.

А сам аж зубами скреготав, що міг так забутися. Боявся, щоби лакеї не розтрубили перед княгинею історії про тоту паню, що була у них на чаю в незнайомім місті і котрій він дарував свою портмонетку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване,— сказав князь по хвилі, коли лакеї, також усміхаючися недовірливо, потупцювали долі гостинцем,— чи ти направду бачив, як я давав тій пані портмонетку? Бо я щось собі того не можу пригадати,— мабуть, дуже вже в голові шуміло.

— Я дурень, ясний пане,— коротко відрізав Іван.— Нічого я не бачив. Я тілько чув, як портмонетка перед хвилею випала з карити. От уже й лакеї вертають,— додав, озирнувшися.— Найшли, біжать.

— Що? Найшли? — крикнув князь, не можучи з диву отямитися.

— Так є! Ось вона, ясний пане,— в один голос крикнули лакеї, подаючи князеві портмонетку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонетка була так безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки сховати її до кишені і дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все-таки він підозрівав, що Іван сяк чи так мав у тім «случаю» свою руку, і для того вечором, коли станули в заїзнім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотири очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як властиво було з тою портмонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ се знати, ясний пане,— сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пусте! — сказав князь, добродушно плещучи його по плечі.— Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане,— сказав Іван.— Тота пані, діставши портмонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоби ясному панові віддати, а коли ясний пан почав її шукати в кариті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване,— крикнув князь,— а якби був її хто інший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що ж? — сказав спокійно.— Був би якийсь бідолаха порятувався, а ясний пан пречінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на гостинці згубилася.

Князь хотів ще щось дальше сказати, але змовчав і тільки спідлоба, недовірливо поглянув на Івана.

«Ей, поганий жарт,— подумав собі Іван, помітивши се.— Ще готов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій».

XI

Після сього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився чимраз більше, тим більше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люди говорили незрозумілим язиком, край був рівний та одностайний, так що й на околицю дивитися з кізлів було вкучно. Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І щораз частіше підхоплював Іван в своїй душі якесь дивне, неясне і несміле ще чуття, немовби заздрість на вид тих роботящих, потомлених, а невтомимих людей, то раз зігнутих луком при роботі, облитих потом, так що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знов сидячих весело в крузі на стерні поміж снопами за полуденком.

Але прикре те чуття в душі Івана мигало тільки на хвилину і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зітхання. Гірше допікала йому одностайна їзда та сонячна жара.

«Коби хоч ліс тінистий подибати!» — подумав собі Іван, і в тій же хвилі, підвівши очі понад кінські голови, побачив недалеко перед собою темно-зелену стіну високого соснового лісу, від котрого, бачилось, на тисячу кроків віяло освіжаючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж легше якось зробилося на душі у Івана, коли побачив, що гостинець білою вузенькою лентою врізався в те тінисте зелене озеро і тягся, тягся поміж його стінами, поки аж не згубився десь в далекій далечині. В лісі стояла поважна, таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кінських копит лунав якось приглушено, мов несміло.

«В такім лісі й розбійникам ялось би гостювати»,— подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім величезнім лісі, про котрих він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках. «От якби нам

тепер здибатися з такими розбійниками!» — подумав. Та не встиг се подумати, коли втім нараз по обох боках дороги з-поміж гущавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг і кинулася до карити.

— Стій! — закричали волоцюги, махаючи киями поперед кіньми і хапаючи їх за посторонки.

Іван зупинив четверню. Драби обскочили кариту і перших постягали лакеїв.

— Де гроші? — верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте лакейські душі! — крикнув ватажко волоцюгів.— Бийте, щоби душа пити просила, нехай признаються!

Драбам не треба було се два рази говорити. В одній хвилі кілька дужих хлопців розпростерло бідних лакеїв насеред гостинця та й давай молотити їх ломаками. Тим часом інші витягли з карити князя, котрий зо страху, бачилось, онімів цілком.

— Де гроші? — крикнув йому над вухом ватажко.

— Лю... лю... люди! Лю... лю... люди! — блеконів князь, не можучи з переляку вимовити слова.

— Ге, ге! Ясному пану язик запутався! — посмішкувалися драби. Ватажко тим часом перешукував нутро карити. Але хоч і як старанно перетрясав, то все-таки, крім золотого годинника і деяких других цінних речей, нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кариті.

— Певно, їх при собі має,— сказав ватажко і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але і се було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в потайник, зроблений в дерев'яному пудлі карити і відомий тільки йому одному. При собі мав тільки кілька гульденів дрібними.

— Де гроші? — щосили верескнув драб, телепаючи князем, мов горсткою, так що мало дух з нього не витряс.

— Лю... лю... лю...— блеконів ув одно князь, тремтячи і не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його і бийте, поки йому язик не розв'яжеться,— закомендерував ватажко.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може, нам сей скаже! — комендерував тим часом ватажко, і зараз кілька драбів кинулося до Івана, щоби стягнути його з кізлів.

— Дай спокій, ти! — огризнувся Іван, що за весь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні.— Не руш, бо коні сполошаться.

— Де гроші, блюдолизе? — кричав ватажко, махаючи здоровенною патерицею.

— Не знаю,— сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники і почали шарпати Івана.

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість,— напоминав їх Іван.

— Ану, ану, впадь!— кричали розбійники, голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана так, що він, мов сніп, злетів з кізлів. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то що, б'єте? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби і молотили ще дужче.

— Ах ви, драбські душі! — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг тоншим кінцем у руку. Замахнув довжезним пужалном так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплетений прут гадюкою оперезав голову ватажка, котрий від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, третій обезвічив третього, переламавши йому кості в обох руках. Заким розбійники поміркувалися, що Іван направду боронитьсяся, вже п'ять з-поміж них були калїками. А Іван гаратав далі, кождому даючи лиш по разу, але так, що мав того досить на весь вік. Увільнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били лакеїв, не чекаючи почесної, і самі пустилися навтікача. Тоді Іван спокійнісінько приніс із поблизького потоку путню води, відлляв князя і дав йому напитися, протверезив також лакеїв і з ними разом всадив князя до карити, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також ватажкові опришків і його кумпанам, що, мов порозкидані снопи, лежали насеред гостинця. Голова в ватажка напухла, як баняк, а поперек лиця мав він синій басаман, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій? — добродушно мовив до нього Іван. Та ватажко ніяк іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред гостинця, він в нетямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, людкове добрі! — сказав Іван, виліз на свое місце і взяв віжки до рук. Карита рушила з

місця і швидко щезла розбійникам з очей. В найближчім місті князь мусив задержатися троха довше і кілька день пролежати в ліжку. Іван пильнував його, як батька, не спав цілими ночами і доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті, по кількох днях князь прийшов цілком до себе і міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так се ти сам один побив їх? — питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити,— відповів Іван,— коли вас вони били?

— Але бійся бога, Іване,— скрикнув князь,— коли ти чув у собі таку силу, то чому ж ти не побив їх уперед, заким іще вони до мене причепилися?

— Якби мені ясний пан був казав,— почав Іван з найглупішим на світі видом.

— Мій боже, який же ти дурень, Іване! — скрикнув князь.

— Знаю се, ясний пане! — відповів Іван з радісним лицем.— І власне для того я не рушався з місця.

Князь тільки уста отворив.

XII

Аж ось приїхали до міста, де проживала князева сім'я — жінка й дочка. Мабуть, не дуже сердечно віталися князь з княгинею, бо гроші, що привіз князь із рідного краю, зовсім нерозмірні були до того, чого ожидала княгиня і чого потребували обі дами. Іван відразу почув, що в гарненькій віллі, в котрій жила князівська сім'я й прислуга, стоїть якийсь прикрий дух, якесь повітря душне та сперте, мов перед бурею. З розговорів, які день у день велися між прислугою, він довідався, що обі панії в часі неприсутності князя наробили багато довгів, котрі разом з тими, що залягали ще перед від'їздом князя до краю, доросли до дуже поважної суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті віритслі,— говорили слуги.— Вже не раз княгиня казала аж викидати їх за двері, не пускати в браму. Та як ти його не пустиш? У нас у краю зараз би пізнати: прийде жид, пейсатий, довгополий, ну то чоловік зараз бачить, що його треба за карк та за двері. А ту дідько їх пізнає, хто жид, а хто не жид.

Прийде пан, у перстенях, при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А ту за хвилю ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати!

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідою встигла зацитькати віритслів, щоби ждали аж до приїзду князя, і що, значить, тепер, іно не видно, вони спадуть сюди, мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ті розмови дотикали його так боляче, немовби то річ ішла про його власну родину. Що прив'язувало його до князя? Нічогісінько. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була се висока, випростувана, горда пані, котра досі ані разу навіть не зволила зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася, як з худобою або бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була се невеличка, дрібненька осібка з круглою, як яблучко, головкою, капиночку задертим носиком і чорними цікавими оченятами, безмірно рухлива і щебетлива, вічно занята собою, своїм туалетом, своїми канарками, своїми обожателями. Іван побачив її аж кілька день по своїм приїзді, коли прийшла оглядати четверню, що приїхала з краю.

— Ах, які ж вони гарні! Ах, які ж вони миленькі! — скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дітською рукою.— Тепер я буду могла виїжджати на корсо, правда, папочко?

— Ну, так, розуміється! — буркнув князь.

— Тілько ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький-гарнесенький. Купиш, папочко?

— Ей ти, щебетушко моя! — сумовито сказав князь.— Чого би я для тебе не купив! Та тілько, бачиш...

— Е, що там бачити! Купиш, купиш, купиш! — приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його попід бороду.— Ах, як то буде чудесно!

А потому додала, приймаючи нараз поважний а навіть трохи затурбований вид:

— А візник? Чи се той візник, котрого ти, папо, з краю привіз? — спитала, показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий медвідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити,— сказав князь.

— Відправ, папочко. Приймемо джокея, такого, що й услужити потрафить.

І, лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сороки, що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння о божім світі і о клопотах життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня віритслі, довідавшися про приїзд князя і давши йому трохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллу і один за другим почали достукуватися до покоїв.

«Хотів я допомогти їм,— думав собі Іван.— Але коли се такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем задля них не рушу, он що!»

І сів собі на лавці під стіною вілли, курячи люльку і не думаючи ні про що більше, як се звик був чинити в неділю сполудня, коли ще служив у селі і коли для нього наставала хоч коротка хвиля відпочивку.

— Іване! — роздався нараз сріблистий голосок з галереї тут же над його головою.

— Слухаю! — сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих до фаетона!

Легкий шелест сукні свідчив, що властителька того голосу сквапно віддалилася.

«Котра би то могла бути, стара чи молода? — думав Іван, котрий не міг бачити її лиця.— Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пищать, як кітки. Але почекай лишень ти, вивірко!»

Воркотячи, він пішов до стайні, де коні були вже вичищені, фаетон приготований, упряж блищалася, мов дзеркало. Заким Іван наблизився до дверей, уже фаетон був запряжений.

В тій хвилі з вілли вибігла панна Ніна, рум'яна, свіжа, в моднім спацеровім строю.

— Там папа з тими своїми віритслями марудить,— щебетала вона напів сама до себе, напів до Івана.— Що я маю слухати їх нудного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаетоном, дожидаючи, щоб Іван допоміг їй всісти, але навіть не дивлячися на нього.

— Я з паннунцею не поїду,— сказав рішуче Іван.

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, медвідь, а паннунці треба джокея.

— Що? що? що? — лепотіла панна Ніна, а її личко спалахнуло живим рум'янцем. Не знати, чи з гніву, чи, може, зо встиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а я не поїду,— повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилю вдивлювалася в нього якимись не то зачудуваними, не то безконечно жалібними очима. Рум'янець звільна щез з її лиця, котре поблідло-поблідло, а на очах у неї закрутилися сльози.

— Грубіян! — шепнула і відвернулася, щоби іти назад до покою.

Івана немовби кто кліщами стис за серце.

— Ну, нехай паннунця сідають,— сказав лагіднішим голосом.— Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду! — відрізала Ніна і, не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний як чобіт,— воркотів сам до себе Іван, сидячи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні і фаетон уже давно стояли на своїх місцях).— Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоби їй збитки робити. Фе, Іване, се негарно, дуже негарно!

І думав-передумував, що йому далі робити. Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого путнього, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще жидівська школа не валиться! Почекаємо, що дальше буде.

XIII

Якось-не-якось зумів князь зацитькати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не вистало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненькій віллі настали тяжкі часи. Треба було оскупно видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором. Потаємно продали пару коней і тяжку кариту, в котрій князь приїхав із краю, але й сього надовго не вистало. Тільки феноменальна легкодушність князя і його дочки та нікому не доступні гордощі княгині могли ще сяк-так

держати рівновагу в тім безвихіднім положенні. Іван довідався від лакеїв, що князь листом наказав своїому повномічникові в краю продати якнайшвидше головну часть дібр.

— Повномічник,— говорив далі лакей,— як стій так тогди відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого тими часами не буде, раз, що нема купця, а по-друге, що нема що продавати.

— Як то нема що продавати?

— А так, що віритслі влізли ясному панові на грунт, поінтабулювалися і випрaвували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і процентів. Якби був один віритель або якби вони всі погодилися, то, може би, суд добра продав. Але вони чомусь не можуть погодитися, мабуть, надіються з ясного князя ще щось більше видушити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повномічник написав, що не може ані дібр продати, ані доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилося, коли стрібував перенестися в положення князя.

— І чим же се скінчиться? — запитав він.

— Дочку продадуть,— злорадно всміхаючися, шепнув йому до уха лакей.

— Дочку? Панну Ніну? — остовпілий з дива, скрикнув Іван.

— А вже ж не кого. Є тут один старий скупиндряга, головний віритель князя. Бароном титулується, але є собі простий жид, що ще з батька нашого князя почав соки тягнути і на нім великого маєтку доробився. Та й маюча шельма! Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось ту замешкали, то він і собі ж. Ну, а при тій спосібності і інших паничиків підскубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як стоять діла нашого яснеосвіченого, та проте кредитує йому. Тепер ось знов якусь немаленьку суму позичив. Очевидно, хоче так обпутати князя, щоби той, нарешті, мусив віддати йому доньку. Вже він давніше поривався її дістати, але тоді ще наші пани трохи ліпше стояли, то мало його вікном не викинули. Та він байдуже собі, всміхнувся, перепросив князя і княгиню і далі своє ремесло провадив. Але тепер, знаю напевно, не піде вже так гладко. Тепер, коли барон скаже: «Дайте за мене панну!», то вони не посміють відмовити, ще й мусять чинитися, що раді такому щастю.

— Ну, а що ж панна? Невже вона так зараз і піде за барона?

— Та що панна? Адже ж бачиш, яка вона! Скаче, співає, танцює, грає, немовби ні о чім іншім на світі й не знала. Що ти з таким веретеном зробиш? Ну, певно, як їй скажуть іти за барона, то вона не тої заспіває. Але того смутку також надовго не стане. Барон багатий, дасть їй то, чого їй батько не може дати, а вона за строями, забавами і кавалерами швидко і про барона забуде. Недурно то кажуть: жінка, як верба, де її посади, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі при тих словах. Так ось яка доля чекає сю гарненьку, ні в чому не тямущу дитину! Він не сумнівався, що князь спосібний на те, щоб її продати. Бажав тільки побачити того крука, що так довго чатував на свою здобичу. І недовго прийшлось йому ждати. Ще того самого дня барон прийшов зложити князеві візит. Був то шпакуватий уже панисько, з випасеним животом, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно і колисався на ногах, мов бричка на ресорах. Великі олов'яні очі гляділи якось тупо, без виразу, тільки на м'ясністих устах проблискував раз у раз якийсь неприємний, зрадливий, чисто жидівський усміх.

«Ну, сей певно чоловіка супокійно схрупає і вином зап'є!» — подумав Іван, придивившися баронові. І гірко, жалісливо якось зробилося йому на душі.

— Іване!— роздався тут же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці,— сказав обертаючись Іван, змішаний чогось, немовби хто зловив його на якім злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що се паннунця мовлять? — скрикнув Іван, ще дужче змішавшися.— Хіба ж я коли-небудь?..

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилі все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана,—кликнула наздогін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фаетоном чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон,— щебетала вона вже прямо до Івана, поки сей допомагав їй сісти до фаетона.— А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не

хочу й через п'ять хвилин бути з ним під одним дахом. Нехай там з татком перекидується пустими компліментами!

Проїхавши, може, з півгодини, прибули до ліска. Спацери в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжості, ціле дзвеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що й вона неспокійна сидить у фаетоні.

— Прошу паннунці,— сказав Іван,обертаючися трохи до неї,— чи то правда, що паннунця виходять замуж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі се сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А якби так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль,— сказав простодушно Іван.— Тим більше,— додав по хвилі,— що, як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда,— говорив далі Іван,— нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю,— чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти мовиш? — скрикнула панна Ніна, поблідневши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторяю, як дитина, те, що другі говорять.

— Так ось вони що о мені говорять! — прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захапувати.

— І чи то правда, що татко паннунцин винен баронові багато грошей і за те паннунця...

— Мовчи! Не дорізуй мене! —скрикнула панна Ніна, котрій аж тепер, за брутальними, хоч і щирими Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидше. До кінця проїздки між Іваном і Ніною не було більше сказано ані одного слова.

XIV

На другий день знов Ніна казала Іванові прилагодити коні і повіз, хоч барона сьогодні у них не було.

— Розповідж мені дещо о нашім краї,— сказала панна, коли вони в'їхали в алею.

— А що ж я паннунці розповім? — сказав Іван.— Знаю тільки село і хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ жию вже за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там іще я була щаслива. А тут...

Сльози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть! — мовив Іван.— Село не втече. Ще паннунця можуть вернути до нього і бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало! — хлипала Ніна, закриваючи лице руками.— Вчора таточко продав мене баронові. Навіть контракт уже підписали. В м'ясниці наше весілля.

На сю відомість Іван не найшов слів потіхи. А панна Ніна нараз обтерла сльози і випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! — скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум'янене личко, в її мокрі ще, розіскрені очі.

— Не дождуть вони, щоби я піддалася їх спекуляціям!

— А що ж паннунця зроблять?

— Утоплюся!

— Боже! Що се паннунця виговорюють! — скрикнув Іван.

— Утоплюся, заріжуся, повішуся або втечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як я їх ненавиджу! І його, і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір'ю, а вміють тілько розбуджувати мою пиху і шахрувати моєю душею! Всіх ненавиджу, всіх!

— І мене? — стиха запитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так, як лис, силуєшся закрастися до моєї душі і з лакейської цікавості розглянути, що в ній діється, щоби потому мати о чім говорити з другими лакеями, судити мене, осміювати позаочі!

— Паннунцю! — сказав поважно Іван.— Прошу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу і не обмовляю ані в очі, ані позаочі. А коли я де про що паннунці питався, то тілько для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому ж би ні? Коли тілько паннунця схочуть.

— А що ж ти можеш для мене зробити, Іване?

— Все, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли я схочу, щоби, наприклад, отсей стовп з ліхтарнею прийшов сюди і поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ті слова, коли втім грубий дубовий стовп, на котрім була ліхтарня, важко стогнучи та сопучи, викоріцмався з землі, наблизився до фаетона, кумедно перехиляючися то в сей, то в той бік, і, сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потому вернув назад, на своє місце.

— Ха, ха, ха, ха! — не могла здержатися панна Ніна, щоби помимо всього свойого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що се за чудеса такі, Іване?

— Адже ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тілько захочу,— відповів спокійно Іван.

— Що ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник, не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоби барон зломав собі шию, як тілько до нас прийде?

— Можу,— сказав Іван.— Але нащо се паннунці придасться?

— Маєш рацію,— сумно сказала панна Ніна.— Злюка з мене, чую се. А його нещастя ні на що б мені не придалося. Не він, то котрий-небудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала би довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване,— сказала, надумавшися хвилину,— коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоби я була щаслива.

— Сього одного, прошу паннунці, не можу зробити,— сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо якби я міг, то зробив би се на самий перед собі самому.

— Значить і ти також нещасливий? — з щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— О, і дуже! — сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга,— відмовив Іван.— Коли я служу, то з власної волі. Адже ж бачать паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби стовп паннунці поклонився, то не велика би мені річ була в одній хвилі зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так чого ж тобі не стає?

— Ет, що там о тім балакати! — сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька день. Ніна, бачилось, сторонила від Івана, котрий, також задуманий і сумний, сидів переважно в стайні або під стайнею. Тужно йому було за селом, обридло йому місто, і тота ненастанна сутолока чужих людей, і тота безліч терпіння та дотисків, котрі кождий з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, котрі вже перед тим не раз давалися йому чути, тепер стали перед ним в цілій своїй безнадійній наготі, окружили його, мов гладкі стіни, високі-високі, аж до неба, мов страшенна тюрма, котру він мусив носити з собою аж до смерті. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь — ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли одинока перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Все давав йому чудовий перстень, крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотіла перед ним, а надія та тепер мала подобу, і лице, і голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родителів, а через те і після того позискати її любов — ось про що думав Іван, сидячи одиноко на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромності. Спочатку, поміркувавши, що Ніна йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та, на диво, перстень і тут показався безсильний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилі прийшла до кухні або на подвір'я, щоби поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоби засміялася або розгнівалася,— все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, оставалися несповнені. В її присутності він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимось холодом, якимось духом, чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді, коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

«Дарма,— подумав вкінці Іван,— видно, її натура сильніша, ніж натура того стовпа, і мій перстень не може її

змінити. Ну, та се діло не горить. Може, то час потроху змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене ближче, то й...»

І він покинув робити досвіди з перстенем, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А у віллі тим часом порозташовувалися шевкині, кравчині, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від будущого зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися поза домом, розуміється, кожде осібно в своїм кружку. Панна Ніна також рідко припинювалася дома, з котрого гнав її геть вид передшлюбних приготувань. В кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала про свою гризоту, сміялася, скакала і жартувала, немов ніякого барона і ніякого контракту на її душу, і ніякого завдатку на її тіло й не було на світі.

XV

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаетон в противний бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто і доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом котила попід ним свої хвилі. Панна Ніна затремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить голосно мугикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім свобідно:

— А стань-но, Іване!

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна відчинила дверці фаетона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього і кинулася в темнуваті запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почула, як якась невидима а могуча рука вхопила її, підняла вгору і знов посадила в фаетоні.

— Пощо то робити комедію! — огризливо буркнув Іван, котрий преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, обливаючися слізьми.— Але ж власне я хотіла зробити конець тій негідній комедії, котру зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе,— обернулася нараз до нього,— дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про се! — відповів Іван.

— Але ж бійся бога! Я не можу вертати додому! Адже ж нині мають відбутися мої формальні заручини з бароном. Я не можу довше витримати.

— То хто ж паннунцю силує вертати додому? — відмовив з незрушеним супокоєм Іван.— Я думаю, що можна не вертати і жити.

— Не вертати і жити? Але куди ж я дінуся, що робитиму?

— Мій боже, світ такий широкий! Адже ж паннунця мовила, що воліла би на службу нанятися...

— Так ти радив би мені се зробити?

— Що ж, коли інакше не можна, то все ліпше на службу нанятися, ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому ж би паннунця не мала... наприклад...

— Що таке? Скажи!

— Ну, наприклад... приняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою службу? — скрикнула панна Ніна.— Ха, ха, ха! Тебе, котрий в кождій хвилі можеш статися своїм власним паном, багатшим і більше могучим від усіх панів світу,— і я, бідна, одинока, позбавлена всього на світі, мала би приймати тебе у свою службу?

— А якби я паннунцю про се просив? — сказав Іван.— Нехай паннунця вірить мені, що тілько тоді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до свого спонукує не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що власне?

— Ну, менша з тим! — урвав Іван.— Так як же? Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим. Платні ніякої не жадаю, коли мене паннунця відправить, то піду геть, а чого паннунця тілько забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все заразісінько буде зроблене.

Панна Ніна, всміхаючися крізь сльози, простягла руку і подала її Іванові.

— Добре,— сказала.— Приймаю твою услугу, але з тою умовою, що не буду тобі ні в чім розказувати. Покидаючи те життя, котре ненавиджу, хочу заразом покинути його звичаї. Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом, добре?

Іван стиснув подану йому руку панночки.

— Против сього нічого не маю,— сказав радісно.

— Ну, а що ж тепер будемо робити?

— Я думаю,— сказав Іван,— що найліпше буде на хвилинку повернути додому.

— А се пощо?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба... а як же ми рушимося?

— Нехай паннунця про се не турбуеться, се вже моя річ.

— Слухай, Іване,— сказала палеючи панна Ніна,— не говори до мене: «паннунця»! Говори мені: «ти», «Ніно», так, як-бись говорив до своєї сестри.

— Перепрашаю паннунцю,— відповів Іван.— Я ніколи не мав сестри, то й не знаю, як треба до неї говорити. А поки сиджу на кізлах, то буду говорити так, як досі говорив. Потому, може, й інакше навчуся.

XVI

Від того часу видали люди в різних столицях Европи, в модних купелях, на блискучих балах, перегонах і інших місцях великопанських розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але попросту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверсацію не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сестрички. Вона натомість була предметом загального подиву і обожання — не знати, чи задля своєї красоти, чи задля свого дотепу, чи задля безмірного — як здавалося — багатства, котре видно було і в її коштовних строях, брильянтах та інших дорогих клейнотах, в блискучих екіпажах та в величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинялися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, щоправда, заявила Іванові, що хоче вернути до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що се обридження до великопанського життя викликане було у неї тільки хвилево тим тяжким моральним ударом, котрого власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона, певно, затужить за тим життям. От тим-то він предложив їй, щоби перед поворотом додому, обоє відбули кількамісячну проїздку по Європі,

котру він і сам рад би був оглянути. Ніна якось ніби неохотно приняла се предложення, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хотіла вертати додому.

Сила Іванового чудодійного перстеня проявилася тепер в повнім блиску. Перстень той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилі, без труду і клопотів, давав їм в руки невичерпані засоби, позволяв видавати нечувані суми, ясніти безмірним багатством, котре нічого не коштувало і котре мало тільки тоту недогоду, що, в який-небудь спосіб дістався в треті руки, щезало, як сніг на сонці. Значить, було воно привидом, як о тім Іван достотне переконався, але привидом зовсім достаточним на те, щоби запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на се? — говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то позволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть статися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні,— сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити якнайобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. От і кинулася вона в той вир з запалом, властивим її гарячій вдачі, швидко забула про все інше. Іван, для котрого вона зразу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої прихильності, незабаром упав в її очах до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоби заспокоювати потреби і капризи істот вищого розряду. В пирівнянні до блискучих денді, котрі роями вилися довкола Ніни, Іван справді являвся дуже непоказним. Він не вмів говорити ніякою мовою, крім своєї рідної, котрої, на щастя, блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, отяжілий і сумовитий. Бували хвилі, коли видавався їй попросту ідіотом.

Вони проживали звичайно в гарних віллах або в перворядних готелях, занімали по кілька покоїв, причім Іван звичайно, як упертий русин, завсіди поміщувався в однім затильнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність

і незграбні рухи не всмак Ніниним гостям, перестав показуватися в салоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці, і нудився смертельно. Тисячу разів трібував занятися чимнебудь, от хоч би струганням дерева або шиттям чобіт, котрого колись підовчився був від сільського шевця, але завсіди якась невидима рука витручувала йому з рук роботу, що він сам хотів зробити,— все те в одній хвилині вже лежало перед ним зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоби ніхто його не пізнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей в тих величезних муравлиськах, що зовуться столицями світу. Багато дечого він там не розумів, та все-таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична і заробницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його за серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох, як скіпа, і зовсім стратив охоту до життя. Натомість Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливою.

— Слухай, Ніно,— сказав одного разу до неї Іван, коли, кілька день не бачившися, найшлися якось самі обоє в покою.— Чи не час би нам уже вертати додому?

— Додому? — зачудовано спитала Ніна.— До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що се ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадує, і ми там нічого не полишили, так чого ж нам туди вертати? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре,— сказав Іван.

— А чого ж тобі хибує? — скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього.— Адже ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоби тобі добре було!

— Добре може мені бути тільки в своїм краю, чую се,— мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути? — вирвалося з уст Ніни.

Іван зирнув на неї довгим сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії о тім, щоби здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплодні. Невидима стіна, що стояла між ними,

не піддавалася силі його перстеня і не хотіла уступитися. Та, проте, Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав, чого і на що. Аж тепер, при тім однім слові Ніни, з котрого він відразу зміркував, що її з ним нічогісінько не в'яже, Іван почув, що його надія пропадає і розвівається димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і зціпив зуби, щоби не зойкнути з болю.

Ніна не дивилася на нього, занята перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона похопилася, що остатнє слово нерозважно вирвалося їй з уст. І ось, скінчивши поправляти свою фризуру, вона наразі обернулася, підбігла до Івана і, перескакуючи з одної крайности в другу, обхопила долонями його голову і, пестячи його та цілуючи в чоло (в уста вони ніколи досі не зважились поцілуватися), проговорила ніжним голоском:

— Ні, Івасю, ні братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетимо разом обоє до нашої любої вітчини. Швидко вже, за кілька неділь. Нехай тілько м'ясниці скінчаться. Ах, я так іще хочу погуляти, потанцювати, повеселитися! Бо ж пречінь там, дома, як ти кажеш, засядемо, як крілики в норі. Там не буде вже того, що тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер іще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу запримітив він одного панича, що раз у раз крутився коло Ніни і, очевидно, позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя і відносини того панича. Він переконався, що молодий граф Едвін — чоловік дуже низької проби, картяр і розпусник. Протративши замолоду більшу часть батьківського добра, він тепер добрачував решту. В товаристві чемний і укладний, прав роль великого пана і дуже гонорового чоловіка, але потаємно затягав довги, у кого міг, не платив кравцям і іншим ремісникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не встидався випозичити значну суму грошей, котру той за ліпших часів ощадив собі був на старі літа. Від того візника, з котрим Іван заприязнився, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі о нім докладний погляд.

Едвінові грозила руїна, і він, очевидно, закинув гачок на Ніну, котру вважав великою багачкою. Іванові аж

страшно робилося, коли подумав собі, що ожидає сю нетямущу дівчину в руках сього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед ним.

— Слухай, Ніночко,— сказав він, увільняючися лагідно від її пестощів, котрі замість вдоволення і розкоші робили йому глибокий біль.— Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слово, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти, медведю! — сміялася Ніна, опираючися з комічною поваго̀ю ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Се вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що? — скрикнула Ніна і вся спалахнула рум'янцем, мов переступник, зловлений на гарячім учинку.

— Не хочу тобі з сього робити ніякої догани,— спокійно мовив Іван,— а тільки остерігаю тебе, що граф — чоловік не гідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми сю осторогу як від брата.

— А коли се тільки низьке чорнення? — вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази,— сказала ображена Ніна.— Впрочім, запевняю тебе, що граф мене нічогісінько не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

— Слухай, Ніно,— сказав Іван, не рушаючися з місця.—Ти прецінь не говорила йому нічого о джерелі нашого багатства?

— О якім джерелі? — стиха запитала Ніна і нагло зблідла.

— Адже ж знаєш, що в мене на думці. О моїм перстені.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й на будуще.

— Що знов за упімнення? І чому якраз з оглядом на нього?

— Ну, так, случайно прийшло мені на думку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в покусу.

— Ти дурень, Іване! — скрикнула Ніна.

— Зовсім не потрібно, Ніночко! Завдай собі труду зрозуміти мене! Зовсім не потрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але, тирликаючи якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли вночі Іван, утомлений цілоденною гризотою, спав твердо в своїм покоїку, ввійшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстень і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу, в сінях готелю, ждала вже на нього Ніна, одягнена по-подорожньому, а слуги власне виносили величезний, тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що? — шептом запитала Ніна.

— All right [1],— шепнув Едвін.— Спить як забитий. Заким обудиться, будемо вже далеко. Ось перстень.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі,— шепнула Ніна, стискаючи його руку.— Ти дарував мені нове життя, увільнивши мене від того медведя з лакейською душею.

В кілька хвилин пізніше повіз, запряжений препишною четвернею, дочваль гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшися досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полегші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому прояснився. Не знав зразу, що се значить, але швидко, доторкнувшися якось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема перстеня на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його згубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоби завідомити Ніну про сю пригоду, але двері були замкнені знадвору. Нараз роз'яснило йому в голові.

— А! Так ось воно що! — скрикнув він.— Справді, не ошукало мене моє прочуття! Моя Ніночка справді змовилася з тим вітрогоном! Забрали мені перстень, думаючи, що бог зна який скарб здобули! Ха, ха, ха, ха! Щасти вам боже! А ми тим часом стрібуємо, як смакує праця.

І взяв щітку, щоби вичистити своє убрання, але в тій хвилі почув, що чародійський вузлик знов зав'язується

[1] Добре *(англ.).— Ред.*

перед ним, що щось вихапує йому з руки щітку, обезсилює його мускули,— перстень був знов у нього на пальці.

— Ну, не хотів би я в тій хвилі бачити лиць їх обоїх,— промовив Іван сам до себе.

Сила перстеня зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабирані.

— Ха, ха ха! — з болем усміхнувся Іван. — Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно, швидко вернуть. Піду їм назустріч.

Убравшися гарненько і поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіакра і поїхав у той бік, куди перед кількканадцятьма годинами поторохтіли були Ніна і Едвін. Не проїхав Іван і півгодини часу, коли на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломи сиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісниці порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли би нічогісінько в світі не сталося.

— А не казав я тобі, Ніночко, що се буде зовсім не потрібний захід? Адже ж коли ти хотіла зробити собі прогульку, то можна було сказати мені про се словечко.

— Мовчи, хаме! — в нетямі крикнула до нього Ніна.— Як ти смієш так запанібрат говорити зо мною? Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але ж, Ніночко,— з непорушеним супокоєм відказав Іван,— сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сідай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося, щоби ти на такім хлопськім возі в'їжджала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потребую твойого фіакра! Поїду так, як мені хочеться, поруч з тим, котрому належить моє серце, котрому я віддала все... все, навіть...

— І котрий з того всього має зломаний фенік! — з насміхом докінчив Едвін.— Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите, коли повернете в обійми сього чесного і благородного братчика.

— Едю! — з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

— Е, що там бавитися чутливими витребеньками! — грубо відказав Едвін.— Адже ж ви, пані, знаєте, що я голий, зруйнований. А той проклятий перстень, котрий ви казали мені зняти з пальця свойого братчика, отсе, як бачу, знов прикрашує той самий палець. А в тій самій хвилині, коли щез перстень, щезли також, як ви, пані,

знаєте, всі ваші скарби і клейноти, навіть повіз і коні. Осталося нам тілько те, що я вчора не програв в карти, а сього було дуже небагато, ледве вистарчило на те, щоби заплатити за вечерю і нічліг та винаняти ось ту препишну ляндару, на котрій я вже розтряс собі всі кості. І як же ви, пані, виображуєте собі нашу дальшу подорож, нашу будущину? Мої дохідні джерела зовсім вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів, що турецький святий, заробити собі також не потрафите...

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама себе! Буду робити все, щоби тілько не бути для тебе тягарем, лиш не відтручуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього не хочу вертати.

— Ніно! — скрикнув Іван, до глибини душі зворушений сею сценою.— Рвешся від мене, як від свого найтяжчого ворога! А пречінь же досить було одного твойого слова, щоб я вступився тобі з-перед очей. Ти полюбила сього пана, я не хочу стояти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радо я допоміг би вам, коли б се було в моїй силі, але тепер бачиш і сама, що все, що дає мій перстень, дає тілько для мене; в руках інших людей усе те щезає. Так бувайте ж здорові обоє! Сідайте на мойого фіакра, він заплачений і не щезне під вами так, як четверня. А я собі піду.

— А куди ж ти підеш?—запитала Ніна, трохи привстидана і зворушена його мовою, бачачи що він зліз з фіакра.

— Піду додому,— сказав Іван.— Бувайте здорові!

І заким Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіакра, Іван щез їм з-перед очей.

XVIII

Яким способом се сталося, сього Іван не тямив. Мабуть, якесь таємне, йому самому невідоме бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його перстеня. Досить, що в найближчій хвилі по розстанні з Ніною він найшовся в тім місті, з котрого колись вирушив у світ повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже-то пишний вид являв тепер той палац. Пусто довкола, ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть декуди на вікнах поперек хрусталевих шиб понаклеювані були величезні друковані червоні, сині та жсвті папери.

«Що се таке? Чума тут вибухла? Чи, може, яка нечиста сила закляла сю халабуду?» — думав Іван, проходжуючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло! — крикнув на нього збоку якийсь грубий голос.— А ти що за один? Що ту робиш?

Іван озирнувся — і перехрестився. Ну, богу дякувати, що хоч одна жива душа вирискалася! Він пізнав старого вусатого вартівника, що стеріг князівського парку.

— Здорові були, Бантромію! — скрикнув радісно, підходячи до старого.— Що ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно приняли.

— Той, що з князем за границю поїхав? — спитав, чудуючися, Бантромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи, може, й князь приїхав?

— Ні, Бантромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш? Адже ж він не нині-завтра має тут бути.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба ж ти нічого не бачиш?

І він виняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палаці.

— Бачити я бачу, ще, богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать сі цидули,— бігме, не знаю.

— Се, небоже, квитки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося якраз тілько, як сей папір варт.

— А багато ж він варт?

Бантромій тільки посвистав, зім'яв папір у жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьменний, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що ж се за папір, і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліцитація і продаж отсього палацу, і парку, і всіх князівських добрів тому, «хто да вєнци» [1]. — О, о, о! — дивувався Іван.— Так, як найпростішого хлопа.

---

[1] Хто дасть більше *(польськ.)*.— *Ред.*

— А що ж, небоже, право для всіх одно, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го, го, чому ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон — там якийсь жидюга, проста п'явка людська, за барона обібрався — так той барон, кажуть, все вже в кишені має. Навіть до ліцитації ніхто супроти нього не виступить. Цілий тиждень уже ту крутиться, запопадає в суді межи жидами,— ади, се він наш палац так казав обмаїти! Порядкує вже тут, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоби не годувати дармоїдів, тілько мене одного лишив, як на пам'ятку, та й то, мабуть, швидко прийдеться й мені на старі літа плентатися в світ позаочі. Швидко ту, небоже, не чути буде людського слова, а все тілько жидівське шваркотання.

— Так барон тут є? — скрикнув Іван.

— Авжеж, що не де. Волочився з князем, волочився поза границями, поки з нього не виссав усіх соків, а тепер щось там межи ними випало, чую — посварилися із-за панни, та й отсе наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто би його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Якби ти бачив, як тут усі припадають коло нього!

В тій хвилі Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще тілько сили.

«Що се з моїм старим сталося?» — подумав Іван і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола котрої літало щось, мов золота, блискуча муха.

Іван швидко пізнав сю пляму. Се був барон, котрий, ідучи по парку, махав елегантською паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Бантромій, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не ставав перед князем, і, відповідаючи на якісь баронові запитання, за кождим словом кланявся низенько, мов складаний ножик.

«Агій!» — подумав Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоби не стрічатися з бароном. По хвилі прийшов Бантромій, застиданий і радісний заразом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся,— сказав він, обтираючи собі уста і розгладжуючи довжезні вуса.—

Не гонірно то так надскакувати перед такою жабою, як барон, то правда, але що ж зробиш, коли він сила. А притім іще, небоже, чоловік і спекулює потроха. Видиш, що баронові се подобається, що він по кождій такій розмові ні за се ні за те червінця в руку тиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червінець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що ж вам таке наговорив ясновельможний пан барон? — спитав Іван, оминаючи дразливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь дуже радісну телеграму, що зараз їде туди і не верне аж в день ліцитації, і здав на мене надзір над усім отсим добром.

— Так коло вас можна тут буде й мені притулитися? — спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тілько до ліцитації. Потому вже не моя воля. Потому, може, я тебе проситиму, щоб ти мене де при собі притулив.

— Добре,— скрикнув весело Іван.— Беру вас за слово. Потому я вас притулю!

Жалісливо всміхнувся Бантромій, потрясаючи Івановою рукою.

— Будемо, мабуть, або тулитися так, як два голі в одній дірявій сорочці. Ну, але ти, певно, голоден, може би, тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім закуточку є дещо троха приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи то се, то те, оба вони покріпилися дечим. Бантромій вишпортав бутельочку доброго вина, і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що ж ти думаєш робити, небоже? — питав Бантромій Івана.

— Не знаю ще,— сказав Іван.— Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Баронові? Ти? — протягнув голосом Бантромій і видивився на Івана, як на тура.

— Може би, йому як-небудь переборщити отсю ліцитацію? — задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові? — лепотів уже майже в нетямі з дива Бантромій.

— Так і є! — сказав Іван рішуче.— Се, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Бантромію, поможіть мені в тій речі, певно не пожалуєте сього.

— В чім, в чім тобі помогти, ти, безуме якийсь?

— Розвідатися в суді, на які гроші буде та ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарапутним наймитом, і говорити про те в суді не будуть.

Іван, не кажучи й слова, зірвався з місця, вийшов за стінку і по хвилі явився перед Бантроміем, убраний як пан, при золотім годиннику, з товстим золотим ланцюжком, у перстенях з дорогим камінням, держачи в руці ліску з золотою головкою, далеко більшою, ніж у барона.

— Ну, а коли їм отак покажуся,— мовив, усміхаючись, Іван,— то чи схочуть зо мною говорити?

— Свят, свят, свят! — скрикнув, хрестячися, Бантромій.— А се що таке? Який нечистий в тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку,— сказав Іван, і в тій хвилі щезло з нього все його панство,— се тілько так, жарт. Так отакий жарт я хотів би зробити й баронові. Допоможіть мені, а певно не пожалуєте сього.

— Та хіба то така велика штука розвідати про ліцитацію? — сказав Бантромій, все ще не можучи охолоти з переляку і потроху підозріваючи, чи не підлазить оце під барона якась нечиста сила, щоби його взяти за старий довг.— А втім, коли хочеш, щоби я тобі поміг, то і овшім. Мені барон ані сват, ані брат. Тілько, небоже, коли хочеш приступати до ліцитації хоч би тілько на жарт, то треба в суді вадію зложити.

— Вадію? Що се за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про се не турбуйтеся, се у мене найдеться.

— Найдеться? Тьфу! Ану, перехрестися, Іване!

— Що се ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— Авжеж не вірю. Ну, перехрестися, бо інакше й кроку з тобою не зроблю.

— І перехрещуся, і «Отче наш» змовлю, коли вам сього треба,— сказав Іван, хрестячися,— тільки ходіть!

XIX

В кілька день після сеї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу,— важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, назавсіди. Він замешкав у ма-

ленькім жидівським готелі, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвір'я.

Довідавшися про його приїзд від Бантромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав напівсидячи на софі, курив люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван, побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зламаний чоловік, ся дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпаючи осовілими очима — чи се міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав «брава» оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо і махнув рукою, не зміняючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, пам'ятаю. Добрий візник, ге, ге, але кепський слуга. Втік, ге, ге, втік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу сього сказати. Ну, добре, добре! Вернув до краю? А? О жебрачім хлібі, а? Так, як і я, так самісінько! — Тремтячою рукою він повів до очей, немовби хотів обтерти сльозу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати,— белендів далі князь, з трудом ловлячи обривки думок, що, мов пролітаючі чмелі, без ладу блукалися в його знесиленій голові,— голий я, голісінький, так само як ти. Все минулося. Все пропало. Моє колишнє щастя — ге, ге, небоже, зламало ногу десь по дорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули, ге, ге! Як виклятого відбігли. Дочка пропала десь, може, втопилася... Княгиня вмерла. Під секретом тобі скажу, небоже: вона повісилася вночі над своїм ліжком, бідна жінка! Аякже! Але ми се в секреті задержали, казали, що вмерла... О, се він, той барон поганий, доконав її! Того самого дня, коли він поштою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр — ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині. Бідна жінка, еге-ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але вночі взяла та й ...

Іван стояв, мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш? — говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав.— Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, в Локарно — а, ти не був в Локарно? гарна місцевість! — так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайте додому, там вас щастя дожидатиме. От я й вернув, на остатнє стягнувся і вернув. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван — а прізвиська так і досі не знаю. Іван-візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, тямлю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя. Ну, сьому вже нема що помагати. Сьому хіба рискаль та лопата поможе. Про дочку, очевидно, нічого не знає, а може, й чув, та не тямить. А варто б знати, де то панна Ніна обертається.

В тій хвилі щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову направо. В гарнім повозі, запряженім парою добрих коней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпаковатий уже пан і молоденька пані. Пан, опершися лівою рукою о ліску з золотою головкою, правою вказував в той бік, де стояв князівський палац. Пані сиділа свобідно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обоє тільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрутив у алею князівського парку і щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство — то барон і Ніна.

«Я так і думав, що їй не надовго стане любові з Едвіном, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно пішла до барона, сьому не повірю»,— подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX

Надійшов день ліцитації. Перший явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбувалася не в палаці, а коло економічних будинків, на широкім плацу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на котрих ще недавно, за панщини, гайдуки щосуботи відлічували підданим призбирані за тижневу роботу півкопи та копи канчуків. Ніна вийшла з повозу і сіла на ганку, барон ходив по подвір'ї, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія — урядники, возні з паперами і з молотком, а за ними валила густа юрба жидів, міщан,

хлопів, їхало деяке цікаве панство, прибув навіть пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, панів вітав як знайомих, з старостою розпочав розмову про політику, але, не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де удари молотка дали знати, що розпочинається урядова діяльність.

В тій хвилі товпа заворушилася, зашепотіла і заклекотіла, мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста над'їхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою ззаду. В тім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з труп'ячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак в простім сільськім уборі.

— Князь, князь,— шепотіла юрба. Комісія, почувши сей шепіт, зупинилася в своїм урядуванні, поки возик з князем не надкотився до самого стола. Ніна, сидячи на ганку, дрогнула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі і силою придавила до давнього місця.

Почалося урядування. Судовий екзекутор почав спроквола читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірителів, котрих претензії були вписані на гіпотеці князівських дібр. Тільки один із них обізвався — барон.

При кождій дальшій назві барон викрикував: — Заспокоєний! — і складав на стіл комісії поквитування довжника з упевненням, що до князівської маси жадної претензії більше не має.

Остаточно показалося, що остався тільки один вирітель — барон, а його претензії рівні були сумі всіх претензій давніших вірителів. Сума виносила круглого півмільйона.

Потому почалося читання довжезного витягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого і оцінена їх вартість.

Хоч і як знищені і занедбані були ті добра, то все-таки вартість їх була ще втроє більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірителя, барона Шпіцкопфа, подаю ясноосвіченому князеві Довгорукому руку до згоди,— сказав голосно екзекутор судовий, звертаючися до візка з князем.— Пан барон готов відступити від ліцитації,

коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої претензії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерті.

— Іменем немічного, спаралізованого, але здорового на умі князя Довгорукого,— озвався в відповіді на те ясний, дзвінкий голос із-за возика,— заявляю, що князь таких условин не приймає і обстає при ліцитації.

Слова ті викликали на всіх зібраних вражіння мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліцитацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліцитації — було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнувся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечним при ліцитації.

Ще сильніше вражіння викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, когрого досі за батьковим возиком зовсім не запримічала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що і до якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього і тільки з глухою тривогою дожидала кождого нового слова, яке роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так, якби дожидала на свої плечі болючого удару.

— Коли так,— голосив далі екзекутор,— то про згоду не може бути далі й мови. А затим виставляється на публічну продажу уся вищеописана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартості «шацункової» півтора міліона за суму викликання 600 000, на заспокоєння претензій барона Шпіцкопфа в сумі 500 000, як також коштів поступування судового і інших. Сума викликання 600 000. Хто дасть більше?

— Я дам 600 000,— сказав голосно барон і озирнувся довкола як тріумфатор.

— Я дам 700 000,— роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий? — скрикнув барон мов опарений.

— Я, Іван Лінюх,— спокійно відповів Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана екзекутора викинути сього дурня, нехай не перешкоджає в урядуванні,— обернувся барон до екзекутора.— Він не має тут ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона,— відповів чемно екзекутор.— Іван Лінюх є тут зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

— A Schlag, soll ihn treffen! [1]— скрикнув барон, не можучи опам'ятатися зо злості.

Загальний сміх публіки був відповіддю на той мимовільний викрик.

— Отже, Іван Лінюх дає 700 000, хто дасть більше?— викрикував далі екзекутор.

— Я даю 800 000,— сказав, відсапавшися трохи, барон.

— Я даю 900 000,— сказав зараз Іван.

— Я даю міліон,— люто крикнув барон, щоби тим словом мов громом прибити Івана.

Слово «міліон» викликало серед публіки шепіт зачудування. Барон кинувся до Ніни і почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла зубами і тряслася, мов у лихорадці, і ледве-ледве могла сказати баронові:

— Держіться! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить! Держіться, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задиратися! — гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед стіл комісії, де возний віддавна вже калатав і кричав, щоби народ успокоївся.

— Я даю міліон і тисячу,— сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подається вже, подається, перелякався!— гомоніла товпа, в котрій люди мало на голови одні одним не лізли, щоби придивитися сьому дивовижному купцеві в хлопській веретянці, про котрого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чиї гроші купує.

— Я даю міліон сто тисяч! — скрикнув барон.

— Браво, браво! — загуло в товпі жидів, котру возний зараз кинувся втишати.

---

[1] А шляг би його трафив (шляг — грець, удар) *(нім.)*.— *Ред.*

— Я даю о тисячу більше,— сказав Іван.

— Я даю міліон двісті тисяч.

— Я даю о тисячу більше,— мов машина, повторив Іван.

— Я даю півтора міліона! — ревнув барон, почервонівши мов рак.

— Я даю о тисячу більше,— товк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно. Сума, до котрої він вигнався, о много перевищувала все те, на що він числив при сій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тим часом йому прийдеться або уступити і взяти свій довг, і більше нічого, або держатися далі в тім шаленім торзі. Йому пригадалися слова Ніни, і він, добуваючи останніх сил, крикнув:

— Даю міліон і шістсот тисяч!

Ніякий голос не обізвався по сих словах. Уся публіка мов завмерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

— За першим разом міліон шістсот тисяч,— кричав екзекутор.— Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом! — кричав далі екзекутор.

Мовчанка.

— За третім разом!

Мінута мертвої мовчанки — і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув се докладно в тій хвилі. Вся його готівка не вистарчала на те, щоби заплатити виторгувану ціну. Прийдеться затягати значну позичку, обтяжувати відразу гіпотеку тільки що набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу — се ж значить згори засуджувати себе на міліони клопотів, гризот, розчарувань, а кінець кінців на руїну. От тобі й на! Оце був той гешефт, над котрим він запопадав ціле життя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне, — сказав до нього насмішливо Іван, — побороли ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

В тій хвилі Ніна легко, мов серна, збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько.

— Таточку! Ось я! Я твоя! — скрикнула вона, цілуючи його зів'ялі руки.— Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь.— Моя дочка! Не втопилася, ге-ге! Грошей багато потребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якось ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене? — обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом. — Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном...— додала шептом.— Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при остатнім слові захитався на ногах і упав додолу, мов сніп. Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто її зрозуміє, жіночу натуру? Тут сама набивалася йому, троха не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділь по весіллі покинула його з капітаном від гусарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, бувши ще сільським парубком, він не міг здумати собі нічого кращого і щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділь.

Бачити довкола себе тілько людей, котрі працюють на тебе, а не могти самому нічогісінько робити — се для нього було найбільшою мукою.

Трібував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головно і тут убивав його недостаток праці. Сох щораз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але чудодійний перстінь не позволяв йому навіть на сей труд. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то прецінь він чув, що невидимі руки несуть його в повітрі і не позволяють навіть доторкнутися ногами до твердої землі. В цілій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, котрим кидає буря. Воля його ослабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких

перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця — се не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самостійною істотою. Недостачі тої людської самостійності не нагородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все, здобуте без праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидом, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і затруює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, котрим колись так тішився, як найціннішим придбанням, а котрий тепер стався не його власністю, але його невмолимим паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природно: хто мені все дає, від того я весь залежу, у того я весь в руках. На Іванову душу чимраз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших, бажань, щоби зараз не бачити їх сповненими. Цілими днями мовчав, сидів взаперті і переносив пекельні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

Інколи перебирав в думках своє минувше від тої хвилі, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому той перстень? Якого добра зазнав він із-за нього? Щоправда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі і не ліпше, ніж би се могла вчинити служба у простого мужика. Противно, там, на службі, він хоч часом чув себе вдоволеним, співав, спочивав по труді, а головне — був здоров і сильний, а тепер!.. Правда й те, що пізнав шмат світу і людей, та і з сього яка йому користь? Світ усюди один, бо люди одні, а пізнання людей замість щастя, вдоволення і розкоші дало йому пізнати і зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлоти. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охоту до життя. Але найбільше болючим для його щирого серця було те, що перстень його не тільки не давав щастя йому самому, але не позволяв йому робити добро другим, помагати терплячим і потрібним. Все, що перстень той давав, служило самому тільки Іванові; в третіх руках по якімось часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в такім пеклі і ще й носити те пекло з собою! — сказав одного разу сам до себе Іван.— Не хочу довше носитися з тим перстенем. Не хочу бути

на вид всемогущим, а на ділі невольником, на вид мати все, чого душа забажає, а на ділі не мати найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий сей перстень,— додав він, оглядаючи дідів подарунок на своїм пальці,— то все-таки стався він для мене більшим тягарем, ніж усе, що я двигав колись, під час моєї служби, надавив мені тяженькі мозолі там, де би їх не надавили ніякі мішки з зерном, ані в'язанки дров. Та годі терпіти! Піду на те місце, котре вказав мені дід, і віддам йому його дарунок.

XXII

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на звісну нам полянку. В лісі стояла врочиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок бриніли і хвилювали в тіні дерев.

Десь трохи далі стрекотіла сойка, стукала жовна о сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чабрику, похилялися до сонця високі вершечки тоненьких лісових трав. Великий чорний гриб в понурій задумі стояв на гладкім голім місці під смерекою.

— Діду! Діду! Діду! — скрикнув Іван і тричі вдарив ліскою по смереці.

На той окрик затремтіли трави, втихли мушки, а дерева подали ссбі Іванові слова з рук до рук, розносячи їх по ярах і лісових заломах. Але луна дрімала. В тій хвилі гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широкою розплесканою головою і почав рости, рости. Швидко перемінив свій вигляд, і перед Іваном став дід у своїй власній поставі.

— Ну, що ж, синашу, прийшов ти таки! — сказав дід, киваючи головою на привіт Іванові.

— Приходжу, дідусю.

— А швидко якось, нєбоже! Видко, не дуже смачний мій дар.

— Швидко? — скрикнув Іван.— Але ж я за той час пережив більше, ніж у сто літах звичайного життя.

— Ну, але ж мій перстень сповняв сесю службу добре? Надіюся, що не кривдуєш собі на мене.

— Та що маю кривдувати,— сказав Іван.— Добре сповнював свою службу — се так. Тілько, мабуть, служба

тота не на мої плечі шита, дідусю. Не можу довше витримати того добродійства і приношу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш,— усміхаючися, мовив дід і взяв перстень та застромив його собі на палець.— Ну, але що ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати! — радісно скрикнув Іван.

В тій хвилі, позбувшися перстеня, він почув себе вдесятеро сильнішим, здоровішим і смілішим, ніж був перед хвилею.— Тепер тільки я пізнав, яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але, може, хочеш іще дечого від мене взаміну за перстень?

— Ні, не хочу нічого! — відповів Іван.— Бо і що ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба — щастя, внутрішнього вдоволення...

— Е, сього, небоже, я тобі дати не можу! — сказав дід.

— Знаю се,— мовив Іван.— А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі,— різниця невелика. Бувайте здорові, дідусю!

— Іди здоров, синашу! — сказав дід і, закрутившися млинком на однім місці, пірнув у землю, мов той свердель.

*

Що сталося з Іваном? Здалося йому нараз, що якась важка змора, котра досі держала його в своїх лабах, відступила від нього і позволила йому віддихнути свобідно і випрямитися. Він віддихнув, підняв угору голову — і пробудився!

— А! Що се зо мною було? — скрикнув, схапуючися з пенька, на котрім сидів дрімаючи.

— Чи се сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола і побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу, щезни, маро! — скрикнув Іван.— І приснитьсяж чоловікові диво! Певно, я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи направду се був лише сон? Але ж, господи мій, то я мусив довго спати! Адже ж мені бачилося, що я щонайменше рік часу прожив. Ну, але що-м бачив світа, то-м бачив, хоч у сні лишень, то на одно вийде!

І, пригадавши собі всі свої пригоди, він зо страхом почав общупувати свої руки і ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилею. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і молодий. І хоч усі пригоди були тільки сном, але любов до праці, котру з нього виніс, лишилася в нього на ввесь вік.

І він кинувся зараз, нарубав дров, зв'язав здорову в'язанку і, завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений удвоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

Львів 1890—91.

РІПКА

СТАРА КАЗКА,
ПО-НОВОМУ РОЗПОВІВ
І[ВАН] Ф[РАНКО]

Був собі дід Андрушка, а в нього баба Марушка, а в баби дочечка Мінка, а в дочки сучечка Фінка, а в сучки товаришка киця Варварка, а в киці вихованка мишка Сіроманка.

Раз весною взяв дід рискаль та й мотику, скопав у городці грядку велику, мервицею попринадив, граблями підгромадив, зробив пальцем дірочку-дрібку — та й посадив ріпку.

Працював дід не марно: зійшла ріпка гарно. Щодень ішов дід у город, набравши води повен рот, свою ріпку підливав, їй до життя охоти додавав.

Росла дідова ріпка, росла! Зразу така, як мишка, була, потому, як буряк, потому, як кулак, потому, як два, а накінці стала така, як дідова голова.

Тішиться дід, аж не знає, де стати. «Час,— каже,— нашу ріпку рвати!» Пішов він у город — гуп, гуп! Узяв ріпку за зелений чуб: тягне руками, заперся ногами, добуває сил усіх, сопе, як ковальський міх,— мучився, потів увесь день, а ріпка сидить у землі, як пень.

Кличе дід бабу Марушку: «Ходи, бабусю, не лежи, мені ріпку вирвати поможи!» Пішли вони в город — гуп, гуп! Узяв дід ріпку за чуб, баба діда за плече — тягнуть, аж піт тече! Торгає дід ріпку за чівку, торгає баба діда за обшивку, працюють руками, упираються ногами,— промучилися увесь день, а ріпка сидить у землі, як пень.

Кличе баба дочку Мінку: «Ходи, доню, не біжи,-нам ріпку вирвати поможи!» Пішли вони в город — гуп, гуп! Узяв дід ріпку за чуб, баба діда за сорочку, дочка бабу

за торочку; торгають руками, упираються ногами,— промучилися увесь день, а ріпка сидить у землі, як пень.

Кличе дочка сучку Фінку: «Ходи, Фіночко, не біжи, нам ріпку вирвати поможи!» Пішли вони в город — гуп, гуп! Узяв дід ріпку за чуб, баба діда за сорочку, дочка бабу за торочку, сучка дочку за спідничку. Торгає дід ріпку за чівку, баба діда за обшивку, дочка бабу за запаску, сучка дочку за спідничку,— промучилися увесь день, а ріпка сидить у землі, як пень.

Кличе сучка кицю Варварку: «Ходи, Варварко, не лежи, нам ріпку вирвати поможи!» Пішли вони в город — гуп, гуп! Узяв дід ріпку за чуб, баба діда за сорочку, дочка бабу за торочку, сучка дочку за спідничку, киця сучку за хвостик. Тягнуть і руками, і зубами, упираються ногами; промучилися увесь день, а ріпка сидить у землі, як пень.

Кличе киця мишку Сіроманку: «Ходи, Сірочко, не біжи, нам ріпку вирвати поможи!» Пішли вони в город — гуп, гуп! Узяв дід ріпку за чуб, баба діда за сорочку, дочка бабу за торочку, сучка дочку за спідничку, киця сучку за хвостик, мишка кицю за лапку,— як потягли, як потягли, та й балабунц!

Упала ріпка на діда Андрушку, дід на бабу Марушку, баба на дочку Мінку, дочка на сучку Фінку, сучка на кицю Варварку, а мишка — шусть у шпарку.

ЗАДЛЯ ПРАЗНИКА

I

Було се в серпні 1880 р., в часі подорожі цісаря по Галичині.

В великій фабриці парафіни та церезини (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улію. Тільки що продзвонили «фаєрант», і робітники висипали з різних павільйонів на просторе фабричне подвір'я, на якім у живописнім безладді валялися тут розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відломок залізної машини, тут бляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем, там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмати, знаряди, подорожній візок зі зломаним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, якнайповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з тинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав усю фабрику, а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби, покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики, за мілкою, хоч досить широкою річкою Тисьменицею та розложеним над нею невеликим селом Млинки, підіймався на не дуже високім узгір'ї могутній дубовий ліс Тептюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без моста та через Млинки, тяглася проста, мов за шнуром викроєна, мурована цісарська дорога. Долина Тисьменици закручується біля фабрики вужакою на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід, понад сею долиною, як фантастична, темно-синя, легко схвильована стіна, стоїть поважний, часто млою, мов мріями, покритий Діл, у якого стіп куриться множеством фабрик та їжиться множеством острих веж над нафтовими

криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу, зі своїми 10 000 криниць і 10 000 жидів.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свойого найближчого брудного та вонючого окруження. Ті, що йшли від кітла, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком ядовитих випарів, які мусили вдихати при дестилюванні та чищенні земного воску. Ті, що йшли від «гайцу» (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали, як виняті з окропу, з набіглими кров'ю очима і осмаленими та червоними лицями від горючого вугля. Інші йшли від «сирівця», який носили до кітла, і виглядали, немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з боднарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі, очевидно, бажали тільки одного — перекусити щось якнайшвидше і якнайшвидше впасти десь у куті на солому, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекати, чекати! Не розходитися! — кликав директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

— А там що таке? Що сталося? — питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться! — кричали дальші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте! — закричали громовими голосами дозорці.— Спокій! Спокій!

— Що там за чорт! Чого нам чекати? — кричали робітники.

— Пан принципал приїхав. Має вам щось сказати,— гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал! — загомоніла юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватися від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався принципал. І справді, по кількох мінутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чор-

нім зарості зі стриженою бородою лице пана Гаммершляга з невідступним, напівчемним, а напівзгірдним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної ожиданки, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ни, як ся маєте? — запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо, — мов віднехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала.— Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, а сьогодні одному з кітла цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен! — гукнув збоку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати! — загукали згідно директор і інші дозорці.— Не про се тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчати? — огризнувся робітник.— Коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один! — відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо, ти, жидівський Іванку! Мовчи, мудю! — закричали обурені робітники під адресом услужного дозорця.

Пан принципал з божественним супокоєм прислухався тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ни, бачите, які-то ви,— промовив, нарешті, з легким насміхом.— Усе вам кривда, все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивившися ближче всім вашим наріканням, то ні одно не оправдане. І одного ви не тямите, моє панство, панове робітники, одної дуже вже важної річі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було би з вас? Ни, скажіть, що було би з вас тоді!

Робітники збули мовчанням се несподіване для них питання.

— А, бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали би з голоду, один з другим. Дякували б богу, якби мали раз на день бульбу в лупині і крихту солі. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,—

додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях,— небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас деретe! Шпіком нашим тучитеся! — озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в натовпі того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі декілька підозренних постатей для пізнішого слідства, а наразі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі:

— Ни, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуєте всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде мені, тим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а деякі, може, навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ни, слухайте, моє панство, панове робітники,— говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердечним голосом пан принципал.— За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарха, наш цісар буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, аби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте, певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монархи.

Робітники мовчали, неначе їх затверділі серця не відчували ані честі, ані ласки нашого найяснішого монархи.

— Ни, але, знаєте, на приняття такого гостя треба приготовитися дуже добре. Адже ж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як отсе тепер бачу. Треба тут зробити порядок.

— Се пана принципала річ, а не наша,— промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша? — живо підхопив пан принципал.— Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постидаюся. Але ви також повинні подбати кождий за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити се не для мене, а для найяснішого монархи. Бачите, тут на подвір'ї треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигортати болото, повиносити, що не потрібне. Адже всього

того свинства не наробив я, тілько ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром,— се невелика робота,— ріка з шутром ось ту, під носом, часу маємо ще досить. Ни, стіни дам обтинкувати і вибілити, а в ваших шопах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарха, як дбає про добро своїх підданих, ліпше, як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ни, вважайте, все те треба буде зробити вам, бо ж окремих робітників не буду наймати. Щодня по фаєранті покрутитеся годину-дві,— і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на сю промову.

— Ни, не думайте, що я жадаю всього того від вас задарма. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Адже ж так жаден з вас не схоче показатися своєму цісареві. Треба вас усіх поодягати якось прилично. Отже, слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А за те ви зробите ту усе те, що буде треба.

— Т-та, як так, то інша річ,— відізвався дехто з робітників.

Пан принципал приняв сей нерішучий відзив за знак згоди і промовив уже зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених гілляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба буде обвішати флагами. Зрештою, то вже пан директор обдумає все докладно. Тілько жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що усі будемо задоволені, все буде добре.

«Хлопці», між якими було немало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши сю промову свойого принципала, не виявили особливої радості, деякі зітхали якось тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій. Їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож, коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, деякі з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Віват! Най жие наш найясніший монарха!

II

— Віват! Най жие наш найясніший монарха! Віват! Віват!

Так кричали незліченні юрби святочно повбираних людей, а переважно жидів, що товпилися і залягали весь гостинець перед великою фабрикою парафіни та церезини в хвилі, коли цісар, у супроводі намісника і численної свити, над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна тісним шпалером розентузіазмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні одначе се не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу оббризкана болотом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими al fresco [1] нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високості другого поверху оригінальна, майже артистично в стилі рококо виконана тріумфальна брама з брил різнобарвного земного воску.

На підвалині з зеленкуватого, жовто-жилкованого сирівцю і з чорних як смола брил переtопленого воску підіймалися вгору масивні колюмни з білого як сніг парафіну з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнутий і тисячними «есами-флоресами» з того ж самого матеріалу оздоблений лук. Був се помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний, очевидно, не ким іншим як тільки фабричними робітниками при помочі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фраку із шапокляком під пахвою, з золотим ланцюгом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою, яку закінчив викричаним усею силою своїого горла окликом: «Seine Majestät der Herr Kaiser lebe hoch» [2].

— Lebe hoch! Niech żyje! [3] Многая літа! — підхопила юрба знадвору і внутрі фабрики. А внутрі на подвір'ї, чистім, як нутро коробочки, висипанім шутром і умаєнім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обмиті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім

---

[1] На свіжому *(італ.)*.— *Ред.*
[2] Його величність пан цісар хай живе! *(нім.)*.— *Ред.*
[3] Хай живе! Хай живе! *(нім., польськ.)*.— *Ред.*

прилично, тим більше що в першім ряді, ближче від брами, поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабовиті, скулені вдвоє або ледве вилічені з ран, мусили стояти ззаду, оддалік від входу.

— Се мої робітники! — радісно, із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи роль господаря, який мав опровадити достойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почулися окрики на його здоров'я. Монарха подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого — як довго працює у фабриці, третього — чи жонатий і кілько має дітей. На сьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом тої мінути стояв, мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, аби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарха промовив добродушно:

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind Sie mit ihnen zufrieden?[1]

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie[2].

— Es freut mich sehr[3],— відповів цісар і, повторяючи звільна: «Sehr gut, sehr gut»[4],— пішов далі, щоб оглянути верстати, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло дуже добре. Всі машини і прилади блищали як дзеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шопах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для сього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кільканадцять ліжок; аранжери сеї комедії зробили так, немовби для кождого робітника було тут окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою, напханою гиблівками, та з грубим коцом для накриття.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch[5],— сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Euere Majestät,— скрикнув з глибоким зворушеннєм пан принципал,— dies ist ein Paradies im Ver-

---

[1] Ви маєте славних, здорових и порядних людей. Чи ви з них задоволені? *(нім.)* — *Ред.*

[2] Цілком, ваша величність. Ми — як одна сім'я *(нім.)*.—*Ред.*

[3] Це мене дуже тішить *(нім.)*.— *Ред.*

[4] Дуже добре, дуже добре *(нім.)*.— *Ред.*

[5] Примітивно, примітивно, але гігієнічно *(нім.)*.— *Ред.*

gleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst [1].

— Freut mich sehr! Freut mich sehr! [2]— мовив цісар, обертаючися до виходу.

— Віват! Віват! Най жие наш найясніший монарха! — загриміли з подвійною силою радісні окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, аби проїхати ще кілька сот кроків до найближчої залізничої будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, аби завезти його до Бориславa. Блискучі повози рушили помалу серед ненастанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко стратила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кілька день ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколишніх осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипане було подвір'я, після першого дощу сотками робітницьких ніг та важких коліс був утоптаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повипошено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гиблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до того, що зміна зовсім не дивувала їх. Адже ж вони знали, що не щодень великдень, а для цісаря треба було зробити парад. Одне тільки тішило їх і лишилося їм як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, котрих їм не повідбирав заряд фабрики, і тому вони благословили пам'ять цісарського приїзду.

Втім, одного вечора по фаєранті знов покликано їх перед канцелярію з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гуторячи та жартуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусили ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

---

[1] Ах, ваша величність, це рай у порівнянні з тим, що ці люди мали колись у своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть *(нім.)*. — *Ред.*

[2] Дуже мене тішить, дуже мене тішить *(нім.)*.— *Ред.*

— Ов, щось там мусило попсуватися, коли помпа не фукає,— жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже променястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ни, хлопці,— промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників,— бачите?

— Та бачимо,— відповіли зачудувані робітники.

— А знаєте, що се таке?

— Відки маємо знати? Може, се тестамент пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе занімило! Що ти плетеш? — крикнув принципал, який страх не любив думати про «остатні речі».— Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Ту стоїть підпис, а тобі привиджається тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

Вифукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Се декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що се значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най живе пан барон Гаммєршляг! — заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту до дальшої промови, коли втім виступив наперед один робітник, і, кланяючись низенько, випалив, як з фузії, своїм мазурським діалектом:

— A może by ta pan barun psy takij urocystosci rjcyli nam troche podwyssyć podzienne? [1]

Пан барон вухам своїм віри не няв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ся фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тілько для гонору, тілько для вас, щоб ви, дармоїди, не поздихали з голоду. І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хо-

[1] А може би, пан барон з нагоди такої урочистості підвищили нам дещо поденну платню? *(польськ.)* — *Ред.*

чете, щоб я ще докладав до вас? Ах, се нечувана річ! Се, се... af mane Munes [1],— світ кінчиться з тими людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон як ошалілий бігав по ганку, махав руками, робив різні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб вилляти все своє обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам,— озвався, нарешті, рішучим і грізним голосом.— Знаєте, дурні, скілько коштує мені сей папір,— сей титул? Але відки вам се знати? Більше як 10 000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ни, відки я вам візьму? Дріть із мене поли, тягніть жили, але грошей з мене не видрете. А тут ще й ваші мундури! Ни, що мені з того, що я вас убрав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваєтеся за се до вдячності? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваєтеся до вдячності для мене, то й я з вами не буду робити церемоній. Пане касієр! Кошти справлення мундурів записати кождому на його рахунок, розложити на півроку і стягати щотижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося! — кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жадного.— А тепер ідіть собі! А пам'ятайте собі ще одно! Відтепер я вже не простий Ляйб Гаммершляг, але пан барон Leo von Гаммершляг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусив ясніше толкувати вам се. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли немов остовпіли. Отже, ті нужденні мундури, справлені для них нібито в відплату за їх кроваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для вменшення поденної платні! Отже, та нужденна їх плата, яку побирають досі, за сей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ущерблена! А в додатку що ж показується? А те, що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвилі зрозумів кождий, навіть найтупіший і найбільше пригноб-

[1] Клянусь моїм народом *(євр.)*.— *Ред.*

лений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавнє празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній блиск, тодішня радість, тодішні ентузіастичні окрики,— все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим у дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасті, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кількох десятків горл вирвався окрик, який зараз же підхопили всі робітники сеї фабрики: «Віват! Най жие наш найясніший монарха! Віват!»

ІСТОРІЯ КОЖУХА

Присвячую
Іванові Сандулякові Луки з Карлова.

I

Був собі кожух. Простий баранячий кожух, навіть не надто новий; правда, не латаний, та вже порядно проходжений, просяклий запахом людського поту, з поблеклими віддавна прикрасами, що колись надавали йому характер типового покутського кожуха. Словом, тепер то був кожух звичайний, буденний, невидний, не цікавий для етнографа-аматора і на око без найменшого права до гордості.

А проте він був дуже гордий і в бесідах із самим собою, які вів звичайно в нічній темряві, висячи на жердці над постіллю господаря, чванився та виносився незвичайно.

«Що ж то,— міркував він,— котрий кожух, котре футро, котрий опарат церковний має більше право до гордості й поваги від мене? Правда, лисам, покритим гранатовим сукном, більше панькають та шапкують, перед опаратом церковним більше припадають, та що тото значить! Усе про людське око! Бо, кажучи правду, які ж їх заслуги? Хіба тілько, що одно від одного більше коштують. Чи можуть же вони зрівнятися зо мною, простим бідним кожухом, що своїм натуральним теплом огріваю всю родину? Так! Сміливо можу сказати, що без мене одного ніхто, але то ніхто з родини мого господаря, не міг би під час зими виглянути з хати. Бо я їх єдиний кожух, єдина тепла одежа. І нехай мені вельможні лиси і вовчі шуби покажуть одну одежу, що так вірно, невтомимо і безкорисно служить своєму господареві, як я!

Тілько що перші кури запіють, уже встає господар, тягне мене з жердки та йде до стайні — досипати худобі

січки з вівсом. Верне зі стайні і стане до праці, різати січку для коней,— уже господиня накидає мене на плечі та йде до стайні коровину видоїти. Верне від корови, знов господар одіває мене на себе та йде на подвір'я дров нарубати. Нарубає дров, напоїть коні коло криниці, коровину, воду принесе і вертає в хату, але мені нема супочинку. Вже мене одіває донька, дівчина, що йде на цілий день прясти до багатого сусіда за ложку страви та за сердечне спасибі. Тільки що туди прийде, служниця того багача несе мене знов домів, бо мушу повнити нову службу. Синок господаря, семилітній хлопчина, з'ївши кусник хліба з часником і мисчину теплої затірки, мусить іти до школи. Тож бере мене також на свої дрібні плечі, хоть майже по кістки йому сягаю і долішнім кінцем тягнуся по снігу, і йде до школи. Та й тут я не можу довго забавити. Ще в сінях знімає мене з хлопчини парубок — слуга другого сусіда багача, що потребує мого господаря, аби йшов молотити або гній зі стайні викидати. А в полудне, коли діти виходять зі школи, знов той самий парубок несе мене до школи, щоб я хоронив від морозу хлопчину, як вертає домів. А з дому несе мене знов до господаря, а вечір знов мандрую по доньку. І так цілісінький день переходжу, як ткацький човник з кута в кут, із плечей на плечі, від праці до праці, завше до услуг готовий, завше пожаданий, тужно очікуваний і з дякою приниманий. Справді, так жити — то значить не дурно жити! То значить сповняти своє призначення, служити ретельно, бути пожиточним! Так живучи, можна чутися вдоволеним зі сповнення своїх обов'язків, можна чутися гордим».

Отак міркував собі сердешний кожух. Одне тільки його смутило, що надто швидко зуживався.

«Чую, що недовго вже мені животіти. Незабаром шви потріскають, волос вилізе, ба навіть шкіра де-не-де вже починає тріскати. І що ж тоді зробить мій бідний господар? Знаю, що вже віддавна найгарячіше його бажання — стягнутися на новий кожух, та як же далеко до здійснення того бажання! Відколи пан дідич ліси повирубував, нема зарібку з кіньми в зимову пору. Овець не держить, а що руками взимі заробить, то ледве стає на яку-таку обув і на податок. Відки ж тут до кожуха? А без кожуха взимі — як без духа! Ой, тяжка хлопська доле!»

II

Одного дня зайшла маленька зміна в розкладі кожухових услуг.

Ранок минув, як звичайно.

Кожух відвів хлопчину до школи, коли се прибігає його господар, батько хлопчини, в легкій полотнянці. Вбіг до школи, учителя не було, і, хухаючи в пальці, сказав швидко хлопцеві:

— Юруню, дай-но мені кожух! Пан дідич прислав по мене, каже мені їхати з його фірами в ліс.

— Ой, а як же я верну зі школи без кожуха? — повідає хлопець, скробаючися в голову.

— Візьми, синку, ноги на плечі та й біжи хутко, то загрієшся, нічого тобі не буде,— сказав батько, одягаючи кожух.— А може, бог дасть, що в дворі знайду ліпшу роботу, то на другий кожух стягнемося,— додав, аби потішити затурбованого хлопчину.

Того дня вже кожух цілий день не злазив з плечей господаря. Коли вечір оба вернули домів, кожух у трьох місцях потріскав на рукавах, і господар воркотів невдоволений, бо окомон за роботу мало заплатив і навіть на другий день не казав приходити.

Та найгіршу біду застали дома: Юрцьо лежав хорий. Гарячка з'їдала хлопчину, спеклими устами стогнав без тями і тільки одне повторяв: «У боці мене коле, ой, коле!»

Від того дня змінилася кожухова доля. Хлопець не ходив до школи. Що там радили, як хухали, і шептали, і плакали родичі, не вмію того сказати. Досить того, що, перележавши зо дві неділі, Юрцьо подужав. Адже ж тверда хлопська натура! Щезла гарячка, перестав кашель, не стало колотьби в боці, тільки лишилося ослаблення. Рвався хлопець до школи, та мати, бачачи його безсильність, не хотіла його пустити.

Коли се одного разу, власне як ціла родина сиділа коло миски затірки, а кожух висів на жердці, двері отворилися, і ввійшла в хату пресвітла власть громадська: десятник і присяжний.

— Слава Йсу! — сказали входячі.

— Навіки богу слава! — відповів господар, встаючи від столу.

— Час до обіду,— сказала господиня.

— З богом святим, най бог благословить,— відповіла власть громадська.

Хвилю панувала мовчанка в хаті.

— Просимо сідати,— сказав господар. Власть сіла на лаву.

— Що ж вас, панове, до нас приводить? — питає господар.

— Та то ми, куме Йване, не самі від себе,— сказав, скробаючися в голові, присяжний.— То пан начальник нас прислав.

— Ой, а що ж там нового? — йойкнув господар.— Адже шельварок я відробив.

— Та то не про шельварок,— сказав десятник.— А от хлопця до школи не посилаєте. Пан учитель на кару його подав. Маєте ринського заплатити.

— Ринського? А боже! — скрикнув Іван.— Таже хлопець був хорий!

— А хто ж то знав? Чому-сте про те вчителеві не донесли?

— А боже милий! Чи ж то чоловікові тото в голові? — сказав Іван.

— Га, а ми також тому не винні. Нам наказано стягнути з вас кару, ринського.

— Хоть мене на муки тут беріть, хоть мені шинами підошви печіть, коли на моїм цілім обійстю ринський готівкою знайдеться!

— Нам нічого до того, кумцю любий,— сказали присяжний і десятник.— Ми, куме, громадські слуги: що нам накажуть, мусимо робити. Нема грошей, нам наказано брати, що можемо. Ось кожух!

— Куме, той кожух — то наш єдиний маєток! — крикнув господар, як опарений.— Без нього ніхто з нас не має в чім виглянути з хати на мороз.

Та даремні були благання. Вже кожух був у руках десятника, а сей, оглянувши його, сказав, киваючи головою:

— Ну, два, три ринські він іще завше варт!

— Не бійтеся, куме,— сказав присяжний.— Кожух ваш не пропаде. Занесемо його до Юдки. Сегодня принесете ринського — сегодня вам той кожух вернемо.

— Але ж, куме, бійтеся бога! — сказав Іван.— Відки ж вам візьму ринського? Адже ж без кожуха взимі заробити не можу!

— Що нам до того? Візьміть, де хочете! Ми маємо острий наказ.

— Таже кожух мокрий,— сказала господиня, ламаючи руки.— Коби бодай жид його осушив, поки де кине в коморі.

Та власть уже не слухала сих слів. Десятник узяв кожух під паху і, не поздоровивши нікого, вийшов із хати. Вийшов за ним і присяжний. Ті, що лишилися в хаті після того, як винесено кожух, дізнали такого чуття, як коли би винесено трупа когось найдорожчого з родини. Хвилю сиділи, як остовпілі, і тільки опісля, мов на коменду, обі жінки заридали вголос, хлопець отер сльози рукавом, а сам господар сидів понурий коло вікна і оком слідив за властю, що ні відси ні відти впала, як вихор, і понесла власне те, без чого ціла родина як стій стала вдвоє бідніша і зовсім безпомічна.

III

Минув тиждень від того дня. Іван якимось чудом добув відкись ринського, заніс до війта і дістав дозвіл — узяти назад заграблений кожух. Разом із десятником пішов до Юдки, радий, що пречінь знов дочекається кожуха в хаті. Та радість його незабаром минула. Коли Юдка виніс кожух із комори, Іван уже здалека почув сопух гнилизни. Мокрий кожух, пролежавши тиждень у вогкій коморі, став зовсім не придатний до вжитку, зігнив і в пальцях розлазився. Йойкнув Іван і аж за голову вхопився руками.

— А бог би вас побив! — сказав, обертаючися то до десятника, то до жида.

— Ни, а мене за що? — відповів Юдка.— Чи то я обов'язаний сушити ваші кожухи?

— А я також тому не винен,— відповідав десятник.— Казали мені заграбити — я заграбив, решта не до мене належить.

— Але ж бійтеся бога! — лементував Іван.— Я ринського заплатив і втратив кожух! Хто ж мені мою кривду верне?

Юдка і десятник тільки плечима стиснули.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

НЕ СПИТАВШИ БРОДУ

I

Бистро шумить і грізно б'ється о каміння ріка Стрий... *і т. д. як в оповіданні «На лоні природи» включно до слів:* ...«і пройтися по лісу, поки до обіду».

Та не відразу роз'яснилося чоло Мундзя. Змалечку він не любив якось молодшого брата. Не знати, чи причина тої відсутності симпатії лежала більш у зовнішніх різницях, чи в незгідності характерів обидвох братів. Обидва хлопці гарні, здорові і вродливі, а проте, споглянувши на них, ніхто не сказав би, що це діти одного батька та одної матері. Старший Едмунд в матір і в старшу сестру вдався: золотоволосий, білий...

II

[Ед]мунд в матір і в старшу сестру вдався: золотоволосий, білий-білий, з дрібнесенькими пстругликами на подовгастому лиці, з правильними і такими ніжними та м'якими очертами, мов у панночки. Носик невеличкий, прямий, губи тонкі, чоло високе, але трохи звужене і немов наперед зігнене, очі ясні, сині-сині, аж сапфірові. З натури прудкий і палкий, вельми спосібний, але зате й вельми розпещений матір'ю і сестрою, котрі його, як найподібнішого до себе в цілій сім'ї, найбільше любили, Едмунд одмалку був правдивим взірцем панича-обивательчука і, чим більше підростав, тим більше вдосконалювався на тій дорозі. Мати, котра цілим серцем прилягла до нього, старалася влити в нього весь скарб тих шляхетсько-польських понять, поглядів і традицій, котрий сама винесла з свого батьківського дому і зберегла серед тисячних життєвих бур, зберегла серед руїни маєткової,

серед пригод повстанського життя, серед недостач і клопотів еміграційного бідування, серед гарячих диспутів еміграційних, то крайнє демократичних, то завзято, аж до фантастичності, аристократичних еміграційних кружків в Парижі. І зерно її падало на добру ріллю: Мундзьо виростав на правдивого панича з усіми тими манерами, поглядами і вподобами, які ціхують польського панича між усіми паничами на світі. Гордість на свій рід, на своє шляхетство, на свою кров, хоч і таєна перед очима простаків, все-таки була основним звуком в акорді його цілого світогляду; доповнюючим її звуком була тиха, але сильна і в кождім його руху чутлива погорда для всього, що не шляхетське, не благородне, для «гміну» і «хлопської крові». Мати називала се делікатно «дистинкцією» і дуже велику вагу клала на неї, а Едмунд переняв її не стільки розумом і поніманням, скільки нервами; вся суть його натури обрушувалась обридженням, погордою, ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне та низьке, що грубе, незручне, незграбне, неделікатне. В парі з тими основними симпатіями і антипатіями йшли й другі, вже вихованням накинені привички та уподобання. Мундзьо одягавсь завсіди старанно і елегантно, з шиком і любив, коли товариші завиділи йому. Він говорив завсіди добірними словами і стерігся перед чужими і низькородними скомпромітуватись яким-небудь грубим словом, хоч дома, а особливо перед молодшим братом, не раз умів бути й грубіяном. Додати до того правдиво панські уподобання його в їзді верхом, фехтуванні шаблею, танцях і гімнастиці, в полюванні і розговорах о всіх тих речах з подібними до нього паничами — борони боже, з низькородними! Для тих він мав тільки напівпротекціональну, а напівіронічну «благосклонність» — а будемо мати перед собою повну духову фізіономію панича Едмунда Трацького, укінченого ученика сьомої класи гімназіальної в Перемишлі.

Молодший брат його Антоній — або, як його звичайно звали, Тоньо,— неначе зовсім з іншого дерева яблуко. Ростом, як на свій вік, високий, плечистий і костистий, лицем крихітку смаглявий, з чорним, грубим і, мов щіть, прямо стирчачим волоссям, з чорними, мов уголь, яркими очима, з правильними, але грубими і повними очертами лиця і з здоровою краскою на щоках, з великими і сильними руками, немов сотвореними для плуга або для со-

кири,— походив на якусь гарну хлопську дитину, приняту панством Трацькими на виховок. Тільки високе, широке і блискуче чоло, очі, ніс, і уста, великі, з товстими, хоч і дуже гарно викроєними губами, були мов скопійовані з батька.

А вже натурою, темпераментом, уподобами своїми Тоньо не вдався ні в кого з сім'ї. Відмалку повільний, флегматичний і склонний до задуми, недбалий на поверховий вигляд, він був правдивим хрестом для матері, котра ніяк не могла йому вщепити в голову своїх правил чемності і дистинкції. Не знати, чи задля вічних наган та сварок матері, чи з якої вродженої симпатії, він найрадше любив пересиджувати в кухні, слухати гомону і жартів слуг, бавитися з простими сільськими дітьми в їх простоті, а не раз і зовсім з погляду пані Трацької неприличні забави. Тільки в такім товаристві він оживлювався, гомонів і бігав; в покоях ставався мовчазливий, неповертливий, незграбний, або, як говорила мати, зовсім дикий. З часом однако ж удалось матері його трохи обтесати і освоїти — головно причинивсь до того вплив старшої сестри, котру Тоньо дуже любив, — але зробити з нього панича на взір Едмунда мати таки не здужала. Противно, в школі він дружив з біднотою, а уникав товариства обивательських синів; гроші, які діставав від батька, повертав не на краватки, манжети, запинки та інші того роду цяцьки, а на запомогу своїх бідних товаришів та на книжки, котрих за кілька літ у нього назбиралась повна шафа. Батько наняв для них у одного латинського каноніка дві комнатки, осібну для кождого,— і ті комнатки швидко приняли фізіономії, зовсім не подібні до себе, а характеризуючі вповні різницю духових фізіономій обох братів. Едмундова комнатка, чистенька і елегантна, мов салоник, з великим дзеркалом на стіні і з гарними меблями, випозиченими у хазяїна за невеличкою місячною доплатою; в головах над ліжком висіла мисливська трубка, гарно роблений ріжок до пороху, а понад тим розіп'ята на дощечці і засушена красоворонка, застрілена самим молодим властивцем. Праворуч над ліжком на стіні висіла стрільба — маленький, а коштовний револьвер і райтпайч. На стінах пишались фотографії батька й матері і самого Едмунда,— фотографії цілого класу своїх товаришів він не хотів туди вішати і навіть купити не хотів. Зато Тоньова комнатка убрана була зовсім простенько, хоч і вигідно. Крім

ліжка, шафи з книжками і другої з одінням, не було в ній нічого, лиш великий дубовий стіл на середині з поставленими довкола нього восьми чи десяти простими кріслами. Тоньо з своєї комнати зробив читальню для своїх товаришів, куди в вільні години сходилася купка учеників, чи то користати з Тоньової бібліотечки, чи так-таки вчитися спільно. Особливо зимою багато бідніших учеників користало з щирих запросин Тоня; учитись, писати або читати в теплій, гарній комнатці було далеко приємніше і корисніше, ніж в тих нужденних тісних та душних норах, повних не раз диму, дітей і ремісницького стуку, в котрих мусили жити бідні ученики. То й само собою розуміється, що Тоньова комната не могла бути така чистенька, як Мундзьова: поміст заболотяний та мокрий, по кутах напльовано та понакидувано недокурків сигар, огризків овочів, ліжко пом'яте, бо й на ньому не раз сиділи ті, що не мали місця при столі, а на столі в неладі накидані книжки, папери та пір'я. Едмунд, проходячи через Тоньову комнату до своєї, звичайно тільки кривився та тайком спльовував; зразу він сварився на брата, жалівсь хазяїнові, але, коли все те нічого не помогло, махнув рукою. Часом тільки він заходив туди, щоб попросити кого-небудь з братових гостей — зробити йому задачу або показати розв'язку якої-небудь математичної формули,— та й то, одержавши, чого йому було треба, зараз уходив до своєї комнати, куди нікого не впускав, крім кількох своїх спеціальних приятелів-обивательчуків.

Оба брати ходили до одного класу. Зразу Едмунд ішов звичайно першим в класі, бо був і спосібніший, і більше розвитий від брата. Але вже від четвертого гімназіального діло змінилося. Едмунда почали занімати інші речі, книжка чим раз більше надоїла йому, він почав занедбуватись. Натомість Тоньо аж тепер засмакував в науці: експериментальна фізика, наука природнича — от що заняло його найбільше. Він почав з запалом братися до науки і перегнав брата, котрий зійшов аж на десяту локацію. В вищій гімназії діло пішло ще далі тою самою дорогою. Тоньо держався між першими, Едмунд ледве-ледве перелазив з класу до класу. Замилування до природи поклало незгладиму печать на всю Тоньову вдачу, тим більше, що скріплювалося вродженим його нахилом до задуми і тихої обсервації, його флегматичним спокоєм і спосібностю хоч туго, але зате тривко, на довгі часи принімати вра-

жіння внішнього світу. Оце замилування проявлялось і в усіх його уподобах. Від весни до пізньої осені він найлюбіше бродив по лісах та полях, збирав рослини та комахи, ловив мотилі та мухи, далі від своїх товаришів, селянських дітей, навчився ловити руками рибу і раки, шукати і розпізнавати гриби. Від тої пори закинув збирання комах та непригідної хопти, а таскав додому гриби та раки, на велику радість куховарки. Едмунд сміявся з тих чисто хлопських братових уподобань, але Тоньо походив в тім згляді на грубошкірого звіра, котрого не проймеш батогом: сміх брата зовсім не вражав, а, противно, розвеселював його, і він починав і сам добродушно сміятися, немов се не про нього річ.

Але любов до природи оживила і порушила в Тоньовій душі ще одну живу струну — поезію. Він, переставши ловити та настромлювати на шпильки комах та метеликів, переставши засушувати цвіти, любив не раз цілими годинами лежати на високих берегах Сяну серед цвітів і придивлятися безконечному рухові та життю в природі, вслухуватися в її безконечну, а так гармонійну пісню. В таких хвилях йому здавалося, що вся його істота, всіми порами насисається якимсь чудовим блиском, таємними а чаруючими звуками і що ті блиски та звуки не гинуть в нім, не розпливаються, а живуть, носяться в крові, бігають по нервах, немов якісь самостійні, живі і свідущі істоти, що все нутро його заселене ними, що весь він ясніє в темноті, дзвенить серед тиші. І почав він якимись іншими, обновленими очима глядіти довкола себе, на своїх товаришів і на всіх людей, в хлоп'ячому серці почали наклювуватись якісь несупокійні мрії, якісь неясні питання та сумніви. З гарячковою жадобою кинувся він читати книжки; читав, що попадалось йому в руки, без розбору і ладу, починаючи Шекспіром, а кінчаючи Еженом Сю. Але ніде не находив вдоволення, чи, радше сказати, ніщо з прочитаного не западало йому доволі глибоко в душу. Аж случайно попавший в його руки перший том поезій Ніколая Ленау на довший час притяг, причарував його до себе. Наскрізь оригінальна вдача сього геніального поета, його глибоке понімання природи як живої частини власного я, а радше понімання власного я, тонучого в природі, живучого в ній і з нею, близько, нерозривно, та безмірна повня життя напівсонного, а напівдійсного, яка видніється в природі крізь ту поезію, мов

через чародійську, всеоживляючу призму,— все те глибоко вразило чутку душу молодого хлопця, і то тим дужче, бо застало в ній вже готову любов до природи і чималий запас живої обсервації. Все те, що він підглянув і підслухав, лежачи годинами серед цвітучої луки або над берегом Сяну під палаючим промінням сонця або під легким літнім дощиком, чи то блукаючи по лісах,— усе те віджило перед ним, прояснювалось якимсь новим світлом і обливалось несказанно чаруючим сяєвом під впливом Ленаувої поезії. Задля того він і не читав тої книжки враз, а брав щодня одну або дві поезійки і перечитував їх кілька разів, так що, звичайно, вони цілком оставались в його пам'яті,— і опісля вже певно кілька день раз у раз був під їх впливом; строфи поезії були для нього немов дзвіночками, що, раз задзвенівши, викликали безконечні ряди виображень, котрі проносились вихром, зливались, комбінувались і наповнювали душу якимись несказанними солодощами, якоюсь тугою і резигнацією, котрої цілей і причин і дослідити годі. Але поезія Ленау, то не сонний романтизм; є в ній доволі й різких, мужеських нот, що не дають чоловікові забутися і розплистися в мряці сонних мар. І на Тоня ті різкі ноти впливали освіжаючо і не дозволяли йому забутися і замрітися, не присипляли в його душі будячихся важких та пекучих сумнівів о людськім житті, знанні і віруванні, до котрих, хоч і невеличкий, та несмілий привід давала гімназична наука і розмова з найспосібнішими та найбільше мислячими товаришами. І от почав він під тими впливами пробувати й власної сили на полі поезії. Зразу хапався перекладувати на польське деякі улюблені твори улюбленого поета, але швидко побачив, що якраз ті найхарактерніші його ліричні твори майже непереводимі,— так тісно і нерозривно зв'язані з духом німецької мови. Покинув переводи і почав тайком від усіх товаришів складати свої власні думи та виображення в віршову форму. Його думлива, флегматична натура не дала йому впасти в ту западню, в яку впадає найбільша часть початкуючих поетів-гімназистів, в западню многописательства і поверхового та пустого віршомельства. І тут Ленау був йому добрим взірцем, котрого методу можна було наслідувати, вкладаючи заразом в поезію своє власне я. На Ленау Тоньо найкраще побачив, що лірична поезія не може бути нічим іншим, як тільки випливом і виявленням найглибших глибин душі

поета, що тільки тоді вона може бути правдива, реальна і цінна, коли є щира, т[о] є[сть] коли душа поета є іменно така, як в поезії виявляється, з усіми її добрими і слабими сторонами; що затим скомпонувати ліричну поезію так само неможливе та пусте діло, як скомпонувати власну душу, і що остаточно у котрого поета душа та низька, брудна та неінтересна, той ніколи й ніяким способом не здобудеться на чисту, правдиву ліричну поезію. І от сею-то дорогою дійшов Тоньо до такої думки, що, хотячи бути поетом, правдивим і щирим, треба бути правдиво добрим, чєсним і розумним чоловіком, треба не мати й зерна неправди за собою, треба плекати в серці невгасаючий огонь любові до людей і до добра загального, а не допускати туди ніякого бруду, ніякої низості і погані, щоб можна було не тільки щиро та ясно відкривати власне нутро цілому народу, але щоб притім зігріти той народ огнем власного серця до вищого, ідеальнішого змагання.

Впрочім, не відразу і не без інших, давніших впливів виробились такі думки в Тоньовій голові. Перші зароди таких думок посіяв у нього батько. Пан Евзебій Трацький був колись дідичем обширних дібр в конгресовій Польщі. Але кинувшися з жаром до повстання 1863-64 року, він стратив усе і мусив емігрувати за границю. По п'ятилітнім житті в Парижі він прибув з родиною до Галичини, де за останки колишньої фортуни закупив убоге гірське сільце Н., щоб дожити віку на рідній — як говорив — землі. В багатстві колись був се звичайний собі панич, з підданими обходився не гірше і не ліпше, як найбільша часть його сусідів-панів, духовими інтересами, політикою і патріотизмом займався мало, ба навіть до повстання потягли його різні сусідські згляди і особиста амбіція та гаряча шляхетська кров. Аж огонь повстання, а опісля перебута на еміграції тяжка школа нужди, унижень та безцільної блуканини переробили його. Він набрався доволі ширших і свобідніших поглядів на світ і життя людське, позбувся многих шляхетських пересудів, навчився більше гуманного і людського обходження з простими та бідними людьми, ніж колись було в його звичаї, познакомився також з многими заграничними та еміграційними теоріями, котрі у околишніх шляхтичів в Галичині з'єднали йому назву фармазона, демократа і навіть комуніста. Звісно, теорії ті зовсім не глибоко ввійшли в його кров і були собі нічим більше, яке тільки теоріями, але все-таки вони

в сполученні з його оповіданнями о повстанні, о перебутих терпіннях, о розмовах з людьми славними та переслідуваними за проповідь нових думок о суспільній та політичній справедливості,— все те на малого Тоня завсіди робило велике враження, показувало йому батька в якімсь чудовім світлі, немов в сяєві борця-мученика, все те, хоч і незрозуміле і мглисте, кидало в молоду, хлоп'ячу душу зароди того ідеалізму, того бажання загального добра і правди, без котрого чоловік, хоч і як спосібний, талановитий та учений, не зробиться правдиво великим чоловіком-горожанином. Звісно, батько ніколи досі не давав своєму синові, щоб так сказати, лекцій патріотизму і політичних ідей, ніколи навіть не заходив з ним в розмову на сю тему; він надто був занятий своїм господарством. І се було для...

III

А, втім, нараз, немов над самою його головою, роздався вистріл. Заревіли гори та дебрі відгомоном, а у Тоня разом забилось серце, затріпотілось якоюсь таємною тривогою. Що се таке? Він і думкою не міг збагнути, що його так перелякало, а прецінь не міг опанувати і прогнати переполоху. Швиденько обполоскав рибу, обвинув її в широке лопухове листя і обв'язав ціпкими ужовками хмелю, а затим, взявши її під паху, щодуху почав дряпатись горі берегом туди, де надіявсь застати брата. Щось немов перло його; незважаючи на корчі, дерся він вгору, коли нараз почув голос Едмунда.

— Тоню! Тоню! — кликав брат та таким зміненим, тривожним голосом, що Тоньові аж дух в груді заперло. Побіг горі лукою щодуху.

— Що таке? Що сталося? — крикнув він, побачивши Едмунда, блідого, як труп, недвижно стоячого насеред лісової доріжки.

— Я чоловіка вбив! — пробубонів Едмунд, січучи зо страху зубами.

— Чоловіка? Де? Якого? — питав Тоньо.

— Он там, на скруті стежечки. Я тілько що набив шротом, бачу — сойка закричала на гілечці близ землі. Я вимірив, але, заким стрілив, сойка злетіла. Бух! А ту щось як йойкне на доріжці та й покотилося он ту в ярок. Слухай, ще стогне!

Тоньо вже не дослухував, але побіг щодуху туди, відки доносилося стогнання. Стежка вела понад берег стрімкого і доволі глибокого ярка, куди впав пострілений, і відти доходило до слуху братів якесь тихе сумне стогнання, перериване гомоном якихось уриваних слів на незрозумілій мові. Туди на ті голоси побіг Тоньо. Він увесь трясся, мов в лихорадці, немов сам був причиною нещастя. Едмунд таки стояв, прикипівши до місця, і держав нещасну стрільбу в руках.

Ставши на березі ярка, побачив Тоньо на дні його двох жидів, одітих в якісь порвані нужденні і нечищеною нафтою засмальцьовані та провонялі шмати. Оба були ще не старі, але по немитих та забідованих лицях годі було пізнати, чи третю, чи четверту дссятку літ доживають. Один з тих жидів, маленький ростом, сухенький та, очевидно, слабовитий, лежав на траві; його руки, лице і босі до колін ноги замазані були кров'ю; він стогнав зразу стиха, а коли побачив панича над собою, почав кричати чимраз дужче. Другий, здоровенного росту, з широкими плечима, рудим волоссям і подзьобаним віспою лицем, метушився коло раненого, приносив йому в пригорщах води з потоку, старався ніби промити рану, але на ділі тільки дужче та дужче обмазував кров'ю лежачого жидка, котрий також чимраз дужче починав стогнати та кричати, кидаючись, немов в страшенних болях.

— Що ту сталося? Де тебе ранено? — крикнув Тоньо, зіскакуючи в низ яру і зближаючись до недужого.

— Ох, убито мене! Окалічено навіки! Ох, болить! — стогнав жидок.

— Де болить? Де окалічено? — допитувавсь Тоньо, стараючись доглянути, відки у жида кров іде. Але той так кидався, що годі будо доглянути.

— Ох, коли б я знав, що то за ворог, що за розбійник мене віку збавило! Ох, ох!

— То не ворог, ані розбійник, — сказав рішучо Тоньо, — то я, тутешнього дідича син. Надіюсь, що рана твоя не тяжка. Не бійся, ми спровадимо доктора, швидко будеш здоров!

— Ох, тутешнього пан дідича син! — простогнав жидок. — Ох, що за шкода! Нащо мені доктор, я буду вмирати! Ох, ох, а тутешнього пан дідича син до криміналу піде! Ох, ох, що за шкода! Але я тому не винен! Най би

тутешнього пан дідича син осторожніше стріляло! Ох, умираю! До криміналу!

— Ні, сего не буде! Я його радше туй на місці уб'ю! — скрикнув другий, здоровенний жид і вхопив Тоня величезною брудною рукою за комір. — Скоро мій брат умре, то я й тебе уб'ю, чуєш, паничу! Обох вас ту разом закопаю, а сам піду в світ і — пропало!

Страшна погроза, дика ненависть світилась в очах того велетня. Його могуча долоня здавлювала Тоньову шию, — не було що й думати о обороні.

— Ох, Елькуно! — скрикнув ранений жид. — Що ти здурів, чи що? Пусти панича, на що се придасться його страшити? Хіба він того хотів? Ох, ох! Бідний панич, бачиш, як поблідло!

Елькуна випустив Тоня з рук, але його дикий погляд, повний ненависті, ані на хвилю не змигував з паничевого лиця. А Тоньо немов остив, окріп якось. Страшна погроза смерті разом оглушила його, пришибла всі слабші почуття, немов морозом зварила душу. Блідий, остовпілий, він стояв на однім місці і не зводив очей з окривавленого, на траві лежачого жидка. Його страшного товариша він немов і не бачив зовсім.

— Ох, Елькуно, води! Ще промий! Ох, нога, нога болить! Води холодної, промий!

Велетень приніс в пригорщах води і почав промивати ногу. Коли нахилився над недужого, той пошептав йому щось до уха. Нога все ще таки була кривава.

— Ну, паничу, — сказав Елькуна трохи ніби лагідніше, — самі бачите, якого нещастя ви нам наробили. Що тепер буде? Ми люди бідні, зарібники, — де ми тепер подіємось, що заробимо?

— Та про те не бійтеся, — сказав Тоньо, прийшовши трохи до себе, — вже татко не такі, — як дізнаються, що за нещастя сталось, то все вам надолужать. І доктора привезуть, і примістять хорого у себе, поки не поздоровіє.

— Ох, дай боже здоровля вашому таткові, — простогнав ранений. — Приміщувати нас не треба, бо ми з того самого села, де ваш татко дідичем.

— Ви з того самого села? — зачудований, скрикнув Тоньо, — як се може бути? Адже я вас ніколи не бачив.

— Бо ми вже двадцять літ, як ту не були. Наш тато ту шинкував, ще вашого тата ту не було. І грунт ту купив, якраз против двора, там і вмер, літ тому десять буде.

— Ох, тота пустка — то ваша батьківщина! — скрикнув Тоньо.

— Так, проше ясного панича. А ми ходили на заробок, щастя шукати по світу. Ох, де єго нині найти? Як пішли бідні, так і вертаємо бідні! А тепер ще таке нещастя — на ноги вже, певно, ходити не буду! І що ми зробимо, що ми почнемо? — бідкався ранений жидок.

— Та чи справді ви так дуже ранені? Може, то лиш так, не дуже? Адже стрільба була шротом набита.

— Ох, шротом, та ввесь ладунок в мене попав; і в ноги і в руки, і в лице! Ще добре, що не в око. Так як підкосило мене відразу, — стрімголов упав я в яр, троха в додатку всіх костей не поломав об камініння. Ох, ох!

— Та почекайте ж, нехай я подивлюся на ваші рани. Брат ваш, бачу, не вміє коло них ходити. Кілько миє, а ще не змив. Ану, я попробую.

— Ох, ні ні! — затріпотався жидок, мов у великім болю. — Не треба, не рушайте мене! Нехай уже брат!

— Але що вам шкодить? Я троха розуміюсь на ранах. Може, там де шроти зав'язли, повиймати треба?

— Ни, то хіба ви повиймаєте? — знов грізно спитав Елькуна.

— Але все-таки промити треба добре, щоб побачити, — відказав Тоньо.

— Пане, — сказав Елькуна, — се ми й без вас знаємо! Дайте спокій брату. Не досить, що від вас такий біль терпить, ще й докучати йому будете? От воліли б дати, що маєте, грошей на ліки!

Тоньо не мав грошей; на вакаціях йому й не було їх треба. Тому-то в його кишенях назбиралось їх ледве на одного гульдена.

— От і весь мій скарб, — сказав він, викладаючи ті гроші на долоню. — Візьміть і се тим часом.

— Що то, ви з нас жартуєте? — нахмурився Елькуна.

— Ні, не жартую, але не маю більше.

— Е, байки говорите! Ану, дайте, я пошукаю!

І Елькуна подався, щоб шукати у Тоня в кишенях. Але се обурило хлопця. Він відступився кроком назад і крикнув, червоніючи:

— Що, ти, поганче, мене рабувати хочеш? Проч від мене! Знаєш, хто я, — приходь до хати, коли маєш претензію! А він мене ту обшукувати буде!

Лице Елькуни налилося кров'ю: він зціпив зуби, і бачилось, що в тій хвилі кинеться і задушить Тоня.

— Ох, Елькуно, — озвався голос раненого, — дай спокій пурецові! Він як буде мати, то, певно, дасть. А як не має більше, то й то добре. Дайте, пурец!

І в свою окривавлену долоню він приняв купку срібних та мідяних грошей, поплював їх, пошептав щось і сховав за пазуху, не встаючи з землі і не перестаючи стогнати.

— О, пурец, певно, думає, що на тім конець? — не то говорив, не то бурчав Елькуна своїм густим басом. — Пострілити бідного жида, та й потому кинути йому дві шістки, як собаці! Ні, ми до суду підемо, там свого допімнемося!

— Але зачим вам до суду? Хіба ж я вам що перечу? — звинявся Тоньо. — От почекайте, я зараз верну! — І він скочив горі ярком, виліз на стежку і глянув долі, за Едмундом. Він знав, що Едмунд звичайно носить при собі більше грошей, бо від матері дістає потай батька. Але Едмунда не було на стежці. Очевидно, почувши грізні крики Елькуни, він дременув, лишаючи брата в западні. Заболіло серце у хлопця, але тут же й подумав: «Ну, що ж він мав робити? Адже міг догадуватись, що мені не поможе, то зачим ще й себе наражати? Добре зробив!» Так міркував собі Тоньо і старався усправедливити Едмундову трусливість, але серце його не переставало щеміти. Він знав, що брат його не любить і що задля нього, певно, не наразив би так без намислу свого життя, як він оце вже другий раз сьогодні. Але що було діяти! Тоньо думав, чи бігти дальше за братом, чи вертати ще до жидів? Він їм казав чекати і прирік зараз вернутись, надіючись взяти у брата більше грошей і дати їм. Але тепер хто зна, чи догонить він брата і коли? А за той час ранений може кров'ю стекти. Він вернувся, не надумуючись довго.

— Ту десь був мій брат, — сказав він, — я надіявся від нього грошей дістати і був би дав вам. Але його вже нема. Що ж думаєте робити?

— Я раненого лишаю ту на місці, а сам іду до Дрогобича до суду, — сказав Елькуна.

— Але бійтеся бога, він ту за той час умре! — скрикнув Тоньо.

— Се мене нічого не обходить! Робіть з ним, що хочете.

— Але як же се можна — брата лишати?

— А що ж я йому поможу, хоч буду й сидіти коло нього?

А хоч занесу його в село, то хіба маю за що йому поміч дати?

— Але ж я вам дам, що хочете! Всяку поміч будете мати, лиш не дайте йому ту кров'ю стекти! Несіть в село, несіть просто до двора!

— Ого, знаю я вас! — крикнув Елькуна. — Несіть до двора, а там собаками витровите, хорого під пліт викинете! Ні, не хочу.

— Ну, то що ж буде?

— А от що буде. Маєте півгодини часу. Біжіть додому чи куди хочете і принесіть нам сто ринських. То буде вам чистий спокій. А як ні, то вам ту хорого лишу, а сам іду до суду до Дрогобича.

Тоньо не мав ясного поняття о суді. Живо почуваючи, що тим людям сталася кривда, боявся суду, як якоїсь сліпої караючої сили, і бажав направити зло. Але сто гульденів! Відки тут взяти таку суму? Батько його не багатий, а тут ще косовиця, жнива надходять, грошей і так позичати прийдеться! Бідний хлопець почув, що йому починає в голові шуміти і світ в очах крутиться.

— Га, попробую! — сказав він і побіг щодуху. Півгодини, — се заледве вистачить на те, щоб додому добігти, а коли ж гроші добути, коли вернутися? Треба, значить, бігти щосили. Але ледве тільки Тоньо вибіг на саму кручу над рікою, коли побачив недалеко йдучих насупротив Едмунда і ще одного панича. Як він урадувався видом Едмунда, сього й не сказати. Але трохи чи не дужче ще врадувався, коли пізнав того, що з ним ішов.

— Борис! Епамінонда! Ти ту? Що тебе сюди завело? — скрикнув Тоньо, обнімаючи і цілуючи прихожого.

— А що, — вибрався на вакації звідати ваші гори.

— І представ собі, пішки ходить, ще й босий! — додав Едмунд.

— А що ж, се найвигідніше і найкорисніше. Ботанізую та мінералля збираю, людей пізнаю і давніх знакомих відвідую. От і на вас наскочив. Не знав навіть, що ви ту живете, а от Едмунда коло броду спіткав. Але що тут у вас за пригода? Едмунд зачав було розказувати мені. Пострілив когось?

— Жида, — сказав Тоньо.

— Дуже?

— Не знаю. Я хотів придивитись, але той не допустив. А з ним і другий, страшний такий. Мало мене не вбив. Від-

так зажадав сто ринських, а ні, то, каже, недужого туй в лісі покину, а сам до Дрогобича до суду йду.

— Гм,— сказав Борис,— се щось негарно. А що за жиди?

— Якісь на бориславських ріпників похожі, а кажуть, що з нашого села родом і сюди ж вертають із зарібку.

— Ходім до них, побачимо! — сказав Борис. — Знаєте, я троха медик, хоч досі тілько два роки медицини слухав. Ну, але на ранах розуміюся, в клініці трупів різав доволі! Але тихо підходьмо!

Підійшли нечутно і стали всі три над яром. Жиди сиділи оба поруч плечима до них і щось живо між собою шваркотали.

— А котрий ту між вами скалічений? — скрикнув голосно Борис.

Оба жиди кинулись, як опарені, і змішались; менший, все ще закривавлений від ніг до голови, очевидно, не знав, чи стогнати, чи втікати; не мило було й великому, коли замість одного панича побачив трьох, а надто ще одного з них зо стрільбою на плечах. Але менший швидко отямився.

— Ох, ох,— застогнав він,— я ранений! Я скалічений!

— Ану, покажи свої рани, — сказав Борис, підходячи до нього.

— Ох, не рушайте мене! Не хочу! — стогнав жид.

— Покажи! — грізно крикнув Борис. — Я доктор.

— Доктор, — повторив з недовірчивим наголосом жидок. — Відки би ту доктор взявся?

Але Борис не вдавався в довшу розмову, тільки взяв жида за одну руку, оглянув криваві місця і сказав коротко:

— Брешеш, здоров!

Взяв другу руку, — те саме. Общупав лице — те саме. Общупав одну ногу — то само. Жидок сидів, мов остовпілий, не знаючи, що з ним діється. Елькуна також стояв недвижно, понурий, сам не свій. Борис оглянув другу ногу. Нараз жидок крикнув з болю.

— Ага, ось твоя рана! — сказав Борис. — Так я й думав. Одно зерно шроту в литку застряло. Ну, пусте діло. Лягай на живіт!

— Що пан хочуть зо мною робити? — запитав, тремтячи, жидок.

— Лягай на живіт, чуєш, чи ні?

Жидок ляг.

— Гей ти, довгий, — обернувся Борис до Елькуни, — сюди ходи!

Елькуна наблизився.

— Сідай йому на плечі! — сказав Борис.

— Що? Ви одуріли, пане? Адже задушу. Бачите, який він слабовитий!

— Не бійся, я за те відповідаю. Не візьме його мара. Сідай!

Елькуна стояв, вагувався.

— Сідай, кажу тобі! Чи хочеш, щоб йому гангрена в нозі кинулась? Тоді певно треба ногу відрізати, і дрогобицький суд нічого не поможе!

Елькуна трохи поблід і не змагався довше: сів на плечі брата, лежачого на землі, мов на коня, врозкрач.

— А тепер ви держіть за ноги, — скомандував Борис.

Паничі прискочили і вхопили жидка за обі ноги.

— Держіть же міцно! А ти, великий, як даси йому рушатись та кидатись, то й тебе отим ножем черкну!

— Ох, що пан хоче зо мною робити? — простогнав спрепарований таким способом жидок, що досі мовчки слухав, що з ним роблять.

— Мовчи, дурню, не твоє діло! — відрізав Борис, виняв з подорожньої торби ланцетик, промив водою рану і крихітку розрізав шкіру.

— Ой, ой, ой, ой! — запищав жидок. Борис одним смілим рухом ланцета видобув шрот з рани. Жидок верескнув щосили.

— Готов, пустіть його, — сказав Борис і спокійно обтер ланцет з крові, і сховав назад до своєї торби. Елькуна встав, паничі відскочили, а невеличкий жидок звільна піднявся з землі, здивованими очима поглядаючи то на доктора, то на паничів, то на свою закривавлену рану.

— Будеш здоров, — сказав до нього Борис — Постій лишень, нехай затамую кров і рану зав'яжу. — І він виняв з тої ж торби польову порохнавку, затамував кров, а опісля роздер Едмундову хустку і обв'язав нею ногу жидові. Оба жиди мовчки гляділи на його порання.

— Ни, а за мій біль що мені буде? — сказав по хвилі намислу ранений жидок.

— Чотири неділі на місяць, от що, — сказав Борис. — Чи, може, сто ринських хочете? Га, як хочете, то, про мене, біжіть до дрогобицького суду. Може, там і дістанете!

— Пан ласкаві жартувати, — сказав невеличкий жидок, — але що я, бідний жид зароблю з такою ногою?

— За три дні загоїться, — відрізав Борис.

— Ох, за три дні! Ні, я чую, воно так болить, що й за місяць не загоїться. Ох, як болить!

І жид попробував встати на ноги, але зараз же сів на землю, стогнучи та зойкаючи.

Між тим Тоньо і Едмунд пошептались з собою, Едмунд виняв з елегантної, бісером вишиваної портмонетки два дукати, що дістав оноді від матері, і дав їх раненому жидкові.

— Ну, на тобі за біль! — сказав.

— Ох, спасибі вам! — задріботів жидок. — Отсе файн пурец! Дай вам, боже, много літ жити! Таки змилувалися над бідним жидом!

— Не стоїло! — сказав сердито Борис, і всі три паничі пішли горі яром.

— Ну, та й доктор же з тебе, Епамінондо! — сказав Тоньо, клеплючи Бориса по рамені. — А куди ж ми тепер?

— Як то куди? До села.

— А в селі маєш кого знакомого?

— Крім вас, здається, нікого.

— Ну, то просимо ж до нас. Обідати давно вже пора. А ми з Мундзьом, бач, якого звіра уполювали! — І показав кленя.

— У, та й здоровий же! Ну, на честь такої ловлі варто й піти. А при тій оказії і батьків ваших пізнаю, — також користь.

А жиди між тим по відході паничів хвилю сиділи мовчки, мов приголомшені.

— Проклятий отой доктор, — сказав вкінці менший з них.— Через нього, може, нам сто гульденів з рук вислизнулося. А Rich'n saanen Tat'n aran![1] А той дурний панич готов би був дати! Ну, але й так добре пішло. Отсі два дукати — то початок нашого маєтку! Дай боже, щоб початок був щасливий! Тьфу, тьфу на все зле! Ху, ху!

І він обхухав зі всіх боків блискучі золоті монети і сховав їх до шкіряної мошонки, що висіла у нього на груді на мотузочку через шию. Затим стогнучи встав і при помочі здоровенного Елькуни штильгукаючи почав ступати. Але чим дальше, тим ліпше ступав. І так, підпираючи один одного, серед живої розмови, переплітаної інколи стогнанням, брати поплелися вільним кроком до села.

---

[1] А чорт побрав би його батька! *(євр.).— Ред.*

IV

Але один тяжкий досвід ждав його, і то з такого боку, з якого він всього менше міг його надіятись. У Міхонського була жінка, молода, круглолиця, середнього росту, зграбної фігури женщина з легкими рум'янцями на щоках, з червоними, як калина, губами і пишними, розкішними чорними, мов смола, косами. Хто його знає, яка лиха доля спарувала нервного слабовитого і підтоптаного нещастями учителя з сею женщиною, горячокровною, молодою і бажаючою за яку-небудь ціну ужити життя і його розкошів, з сею грудою живого тіла, в котрім духові сили дрімали нетикані, а душі було якраз хіба тілько, щоб надати палкого блиску її чорним прекрасним очам. . . .

Пані Міхонська зразу немов і не запримічала Бориса. Але коли він дійшов до сьомого класу, зразу й запримітила його. В сьомім класі йому минуло дев'ятнадцять літ, і був він хлопець такий, що ніхто й не пізнав би в нім колишнього занедбаного та неохайного школярика, що босяком ходив по поруччю понад потоком. Високий та огрядний, повновидий і гарно прибраний, певний в рухах, спокійний в мові, він був справді кавалером, якому в Перемишлі й з дорослих паничів мало котрий міг стати під пару. А надто в його очах ясніла та грала розбуджена думка, світився розум, його мова була скромна, але далека від тої книжкової премудрості, сполученої з наївним незнанням життя, яка звичайно стрічається у гімназистів. Борис все і всюди говорив простодушно й щиро, немов закони тупоумного місточкового приличія зовсім не писані для нього. І з усього видно було, що ті закони не чужі йому, що він знає їх, що вміє бути делікатним і здержаним, де того треба, але погорджує тими незлічимими пустими церемоніями, котрими провінціальне «товариство» обпутує всі свої кроки, мов павутиною, і старається по змозі зробити собі товариське життя нудним та докучливим. Серед того заскорузлого в формалізмі а убогого духом товариства Борис повертався свобідно, не як вищий, але як чоловік з іншого світу, як якийсь гість з чужих сторін.

— Будь-що-будь, а все видно хлопа, — шептала про нього пані суддиха пані касієровій.

— О, певно! Хлопа цивілізуй і вчи, а все-таки кров хлопська своє слово скаже. Нема традиції! Нема живого зв'язку з минувшим, та й годі!

Але хто знає, чи не та іменно «недостача традиції», як казала пані касієрова, чи не та свіжість в цілій появі Бориса, та повнота сили і певності себе, що проявлялася в кождім його руху, — чи не те іменно найбільше звернуло на нього очі пані Міхонської. Довго Еона не зважувалась займати його, але вкінці при першій нагоді таки не встояла. Раз якось Борис, прийшовши до Міхонського, не застав його дома. Вже хотів вернутися, коли в дверях кабінету появилась пані.

— Що то, втікаєте? — сказала Еона, есміхаючись і блиснувши своїми перловими білими зубами.

— Жаль, що не застав пана професора, — сказав Борис.

— Ну що ж, ходіть до кабінету і заждіть на него, — він швидко повинен прийти.

Борисові справді треба було на щось Міхонського. Не підозріваючи нічого, він увійшов, поклав шапку і почав ждати.

— От, бачите, так і ліпше буде, — заговорила пані, — будемо обоє ждати. І я жду на него, а вдвійці не так вкучно буде. А я, пане Борисе, повинна подякувати вам.

— За що, пані?

— За те, що так пильно відвідуєте моєго мужа. Ви не знаєте, який він меланхолік робиться, коли не має з ким говорити о своїх учених річах. А відколи ви до него ходите, аж якось віджив. Знаєте, я часто таки завидую вам.

— Задля чого, пані?

— А задля того, що тілько в вашім товаристві муж мій чується свобідним і щасливим. Ви вповні відняли його у мене, завоювали його.

— Пані, — скрикнув з тривогою Борис, — невже ж се мало би бути правдою? Але в такім разі ви повинні гніватись на мене. О, простіть, я не знав сего. Віднині не прийду більше, не хочу робити вам кривди!

Пані Міхонська засміялась, і лице її облилось чарующим рум'янцем.

— Ха, ха, ха! Та й гарячі ж ви, пане Борисе! Та й прудкі ж ви! А я й не думала ніколи гніватися на вас. Противно, я вдячна вам! Мені кривда? І не думайте о тім. Хіба ж ви гадаєте, що я коли могла так, як ви, заняти його, запанувати над його серцем? Ні, пане Борисе, — ви відібрали мені те, чого я ніколи не посідала.

Борисові зробилося якось дуже прикро при сих несподіваних словах.

— Даруйте, ласкава пані, — сказав він, встаючи, — але я не маю права вглядати в те, що відноситься до особистих ваших відносин до пана професора. Позвольте мені віддалитися!

— Ні, не позволяю! — весело крикнула пані і вхопила його за руку. — Сідайте от тут коло мене! — І потягла Бориса силоміць до себе, посадила поруч з собою на м'якій софці. За дотиком її пухких рук до його руки у хлопця сильно забилось серце, зашуміло в голові, він не знав, не тямив, що з ним діється.

— Ах ви, дикий, дикий, — шептала йому між тим до уха пані Міхонська. — Ну, скажіть, будьте ласкаві, — зараз і втікати зібрався! «Не маю права слухати!» От який правник!

І при тих словах пані обвила своєю сніжно-білою рукою його шию і притягла його голову близько своєї, заглянула своїми палкими блискучими очима в його очі. Несамовитий жар тих очей хвилею поллявся немов аж в саме серце, в саму душу Бориса, покотився по жилах, потряс нерви гарячковою дрожжю. Його віддих ставався швидкий і тяжкий, немов яка змора давила його.

— Пані, змилуйтесь, пустіть мене! — прошептав він в одчаю, не маючи сили вирватись з її обнять.

— Коли-бо не пущу! Коли-бо не хочу, — шептала пані, сміючись. — Не пущу, — повторила страсним тоном. — Бо ти мій, мій, мій! Бо я тебе люблю! Чуєш Борисе, люблю!

— Пані, але ж ваш муж! Боже мій, що зо мною діється! — стогнав Борис.

— Ха, ха, ха! От дурний! От чого налякався! Схаменись, дурний хлопче! Не бійся! Адже я не з'їсти тебе хочу, хоч з'їла б, якби могла! Так люблю! А він боїться! Ну, диви, що тут страшного? Га? Га? Га?

І за кождим словом вона своїми калиновими, як жар палаючими, губами цілувала лиця, очі, губи Борисові. Хлопець до решти стратив пам'ять.

Розбитий, знівечений, до глибини душі пронятий встидом, після безсонної ночі явився на другий день (а була неділя) Борис у Міхонського. Той відразу побачив, що Борисові щось незвичайне дорогу перебігло.

— А що там таке? — спитав він коротко. Борис не смів і очей піднести, не смів глянути на свого друга і вчителя. Його голос змінився, тремтів, як надбитий баняк.

— Я прийшов подякувати пану професорові за ті незлічимі і неоціненні добродійства, котрими пан професор...

Він не міг договорити. Сльози залили решту його мови.

— Хлопче, що з тобою сталося? — скрикнув Міхонський. — Чого дякуєш? Чого плачеш? Говори за порядком!

— Я переношусь на іншу гімназію.

— Для чого?

— Бо ту не можу бути.

— Для чого?

— Бо не можу. Не можу пану професору й причини сказати, але запевняю, що причина важна.

— Чи ти сказився, чи з глузду з'їхав? — закричав Міхонський, тупаючи ногою. — В середині курсу переноситися до другої гімназії, і то без ніякої причини!

— Не без ніякої! Богом кленусь, що причина важна!

— Не кленись, дурню! — строго скрикнув професор. — Доказ подавай, а клятьба не доказ. Або причину скажи, або я так і останусь при тім, що ти здурів. Яка може бути причина?

— Ніколи! Нізащо не скажу! Пане професор! Батьку рідний! Не налягайте на мене! Я вам сього не можу сказати. Ані вам, ані нікому в світі. Скажіть тільки, що не будете вважати мене підлим, безчесним, невдячним, коли я покину вас, мушу вас покинути!

І він кинувся цілувати Міхонського по руках, обливаючи ті вихудлі напівпрозірчасті руки гарячими слізьми. Міхонський зблід і затремтів. Послідні Борисові слова відкрили йому всю правду. Він віддавна боявся тої правди, але знав, що вона неминуча. Тільки ж не з того боку він ждав її. Не диво затим, що серце його заболіло страшенно і довгу хвилю він стояв, мов громом пришиблений, блідий, холодний, з закушеними до крові зубами. Борис глянув на нього і собі ж одебелів. Він пізнав, що Міхонський всього догадався, і не міг ані слова більше сказати. Він добре відчував той біль, який мусив бушувати в груді його любимого вчителя і добродія, але не мав ніякісінького способу, щоб утишити, влагодити той біль. Він склонив лице, закрив його долонями і тихо ридав. Міхонський перший отямився і поклав руку на плече Борисові.

— Бідний хлопче, — сказав він, — не плач! Се ще не така страшна річ, щоб аж на другу гімназію переноситися!

Борис видивився на нього сльозавими очима.

— Виджу, що з тобою треба розумно говорити, — сказав Міхонський з болісним усміхом. — Ти думаєш, що я того не знав? Не догадувався? Правда, я не думав, що на тобі може окошитись се лихо, але хто зна, чи воно не ліпше, що на тебе трафило, як на кого іншого!

— Пане професор! — скрикнув Борис, зриваючись з місця.

— Не гнівайся, хлопче, не гнівайся за мої слова,— лагідно сказав Міхонський. — Ти ж бачиш, я чоловік слабосилий, ну, а у неї (що будемо таїтися, коли оба знаємо, о що йде діло) натура свого домагається. Хіба ж я сліпий, щоб сього не бачити? Вона ту не винна, а ти ще менше. Винна моя доля лиха та щербата, — ну, та се діло стороннє. Тілько того я не надіявся, щоб на тебе оно попало, — се мене заболіло. Ну, але тепер минулося, пройшло. І ще раз кажу: ліпше, що на тебе попало, ніж на якого-небудь...

Голос його урвався. Щось голосно захлипало в його груді, але він надлюдським усиллям переміг свій біль. Борис стояв з лицем, закритим долонями; крізь пальці капали сльози.

— Я розумію, зовсім розумію твою постанову — іти на другу гімназію. То певна річ, наша давня дружба пропала, минулася. Але я прошу тебе о одну річ. Борисе, друже, — бо ти все-таки одинокий тепер друг мій (при тих словах він поцілував його в чоло),— стримайся ще якийсь час, кілька день, пару неділь!

— Зачим?

— Щоб проводити мене до гробу, затулити мої очі.

— Пане професор! Батьку рідний! Що ви говорите? — скрикнув Борис і знов кинувся цілувати його по руках і обливати їх слізьми.

— Добрий мій, хлопче, знаю я, що говорю. Віддавна чую, що зближається мій клятий ворог, — а тепер він мені друг та спаситель. Нинішній день устелив йому стежку.

— Кому? — з переляком спитав Борис.

— Ну, вже швидко побачиш, кому, — сказав Міхонський, — нащо вперед загадувати. Ну що, сповниш мою просьбу?

— Пане професор, коли б ви знали, як мені важко після того, що сталось, переступати ваш поріг, глядіти на ваше

ласкаве лице! Боже мій, яким нужденним, підлим, невдячним чуюсь я против вас!

— Ну, ну, буде! Не наговорюй на себе! А що тобі нелегко, се я знаю. Кождому чесному і совісному чоловікові було б нелегко. Але зроби се для мене. Прошу тебе! Зробиш?

Борис вагувався. Сеї ночі, блукаючи глухими вулицями, він обдумав всю оту річ доволі докладно і рішився твердо покинути город. Правда, він не надіявся, щоб розмова з Міхонським вийшла така важка та болюща. Тож тепер не міг рішитися. Совість говорила йому, що треба тікати якнайшвидше далеко від сього дому, а тут його учитель, його добродій благає, щоб остався.

— Ненадовго, — говорив далі Міхонський, вгадуючи його вагання. — Я ж тобі кажу, що недовго заважати буду на землі. А тоді, як мене не стане, роби, що знаєш. Пристаєш?

— Пристаю!

— Спасибі тобі! — І Міхонський щиро стис його руку.— Іще одно, Борисе, — тепер даю тобі на неозначений час волю. Можеш зовсім не приходити до мене, аж поки я не пришлю за тобою.

— Дякую вам, пане професор, — сказав Борис і з важким серцем, з спущеною вниз головою, мов який злочинець, тривожно, спідлоба оглядаючись, вийшов з дому Міхонського. На його щастя, пані Міхонської не було дома — вийшла десь в гостину.

— Не помилився я на нім! — шептав по його виході Міхонський. — Боюсь тілько, щоб він не подумав, що я якраз з таким планом притяг його до себе. Се було б підло з моєї сторони! Але ні, він хлопець чесний і не подумає підлості на другого. Боже! Прискори моє увільнення! Адже ж ти дозволив мені дожити до тої крайності, поза котру... Все, все, що може чоловік витерпіти, я витерпів! А впрочім, хто його знає, може й не все ще!

І в важких думах він ляг на софу і заснув.

Недовга була та воля, котру Міхонський дав Борисові. Того самого дня вечором до його комнати постукала служниця Міхонського і сказала коротко:

— Пан професор просить.

Не кажучи й слова, Борис одягся і пішов сам, бо служниця, викликавши його, сама побігла щодуху кудись до міста. В важких прочуттях ішов Борис до знакомого до-

мика над Сяном. Вікна були ярко освічені, якісь тіні мигали на занавісках. Ввійшовши, дізнався, що пан професор при повороті пані професорової з гостини, власне в тій хвилі, коли вона, роздягшись з візитної сукні, входила до його кабінету з веселим, усміхнутим лицем, дістав вибух крові. Консиліум лікарський мало на що здався. Правда, кров спинили, але недужий лежав блідий-блідий, безсильний, як труп. Пані Міхонська зустріла Бориса в тих же дверях, що й учора. Її очі були заплакані, повіки почервоніли, але все-таки з-за сліз миготів той палящий жар, котрий учора висушив його пам'ять і глибоку рану випалив в його серці. Він похилив голову, щоб не глядіти їй в лице, проворкотів якесь слово і поспішив до хорого.

— А що, не казав я, що так буде? — ледве чутно, з усміхом прошептав Міхонський. — Недовго тебе затримаю.

Гірко ридаючи, припав Борис до його постелі. Міхонський пожив ще кілька день, видержав ще два вибухи крові, а після третього тихесенько згас, мов свічка. Борис не відступав від його постелі, зі слізьми проводив його до гробу. Разом з Борисом плакала й сумувала вся гімназія. В кілька день по похороні пані Міхонська забралася з Перемишля, так що Борисові таки й не довелось перенестись на другу гімназію.

В ту пору він познакомився й з паничами Трацькими, що ходили о два роки від нього нижче, а особливо з Тоньом. Правда, Едмунд перший запопадав його знакомства, а властиво шукав його протекції у Міхонського, бо був слабий в математиці. Для такої цілі він заскакував коло Бориса, запрошував його кілька разів до себе додому, хоч в душі погорджував ним, як хлопом. Борис дуже швидко порозумів правдиву вдачу Едмунда і махнув на нього рукою. Він був би після других чи третіх відвідин і перестав ходити до Трацьких, коли б не пізнав був Тоня, для котрого почув особливу симпатію. По якімсь часі вони заприязнились і не раз гарними літніми вечорами, проходжуючись по садку, вели широкі розмови о всім, що займало їх. Тоньо багато користав з обширної очитаності і ясних та трафних поглядів старшого товариша. Він повзяв до Бориса особливе довір'я за його щирість і одверту прямодушність. Йому одному він рішився показати свої поетичні проби; від нього вперве почув нові погляди на штуку і поетичну творчість, яких не давала йому гімназія, а котрі

виробились у Бориса з розмов з Міхонським. «Життя», «жива правда», «реалізм» — оце були ті нові оклики, що вперве ясно та виразно висказував Тоньові Борис. В тих розмовах і те ще було добре, що Тоньо не був виключно учеником, а Борис учителем. У Тоня було більш вироблене артистичне чуття, фантазія і той неясний ще, а все-таки сильний наклін до ідеалізму, котрий опісля виробився у нього в правдивий культ. А з другого боку Борис — була то натура наскрізь реальна, практична і не склонна до поезії. Фантазія, творення були у нього слабо розвинені, зате аналіз і розумування були його сильні сторони. Він любив свої думки виражати досадно коротко, майже догматично, через що визивав на опір, на спори і дискусію. Ставлячи ребром питання о реалізмі, відкидаючи всякий ідеалізм і естетику в ім'я пожиточності і правди, Борис мимоволі попхнув Тоня до основнішого думання над тим, що таке ідеалізм, а що реалізм в штуці, які їх задачі і їх обопільне значіння і яка властиво ціль штуки. Питання ті, раз зародившись в його голові, не переставали занімати його, але до ясної, заспокоюючої відповіді не довели його дискусії з Борисом. Борис тими питаннями не займався. Сам не артист, він і не приписував собі ніякого суду в ділах артистичних, але перший звернув Тоньову увагу на інший бік діла: на потреби і вимоги самого життя, на питання суспільні. І в тих питаннях Міхонський під сам кінець старався подати свому ученикові хоч перші елементи знання, а ясний розум Бориса, практичний і бажаючий пожиточної діяльності для тих, з-поміж котрих сам вийшов, хапав і всисав ті вказівки учителя, як прагнуща земля теплий весняний дощик. Немногі книжки, говорячі о житті, нуждах і потребах робучого люду за границею, які найшлись в бібліотеці Міхонського, прочитав Борис духом і широко обговорював їх зміст з Міхонським. Він рад би був поперед всього знати, як стоять ті діла в нашім краї, але від Міхонського не почув нічого, крім деяких відірваних фактів і загальних фраз о тім, що й у нас біда, але що питання робітницького в західноєвропейськім значінні у нас нема. Він почав допитуватись за книжками о наших краєвих відносинах, о найновішій історії нашого краю, але Міхонський, хоч і як напружував свою пам'ять, нічого такого не вмів йому показати. Що шкільна статистика і деякі случайні статті в тогочасних газетах далеко не вдоволяли його, про те ніщо і говорити. Але

будь-що-будь, в душу Борисову запала закваска — зацікавлення до питань суспільних. Він прочував своєю хлопською душею безмірну важність тих питань і старався й Тоньові уділити частину тої самої закваски.

На тім вони й розсталися. Борис, здавши матуру, поїхав до Відня на медицину; Трацьким приходилось ще два роки бути в гімназії. Розмови з Борисом лишили глибокі сліди в Тоньовій пам'яті і дали добрий матеріал його думам. Він почав шукати в поезії того, що так гаряче проповідував йому Борис — правди, життя, реалізму, але довго якось не міг найти того, чого шукав. Найновіша література, як звісно, виключена з плану наших гімназій, а давні, хоч і як майстерно оброблені взірці вроді Гетевої поеми «Hermann und Dorothea», не вдоволяли гарячого Тоньового чуття. В польській поезії він находив більше чуття, тепла, огню, але чуття те було надто вибуяле, екзальтоване, подекуди хоробливе; поезія та оп'янювала, але не підносила його, не живописувала йому природи і людей. Виємок становили хіба уривки з Міцкевичевого «Pana Tadeusza», але цілої поеми Тоньо аж до укінчення гімназії не міг якось дістати в руки. Поезії Ленау були перші, що підходили найближче до того ідеалу, який він виробив собі і до якого бажав змагати. Зачитуючись ними, він поза чаруючими картинами чудово оживленої природи забував про те, що на тім же не повинна ще кінчитись поезія. Не диво затим, що тепер, зустрінувшись так несподівано і в такій прикрій хвилі з Борисом, він подвійно обрадувався. Йому від першої хвилі почала всміхатися думка, що Борис останеться у них кілька днів і що він наговориться з ним доволі, дізнається від нього много-много нового і про університетське життя, до котрого й сам тепер готовився, і про нові, сучасні змагання в науці і літературі, котрі у Відні Борисові далеко легше й повніше можно було пізнати, ніж йому в Перемишлі.

— Ну, Епамінондо! — скрикував раз по разу Тоньо, коли вони з вузької стежки, по котрій треба було йти гуськом, вийшли на широку дорогу. — Ну, хто б його надіявся з тобою нині зустрінутися! А ще в таку пригоду! Але чуєш, друже, наперед тобі кажу, що не пущу від себе перед тижнем. Ані не думай! Мусиш розповідати, розповідати й розповідати!

— Ну, не хвались, що не пустиш, — відказав Борис. — Може, будуть старші від тебе, що проженуть.

— Ніколи! Тебе мали б прогнати? Та вони богу дякувати будуть, що ти прибув, зможеш подати нам добрі ради про університет. Адже знаєш, ми по матурі на університет поступаємо.

— Ну, гратулюю! Дай, боже, в добрий час!

І Борис обом браттям щиро стиснув долоні.

— Значить, ми відтепер товариші, студенти.

Отак балакаючи то се, то те, дійшли до дому. Там уже віддавна ждали паничів на обід. Вже здалека, зближаючись до панського двора, що стояв на горбочку, обведений невеличким садом, розкиненим по склоні горба і обведеним зелено викрашеними штахетами, наші пішоходи побачили коло садової хвіртки вижидаючі дві жіночі постаті під рожевими парасольками.

— Ох, а ми за нинішніми пригодами й тарапатами здорово таки запізнилися на обід, — скрикнув Тоньо.— Ади, Мундзю, он мама і Густя чекають на нас. Ой, буде ж нам, буде!

— Ну, не бійся, — сказав Едмунд, — мама зараз подобріє, скоро їй рибу покажеш, а Густя, — ну, тої ми, мабуть, і не дуже будемо боятись.

— Хто се Густя? — спитав рівнодушно Борис.

— Наша сестра, роком старша від Мундзя, — сказав Тоньо.

Підійшли до хвіртки.

— Ну, бійтеся бога, хлопці, де ви пропадаєте? Що з вами діється? Я вже хотіла слуг посилати за вами, думала, що ви потопилися де-небудь!

— Ні, мамочко, ми здорові! — сказав Едмунд. — Правда, в буваличах бували, але, богу дякувати, якось добре нам пішло.

— В яких буваличах? — запитала мати.

— Ну, про те ми мамці вільнішим часом розкажемо.

— А я от мамі двох гостей тащу, — сказав, сміючись, Тоньо. — Оден — наш давній товариш, а потроху й мій учитель, пан Борис Граб, слухач медицини в Відні.

Борис зняв капелюх і поклонився дамам.

— До услуг пані добродійки, — сказав він. — А се вже пан Антоній своєю поетичною фантазією видумав про моє учительство. Ніколи його учителем я не був і не зумів би бути.

— Епамінондо! — скрикнув Тоньо з комічним пафосом. — А ти відколи навчився компліменти підпускати?

Та й то ще хлопцям! А надто ще в присутності дам! У, се ти мені нове лице показуєш.

— Не компліменти, товаришу, а правду говорю. Твоя спеціальність інша, а моя інша. Я тебе в твоїй спеціальності навчати не можу і не берусь. От і все.

— Ну, ну, хитрий ти! — погрозив йому Тоньо. — А отсе, прошу мамці, ще один гість. Сей компліментів говорити не буде, навіть не поклониться, але надіюсь, що й його не проженете з хати.

І він взяв кленя за голову і скинув з нього повивачі з лопухового листя. Пані Трацька і панна Густя так і ахнули з диву на вид прекрасної, так рідкої величини риби.

— А се ви відки взяли? — запитала пані.

— З виру! — сказав Тоньо.

— Але яким способом?

— Отсей Немрод сполював! — сказав він, беручи Едмунда за плече. Той зарум'янівсь з радості. Мати, котру прихід Бориса, очевидно, не дуже врадував, а його обертання до Тоня як товариша таки й неприємно вразило, особливо коли почула його хлопську назву, при сій вісті трохи роз'яснилась. Едмунд був її улюблений син, а всяка його удача наповняла її великою радістю і гордощами.

— Ну, славно! Значить, ви заробили сьогодні на обід! Ходіть же! Прошу, пане... як маю честь звати? — звернулась вона до Граба.

— Борис Граб, — сказав той, червоніючи. Він чув, що те ніби забуття його назви — се шпигнення шпилькою, але йому було байдуже.

— Прошу за нами! Обід давно жде! — І пішла з дочкою передом, за нею Едмунд, похитуючись на ногах, немов лагодивсь пуститись в танець, а позад нього Борис з Тоньом. Ішли мовчки. Борис цікаво оглядав садок і фронт двора. Був се партеровий під гонтою будинок, чисто побілений, з ганком посередині і з чотирма парами вікон по обох боках. Ганок обвитий був диким хмелем, перед ним на широкій, піском усипаній доріжці в два ряди стояли чотири великі вазони з олеандрами. Перед вікнами були грядки і клумби з цвітами і крутими стежечками, а трохи понижче починався сад. Під одною розлогою та густою яблунею, що гіллям аж до землі прихилялась, була поставлена бесідка з зелено крашеної решітки, з лавками довкола і з столиком посередині; по решітці спинався густий, біло й синьо цвітучий повій. До західного фронтового

угла припирали штахети, котрими обведений був сад; дальше на захід виднілась висока і широка заїзна брама і обведені дощатим парканом шопи, стайні, стодоли, обороги і прочі господарські забудування.

На ганку сидів господар дому пан Станіслав Трацький з люлькою в зубах. Тоньо підвів до нього Бориса і представив його батькові.

— Чував я про вас, пане Граб, чував, — сказав Трацький. — Аякже! Всі вчителі в гімназії мов наняті величали вас, як найспосібнішого ученика. А особливо пан Міхонський, мій особистий друг і товариш недолі. О, то була чиста душа! Знаєте, ми разом на еміграції були, — натерпівся бідолаха, поки ту те нужденне місце дістав!

— Він був для мене правдивим батьком, — з чуттям сказав Борис. — Я й представити собі не можу, чим би я був без його помочі й щирої, правдиво батьківської опіки та науки.

— А знаєте, його вдова тут у нас в сусідстві, зараз в другім селі, у батька живе. Батько її — лісничий в добрах князя Шамбора. У нас часом буває, — дуже мила особа.

— Чи так! Оцього я не знав, — з якимось надзвичайним зрушенням сказав Борис.

— Ну, Епамінондо, — сказав Тоньо, що вже встиг вернутися з покою без шапки і без риби, — пора нам обідати. Знають татко, ми його Епамінондою в гімназії звали за те, що ніколи не бреше!

І після такої рекомендації взяв Бориса запідруку і повів його до їдальні. Пан Трацький був уже по обіді. Він рано їздив верхом в полонину до косарів, а приїхавши голоден, разом з найстаршим своїм сином Густавом пообідав, не дожидаючи молодших з купелі. По обіді Густав кудись вийшов, а батько засів в ганку з люлькою, коли й хлопці надійшли.

Пані Трацька засіла при столі на чільному місці; праворуч неї сіла Густя, ліворуч Едмунд, далі Тоньо. Борисові випало місце між Тоньом і панною. Борис ще при першій стрічі в саду був немов якимось раптовим проблиском світла поражений появою панни Густі, то й не диво, що тепер, сидячи поруч неї, чув, як мороз пробігав по його тілі, як кров то вся спиралась в його груді і спирала дух в горлі, то знов ливнем приливала до голови, тислась до очей і викликала перед ним німі якісь, вируючі рожеві круги, оптичну злуду, що моментально приймала очерти лиця

його сусідки. Йому здавалось, що ті рухливі появи перед його очима видні всім так виразно, як йому, що вони зраджують його тайну, що на нього ззираються всі з якимсь подивом, з тихим, таємничим шушуканням, і він нізащо не смів піднести очей і глянути хоч скоса на лице своєї сусідки. Тільки її біла сукенка виднілась йому, бо майже доторкалась його, і легесенький, ледве чутний, освіжаючий запах резедової помади ішов від її шовкового золотистого волосся, сплетеного в дві товсті коси, що спадали на її рамена.

— Пан в Кракові на медицину ходять? — спитала перша Густя Бориса милозвучним, хоч якось неприродно горлянним голосом. Борис затремтів, але добував всіх сил, щоб успокоїтись.

— Ні, пані, у Відні.

— А то для чого не в Кракові? Все ж таки краще було б в рідній стороні.

— Що ж, пані, любов до рідної сторони — гарна річ, ані слова. Але наука медицини вимагає чого іншого. Тут треба обширної клініки, музеїв, багатих всякими препаратами, великих фахових бібліотек і вчених, умілих професорів. А всього того в Кракові так як би й не було.

— Невже ж! Чи то може бути! — скрикнула з виразом розчарування Густя. — А я думала, що такий давній і славний університет, як наш Ягайлонський, нічим не повстидається перед жадним європейським.

— Така думка чинить честь вашому, пані, патріотизмові, але, як і многі другі на патріотизмі основані думки, есть тілько ілюзією. Можна жалувати, коли дійсність звичайно за першим приступом розбиває такі думки, але так воно мусить бути.

— А! А ви, певно, виходячи з того, що так мусить бути, і самі почуваєте певну радість, коли вам удасться у кого такі, по-вашому, ілюзійні думки розбити.

— Противно, пані. Не раз мені самому жаль їх. І сли коли-небудь, то певно в тій хвилі почуваю такий жаль, бо бачу, що ілюзія о вищості краківського університету була для пані надзвичайно дорогою.

— Не перечу сего, — сказала панна Густя, — бо кому ж, якому щирому полякові могла б не бути дорогою така славна спадщина з нашої славної минувшини, як Ягайлонський університет. Тож і самі признаєте, що бажання — бачити сей університет на висоті сучасної науки, бачити

його огнищем, громадячим круг себе всю польську молодіж, — таке бажання вповні оправдане і законне.

— Зовсім оправдане і законне, — живо потвердив Борис. — Я ж против бажання ані словечка не кажу, і хоч сам числю себе не до польської, а до руської молодіжі, то все-таки і з мого народного становища мушу мати співчуття для такого бажання. Але я говорив тілько про факт, а факту, ласкава пані, ніяким бажанням не заступиш.

Панна Густя під час сих слів Борисових поклала мимоволі ложку в таріль і перший раз звернула на свого сусіда своє лице, впила в нього свої очі, трошки надміру витрішчені виразом якоїсь невисказаної тривоги, непевності і зачудування. Борис тепер сидів спокійний; розмова освіжила його, вивела його на живу колію, — він спокійно глядів в Густине лице.

— Позвольте, я, може, не добре зрозуміла вас, — сказала вона. — Ви числите себе не до польської, а до руської молодіжі. Невже таки се не все одно? Чи одних і других не в'яжуть спільні традиції, спільні інтереси, спільна любов до спільної вітчини?

Слова ті висказала панна Густя з нетаєною досадою, з докором, і навіть слабенький рум'янець виступив на її бліде, аж прозірчасте лице.

— Ні, пані, Русь і Польша — се не все одно, — відказав Борис. — Польські традиції не ті самі, що й руські, руська вітчина не та, що польська. А щодо інтересів, гм, о тім треба б доклано говорити, одним словом сего збути не можна.

Густя поблідла. Вона виросла і виховалась на тій польській літературі «золотої доби», котра з екзальтованим чуттям патріотизму, з ідеями о цивілізаційній, братерській, освободжаючій місії Польщі серед усіх народів світу спокійно сполучувала незнання реальних потреб і змагань власного народу і нібито добровільне, а все-таки підчинення Русі і Литви, котрим велено було будь-щобудь уважатися невідривними частями тої фантастичної Польщі. В своїм домі вона також не чула нічого такого, що б перечило тим поглядам, а з тодішніх польських газет знала про руську справу хіба тільки, що якась горстка «nieporządnych i niepoczciwyh wichrzycieli i świętojurcow»[1]

[1] Непорядних і нечесних бунтарів і святоюрців *(польськ.)*.— *Ред.*

силується бунтувати народ проти поляків, щоб зовсім відірвати Русь від Польші і прилучити її до Москви. Вона глибоко і з цілим жаром своєї екзальтованої душі ненавиділа тих людей, погорджувала ними, вважала їх своїми особистими ворогами, котрим рада б була по силі змоги причинити всяку пакість.

— Так ви святоюрець? — спитала вона у Бориса.

— Ні, пані, не святоюрець, а так собі русин. Коли конче хочете ще й осібної назви, то звіть мене народовцем.

— Коли не святоюрець, так, значить, держите руку з поляками?

— З усіми чесними і добрими людьми я держу руку, котрі готові помагати або бодай не шкодити самостійному розвоєві мого народу.

— Самостійному розвоєві вашого народу? Якого народу? Чень же польського?

— Ні, пані, — терпливо пояснював Борис. — Я можу і мушу симпатизувати з поляками, котрі розвивають самостійно свій польський народ, але чень же маю право жадати від них, щоб вони не боронили мені працювати для свого, руського народу.

— Та хіба ж єсть який руський народ? Що се за народ? Світ знає тілько два народи: польський і московський. Хто не поляк, той мусить бути москалем.

Борис усміхнувся. Хоч і як не пожадана була для нього та теоретична розмова зараз при першім знакомстві з панночкою, хоч і як він мусив жаліти над її односторонніми поглядами, то все-таки той жар, з яким вона висказувала свої погляди, показував, що ся дівчина думала і вироблювала їх собі власною працею, що вона витворила собі ідеал і полюбила його. А що сей ідеал не згідний з дійсним життям, се, очевидно, не її вина, а вина школи, виховання, лектури. Зате живість і жар, з яким вона висказувала свої переконання, свідчили корисно о розвої її чуття і думок, і се Борисові дуже сподобалось.

— Ну, пані, — сказав він, — не знаю я, де ви вчились етнографії, але мушу сказати вам, що ошибаєтесь. Між поляками і москалями живе ще один, і не маленький, бо 18-ти-міліоновий народ. Се якраз ті русини, до котрих і я себе зачислюю.

Густя витріщила очі і хотіла ще щось сказати, але пані Трацька перебила.

— Але ж, Густочко, пан... перепрашаю, я все забуваю, як маю звати...

— Граб, Борис Граб, до услуг пані добродійки, — сказав Борис.

— Пан Граб подумає далі, що ти й зовсім етнографії не вчилася, коли нічого не знаєш про той народ, до котрого він себе зачисляє. Пан Граб — медик, студент університету, він сі річі мусить ліпше знати. А ти в спори вдалася! Я думаю — покиньте ви сю учену розмову!

Бориса немовби приском обсипав при тих словах. Він спалахнув полум'ям, але зараз же опанував себе.

— Шановна пані надто високо судять о моїм знанні, — сказав він. — Я не етнограф і о нічиїх етнографічних знаннях не берусь судити. Але відомість о існуванні руського народу вважав я так елементарною і загальнозвісною.

— А видиш, Густю, не знаєш елементарної річі, — з їдким дотинком сказала пані Трацька.

— А особливо, — незважаючи на її дотинок, тягнув дальше зовсім рівнодушно Борис, — коли о тім говорить особа інтелігентна, і надто ще на руській землі.

— Що? — скрикнули разом мати і дочка, хоч з неоднаковим чуттям, — так се, по-вашому, руська земля?

— Так, пані, — сказав Борис.

— То й ми, по-вашому, русини, а не поляки! — питала Густя, між тим коли мати аж уся почервоніла з досади.

— Про се я не берусь судити, — відповів Борис. — У інтелігентного чоловіка там вітчина, куди його тягне симпатія і де він прикладає свою роботу.

Сі слова, очевидно, поразили Густю. Вона замовкла, немов змішалась чимсь несподіваним, немов з тісної улички, в котрій душила її досада, нараз вийшла на широке поле з видом в далеку, але мглою застелену країну.

— То, значить, там вітчина, де платять, — злобно сказала пані Трацька.

— Але ж, мамочко, — вмішався Тоньо, — пан Борис зовсім того не сказав. Чи ж симпатію і любов можна купити грішми? А він прецінь сказав, що вітчина там, куди нас тягне симпатія. Адже сему мамця не заперечать.

— Заперечу! — сказала строго пані Трацька. — Вітчина дана нам від бога і за його волею ми повинні йти. А симпатія може бути фальшива і завести нас на бездоріжжя.

Борис бачив, що пані Трацька висказала се роздразненим голосом. Не хотячи побільшувати її роздразнення,

він не відповів їй нічого і замовк. Густя теж мовчала, занята своїми думками. Так пройшов обід. Повставали від стола, подякували господині; Борис, по приміру Густі і паничів, хотів поцілувати її руку, але вона приняла руку і відповіла тільки церемоніальним гордим поклоном. Дами пішли до свого покою, паничі на ганок, де батько з люлькою в зубах, сидячи опертий о поручччя ганку, дрімав. Щоб не будити його, Едмунд вернувся назад до покою, а Тоньо з Борисом на пальцях пройшли в сад.

— Славна у тебе сестра, — сказав Борис по хвилевій мовчанці, немов упорядкувавши у своїй голові всі вражіння, відібрані під час обіду.

— А знаєш, — відказав йому Тоньо, — я й не знав, що вона така патріотка. Ніколи якось з нею на сю тему ми не балакали.

— А о чім же ти з нею звичайно балакаєш?

— Та так, в ширші розмови ми рідко запускалися, хіба о літературі. Вона під небеса виносить Красінського, а я спорюсь з нею. А знаєш, який цікавий погляд вона висказала раз якось на «Пана Тадеуша»?

— Ну-ко, який?

— Що се — забавка, а не епопея народна. Бо в епопеї народу, угнетеного і борючогося за свою свободу, зовсім не повинні мати місця балакання про моркву, капусту, гусей, ведмедів, якихось возних, ключників з коноплями і таке інше. Міцкевич ту, — каже вона, — спроневірився своєму післанництву. Я тоді спорився з нею за реалізм в штуці і думав, що вона стоїть за романтизмом. Аж тепер бачу, що вона се з патріотичного погляду говорила.

— А що ж, — сказав з намислом Борис, — хоч і який се односторонній погляд, а все-таки цікавий, характерний. Ну скажи ти мені, а так про строї, балі, театр розпитує вона вас, як приїдете з города?

— Ніколи.

— А сама буває на забавах? Любить танці?

— Зовсім не танцює. А на забаву як коли й витягнуть її, то тілько там нудиться.

— Ну, а чим же дома займається?

— Читає, шиє, грає, — ну, часом коло господарства дещо, але пожитку з неї мало. Пішлють її коло женців постояти, вона візьме книжку, зачитається, а женці роблять собі, як їм хочеться. Мамця вже й сварили на неї за се, так не помогло. І посилати перестали, хіба що до кухні.

— Так в кухні, значиться, робить?

— Ну, нібито робить, — з усміхом сказав Тоньо. — Колись пішла, а за хвилю прибігає до мами і жалується, що кухарка не пускає єї запражку робити. Чому? Бо днем перед тим робила, робила, задумалась і спалила на нінащо. Мама засміялись та й післали її до фортеп'яну.

— А грає гарно?

— От почуєш, осудиш.

— Ну, брате, пусте ти кажеш. Хіба не знаєш, що я не музикальний! А ти так скажи: могла б на концертах виступати, на хліб собі заробити тою грою?

Тоньо видивився на нього і навіть рот розняв, немов Борис сказав щось так недовідомого та нечуваного, що й думкою на те впасти трудно.

— На хліб? Адже ж їй, богу дякувати, не треба аж так заробляти.

— А як же буде заробляти? — простодушно спитав Борис. Тоньо з диву не виходив.

— Заробляти? А хіба ж мусить заробляти?

— Значить, як же? Буде їсти незароблений хліб?

— Але ж у нас чень же на тілько стане...

— А як не стане?

— Е, Епамінондо! — засміявся Тоньо, з легкістю хлоп'ячої вдачі стрясаючи з себе важку змору, навіяну Борисовими словами, — вигадуєш, брате! Що нам лякати себе самих тим, чого нема, а що може бути? Бог зна що може бути, — але що з того? От ходи, я тобі дещо з своїх нових віршів покажу. Я дуже рад почути твій суд, який-то з мене ученик, чи скористав з твоїх добрих рад?

— Ну добре, ходім, — сказав Борис і знов попав в якусь задуму, ідучи попідруку з Тоньом до невеличкої, чисто вибіленої офіцини в кутку саду на схід від дому; в тій офіцині жили паничі літом, бо тут їм і холодніше і витідніше було.

А між тим в покою пані Трацької йшла інша розмова. Пані кинулась на фотель, а взявши з комоди вахляр, почала холодитися.

— У, та й змучив же мене той незносний хлоп! — сказала вона.— Але бо й ти, Густю,— додала, по хвилі звертаючись до доньки,— бачиш, що се грубіян, чоловік без виховання, і не перестанеш з ним розмовляти. Я аж сама не знала, що зо мною діється, слухаючи його бесіди.

— Мама надто остро судять,— сказала немов в задумі Густя.— Мені він не видався ані грубіяном, ані чоловіком без виховання.

— Ха, ха, ха! А се хіба добрий тон закидати дамі, що не знає етнографії, не розуміє того, що говорить?

— Але ж се правда, моя мамо. Я ж справді етнографії не знаю. А хіба ж він для доброго тону мав брехати?

— Моя мила, я сего не жадаю, хоть добрий тон часом і сего вимагає. Але повинен знати, як сказати, коли що сказати і коли змовчати.

— Але мама йому відрізали,— сказав, сміючись, Едмунд, що тільки що ввійшов до покою.— Замовк, немов води в рот набрав.

— І чого він до нас приплентався?

— Та так, вандрує по горах. Я здибав його, як босяком, несучи черевики на плечах, і з підкоченими повиш колін штанами переходив вбрід через Стрий. А Тоньо взяв та й запросив його до нас.

— Фі! Зовсім по-хлопськи. І швидко ж піде?

— Не знаю. Тоньо казав, що швидше, як за кілька день, його й не пустить.

— Коли він мамі такий нелюбий,— сказала якось терпко Густя,— то можна дати йому пізнати, щоби йшов собі геть.

— Ну, моя мила, сего не можна, не випадає,— сказала пані Трацька,— хоч я й дуже була б рада, якби нам якнайскорше позбутися сего непрошеного гостя.

— Тоньо буде певно читати йому свої вірші,— злобно замітив Едмунд, знаючи, що мати дуже не любить Тоня за його віршування.

— Вже мені ті його вірші кілком в горлі стоять! Зовсім хлопець одуріє, від усякої пожиточної роботи відіб'ється, на дурниці весь час потратить,— дразнено сказала пані Трацька.

— Але ж, мамочко, може той пан Граб Тоньові і Мундзьові дати деякі ради і інформації про університетське життя.— сказала Густя.

— Мені не треба його рад,— сказав Едмунд, гордо відкидаючи назад голову.— Дам собі раду й без него.

— А все-таки, мамцю, я думаю, що коли не оба, то бодай Тоньо може скористати з його рад. Який там і є його тон, але, впрочім, він мені здається чоловіком серйозним і розумним.

— Що се з тобою, Густю,— сказала до неї мати,— чи не впав тобі сей мужик в око, що ти так його борониш! То, певно, за ті імпертиненції, котрих він тобі наговорив!

— Мамочко,— сказала, спалахнувши, Густя,— я не бороню його, але говорю, що думаю. А імпертиненцій від нього я ніяких не чула,— противно, чула дещо такого, над чим і мені, і всім нам варто би добре подумати.

З тими словами вона вийшла з покою.

Мати зачудованими очима погляділа вслід за нею, здвигнула плечима і, звільна махаючи вахлярем, обернулась до Мундзя, що розперся в фотелю під вікном і пальцями тарабанив марша по столику. Її очі з любвою спочили на гарному, трохи обпаленому сонцем лиці, на зграбному стані і на білих руках сина.

— Ну, Мундзю,— сказала вона м'яким ніжним голосом,— розкажи ж мені тепер, де ви до обіду бували, куди пропадали?

Едмунд засміявся.

— Е, мамо, то би багато розказувати, а мало слухати. Я був нині таким героєм, який ще й відроду не був.

— Героєм? Яким героєм?

— Кулика хотів убити і не вбив, і се ще найліпше сталось. Кленя вбив, але мало й сам смерті не пожив. А вкінці жида не хотів убити, та мало справді не вбив.

— Що, що, що ти говориш? — скрикнула мати, блідіючи і зриваючись з місця.

— Що мама чують,— сказав Едмунд нібито рівнодушно, стараючись не показати по собі, що йому приємне те враження, яке зробили на матір його слова. І, звільна цідячи слово по слові, немов говорячи о якійсь посторонній речі, він почав розказувати про свою пригоду з кленем, а коли дійшов до того, як, почувши корч в нозі, випустив рибу, а сам безвладно пішов на дно, глянув на матір. Вона стояла бліда-бліда, мов одеревіла, і тільки легко хиталася на ногах, мов готовилась от-от упасти на землю.

— Але ж, мамцю,— скрикнув Едмунд, схапуючись з місця і кидаючись до неї,— прецінь же бачите, що мені нічого не сталося!

— Дитя моє! Дитя моє! — захлипала пані Трацька, обнімаючи сина і покриваючи лице його слізьми та гарячими поцілуями.— І я могла утратити тебе! Ох, се був би, певно, й послідній день мого життя!

— Успокійтеся, мамцю! — благав Едмунд, але пані Трацька довго не могла успокоїтись. Її жива фантазія на тисячу ладів відтворювала їй страшну сцену, небезпеченство її улюбленого сина. За тою одною сценою вона й забула розпитати, хто і як вирятував його. Рятунок той не мав ніякої ціни в її очах, бо Едмунд був здоров, не втопився,— але через сам факт страшного небезпеченства, в якім він находився, Едмунд стався в її очах ще кращим, дорожчим, милішим, і вона раз по разу притискала його до грудей, цілувала його очі, лице, чоло, обсипала його найсолодшими пестощами і мало що не обвиняла себе самої, що в тій хвилі, коли її одиноке щастя, її Мундзик мало що не втопився, вона не прочула серцем його небезпеченства, не провиділа його віщим духом материнської любові, але могла спокійно заніматися приготуваннями до обіду.

— Що тобі, Густю? — сказав, прокинувшись зо сну Трацький, коли Густя, ще крихітку рум'яна, скорим кроком вийшла на ганок.— Чи не сварилася з Мундзиком?

— Ні, татку, я так, по обіді попрятувала,— сказала Густя,— та хочу в садок вийти, прохолодитися.

— А то добре,— сказав пан Трацький встаючи,— і мені також треба пройтися. Ходімо разом. А що ж той наш гість, де він?

— Не знаю, десь з Тоньом пішов. А знають татко,— він каже, що він русин!

— Русин? Ну, і що ж ту дивного?

— І каже, що не почуває себе поляком.

— Як то?

— А так, каже, я ані не москаль, ані поляк, а русин. Русини, каже, то самостійний народ, що числить 18 міліонів душ.

— Ну, що ж,— сказав спокійно Трацький,— нехай йому буде й так. Хіба тобі се дивно?

— Авжеж дивно! Він каже, що з поляками держить лиш о тілько, о кілько вони йому не перепиняють бути русином і працювати для окремого розвою русинів.

— А з москалями не держить?

— Ні. Казав, що до святоюрців не признається.

— Ну, то се нічого, доню. Коли не держить з москалями, то буде з нами. Се, доню, є така фантастична купка людей, хлопомани зовуться,— я тобі згадував колись про них. Вони бажають сотворити собі окремий хлопський

народ. Ну, але се пуста забавка. Треба їм оставити їх мрію; побавляться нею, як діти, та й покинуть. Самим надоїсть. А тоді, котрі чесні, то певно, до нас прийдуть.

Се легке і просте пояснення справи на хвилю немов успокоїло Густю, але лиш на хвилю. Коли трохи глибше вдумалась в нього, воно видалось їй надто вже простим.

— Ні, таточку, мені здається, що не така легка буде з ними справа,— сказала вона.— Сей Граб видається мені серйозним і розумним чоловіком, несклонним до забави і до мрій.

— Нічого, нічого,— сказав, сміючись, пан Трацький.— І найрозумніші люди мають кождий свою мрію, котру пестять, котрою любуються, за котру в данім разі готові й душу зложити!

Сі слова однако ж, замість успокоїти Густю, немов перелякали її. Вона зблідла і звернула на батька свої прекрасні сапфірові і глибокі, як море, очі.

— Але ж, таточку,— скрикнула вона,— в такім разі хто нам поручить, що й наш патріотичний ідеал, за котрий ви боролися і голови клали, для котрого і ми бажаємо жити і вмирати, що та наша Польща від моря до моря не покажеться такою мрією, витвором розогненої фантазії?

— Але ж, Густочко, що ти говориш! Се зовсім інша річ. Польща має свою історію, тисячолітню славну минувшину. Се вже не фантазія. А у тих хлопоманів нема нічого такого.

Сей доказ наразі загородив дальші Густині думки. Вона знала і любила польську історію, знала її головно по патріотичних книжечках вроді Семенського «Wieczory pod lipą» [1], Хоцішевського оповідань з історії польської та Нємцевича «Spiewy historyczne» [2], але читала також дещо з Лелевеля, Нарушевича і Шайнохи. Звісно, розум її не був ще настільки критичний, щоб логічно пов'язати ті докази і добачити їх нескладицю. Нема історії, значить, і будущини бути не може,— ся думка здавалась їй так простою і розумною, що й сумніву о її правдивості бути не могло.

В тій хвилі з подвір'я, від сторони, де стояли стоги свіжо звезеного сіна, дався чути якийсь гамір, далі крик болю, крик погрози, ще крик болю, і ще, і ще. Крик той,

[1] «Вечори під липою» *(польськ)*.— *Ред.*
[2] «Історичні пісні» *(польськ.)*.— *Ред.*

не втихаючи, зближався чимраз більше. Брязнула клямка хвіртки, ведучої до саду, і в хвіртці показалася стать нужденного, вікового вже бойка, без шапки на голові, з розпатланим волоссям, оброслим лицем, що мало на собі аж надто видні сліди голоду та п'янства, в брудній сорочці і ще в брудніших міхових штанах, підкочених повиш колін. На плечах двигав він велику в'язку сіна. За ним крок в крок ішов з райтпайчем в руці високий статний панич, з чорними бакенбардами і виголеним підборіддям, в літній блузі, переперезаній чорним ремінним поясом з блискучою сталевою пряжкою в виді двох медведів, чіпляючих один одного передніми лапами в страшні обійми, і в т[ак] зв[аних] польських чоботах з високими гарно поморщеними халявами на ногах. Панич сей — то був найстарший син Трацьких, укінчений правник і трохи вже чи не доктор прав (мав ще одно ригорозум робити), Густав Трацький.

— Іди! Іди! — кричав він раз в раз до мужика і ненастанно сік його ззаду райтпайчем то по плечах, то по раменах, то по худих обнажених литках. Від ударів райтпайча на литках декуди порепалась шкіра і текла кров тонкими червоними смужками по брудній тілі, а декуди повиступали грубі, сині, басамани.

— Се що такого, Густав? — спитав здалека пан Трацький.

— А веду вам ту вашого найліпшого сусіда,— відказав Густав.— От вам, полюбуйтесь! Сам я зловив його, як наше сіно крав. А ви довіряєте їм! Іди далі, перед пана! — сказав Густав до мужика, і знов засвистів райтпайч і застогнав з болю мужик, то підскакуючи, то похиляючись під немилосердними ударами.

— Але ж, Густав,— скрикнула Густя болющим голосом,— бійся бога, що ти робиш? У тебе бога нема в серці! За що катуєш чоловіка?

— Ет, мовчи ліпше, ти, романтичко! — скрикнув гнівно Густав.— Не твоє діло! А не можеш дивитися, то геть іди!

Пан Трацький між тим приступив ближче до мужика.

— То ти, Юрку? — сказав він з докором.— Ти, котрого я вважав таким чесним і порядним чоловіком? От який ти чесний!

— Аякже! Чесний! Ви тілько так до нього говоріть, ласкавенько, ще й посадіть коло себе, то вже він зуміє

вам баки забити! Ех, тату, тату! Жалуєтесь на свою мізерію, а, бігме, самі всьому винні! Куди вам господарювати з вашими романтичними поглядами! «Люд, люд!», «Свята серм'яга!» А що та серм'яга що побачить, те і вкраде, те вам байдуже. Не так би вам з ними балакати, а от як!

І він знов щосили ударив мужика райтпайчем по литках, аж кров виступила і закрасила плетений білим ременем райтпайч. Мужик аж присів і простогнав з болю, не пускаючи в'язки з плечей.

— Ну, сусідо, довго так будеш стояти? — крикнув до нього Густав.— Зараз упадь пану до ніг і перепроси!

Мужик таки з в'язкою кинувся на землю перед Трацьким, схитнувся якось і впав лицем на доріжку, висипану дрібним піском.

— Ах,— скрикнула Густя,— він умлів! — І заломила руки.

— Не бійся, не бій, ти, м'якушко,— відказав Густав,— нічого такому злодієві не станеться! Я його зараз витверезу. Ну, що, не встанеш ти! — крикнув він до мужика, копнувши його чоботом під бік.— Перед ким ту будеш комедію грати? Не бійся, ми ту розуміємось на фарбованих лисах!

Мужик, стогнучи, встав.

— Бери сіно, занеси назад на місце і рушай собі до чорта! — командував Густав.— На нині буде з тебе і сеї пам'ятки. А на другий раз пам'ятай,— як зловлю, то не минеш криміналу!

Мужик взяв сіно і, стогнучи, пішов, а за ним, спльовуючи та воркотячи, пішов назирцем Густав. Густя стояла, як сама не своя. Ся огидна сцена, хоч не перша в тім роді, розворушила до дна її серце. Вона тремтіла, їй здавалось, що чує острий біль на власнім тілі там, де текла кров і виднілись синяки у мужика.

— Чи се ваш брат? — почувся в тій хвилі за її плечима тихий, придушений голос. Озирнулась, за нею стояв Борис, блідий, з зацілленими зубами і тремтячими руками.

— Брат,— ледве чутно прошептала вона.

— А також польський патріот? — мов ножем, різанув Борис.

Густя стрепенулася, мов від дотику розпаленого заліза. Немов тупим ножем пхнуто їй в болючу рану. Вона тільки зирнула на Бориса з невисказаним докором і жа-

лем,— сказати не могла нічого. О, як вона в тій хвилі ненавиділа його! Як радо була б стерла його з лиця землі, щоб він не дивився на її встид, не був свідком нелюдського поступку її брата! Як радо була б якнайтяжче, якнайбрутальніше образила його найсвятіші чуття, коли б тільки могла, коли б не чула себе придавленсю, розбитою його безпощадним докором! Дух їй сперло в груді, дрібні кулачки стислись конвульсійно, губи поблідли, немов послідня краплиночка крові з них уступила. А Борис стояв перед нею блідий, недвижний, мов суддя, і ждав відповіді.

— Ні,— сказала вона вкінці з надлюдським напруженням усіх сил,— не патріот! Польські патріоти так не роблять!

Відвернулась і швидко пішла за батьком, що звільна, з звішеною головою, мов у тяжкій задумі, і собі ж подибав з саду на подвір'я.

V

«Шляхцянка»,— думалось зразу Борисові на вид сеї мізернепької воздушної панночки, що, очевидно, виросла без діла і навіть неспосібна була до якої-небудь, хоч трохи тяжчої роботи. Його лікарські погляди на женщину як на господиню, на матір будущих поколінь збентежились, коли прирівняти її до сеї лялечки, мов виточеної з полупрозірчастої порцеляни. Але зараз же перша його розмова з Густею показала йому, що в тій лялечці є жива, чутка душа, що в тій прекрасній головці тліє думка, працює дух, вироблюються переконання. З оповідань Тоня він дізнавався чимраз нових фактів, котрі вказували в Густі й добрий розум, і щире серце. Особливо ж глибоко вразив його вираз Густиного лиця в ту хвилю, коли він, до крайності розізлений нелюдським поступком її брата, вколов її тим поступком. Той живий рум'янець її лиця, на котрім відразу спалахнули і обурення на брата, і біль над мужиком, і жаль до Бориса, ті очі, повні сліз, ті дрожачі губи — все те незгладимо вбилося в його пам'ять. Густя, мабуть, і не підозрівала, що в тій самій хвилі, коли вона почула прилив якоїсь злої ненависті до Бориса, вона навіки заполонила його серце, кинула в нього болем викресану іскру любові.

— Ви, пані, не гніваєтеся на мене? — сказав він до

неї другого дня, коли ранком після кави нечайно якось зустрілися самі двоє на ганку.

— Я на вас? — спитала Густя спокійно. — А то за що?

— За вчорашнє прикре слово.

Густя поглянула на нього своїми синіми очима, а відтак сказала:

— Признаюсь вам, зразу троха гнівалася. Навіть не те, навіть думала, що ненавиджу вас.

— Он як! — скрикнув Борис.— А за що, коли вільно спитати?

— За те, що ви зовсім несправедливо образили мене. Хіба ж я можу відповідати за поступки мого брата? Хіба мій патріотизм ту що-небудь винен? Як побачите мене, що я б'ю хлопа, або тілько почуєте, що била кого, сварила на кого, або що, то тоді прийдіть до мене і цвікніть мені в очі: чи так патріоти роблять? Але поки того не бачили й не чули, то не маєте права...

Голос її затремтів і урвався, з очей покотились рясні сльози, і вона, закривши лице руками, втекла з ганку до свого покою. Борис стояв мов ошоломлений, перший раз глибоко привстиданий оцею куколкою, оцею шляхцянкою. В задумі пішов він по саду і надумав доконче перепросити її. Тільки боявся, що вона після того не покажеться йому на очі, буде уникати зустрінутись з ним де-небудь в чотири очі. Але знов помилився. До обіду Густя вийшла і привіталася з Борисом, мов нічого й не бувало, а по обіді молодіж вийшла в садок на прохід. Борис з Густею йшли в парі поперед усіх.

— Пані,— сказав Борис,— я мушу з цілого серця перепросити вас за те, що образив так тяжко і несправедливо. Ви мали повне право ненавидіти мене.

Густя всміхнулась.

— Ні, пане Борисе, не мала права іменно через те, що ваше чуття покревності з тим людом і любві до нього було дужче ображене поступком мого брата. Я знаю, як мене болить, коли хто вразить моє чуття патріотичне. А хлоп для чоловіка з хлопського роду, мабуть, також свого роду патріотизм. Ну, а по чім ви могли знати, що я, дивлячись на поступок брата, не признаю його добрим і справедливим?

— Я повинен був се знати! — скрикнув Борис.— Я ж видів, як уся ваша стать дрожала, і я ніколи не прощу

собі того, що посмів вдодатку і від себе шпигнути вас. Я був такий роздразнений, що мусив на когось вилити свою жовч. Але для чого ж на вас? Чому не на того, котрий був причиною моєї злості? Е, я не посмів, трусом показався! Не посмів виступити против мужчини, оборонити чоловіка, а зігнав свою злість на слабій і нічого не повинній женщині. От як мені се діло тепер показується. Ви, пані, мали повне право не то зненавидіти мене, але погорджувати мною!

— Ну, бог з вами, пане,— скрикнула Густя, якось немов зжахнувшись,— що се ви вигадуєте! І не думала ніколи нічого подібного!

— Знаю, що ви не подумали, бо знаю ваш характер,— гаряче сказав Борис.— Але так само знаю, що з вашого стану між стома панночками, певно, дев'ятдесят і дев'ять так іменно глянули б на се діло.

— Ви дуже строго судите наш стан,— сказала Густя,— а те, що ви мене робите виїмком з-поміж цілої маси, не знаю, чи вважати компліментом, чи образою.

— Ані одним, ані другим,— скрикнув Борис.— Щонайбільше, може бути з мого боку помилкою. Але сего не надіюсь. Досить уважніше приглянутися вам, пані, а надто ще в таких моментах, як я вас бачив, щоб дійти до переконання, що маєш перед собою істоту, духом і серцем вищу понад те окруження, серед якого вона знаходиться.

При тих словах Борис спалахнув живим рум'янцем; йому зробилось якось маркітно, немов ото мимо його волі і відома з уст його вирвалося щось таке, що повинно було спочивати закрите на самім дні серця. Густя також похилила головку і запаленілась, але лице її покрилось виразом якогось жалю. По хвилевій мовчанці вона підвела на Бориса свої очі і сказала спокійно:

— А прецінь ви вчора закинули мені невідомість самих елементарних речей з етнографії. Де ж ту моя духова вищість? Ви помиляєтесь, пане,— я така, як і другі.

— Про се позвольте, пані, мати мені свій власний суд,— відказав Борис.— А відомості етнографічні чи які другі — се діло таке, що за день набути можна. Не про те я говорю, а про загальний стан вашого духового розвою, про вашу інтелігенцію і ваш характер, про те, що ви вмієте, хоч, може, і не без труду не раз, піднестись понад звичайні кастові пересуди, не ставите своїй думці тісних і незрушимих границь вроді тої, що вітчина дана

нам від бога, значить, розбирати само поняття її — просто гріх. Я бачу в вас — принаймні здається мені, що бачу — змагання до поступу, до розвивання своїх думок, прояснювання понять і симпатій, і вже се робить вас виїмком серед тої заскорузлої і сплячої на своїх традиціях верстви, до котрої належите.

Борис говорив оці слова живо, тепло, але вже спокійно і рівно; він бажав, мабуть, затерти ними враження перших слів і в широкім коментарії розумованім втопити іскру того живого, сердечного чуття, котра проблиснула була в попередніх коротких словах. Але се йому не вдалося. Густя була женщина з чуттям, надто тонко розвиненим, щоб не помітити і у других, де проявляється щире чуття, а де воно притьмом маскується.

Проходив день за днем, і з Борисом робилося щось таке, як з чоловіком, котрий мало-помалу сліпне; кругозір його стіснюється, стіснюється,— дальші, посторонні предмети гаснуть і щезають перед його очима, остається ще тільки невеличкий світлий кружок, в котрім зосереджується для нього весь світ з його красою і пишнотою, з його безконечним багатством красок і форм, і тоне він в тім кружечку цілим поривом своєї душі, чіпляється за нього всіми нервами, впивається скупими останками колишнього багатства і находить в тих останках більше розкоші, більше радості і покріплення, ніж находив колись в цілім безмірі окружаючого світу. Таким ясним кружечком серед погасаючого світу сталась для Бориса Густя. З цілим жаром здорової, непочатої натури віддався він новим для нього, щем'ячим і несказанно розкішним враженням. І сам того не знав, не почував, як в його очах все стратило інтерес і притягаючу силу, що не було нею, не належало до неї, не дотикало її. І сам він не тямив, що з ним діялось,— бачилось, і не думав ні об чім, бо й несила була думати: все нутро його повне було відбираних вражінь, повне було її. Кожде її слово, її рух, її хід, стрій, усміх — все те живо вбивалося в Борисів мозок, жило в нім, розросталось і розмножувалось, і поза тими живими та всевладними виображеннями не могла зо дна душі піднятись ніяка думка, ніяка рефлексія. Він ходив, мов в тумані, машинально розмовляв з Тоньом, мовчки вислухував шпигання пані Трацької, котра не старалась і скривати своєї до нього антипатії,— але що се йому значило? Обіч Трацької сиділа звичайно Густя, і кождий її добрий та тихий

погляд, кожде слово переважували для Бориса антипатію й ненависть цілого світу. Тільки в розмові з нею оживлявся, веселів, а очі його блискали дивним огнем. Але Густя чим далі, тим більше ставала здержаною, тим рідше якось з ним зустрічалася, швидко уривала розпочаті розмови, скоро вони заходили на такі речі, котрі виходили поза звичайну гутірку і могли збудити яку-небудь живішу емоцію. І при обіді вона вже не сиділа коло Бориса; між нею а Борисом обібрав собі місце Густав, котрий все сидів повернений до нього плечима.

VI

Але помимо всеї геніальності Густавової адміністрації діла батьківського маєтку показались дуже сумні та невтішні. Довги позатягано значні, проценти від них наросли ще значніші, на робітника годі було спуститися, то й доходи з господарства ледве покривали потреби; о заощадженні з них на сплату довгів і процентів годі було й думати, навіть коли б якнайбільше, до всяких можливих границь, ограничити власні потреби. Та й ограничити їх не легко було. Правда, великі видатки, які досі йшли на самого Густава, повинні були першого року зменшитися на скромну суму 500 гульденів,— Густав брався вижити у Львові за 1000 гульденів, надіючись притім з свого уряду ще деяких обривків. Але зате мусили побільшитись видатки на Мундзя і Тоня, котрі поступали на університет. Правда, Густав, по часі мудрий, радив давати братам якнайменше, забуваючи, кілько сам брав,— але тут спіткав рішучий опір з боку матері, котра й думки тої не допускала, щоб її Мундзикові могло чого-небудь хибувати. Звісно, найбільше при тих переговорах перепадало на горіхи старому Трацькому, в два огні поставленому між двома такими енергічними натурами, як син і жінка.

— О, так,— докоряла мужеві пані Трацька,— вже то таке моє ціле життя з тобою! Живеш в отих проклятих горах, як в ямі, ні вийти, ні виїхати! Про товариство хіба по наслуху чуємо! (А брехала, бо всякі м'ясниці таскала мужа й до Перемишля, і до Львова на забави, і дома гості бували). Коли що до чого: не час, душко, робота! То в полі робота, то на тоці робота! А який хосен з тої роботи? От тепер бачимо. Робить, а ні за ним, ні перед ним. Дивиться, а не бачить. В живі очі окрадають, рабують, рвуть, а він нічого собі! А тепер, коли треба дітям порядне удержання

дати, щоб перед людьми могли показатися, на жебраків не походили — то й нема! Ощадність! Ні, мій милий, є такі видатки в котрих ощадність буває гріхом!

— Але ж, Мілочко,— всякий видаток є гріхом, без котрого можна обійтися, а котрий веде до руїни!

— Можна обійтися! То без видатку на виховання дітей, по-твому, можна обійтися! Гарний батько, гарний обиватель, нічого сказати!

— Не на виховання! Чи я ж то на виховання жалую? Послідне продам, а на їх виховання дам. Але не жадай більше, ніж треба. Молоді хлопці повинні привикати до умірковаого, скромного життя. Ні з-за чого їм грати роль великих панів, коли нам руїна грозить.

— О, так! А ми й самі анонсуймо ту руїну, удержуючи наших дітей на жебрацькім хлібу! Ні, сього не буде! Не буде, поки я жива,— скрикнула пані і, кинувши поглядом глибокої погорди на мужа, вийшла з покою.

Але коли напади матері були більше виплівом роздразнення та пристрасної любові до Едмунда та ограничувались на голословних докорах в супроводі погордливих поглядів та охань, то Густав повів діло далеко основніше і глибше. Поперед всього викопав з гробу минувшину.

— Кажу татові, що так дальше йти не може,— говорив він твердо і спокійно.— Нам грозить цілковита руїна, і то в недовгім часі.

— Що ж я тому винен? — болісно скрикував пан Трацький, немов неделікатна рука грубо доторкнулась до його болючої рани.

— А хто ж винен, як не тато? — підхапував син.— Тато винні, і ніхто більше. Адже ми мали п'ять прекрасних сіл в Конгресівці! Де вони? Коли б вони у нас нині, то нам би не треба корчитись і журитися!

Пан Трацький зачудуваними і переляканими очима глянув на сина.

— Схаменись, Густаве, що ти говориш! Хіба ж ти не знаєш, для якої справи я приніс сю жертву?

— О, знаю, аж надто добре знаю, — докірливо відказав Густав. — Для такої справи, котра не стоїла й такої жертви!

— Сину, се ж була справа нашої вітчини!

— Звиніть, татку, що вам заперечу! Се була справа фантастичних мрій кількох шалених голів. А ви, наївні романтики, дали зловитись на ті мрії, блискучі та злудні, як

фата моргана! Справа вітчини! Невже татко не застановилися над тим, що яка ж то вітчина може бути побудована на руїні своїх власних синів?

— Ей, сину, — твій реалізм трохи задалеко заходить! Щоб він раптом не перейшов у брудний матеріалізм. Жадна свята і велика справа не обійдеться без жертв! Покоління, котре не вміє сього зрозуміти і не принесе такої жертви, заслугує на прокляття потомності.

— Прошу татка, тілько без пафосу! — холодно замітив Густав. — Говорім з собою, як люди розумні. Татко кажуть: свята і велика справа. Я против того ані слова. Добре, для святої і великої справи всі віддаваймо і маєток, і кров, і життя. Я перший готов. Але справа того повстання!.. Прошу татка сказати мені по щирості, чи татко й досі уважають її великою і святою?

Пан Трацький трохи змішався на те категоричне питання.

— Ну, сину мій, — звісно, в кождій справі треба розрізнити основну ідею і виконання тої ідеї. Може бути й найкраща, найсвятіша ідея погано виконана.

— Ага! — злобно скрикнув Густав.— Признають татко! Погано виконана! Ту тілько заходить таке лихо, що не знати, для кого властиво пішли понесені жертви: чи для святої, чистої ідеї, чи для поганого виконання! Мені здається, що татко давно вже повинні були уяснити собі се питання. Впрочім, не знаю, може й досі таткові се неясне, так я поможу вашій пам'яті. Нізачим шило в мішку крити, — все одно вилізе. Скажу прямо: купка голодранців, вагабундів та пройдисвітів ошукала вас. Чули тато про ті мшиці, такі хробачки з солодким соком? Отож мурашка де здибле таку мшицю, то зараз починає її своїми вусиками лоскотати по животі, поки мшиця не випустить з себе краплину соку; мурашка тут же й висисає його. От так і вас полоскотали ті голодні та голі емігранти в дуже лоскотливе місце, у ваш хоробливий патріотизм, а ви давай витискати з себе послідні соки! Вітчина, мовляв, жертви вимагає! А ті голодранці кинулись і пожерли, а вітчині й понюхати не дали! От вам і вся немудра історія!

— Але ж, сину, чень же не заперечиш, що не самі ж голодранці робили се діло!

— О, певно, що ні! Голодранців була тілько горстка. Горстка та була б в іншім краю і в іншій суспільності зовсім не шкідливим сміттям, брудною піною. А у нас

сталась на хвилю пануючою! Для чого? Бо найшла для свого панування тисячі дурнів, божевільних, що [за] власними мріями світу не бачили, що відмалку кормилися не здоровою стравою, а гашишем і опієм, що у нас зветься емігрантською літературою!

— А все-таки ті божевільні та п'яні зробили дещо такого, чим і нинішнє здорове покоління могло б похвалитися! — роздразнено сказав батько.

— Ну, що такого? Я якось не чував, — відказав син.

— Ну, хоча б увільнення селян. Адже се в великій мірі наше діло!

— О, славне та величне се діло, нічого сказати,— з іронією сказав Август. — Ні, іменно сего діла тямуща потомність не зможе вам простити! Іменно на тім пункті ліпше б було вам сидіти дома та не рипатись. Ну, скажіть на божу милість, що се ви такого доброго зробили? Розв'язали руки темним рабам, зреклись самі усякої опіки над ними; а віддали їх з руками й ногами на волю і ласку уряду, чиновників, посіпак! О, коли се патріотичне діло, то звиніть, що я таким патріотом бути не хочу. Адже тут, перед своїми очима, маєте он які гарні примірчики, як то гарно відплачується той люд за дану йому свободу! Бачили, як щиро, як складно вас рабує та обкрадає! Варто було для його свободи руйнуватися! Ні, я думаю, що варто би було принести жертву, щоб назад взяти його в руки, в добру тверду школу!

Пан Трацький сумно похилив голову. Йому здавалось, що удари важкого обуха на прах розбивають ті олтарі перед котрими він довгі літа молився; що якась немилосердна рука з корінням виривае з його серця дорогі чисті і світлі чуття, а в пороблені через те рани вливає гірку отрую ненависті та погорди до людей. А та рука — то була рука його власного сина! Але найтяжче було те, що на його страшні слова він не міг найти достаточно сильних замітів, що по його боці були факти, була правда.

— Що ж, не перечу,— озвався він слабим голосом,— що много зробилося й не такого, як би було треба, що воля тільки розумному, освіченому чоловікові корисна, а нерозумний, темний — до волі зовсім не спосібний. Візьми йому одного пана, він в тій же хвилі попаде під власть другого, попаде в нову, ще гіршу неволю! Не перечу сього, але що ж тепер робити? Що було, того не вернуги! Небезпечно навіть говорити о тім!

— Га, га, га, — засміявся Август, — наївні тато з своїм страхом. Правдива іронія! Перед хвилею вважали верхом патріотизму — увільняти хлопа, жертви для нього, мов для Молоха, приносити,— а тепер показується, що ви не з патріотизму жертвували, а зо страху, що ви вважали того хлопа диким звірем, котрий леда хвиля може розламати заржавілу крату і пожерти вас самих, як пожирав ваших братів на Мазурщині 1846 року. От і подумали: нехай собі царський уряд бере ті голубці враз з гніздом. Ну, се інше діло, ясне діло! Так би й говорили, тоді й дискусія інша була б. Та ба, коли тоді всі патріотичні фрази пішли б до чорта, а у нас без патріотичних фраз і молоко не скисне, не то що! А коли б так по простоті говорили, то тоді ще видніше було б, що ви не мали потреби ані права робити тої жертви, а властиво трусливої абдикації з свого традиційного і важного становища. Так, скажу одверто,— увільнення хлопів за причиною шляхти я вважаю не жертвою, не патріотизмом, а трусливою абдикацією шляхти!

Погляд сей був настільки новий і смілий, що старий Трацький аж голову підвів і з німим подивом впер зачудувані очі в Густава. А той говорив не зупиняючись, голос його, твердий та жорстокий, помалу підносився, міцнішав і дзвенів, мов сталь, мов могучий рев наближаючоїся здалека течії реакції.

— Нехай тато не дивуються, а тільки пробують подумати. Самі тато признали, що много зробилося не такого, як було треба, — то значить попросту, що увільнення хлопів було передчасне, необдумане, глупе, що для хлопів треба було попереду школи, котра б навчила, приспособила їх бути вільними і користати з тої свободи, не надуживаючи її. З другого боку, я й сам признаю татові, що держати того звіра, хлопа, в клітці кріпацтва довше було небезпечно. Але ж уряд сам і без вас розпочав діло його увільнення. Ну і гарно, нехай би собі увільняв. Діло шляхти повинно було бути — не допомагати йому до того, а постаратися, щоб увільнений хлоп не попав в неволю чужинців, царських чиновників!

— Старатися! Добре тобі говорити! Але як було старатися? Протестувати? Махати пальцем в чоботі!

— То-то ж, що ні! Така річ не робиться протестами, а ще менше маханням шаблею.

— А чим же, по-твоєму?

— Простим способом: шляхта могла б була не допустити до хлопа царських чиновників, кацапів, коли б була сама поробилася чиновниками! З рук дідича-шляхтича хлоп був би тоді перейшов прямо в руки чиновника-шляхтича. З-під власті патрімоніальної, підкопаної, несмілої і обмеженої, під могучу і нічим не ограничену власть адміністрації. Отсе була б та школа, в котрій хлоп був би навчився користати з свободи, не надуживаючи її!

Пан Трацький аж руками замахав, немов відганяв від себе сю думку, але Густав говорив дальше:

— Ну, ну, не махайте! Знаю, що скажете: як же можна йти на службу до ката вітчини, до тирана, москаля і т. д. Чував сі фрази і признаюсь вам, не чував глупіших. Невже ж ту такої великої мудрості було треба, щоб не розчовпати, що річ іде не о службу катові, але о службу своїм власним інтересам, о охорону підстави власного побиту. Ба, ні! Декламували «O wy nizcy, o wy ciemni»[1], співали «Zstąp o Polsko, zstąp, aniele, w promienistem ciele»[2] — а на ділі вийшло, що в тих «nizkich» і «ciemnych», в тих «katach z wypranemi od krwi szaty»[3] польський люд узнав свого добродія, а замість «Polski w promienistem ciele» зступила нужда, еміграція, руїна! От вам плоди романтичних мрій!

Пан Трацький був подавлений, розбитий.

— Га, синку, — сказав він, звішуючи вниз голову,— що ж робити? Минувшого не вернеш! Слухаючи тебе, приходиться хіба сказати так, як той русин каже: «Коли б то я спереду той розум мав, що ззаду!» Нехай і так, що ми помилялись, робили дурниці! Одно знаю, що ми робили їх в найліпшій вірі. З своєї шкіри ніхто не вискочить. Наша пора минула, ми зступаємо до гробу. Тепер ваша пора настала, робіть ви, що знаєте, а ми поглянемо, що з вашої роботи вийде!

— Е, татку, добре вам казати: робіть ви! Не забувайте, що ви своїми нещасними помилками накидали нам таких колод поперек дороги, що коли б нам і ніг не поломати, не то щоб далеко зайти! Розтратили основний фонд, лишений від батьків, пустили дітей з торбами та й кажуть їм: доробляйтесь, дітоньки, в божий час, а ми подивимось, що з вашої роботи вийде! Нам поперед всего треба направляти

[1] О ви, низькі, о ви, темні! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Зійди, Польще, зійди, ангеле, в променистім тілі *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Катах з випраним від крові одягом *(польськ.)*.— *Ред.*

блуди батьків. Адже ж і ту, в Галичині, шляхта так само робила і дала собі німцям та чехам вирвати з рук хлопа разом з землею, вирвати найсильнішу підойму нашої будущини — адміністраційну машину! Наше діло направити той блуд. Коли краєва адміністрація, суди, школи, всі уряди в краю обсаджені будуть нашими людьми, і то не романтиками, а тверезими реалістами, тоді тілько можна буде подумати о тім, що дальше робити. Тоді поперед всего хлоп почує знов над собою свого природного пана, пізнає правдиві границі своєї свободи. Тоді неможливі будуть такі рабунки, як тут у вас ішли цілими роками, ані такі засуди провізоріальні, як ось ту бачу!

При тих словах Густав встав і випрямився, всміхнувся навіть, бо перед його уявою живо малювалась та щаслива будущина, коли блуд знесення панщини буде направлений і під мудрою рукою шляхетської адміністрації хлоп знов пізнає правдиві границі своєї свободи. А батько мовчав, понурившись. Він не знав, чи подивляти розум свого сина, що тихенько та легенько та й уложив собі цілу стрійну та логічну філософію кастових інтересів, чи смутитися та жалувати молока, котре викормило таку прочвару.

— Але поки се станеться,— кінчив Густав уже лагіднішим, свобідним голосом,— то я б думав, що й вам, старшому поколінню, а спеціально таткові, не слід би закладати руки та ждати з неба благодаті.

— Звісно, що не слід. Але що ж нам, старим романтикам, робити? — гірко якось промовив пан Трацький.

— Ну, — всміхнувся Густав, — се вже дарма, романтику треба за пліт. Наш час реальний, треба й вам реальними очима на світ глядіти. Man muss sich strecken nach der Decken[1], — як німець каже. Треба тямити, що тепер в житті одиниць і цілих народів основна сила — капітал. Де срібла нема, там усі патріотизми накупі чорта варті. З голим патріотизмом з голоду погинемо, а як в касі будуть міліони, тоді можемо і в патріотизм забавитись.

Сього вже було Трацькому забагато. Він аж тепер ясно побачив, що те, що він уважав високим розумом у свого сина, був простий, огидний цинізм, що ругається над його святощами. Не кажучи й слова більше, він плюнув і вийшов.

---

[1] Людина мусить простягатися відповідно до покривала *(нім.).— Ред.*

Але Густав не унімався. Ніщо не зраджувало його, і він при всякій нагоді не переставав лоточити батька та товкти йому про конечність здобування нових доходів.

— І відки я їх здобуду? Яким способом? — питав батько, виведений з терпцю.

— Треба до промислу взятись, — твердив Густав.

— Ех, сину, ніби ти практичний чоловік, а того не знаєш, що до промислу треба осібної науки і голови не такої, як у мене! Промисл — то ризико, то жидівська річ, а не шляхотська.

— О, вп'ять таки шляхотський пересуд, романтизм, лінивство! Страшно навіть подумати о тім, що міг би прийти час, де б не було коли по півдня в ганку сидіти, курячи люльку, де б треба і тілом, і мозком рушатись, кидатись, працювати! Е, тату, коли вам се страшне, то, звісно, нема що й говорити, але в такім разі згори скажіть собі мат і лягайте до гробу.

— Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся,— озлився в кінці батько,— яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції? Чи я лякаюся роботи, се показує ціле моє життя, проведене в труді, і, певно, в пожиточнішім, ніж твоє. А ти б краще сказав, якими то працями великими та невсипними ти здобув собі право цвікати мені в очі та туряти мене в могилу, ти, молокососе, ти, дармоїде, тратигрошу ти якийсь! От, глядіть на нього, як він до батька промовляє! Дурень один! Ще ждати треба, щоб побачити початок твоєї роботи, а ти вже другим за наставника оббираєшся!

— Але ж, таточку, — з незрушимим супокоєм відповів Густав, — я не хотів вас образити, а коли образив несвідомо, то перепрошаю. Але не в тім діло, таточку! Правда все-таки правдою останеться, незалежно від того, хто її говорить. Я ж про себе не кажу, бо сам знаю, що я досі тільки тратив, а не заробляв. Тут діло йшло взагалі о конечності розширення дотеперішньої вашої господарки, і я раджу взятись до промислу. Що ж в тім образливого?

— Ну, а до якого ж у біса промислу мені братися? — питав старий.

— Значить, в засаді тато признають справедливість моїх домагань? — радісно підхопив Густав.

— В засаді, ну, в засаді хіба ж можна не признати? Але на практиці, на практиці боюсь, щоб засада не розбилася.

— Ну, мені наразі ні о що більше й не ходило, як тіль-

ко о принципіальне признання. Так би татко були й зразу говорили, тоді інше діло. Тепер можна подумати, пошукати і людей попитати, до якого б нам промислу братися.

Вся оця гризня та колотнеча йшла перед приходом Бориса в дім Трацьких. За гризнею Густав не забував, мов рись, наглядати за слугами, робітниками та всякими другими, як він казав, «злодіяками». Так і побачив його Борис вперве при тім, як він карав одного такого «злодіяку». Люта, німа ненависть проняла його серце на вид тої поганої сцени, то й не диво, що Борис старався уникати з ним розмови, старався навіть не глядіти на нього, коли сиділи разом при обіді. Що поза їдальнею вони не стрічались, хіба де случайно, про се ніщо й казати. Густав виходив до господарства або з батьком перечився, ходячи по батьковім кабінету, а Борис разом з Тоньом або йшли до офіцин, балакали, читали разом, а ні, то йшли в Стрий купатися та рибу ловити. Раз тільки прийшло між Борисом і Густавом до цікавої розмови. Було се при обіді другого чи третього дня по Борисовім приході. Густав перший, вставляючи монокль в ліве око і окинувши недбалим поглядом Бориса, запитав коротко:

— Ви медик?

— Медик, — відказав Борис.

— На котрім році?

— Другий скінчив.

— Значить, анатомію вже вчили?

— Вчив.

— А скажіть-но мені, будьте ласка, — я десь-то, не знаю від кого, чув, що у хлопа така сама кров, як у пана, і що навіть мозок хлопський має таку саму вагу, як мозок інтелігентного чоловіка? Як властиво ся річ стоїть, бо я сьому не можу вірити!

— І добре робите, що не вірите, — спокійно відказав Борис. — Хлопська кров і від райтпайча потече, а панська ніколи, хіба від шаблі. Ну, а про мозок, то й говорити нічого. Багато такого, що в панськім мізку живе, як дома, в хлопськім мізку ніколи й помістится не може.

У всіх, що сиділи при столі, простяглися лиця, всім зробилося якось моторошно, бо знали нагулькуватий Густавів норов і боялися скандалу. Але помилились грубо. Давнього Густава, заводіяки та аранжера скандалів, вже не було на світі, а був холодний, на всі ноги кований політик і адміністратор.

— О, — сказав він, відкидаючи монокль, що висів на шовковій тасемочці на груді, і з згірдним усміхом обертаючись плечима до Бориса, — так і видно, що свідущий чоловік говорить. — І з осібним натиском підчеркнув те слово «свідущий». У Бориса немов якась льодяна рука серце здавила, здавалось, що воно трісне. Аж позеленів на лиці.

— А ви, позвольте вас спитати, — обернувся він до Густава, — ви правник?

— Так, — відповів Густав, поглядаючи на нього через плече.

— А можу запитати вас одну річ?

— Прошу.

— Чи то правда, що між правниками, особливо в Галичині, є такі, котрі піддержують теорію, що за всяку крадіж повинна бути вимірювана кара смерті?

— Не добре вас поінформовано, — сказав строго і докторально Густав. — Не о всяку крадіж тут ходить, а тільки о деяку крадіж в сільськім господарстві. Я сам стою за тим, щоб, наприклад, за крадіж коней чи загалом тягла робучого карати смертю. За менші крадіжі, розуміється, крім звороту коштів, по-мойому, одинока і найвідповідніша кара — палки.

— Дякую за пояснення, — сказав Борис, вклонивсь Густавові, і відвернувся до Тоня.

— Ні, я того «гбура» не хочу більше при столі бачити! — кричала пані Трацька, коли по обіді всі порозходились з покою, а тільки одна Густя осталась.

— Але ж, мамочко, — вступилась Густя,— прецінь же Густав його перший визвав і перший йому грубіянство сказав.

— Яке грубіянство, яке? Що про хлопську кров запитався? Овва!

— Нехай і так, що се не грубіянство, але все-таки дуже неделікатне запитання. Адже ж Густав знав, що він хлопський син!

— Овва, ще з ними делікатно обходитися! — скрикнула пані Трацька. — То тоді вже так собі розберуть, що й про респект усякий забудуть.

— Мамочко, та хіба ж ви в нім респект утвердите, коли його нарівні з слугами трактуватимете? Адже він не наш слуга, а гість, то треба його як гостя приймати. А притім все-таки слухач університету, хто знає, якої ще кар'єри дійде.

— Говори, адвокате, говори! — сказала, трохи лагідніючи і всміхаючись, мати. — Цікава я знати, що він тобі дав за те, що ти так за ним обстаєш?

— Мамочко! — сказала з докором Густя і принялась за якусь роботу.

Від тої розмови Густав зовсім ніякої уваги не звертав на Бориса; стрічаючи, не дивився на нього, не вітався з ним, ігнорував його цілковито, немов і не було його в домі. Та й не до Бориса йому було; цілими днями ходив та бродив то по гумні, то по нивах, то по лісі, немов шукаючи, чого не згубив. То він думав над джерелами багатств, які можуть критися в добрах його батька і хто зна, чи не ждуть тільки смілої та щасливої руки, котра їх відкриє і вичерпає. В тих звичайно самотніх вандрівках впала йому в очі одна доволі незвичайна поява. Кілька разів, день поза день він бачив двох брудних, обідраних жидів, так само, як він, блукаючих довкола села. Щось порпали в землі, микали між травами, стукали паличками по лісових смереках; здавалось, що два лиси мишкують, добичі шукають. Зразу Густав не звертав на них уваги, але, видаючи їх правильно по кілька разів щодня в різних місцях, він зацікавився ними і підійшов до них ближче. Жиди були зовсім незнакомі йому. Один — здоровенний ростом, рудий, пструглюватий, мовчазливий, з видом грізним та понурим, мов у медведя; другий — маленький, чорний, з довгими закрученими спірально пейсами, живий та верткий, з видом хитрим, мов у лиса, і трохи хромий на ногу.

— Ви що за одні, як зветесь? — коротко і строго, як справдішня власть, спитав Густав.

— О, паночку, — покірно і з хитрим усміхом відповів менший жидок, — ми бідні жиди тутешні. Я зовусь Гава Діамантенбаум, а то — мій брат Елькуна.

— Ха, ха, ха! Діамантенбаум! — засміявся Густав.— От іще назва! То у вас, певно, діаманти на дереві ростуть!

— Ох, бодай пан здорові жартували, — сказав Гава, — ми бідні жиди, не бачили діаманту й на очі, де нам знати, на чім він росте. А зовемось так, бо й наш тато так звався, Гершко Діамантенбаум. Ту, в тім селі арендар був, ще за небіжчика пана Косцицького. А як умер, то ми пішли в світ, — ще ясновельможного панства ту не було, вже тому зо двадцять літ. То тому ясний пан нас і не знають. А ми рахуємось тутешні, то й сюди вернули. Ту у нас і грунтик

е, і стара хата, що ще тато купив. Ота, що жид Мошко сидів, — його вже нема в селі, забрався позавчора, як ми прийшли.

— Куди ж ви бували через тих двадцять літ?

— Дай, боже, пану здоровля, — всюди бували. Служили у добрих людей, заробляли в Бориславі, торгували дечим, всіляко бувало.

— Ну, і що ж, нестало вам роботи, чи що, що сюди стяглися?

— Роботи? — Ой, ой, доброму робітникові все роботи стане. Та що, проше ласки пана, погадали ми собі, що досить блукати помежи чужими людьми, коли у нас і свій куток є. Що нам служити та вислугуватись, коли ми можемо самі собі бути господарями?

— А, так ви думаєте ту господарювати? Ну, а покутного шиночку заводити не думаєте?

— Ох, борони боже! — аж скрикнув Гава.— Най ясний пан о нас і не думають того! Ми не такі жиди. Ми не боїмось роботи, чи польової, чи якої хто хоче. До всього звикли. А покутне шинкарство — борони нас боже! Ми прецінь знаємо, що то не чесно, не по-сусідськи!

— Ну, вже ви щось такого чесного і сусідського винайдете, того я певний, — сказав Густав. — Ну, але чого ж ви ту, чесні сусіди, по полю нипаєте?

— Так собі, проше ласки пана.

— Як то так собі? Якусь же ціль мусите мати?

— Ни, яку би ціль? Ніякісінької. Так собі ходимо, по свіжім повітрі шпаціруємо.

— Ну, не пріть же мені тумана в очі, а говоріть по правді, — сказав Густав.

— Що ж, проше ясного пана, я вже виджу, що ясний пан, нівроку, розумний. То й скажу пану по правді. Роздивляємось, чи не можна би ту який гешефт розпочати. Ми на всім розуміємось — і на гендлю, і на копанні нафти, і на лісі, і на камінні. Що пан хочуть, то ми можемо зробити. Ох, а у ясного пана такий славний ліс! Ох, який славний ліс! Дерево таке рівне, як свічки, а здорове, не суковате! Чисто гінтове дерево. Таке дерево — то золото, то капітал!

— Говори, мели: капітал, — мов знехотя буркнув Густав, стараючись укрити своє зацікавлення. — Біс мені з таким капіталом, що його з місця не рушиш. Ну, куди ту його дівати? Тато пару літ сплави посилав до Стрия чи до Журавна, та не оплатилося за роботу.

— Сплави! Ох, мій боже! Таке дерево на сплави! А знають пан? Я пану скажу, я й сам в Журавні деревом торгував. Знають пан, як там іде? Зайду бувало поміж сплави і навибираю собі самого от такого дерева, файн, цімес дерева, як отсе. Куплю клец по 50 кр [ейцарів], звезу і поріжу на кусники, по ліктеві, по сажневі, що найрівнішого, найздоровішого, як скло. Тоді везу його до такої фабрики — ни, така фабричка, що й сам ту можу собі зробити, і за один такий клец вторгую і 2 і 3 ринські.

— За один клец! — не міг здержатися Густав, щоб не крикнути. — Що ж то за фабрика, що так платить? Що вона з того дерева робить?

— Резонанси до фортеп'янів. Най пан порахують. Я заплатив 50 крейцарів, а взяв 2 ринські, то 400%, а фабрикант поріже і заробить других 400%. Чи не красний заробок, га? А ту у ясного пана такого дерева тілько! Повен ліс, аж проситься.

— Ну, а фабрика така? — питав Густав, котрому жидкова мова аж кров в жилах розбуркала і грудь розпирала, мов міцне вино.

— Ві гайст[1] фабричка? Що фабричка? Пусте діло. Млинок, простий водяний млинок, а до валу причепити ремінь, а той ремінь буде обертати пару циркулярок, — ни, варстат до них, та й по фабричці. Таку штуку ми з братом самі собі зробимо, нізінера нам не треба. А дощечки в паки попакувати, та на сплав, та до Стрия, а там уже залізницею вйо за границю, чи до пана Безендорфера, що фортеп'яни робить, чи куди там треба.

Густав поглядав то на ліс, що якось тужно-сумовито шумів до нього згори, то на жидів, що своїми невеличкими котячими очима слідили і пильнували всіх його рухів, кождого виразу його лиця. «Ідея» Гави була така проста, така природна, такого малого вимагала капіталу для зреалізування і таке мале крила в собі ризико, що йому аж в голові зашуміло, коли погадав про колосальні проценти зисків, про які говорив Гава. Він в душі радувався, що зможе піддати батькові сю ідею, попхнути його в так корисний спосіб на нову дорогу. Але щоб ще більше дечого вивідати у жидів, він прикинувсь зовсім рівнодушним і мов знехотя сказав

— Ну, що ж, в щасливу годину, робіть гешефт!

---

[1] Що значить? *(євр.)*.— *Ред.*

— Ясний пан жартують, — сказав кланяючись Гава, — як може жид без пана зробити гешефт?

— Ага! То значить, що для жида лиш то гешефт, як може пана обдерти, мов липу з лика. Ну, дякую за ласку!

— Але проше пана, проше пана! Що пан говорять! Най мене бог покарає, коли я так думав! А я думав по-божому, по-сусідськи. Ми би з ясним паном згодилися, контракт зробили, — чи пан би хотіли на співзиск, на співстрату (а яка ту може бути страта?), — чи, може, пан би пристали нам продавати дерево, яке собі виберемо, а як ні, то ми готові продавати гешефт зовсім на панський рахунок. Ми чесні жиди, роботи не лякаємось, все робимо ясно і не боїмось контролю. У нас як гешефт, то гешефт!

— Гм, подумаємо об тім, — сказав Густав, кивнув їм головою на прощання і пішов, посвистуючи та райтпайчем по повітрю намахуючи.

А Гава по його відході тихо, без галасу, але з цілого серця засміявся.

— Га, га, га! Закинув вудку, закинув вудку! — шептав він до брата, потираючи руки. — Побачиш, що дурні гої зловляться навіть на таку глупу принаду. Ти бачив, як йому очі заблискотіли, коли я почав проценти вираховувати? Всі вони однакові. Грошей страх потрібно, раді б хоч з землі викопати, хоч з коліна вилупити, а в голові олію нема! Кидаються на всяке дрантя, яке їм покажеш, і думають, що зараз бога за ноги зловлять, одного дня забагатіють. А не знають, дурні гої, що рибак на те тілько рибі черв'яка кидає, щоб на гачок її зловити. Побачиш, брате, що й ся рибка не встоїть!

І з радості почав плескати Елькуну по могучих, як двері широких, плечах. Елькуна тільки всміхався і приймав сі братні пестощі з очевидним вдоволенням, мов боязливий британ, котрому по хребті ч...

VII

... Елькуна, котрого в селі прозвали Вовкуном. Гершко був на вершку свого щастя і, погладжуючи бороду та атласову бекешу на животі, походжав по селі Н. вдоволено всміхаючись, ласкаво приймав поклони підданих хлопів, ласкаво і з батьківським старанням заглядав до хат, в обори і комори, під повітки та обори хлопські, бо преціиь усе те на ділі було його, його, а не чиє!

Але нараз, мов з батога тріснув, усе змінилося. Одної ночі збудив Гершка якийсь незвичайний стук в сінях його мурованої коршми. Зірвався з постелі і скочив до дверей, щоб поглянути, що там діється, але двері були знадвору зав'язані і не відчинялись. Скочив до вікна, але вікно було темне. Гримнув кулаком, розбив шиби і рамці, але поза вікном стукнувсь о грубу дошку, котрою вікно було забите. Він до другого вікна — те саме. Він в крик. Кинувсь будити слуг, — а держав їх троє із християн, — нікого з слуг нема дома. І пригадав собі, що один парубок в полі з кіньми, другий до млина пшеницю поніс, а служниця відпросилася на ніч до матері. Крик збудив тільки його жінку і малих дітей, але помочі не приніс ніякої. А стук ішов по цілім будинку. Гершко чув, як ламано двері, плюндровано засіки, розбивано скрині, і хоч рипів, що мав сили, та ніхто на поміч не прибував, коршма стояла на кінець села, трохи оддалік від хат, ще й Стрий ревів та шумів, як скажений, бо повінь була.

— Кричи, не кричи, — гукнув йому з поду якийсь грубий незнакомий голос, — то се тобі нічого не поможе. Не бійся, не так уже ми тебе пристерегли. Го-го, небоже, хто в наші руки попав, той сухо не вийде. А я б тобі радив сидіти тихо, ліпше буде для тебе.

Гершко, почувши ті слова, на хвилю онімів з переляку, але опісля ще дужче зачав кричати, тріскати і стукати в хаті, чим міг; жінка помагала. Година, друга, третя того страшенного крику — ніякої помочі. Помалу стук утих. Гершко осмілився і ще дужче закричав. Але раптом замовк, помертвів. До його носа донісся запах диму. Холодний піт обілляв його. В смертельній розпуці кинувся до дверей, вдарив собою щосили — дарма! Двері стояли, як замуровані. Ще раз, і ще раз, і ще раз — нічогісінько. А дим чимраз густішими клубами тисся в хату, душив його, жінку, дітей, що ще ледве вміли ходити. Нараз почувся страшенний шум, тріск, лопіт, — очевидно, поломінь вихопився на дах. Коршма горіла! Крізь шпари в повалі видно стало огнисті язики поломені. Страшенна духота наповнила тісний ванькир, в котрім в нестямі бились та кричали, та пищали чотири живі душі. Герщиха, впрочім, не довго металась; вона була слабовита і, хлиснувши кілька разів густого гіркого диму, впала зомліла. Гершко в послідньім напруженні вдарив собою до вікна, — і дошка, котрою воно було навхрест забите, вискочила. Він вхопив дітей

на руки і, як був в одній сорочці, так і вискочив на вільний світ. По жінку вже не час було вертатися — разом з коршмою згоріла на вугіль.

Сей пожар не зламав однако ж Гершка, хоч зламав його щастя. Пан не переставав його «любити», хоч значно охолодів до нього. Говорили люди, що в Гершковій коморі згоріли якісь папери, квити та записи, котрими буцімто Гершко держав пана в руках. Але Гершко сміявся з того. Правда, він був тепер бідний: увесь кількатисячний маєток, награбований за кілька літ, пішов з димом або з злодіями. Але перед ним було ще не кілька літ, була панщина, були хлопи, готові на всяку услугу, хоч не з доброї волі, то з мусу. І він почав заходитись по-давньому, коли в тім настиг його новий, страшніший від першого, удар. Панщину скасовано. Гершко рвав пейси, бо тепер панська ласка, думав, ні на що йому не здасться. Хлопи нараз мов подуріли, почали згорда грізно дивитися і на пана, і на його жида. Гершко притих, подався, помарнів, Він по пожежі перенісся був жити до двора, але тепер пан раптом зробився до нього немилостивий і викинув його з офіцини. Гершко купив невеличку хатчину хлопську в селі і перенісся туди. У нього було трохи грошей, і він в тісні роки (а тіснота тоді в горах тяглася з року в рік) позичав хлопам на лихву. Але й тут не мав щастя. Багато з тих, що побрали в нього гроші, ніччю повтікали з села на Поділля. Правда, Гершкові полишилися в заставі їх хати і грунти, але що йому з них, коли в хатах не було кому сидіти, а грунти, необроблювані, поростали смерічками, а пожитку не давали ніякого. Бідував Гершко кілька літ дуже. Гава і Вовкун, майже голі, замурзані, бігали по хатах, крали, що могли захопити, щоб прожившитися. Знались з усіма собаками в селі і день у день брали різками, пруттям та кропивою від хлопів. Але голод був дужчий, а побої наводили їх тільки чимраз на нові хитрощі. В огородах, садках і полях, ба, навіть погано замиканих бойківських хатах ніщо не було певне перед їх хапущими пальцями. Вони не зазнали самі давнього панування, але щодень так багато чули від батька о тих щасливих часах, коли все те село,всі ті люті бойки були їх підданими, належали до них, мусили робити на них, що в сні і на яві тільки й думали, що о повороті тих блаженних часів. А супротив тих блискучих картин минулого раю ще поганшою видавалась їм нужденна дійсність, та запущена, неохайна батькова хата, ніколи

не метена, не мазана та не попрятувана, з препоганою постіллю, повною блощиць і всякого хробацтва, з розваленою, страшенно дим'ячою піччю, в котрій тільки десь-колись дещо варилось або пеклось, а від котрої взимі йшов страшенний чад та загар. Все те важкою рукою накладало погану печать на молоді дитячі душі, дражнило хлопців і доводило до лютості. Тільки ж старший Гава, зроду малий, слабовитий та похилий, вдався більше хитрий і на всякі видумки та способи його подавай; зате Вовкун, сильний, високий та байталуватий, був розумом дуже ограничений, але легко попадав в лютість, в котрій бив і ламав, що йому в руки попало, мов скажений. Хлопські діти, а далі й старі хлопи боялись його, бо калічив, кусав, кидав камінням, коли його було де-небудь застукають при крадіжці гороху, грушок або моркви. Гава відмалку привчився командувати Вовкуном, а той, мимоволі признаючи вищість Гавиного дотепу, радо піддавався його команді.

Але от показалось, немов щастя ще раз хотіло усміхнутися старому Гершкові. Якось незамітно він почав багатіти. Хлопці перестали докучати людям, хоч не перестали красти, тільки крали не так часто і не так уже очевидячки. Для них найняв батько навіть бельфера. І хата Гершкова поправилась, порядніша зробилась, він почав наймати робітників і оброблювати поля, почав скуповувати в селі мітки, повісма, покладки і цілими возами вивозити кудись. Довго люди не могли дійти, відки воно береться те добро у Гершка, але швидко доглупались. Гершко злигався з сільськими злодіями, трохи чи не з тими самими, що колись-то й його самого були обікрали та з димом пустили. Пострах пішов по всій околиці. Тепер уже злодії крали не так, як за панщини, не розбивали панів та жидів, а кинулись на хлопів, не раз не розбираючи навіть бідного від багатого; головно наперли на худобу, одиноке багатство бойків, — а Гершко перепродував.

Пару літ терпіли бойки, благали і жандармів, і ревізорів, щоб увільнили їх від напасті, але даремні були всякі заходи, — злодіїв годі було піймати. Аж раз один з них попався. Підкопував комору у бойка, той спостеріг його і, ставши в куті комори з дрючком, вдарив злодія по хребті так, що той відразу простягся. Бойко скликав свідків, прибитому злодієві почали припікати підошви розпеченим плуговим залізом, визнав, неборака, всіх кумпаністів, а найбільше наклав на Гершка; тоді йому прив'язали камінь

до шиї і вкинули з кручі в воду, «щоб не було тяганини з судами та з панами». Відтак, «збивши ровти», то єсть зібравши купи людей, пішли від села до села по злодіях і кождому на зарінку перед церквою завдали таку кару, яку вважали потрібною: головним злодіям повипікали очі, другим поприпалювали підошви та всипали по пару сот патиків, а то ще деяких і «постемплювали», щоб значні були. Наслідок дійшло діло й до Гершка. Його вивели з хати і таки перед вікнами вбили, як собаку, одним ударом обуха в голову. Хлопців тільки різками висікли. Справивши такий громадський суд над злодіями, розійшлися. Справа донеслася до жандармерії, почалося слідство, хто вбив Гершка, але хлопці не могли нікого пізнати, бо то були самі чужосільні, ще й позачорнювані сажею, а прочі злодії мовчали, ще й ховалися від жандармів по лісах, щоб в додатку до громадської кари не вскочити ще і в панську справедливість. Так усе й пропало.

Хлопці остались після батька, як на пожарищі. Ровта забрала всі гроші і все вкрадене добро, що найшлось у коморі; перед смертю Гершко признався навіть, де стоїть в лісі покрадена худоба. Красти тепер уже ані Гава, ані Вовкун не осмілився; вони бачили смерть батька, і вона їм незатертими буквами вписалась в пам'ять. Мов сновиди, ходили круг опустілої хати, та ревли з голоду і зо страху. Люди «за бог да прости» давали їм то хліба, то теплої страви, звільна вони й самі привикли до жебрацтва, лазили від хати до хати, ночували де-небудь в кошарі з пастухами, або в буді з собаками, волочились, мов неприкаяні, голі, брудні, нужденні, з позападалими лицями, розчухраним стріхастим волоссям, висохшими, як скіпи, ногами і з блищачими від голоду та заздрості очима. А батькові оповідання про колишні добрі часи набивались їм майже щоночі на сон, не давали занидіти їх фантазії. Волочачись по полях та зарінках, вони вели з собою безконечні розмови, що б то вони робили, якби були багаті, якби мали багато грошей — і завсігди мрії їх сходили на те, що купили б оте село з усіма його бойками, хатами, огородами, з усіма горохами та морквами, з усім хлібом, картоплею та фасолею, з двором і лісом, і худобою. Отоді б вони зажили! Отоді б вони дали знати себе тим проклятим гоям, що тепер хоч і гостять їх за «бога ради», та за те кожний кусник хліба, кожну ложку страви приправляють насміхами, докорами та погордою.

Нараз вони щезли з села. Зразу люди й не запримітили, потім кілька день погуторили, а там і зовсім забули. Про хлопців не було й чутки, мов в воду канули. Тільки на їх місці в опущеній хаті не знати відки і коли з'явився старий жид Мошко, що ходив по селах міняти «щетини-волосини», скуповував шкурки з тхориків та куниць і знав ліки на худобу. Мошко сказав війтові і жандармам, що він буде сидіти на грунті Гершкових синів, доки вони не вернуться, а що самі вони в Дрогобичі, де кагал віддав їх в науку до якогось ремесла. Мошко був тихий жид, не крав, не шинкував, а своїм лікарством навіть інколи допомагав людям. Мощиха, його жінка, також сиділа тихо, скуповувала у баб мітки, повісма, полотно, кури і покладки, але все те якось так тихо, незначно, і ніби чесно, що їх люди з часом і полюбили. Помимо свого торгування Мошко не був маєтний, вічно жалувався, що заробок малий, що шкурки спадають в ціні і що сей або той бойко одурив його, продавши йому подірявлену або псами покусану шкурку за цілу. Господарство у Мошка було мізерне, поля Гершкового не оброблював, а віддавав його в найми за другий сніп та за третю копицю, то й не держав ніякої худоби, хіба кількоро курей та качок. Впрочім, сам Мошко вічно ходив по селах, рідко коли на день другий припиняючися дома, крім сабашу та свят, і тільки два або три рази до року наймав одну або дві бойківські фіри, щоб відвезти понаскуповуване добро до міста. Звісно, яйця та дріб Мошко з Мощихою частіше, щотижня, відносили на плечах через гору до маленького місточка і здавали на руки тамошнього орендаря, а від нього за те діставали гроші або чого їм треба було до життя.

А Гава і Вовкун пішли тим часом у школу. Правда, не в ту школу, де вчать греки і латини, рисунків і літератури, але в ту тверду, тяжку школу життя, з котрої виходять люди практичні, меткі та промислові. Ремесло, до котрого думав їх примістити кагал — шевство, зовсім не сподобалось їм. Вовкун пішов до столяра християнина, але тут витримав недовго і пристав до вандруючої спілки теслів, що ставила церкви, школи та дзвіниці по селах. Його тягло до всякого майстрування, сокира в його руках робилась легкою, як перо, і він махав нею з таким жаром, мов занімався найлюбішою забавою. У теслів пробув він також недовго, хоч головний майстер полюбив його, зате громада, в котрій вони будували церков, збунтувалася, почув-

ши, що жид працює коло дому божого, і настояла на тім, що його відправлено. Вовкун пристав до другої тесельської компанії, що в однім лісі в глибоких горах робила гонти. Гонтарське життя сподобалось йому, причарувало його грубу дику вдачу невиданою досі красою дикої природи та простотою поведінок. Він прямо впивався і роботою, і життям, дерево горіло в його руках. Гонтарі ночували в тісній луб'яній колибі, зложеній тільки з даху, покладеного на скісних платвах, одним кінцем вбитих в землю, а з другого кінця підпертих стовпиками, і з луб'яних же бокових причілків. Відти, де дах підпертий був на стовпах, колиба була отворена. Гонтарі спали головами до даху, спадаючого аж до самої землі, а ногами до отвору; перед тим отвором цілу ніч горіло велике огнище для охорони від дикого звіра і комарів. Днем колиба стояла пуста, незаперта, бо й дверей ніяких не було, гонтарі, мов дятли, цюкали в лісі, роблячи свою роботу. Вовкун прожив серед них ціле літо і, хоч увесь його заробок ішов на прожиток, був вдоволений. На зиму гонтарі порозходились, змовившись, де зійдуться знов на другий рік, і Вовкун знов обіцявся прийти. З кількома ринськими в кишені, що лишились йому з цілолітнього зарібку, з шкіряними ходаками на плечах, босяком він через верхи і гори пішов аж до Людвиківки і там найнявся на роботу до тартаку, щоб перебути зиму. Отак він перекочував кілька літ, щовесни покидаючи людські оселі і спішачи на місце збору гонтарської компанії. З ними, з сокирою та віспяком на плечах, він перемандрував усі гори від Сянока аж до Микуличина. Лісові підприємці жиди пізнали його і почали висилати зі сплавами до Журавна, ба й до Окопів, повіряючи йому продаж дерева. Він почав заробляти більше, життя його поправилось. Він був дуже здоровенним, рослим і сильним парубком, і не раз думав о тім, щоб оженитися, але не було нагоди, а мрії о родиннім житті швидко гасли перед мріями о більшім зиску, о здобуванні грошей.

Гава за той час ходив зовсім іншими дорогами.

[Втікши від шевця, він якийсь час] волочився по Дрогобичі, продаючи в ярмаркові дні сірники, батоги, крайки і деяку другу подріб селянам та селянкам. Всі ті речі давали йому багатші жидівські торговці для розношування, знаючи його справність та проворність, і за розпродажу віддавали йому половину зиску, не рахуючи того, що він при продаванні візьме понад ціну товару, установлену тор-

говцем. Гава заробляв добре, але торговий день у Дрогобичі тільки один, а що в один день заробиш, тим треба було сім день жити, і те за сім день мусило минутись. От і почав Гава промишляти над іншими джерелами зарібку. Попереду усього він рішив, що, держачися самих тільки жидів і перепродуючи у перепродавців, він ніколи не вийде на сухе, бо жиди й самі потребують заробити, і, видячи його справність, чимраз більше общипують йому його скупий заробок. От він і надумав ударитися прямо до джерела, до тих, що виробляють такі чи інші речі, і від них брати в розпродаж, та й то не фабрикантів шукати, а хлопів. Здавна вже він звернув увагу на одного чоловічка, по-міщанськи вбраного, що щотижня являвся на торзі з чіпцями дуже гарної домашньої роботи. Він усе ходив по дрогобицькім ринку, поначіплявши тих чіпців на паличку і не кажучи нікому й слова; тільки вряди-годи вторгує яку шустку, хоч дешево продавав свій товар.

— А що, мамуню, — спитав раз Гава у якоїсь жінки, що тільки що купила чепець у того чоловіка, зовсім не торгуючись, — добрі чіпці той чоловік продає?

— Хто? Староміський? О, нема над його чіпці, один на десять літ стане або й на більше. Я отсе для невістки. Не перший раз у нього беру, і ціна у нього одна.

— А чому ж так мало у нього купують?

— Або я знаю? Бо не жид. До жидів усі йдуть і беруть саме дрантя, та й ще, наторгувавшись, ледве за таку ціну дістають.

Гава швидко надумався і підійшов прямо до міщанина.

— Помагайбі вам, пане Староміський! — сказав він, кланяючись.

Міщанин глянув зачудуваними очима з-під сивавих, мохнатих брів на злиденного, обшарпаного жидка, що здоровкався з ним, як зі старим знакомим.

— Тьфу на твого батька клапчастого! — сказав він, сплюнувши. — А ти відки мене знаєш?

— Ни, пане Староміський, хто би вас не знав. Вас, ніроку, усі знають. А по чому чіпчики продаєте?

— По дві шустки, або що?

— Бо я би хотів у вас купити.

— Агій, а тобі нащо? Чи для матері твоєї лисої?

— Для матері чи не для матері, а вам що до того? Кілько їх ту маєте?

— Ще вісім, або що?

— Ни, які ж бо ви! Вісім по дві шустки, то шіснадцять шусток. А що спустите, як усі візьму?

— Тю на твою голову! А нащо тобі всіх?

— Що спустите, як усі візьму? — всміхаючись повторив Гава.

— Та відчепись ти від мене! — скрикнув Староміський. — Я не твій дурень, щоб ти з мене кпини собі робив.

— Ну, ну! Хочете дванадцять шусток? Ні? Нате вам тринадцять! За всі нараз, готовими грішми. Чого вам треба, маєте возитися з ними ще зо три понеділки, то чи не ліпше відразу готові гроші взяти?

Міщанин подумав і сам собі не довіряв. Такого торгу йому ніколи ще не лучалося. У нього була своя сім'я, два сини і три дочки робили на господарстві, а він з старою жінкою плели оті чіпці старосвітським способом і шлялися з ними по торгах та ярмарках, заробляючи по струченні коштів найбільше по ринському, а не раз ледве по якихнебудь 20—30 крейцарів на однім торзі. Дуже рідко траплялося так, щоб випродали увесь товар, який було винесуть на торг. А ту нараз якийсь мізерний жидок усе купує.

— Давай чотирнадцять! — сказав він.

— Ни, дай боже добрий початок, — сказав Гава і відлічив гроші. — Але давай все, з палицею.

— Нащо тобі палиці?

— Щоби щастилося.

— Тьфу на твою голову! Бери й палицю.

— Знаєте що, — сказав Гава, — заждіть ви оту в шинку, я вам палицю зараз принесу, я так тілько, в позичку її.

— Ну, добре, — буркнув Староміський, ідучи до шинку, щоб випити склянку пива після такого доброго торгу. — Одурив проклятий жид, — воркотів він, сидячи за столом, — і чіпці за песій гріш купив, і палиця пропаде. — Та воркотів він се без переконання, так тільки, щоб воркотіти, бо на ділі рад був і торгові, і за палицею нічого було жалувати, проста ліскова була, тільки з попроверченими дірочками, куди просилювались шнурочки, що на них висіли чіпці.

А Гава, діставши чіпці з палицею в свої руки, побіг поміж вози, по торговицях та по підсіннях і такого репету наробив, вихваляючи свій товар, що народ ринувся за ним, мов на медведя дивитись. Не минуло й півгодини, як розпродав усі чіпці не по 20, а по 25 крейцарів.

— Доброго здоров'я вам, пане Староміський, — скрикнув Гава, входячи до шинку. — Ось вам ваша палиця.

— А чіпці де? — запитав Староміський.

— Як то де? Додому заніс. Знаєте що, може вип'єте ще склянку пива?

— Та випити б то не вадило, але грошей нема. Треба ниток на нові чіпці купувати.

— Ни, випийте за мої! А я вам за той час буду щось казати.

— Тю на твій рід запливомізький! Чи омана якась мене сьогодні чіпилася з тим жидом, — буркнув, усміхаючись, Староміський, поки Гава замовляв пиво. — Ну, що там такого маєш мені сказати? Кажи!

— Я вас хотів запитати: багато ви таких чіпців за тиждень можете зробити?

— Як до потреби. Звичайно робимо по двадцять. Але якби нитки, то й сорок, і п'ятдесят можна б. Та тілько біда, що мало продаємо, то на якого тристенного їх і робити.

— Знаєте що, робіть ви для мене на другий понеділок п'ятдесят. Я всі від вас куплю. По п'ятнадцять крейцарів за кождий.

— Е-ге -ге! Дешево б ти хотів!

— Ни, але ж я беру всі нараз, то также щось значить. Не потребуєте по ярмарках волочитися. Вас не обходить нічого, чи буде добрий торг, чи ні, ви маєте своє. А я ще чи продам, чи не продам, то бог знає.

— Ну, вже ти б та не продав! Твій предок Юда Скаріотський і Христа продав, а ти б чіпця не продав! Ні, серденько, дай по вісімнадцять чепець на чепець, то згода!

— Але ж змилуйтесь, пане Староміський, — благав Гава, — самі видите, я бідний жидок, сам не раз не маю що їсти, а вам заробок даю. Ну, най буде по шістнадцять. Коли хочете, то й завдаток вам дам, щоб мали за що ниток накупити. А знаєте що, робіть через половину: половину чіпців білих, а половину зелених, бо в деяких селах білі носять, то зелених не купують.

— Та-бо зелені міцніші, — сказав простодушно Староміський.

«От старий дурень! — подумав собі Гава. — Та я якби знав, що ті міцніші, а ті слабші, то міцніших ані робив би, ані продавав би, бо се ж мені самому страта. Тота баба хіба не казала, що оден чепець десять літ носить. Значить,

через десять літ другого не купить. Тьфу на таку дурну голову». — І додав голосно: — Ви про те не дбайте, котрі слабші, а котрі міцніші, а робіть, як я вас прошу. Я знаю, що ваша робота добра, то й побачу, як воно піде. А як піде добре, то ми з вами зробимо таку згоду, що ви будете собі помаленьку робити та готові гроші брати, а я буду розпродувати. Для вас не буде клопоту, а й мені, може, дещо капне.

— Чи ще б такому пронозі не капнуло, — воркотів Староміський. — Тебе, мабуть, мати в кучки породила та ще в слотаві і під окап поклала, то вже добре там на тебе накапало, не бійся! — жартував він.

Вдарили по рукам, і Гава тут же дав Староміському в задатку того гульдена, що заробив на його чіпцях. А на другий тиждень, діставши півсотні чіпців, він нічого вже не продавав в місті, а рушив з ними по селах. То продаючи, то міняючи за всякі сільські вироби, котрі не раз о кілька хат дальше з зиском перепродував та перемінював, Гава пробігав околиці. Говіркий та верткий, мов в'юн, в'їдливий, мов гуска в царину, він на все глядів бистрими, зажерливими очима, з усього старався витягти для себе користь. Хлопські домашні промисли — оце була та криниця, з котрої він задумав черпати повними відрами. До всього він хапався, нічим не гордував, усьому находив приклад, в одній хвилі змірковував, де що може придатися і який зиск може принести. Тут виробляли сіті на рибу, там уміли якимись секретними способами красити просте домове полотно на спідниці так, що ніяким окропом тої краски не відпариш, там знов уміла якась баба гарні рукавиці з вовни плести, — всюди мусив Гава встромити свої пальці, всюди вмів пронюхати діло, закупував вироби, перепродував з зиском, і ще замовляв, і знов перепродував, і у продаючих, і у купуючих держачи в найбільшім секреті, відки що побирає і куди діває, бо знав, що той секрет — то весь його хліб, що як продаючий з купуючим лице в лице зійдуться, то він зробиться лишній і з голоду згине. За такою роботою пройшло кілька літ. Гава плавав в своїх гешефтах, як щука в озері, забираючи чимраз ширші та ширші округи під себе. Якась невгасаюча гарячка обхопила його, щось подібне до тої гарячки, котра обхапує вояка під час битви, відбирає йому пам'ять і жене в самий найстрашніший огонь, притуплюючи навіть чуття фізичного болю. Отак і Гава метався по Підгір'ї в ту пору, коли

брат його кочував по гірських лісах, роблячи гонти та спускаючи сплави долі ріками. Не раз йому лучались і страти в його гешефтах, але ті страти тільки додавали палу його голові. Мрії о великих багатствах, о опануванні всеї хлопської продукції, о всевладнім панування на торгах і ярмарках шуміли йому в голові і гнали вічно наперед, мов той гедзь худобину. Його брала нетерплячка, скоро тільки який товар не приносив таких великих зисків, як йому хотілося, і він покидав торгувати ним, хоча б і зі стратою, надіючись надолужити сю страту на іншім товарі. В самім розпалі тої перекупської гарячки він в Журавні зустрів Вовкуна, займаючись в ту пору скуповуванням і перепродуванням самого найкращого гінтового дерева для фабрики резонансів. Він зараз же підбив Вовкуна пристати до нього до спілки, тим більше, що Вовкун далеко ліпше від нього знався на дереві. Гешефт в Журавні тривав пару літ; в тім часі у кождого з братів набралося вже по пару сот ринських зложеного гроша. Вовкун, недогадливий та тяжкий на підйом, був би сидів на місці й довіку, тим радше, що запізнався в Журавні з якоюсь жидівочкою, служницею у того фабриканта, котрому вони продавали дерево; жидівочка готова була вийти за нього замуж і навіть очевидно старалась його склонити всякими способами, щоб з нею женився. Але Гава пронюхав сю річ, і, боячись стратити такого пожиточного спільника, як Вовкун, розбив се сватання, представляючи братові всю безкорисність такого гешефту. Він навіть раптом зірвав зносини з фабрикою резонансів і разом з Вовкуном подався в інші сторони. І в сам час, бо фабрика та в місяць по їх відході збанкрутувала, а коли б брати не були заздалегідь від неї відкараскались, то були б певно понесли значні страти. Сей мудрий маневр раз на завсіди утвердив власть Гави над Вовкуном, — брати дали собі слово ніколи більше не розлучатися.

Вони кинулись в Гуцульщину, Гава знав, що хлопи з околиць Дрогобича та Самбора ходять до Косова та до Кут за сукном на свої гуні. Їм швидко удалось взяти в свої руки всю фабрикацію того сукна, котре й доставлювали хлопам на місце. На тім гешефті за два роки заробили дві тисячі гульденів. Біс підкупив їх заложити з тими грішми суконний склеп в Дрогобичі і за рік вони провалились, стратили всі гроші, ще й до криміналу попались. Висидівши по пару місяців в Самборі, вийшли голі, як турецькі

святі. Тоді кинулись до Бориславa і тут за два роки тяжкого, нужденного життя заробили двісті ринських. Аж тепер пригадали собі своє рідне село і почали розвідувати, що сталося з їх батьківською хатою і грунтом. Розвідавшись гаразд, покинули Борислав і пішли в гори.

Дивні якісь, не то радісні, не то сумні, тужливі чуття наповняли груди братів, коли вони зближалися до Н. Стали на вершку гори, у стіп котрої лежало село. Вершок був лисий, мохом порослий, але внизу о кількадесять сажнів густою височенною стіною стояв панський, Н-ський ліс. Ліс той шумів так чаруючо, дихав таким любим холодом, дзвенів такими різнородними голосами птиць, що брати залюбувались, хоч і як їм не до того було. Їх очі розбігалися вниз, але ліс закривав село, тільки в однім місці Стрий блищався брильянтовою пасмугою та на протилежачій полонині череда пестріла.

— А тямиш, Гаво, як ми по онтій полонині ходили та в кошарах ночували?

— А тямиш, Куно, як ми в Стрию руками рибу ловили та ніколи зловити не могли?

— А тямиш, Гаво, як ми по городах горох крали?

— А тямиш, Куно, як ми, ходячи голодні по загумінках, о тім думали, що буде, як забагатіємо, і збиралися се село купити?

— А, правда! — скрикнув Вовкун. — Та, боже мій, як же се давно! І які ми тоді дурні були!

— Дурні, Куно? А чому дурні?

— Думали, що так легко забагатіти і паном стати.

— А ти хіба вже стратив віру в те, що ми забагатіємо?

— Ет, що й говорити! — сказав понуро Вовкун, махнувши рукою. — Минулося, мабуть!

— Ні, не минулося! — якимсь різким, дразливим тоном скрикнув Гава. — Не говори сього, Куно! Навіть думати не смій! Я вірю, і серце моє чує в тій хвилі, що ми осягнемо те, о чім тоді думали, що станемось панами сего села!

Вовкун глянув на нього і всміхнувся.

— Ну, — сказав він гірко, — грошей у нас якраз тільки, щоб село купувати.

— Дурний ти, Куно, — скрикнув Гава. — Хіба то грішми села купуються!

— А чим же? — огризнувся Вовкун. — Черепками хіба?

— Розумом, дурню, розумом! А розуму у нас не позичати. Недарма двадцять літ по світі товклися, горя всякого куштували, всяким способам навчилися. Все те, Куно, тепер придасться. Досі ми термінували, тепер мусимо майстрами зробитися. Розумієш?

— Ну, що ж, дай то, господи, — сказав Вовкун, похиляючи голову, немов гнувся перед могучою волею і бистрим розумом свого слаботілого брата.

Спочили і пішли вниз лісовою стежкою. Гава не переставав голосно розвивати свої мрії о тім, що вони повинні осягнути; вслух розводив свої думки і плани, як заходитись біля хлопів і біля пана, котрого ще і в вічі не знав. Вовкун мовчки йшов позад нього, бо стежка була вузька. Нараз на скруті стежки грохнув вистріл, і переляканий, ранений в ногу Гава покотився в ярок. Вовкун кинувся до нього, перенятий страшенною тривогою, — він думав, що Гава вбитий. Але Гава був живий, тільки дуже переляканий, так що довго не міг прийти до слова. Перше, що він міг вишептати блідими тремтячими устами, се були слова:

— Куно, то недобрий знак! Най бог відвертає все лихо!

Але коли зараз опісля появився Тоньо і коли, після всяких грізьб та комедій, жиди від панчів таки дістали два дукати, то Гава знов набрав віри в удачу своїх замірів.

— Ні, таки воно добре буде, — повторяв він раз по раз, штильгукаючи, опертий о руку Вовкуна, та щокрок сичачи з болю, — таки воно мусить бути добре! Ті дукати все зле направили. Вони нам принесуть щастя, побачиш, Куно, що принесуть. То пурец стрілив — і заплатив, а то значить, що й батько його буде задумувати на нас якесь лихо і заплатить за те своїм маєтком. От як буде! От як буде!

Гава, як і всі темні жиди, був крайнє забобонний і вірив в усякі приміти, то й тепер щасливий був, що таку на вид погану приміту, як постріл на самім вступі в село, зумів вияснити на свою користь.

В селі вони швидко розізналися, старого Мошка випроводили і почали роздивлятися та коріння пускати. Від Мошка вони дізналися все, чого їм треба було, — і про найбагатших в селі хлопів, і про пана, і про попа, дізнались, кілько в кого довгів, які з ким спори та процеси, словом все, що могло бути для них корисне. Гава поліз поміж хати, то відновлюючи давні знакомства, то заводячи нові. Особливо цікаво було їм ввійти в ближчі зносини з двором.

В ту пору якраз ціле село гуділо оповіданнями про найстаршого панича, що такий лютий і так кривдить і обдирає людей на кождім кроці. Почав Гава міркувати, як би їм найлегше присусідитись до того всевладного в домі панича, і надумав саме оту штуку, з резонансами.

— Побачиш, Куно, що він подасться на сю штуку, — говорив він брату і не помилився. Зараз на другий день рано з двора прибіг слуга до хати, де жили брати, і запросив їх, щоб ішли до двора, бо пан має з ними щось говорити.

Пан Трацький сидів в своїм покою на софі і курив люльку, обіч нього при бюрку, опершись ліктем о віко, стояв Густав.

— Ви брати Діамантенбауми! — сказав пан Трацький, кинувши головою в відповіді на їх глибокий поклін. — Чував про вас від сина. Сідайте, я хотів з вами дещо поговорити.

— Дякуємо пану, ми й постоїмо, — відказав Гава. — А що пан мають казати?

— Та от про той ваш проект, про фабрику резонансів. Ми з сином роздумали, і здається, се не зла штука.

— Ох, ще й яка добра штука! — підхопив Гава. — Ми то пану добре можемо сказати, бо тим займалися. А мій брат тесля, то й фабрику сам збудує.

— Будуть пан кунтенті, — сказав від себе Вовкун, махнувши своєю здоровенною рукою, немов обтісував топором дерево.

— Ну, гарно, — сказав Трацький. — Коли так, то ми ось як зробимо. Будуйте ви фабрику: моє дерево, мій звіз і помічника дам, що треба буде до роботи. Поки фабрика будується, ви від мене нічого не дістаєте, а як піде в рух, то ви керуєте роботою, я веду контроль і рахунки, а з чистого зиску третина вам, а дві мені. Ну, що, добре я кажу?

Жиди зразу, мов оглушені, витріщили очі на такі умови, опісля почали між собою щось джеркотіти, далі Гава запитав пана:

— Ну, а вивіз готового товару, то також пан беруть на себе?

— Авжеж, — сказав Трацький.

— Га, троха то тяжко на нас, — сказав скривившись Гава, — але що маємо робити? Ми бідні жиди, хотіли б чесною роботою на хліб заробляти, то треба брати заробок, який трафляється. Пристаємо.

— Ну, коли пристаєте, то можемо й контракт зробити.

— Який контракт? Нащо контракт? — скрикнули жиди.

— Ну, се вже звісна річ, такого важкого діла годі зачинати, не впевнившися добре, — сказав Трацький. — Мій син уже нарис такого контракту зробив. Густав, прошу тя, прочитай, може, вони не згодяться?

Густав прочитав нарис, в котрім стояли ті самі умови, а за зламання умов накладались строгі кари. Жиди знов погаркотали з собою і пристали.

— От і гарно, будемо спільниками, — сказав Трацький. — Радує мене, що ми так скоро зійшлися! Ну, тепер ідіть, а по обіді приходьте контракт підписати. Завтра зараз Густав повезе його до Перемишля, скріпить нотаріальним підписом, а там якнайшвидше й за роботу приймемся. Та дай, боже, в щасливу годину зачати!

— Дай боже, дай боже! — сказали, кланяючись, жиди і пішли зо двору, щось живо між собою геркочучи. Говорив найбільше Гава, так і видно було, що старався об чімось переконати Вовкуна, котрий ішов понуро і час від часу недовірливо похитував головою, тільки вряди-годи пробуркуючи деяке слово.

VIII

. . . . . .

себе росою Борис поспішив на вершок. Вийшов, зупинився, зирнув навкруги і зітхнув глибоко. Вид був чудовий, якого і в горах доволі рідко запопасти. Круг нього розлилось одне одностайне безбережне море срібної мряки. Вона розливалась на всі боки, непрозорими своїми хвилями заливала всі долини, ліси та села. Вершки гір визирали з того моря, мов рідкі круглі острови. Сходяче сонце обливало ярким пурпуром тиху, злегка хвилясту поверхність того чародійського моря. Борисові очі залюбки плавали по тій пурпуровій площі, котра немов якимсь важким повивалом здавлювала під собою все життя, всі думи і змагання тих тисяч живих істот, що десь там на дні її коріцмались. А на сході понад тим пурпуровим морем щосекундочки вистрілювали в небо величезні стовпи світла, граючого всіми фарбами веселки; звільна вони змінились в щиро-злоті, з стовпів зробились могучі ріки, а за ріками вилилось вкінці на поверхність мглистого моря й ціле море світла,

виявилось пишне та величне сонце. Захвилювало мглисте море дужче і дужче і почало помалу розпливатися. Здорові його хвилі відривалися від долини і підбивалися вгору, вішались по лісках, шапками насідали на верхи гір, мов стада білої птиці розсідались по полонинах. І Бориса на хвилю закрила одна така хмарочка. Він нараз побачив себе посеред безлічі дрібнесеньких водяних пухириків, що якось живо, мов тривожно, тремтіли в повітрі, чіплялись за його одіж, зависали на волосках його руки, але швидко тріскали і щезали під сонячним промінням. Хмарка розтаяла. Борис ще раз глянув вниз і довкола, — пурпурове море щезло без сліду, мов сонний привид. Тільки білі-білі озера виднілись ще де-не-де, золоті бризки висіли над лісами, а зато мільйони брильянтів іскрилися по лугах та полонинах, переливаючись то червоними, то зеленими, то синіми іскрами. Від сходу потяг теплий вітер. Борис наставив до сонця свої босі, червоні від студені ноги, щоб огрілися. Він сів на вершку гори, на м'який моховий килим. Чувся самотнім. Вершок гори, на котрім він сидів, окружала з усіх боків темна стіна високого лісу; ліс той закривав перед ним село Н., тільки ген-ген, далеко внизу блищала якась жива пурпурова гадюка, що звивалась та немов рушала своєю лускою, — се був Стрий з його незлічимими закрутами та бистринами.

Борис сидів, впивався тим чудовим видом, надихувався якимсь дивним, чистим супокоєм. Ніякі думи не йшли йому до голови. Він ляг на траву і закрив очі, а перед ним все ще ярілось золоте сонячне світло, іскрилась роса, паленів у віддалі Стрий, бовваніз темно-зеленою стіною могучий ліс. І нараз посеред того пишного та величного вибраження, мов друге сонце, почало виринати бліде ніжне личко, з буйними золото-жовтими косами, з синіми глибокими очима, з калиновими губками, почала виринати зграбна, стрункa стать Густі. Він стрепенувся, мов ужалений, розкрив очі, потер долонею чоло, а по хвилі знов склонив голову.

«Ну, що се зо мною сталось, — думалось йому. — Чи ти, Борисе, сказився, чи одурів, чи забув, що в твоїм бюджеті отсеї надзвичайної рубрики зовсім не преліміновано? Що тобі, хлопче, в голову заплило? Не забувай, що тобі ще до власного хліба щонайменше три роки осталося. Не забувай, що такий вузол зав'язати не штука, але з зав'язаним іноді жити важко приходиться!»

Встав на коліна, а відтак сів і похилив голову на руки.

— Ну й натякнула мені лиха година пхатись сюди! — проворкотів він. — Чого я сюди ліз, і сам не знаю. І отсе виджу, що стара на мене тими очима глядить, що на собаку, а той поганий панич і зирнути на мене не зволить, гірш собаки чимсь уважає, а я сиджу ту, засидівся, мов корінця пустити гадаю. І кілько разів уже збирався втікати, так не можу!

Борис повернувся на другий бік, бо сонце починало колоти в очі, і дав думам волю. Йому так живо пригадувались всі моменти його знакомства з Густею, всі розмови, стрічі і повітання з нею, всі її рухи, погляди та вирази лиця, і всім тим від першої хвилі аж дотепер вона чимраз більше та більше причаровувала його.

Та оце вже два дні минули, як він не бачив Густі. І до обіду не приходила, і зустрінути її ніде не міг. Питав у Тоня, чи не хора. Ні, каже, здорова, а так, чимось занята, то знов десь вийшла. Борис почув зразу якийсь біль у груді, немов там що увірвалось. Йому зробилося так якось нудно, тісно, погано в тім покою, в тім садку, в тій столовій, немов в хаті, в котрій не стало послідньої живої душі і лишилась пустка. Він зробився ще дужче мовчазливий, нервовий, роздразнений. Раз у раз здригав і оглядався на всі боки, немов боявся чийогось приходу і заразом нетерпливо дожидав його. Цілими днями він ходив сам, нічого не думаючи. Ніхто не мішав йому, бо Едмунд ходив в ліс на дрозди та шпаки, Тоньо сидів над книжкою та над віршами, а Густав ненастанно топтався по господарству, то знов зводив якісь довжезні торги та рахунки з жидами Гавою і Вовкуном, котрі тепер зробилися в дворі щоденними гістьми. Хіба з одним паном Трацьким лучалось йому частіше сходитися і заходити в розмови, та й тут Борис старався так повести річ, щоб Трацький звичайно розповідав, а він ішов обіч нього, нібито слухаючи та такаючи, а на ділі про своє думаючи.

І справді, в тих двох днях думка його разом пробудилася. Враження ослабли, зблідли крихту, і рефлексія прорвалась наверх. — Що се зо мною діється? — здивовано спитав сам себе Борис і не вмів на се питання найти відразу відповіді. Він почав пригадувати все пережите в тих кількох днях і наразі нічого не міг пригадати, тільки Густя, Густя, Густя одна мелькала в його споминах, носилася в його уяві, мов ясная зірка. Неясно якось мере-

щились йому і неприємні стрічі з Густавом, і шпигання пані Трацької, і Тоньові поезії та його молодечі фантастичні вигляди на будуще, але все те, мов зів'яле листя на вітрі, крутилось, шелестіло і щезало, не лишаючи в душі його виразних слідів, ані одзвуків.

«Та ні, годі! — думав він, в немічних пориваннях змагаючись сам з собою, — треба добре роздумати се діло! Та ба, роздумати, коли у мене в голові мов замуровано, все ходором пішло. А треба рішитись, треба конче!»

І з тою постановою він сьогодні вийшов аж на гору, далеко від людей, за ліс, що закривав собою навіть вид того села і того двора, в котрім вона жила. Тут він холодним ранком, отверезжений самою природою, освіжений її красою, вспокоєний її спокоєм, надіявся зібрати свої думки докупи, дійти до повної ясності і до твердої, незрушимої постанови. Та ось минула вже добра година, а він сидів на луці і думав — не думав, а марив, плив кудись на рожевих хвилях у незвісну даль, залиту якоюсь золотавою, полупрозірчастою мглою, і всюди, на тих хвилях, в тій мглі, далеко і туж при собі, він бачив одне — бліде прекрасне задумане личко і хистку стать дівчини, що причарувала його до себе. І так любо, так солодко було йому марити о ній, бодай уявою плисти з нею по хвилях життя, що він сам поборював рідкі пориви своєї волі, що бажала вертати до дійсної дійсності.

— Ні, ні, — шептав він, — ще хвильку, ще хвильку! Адже ж се, може, одинокий золотий сон мого життя. Зачим же нищити його, зачим прогоновати? Дійсність так чи сяк останеться при мені, довга і тверда, а сон щезне і не верне ніколи. Так снімо ж ще хвильку! Ще хвильку витай над моїм серцем, чудовий привиде!

І він закривав очі, а привид, послушний його волі, вертався, і всміхався чудово, і простягав до нього свою дрібнесеньку руку, і говорив своїм дзвінким, трохи горляним голосом якісь магічні слова, від котрих Борис увесь здригався, мов у конвульсіях, і стискав чоло щосили в долонях, немов боячися, щоб воно не трісло. Кров била живо-живо в його жилах, віддих ставався чимраз скоріший та нерівний, перериваний глибокими зітханнями, що грозили розсадити його грудь, і вкінці зворушення дійшло до крайності і настала реакція. Руки безвладно опали, голова звісилась до землі, він ліг горілиць на землю і впер очі в глибоке темно-блакитне небо. Вспокоївся помалу, прочуняв.

— Так он воно що зо мною! — сказав він по хвилі. — Я закохався. Реаліст полюбив ідеалістку, — се так звичайно й буває. Хто чого не має в власній натурі, те цінить найвище в чужій. Ну, що ж, се так і повинно бути. Коли в подружжі дві істоти людські мають взаїмно себе доповнювати, то воно й добре, коли одна вносить реальний погляд і реальну працю, а друга живіше змагання до ідеалів, до загального добра. Те змагання обом їм не дасть потонути в багні буденного життя, в низькім матеріалізмі. Се добре, се так і треба.

— Та ба, — почав він знов по хвилевім розмислі — Ту, брате, не те. Ту глибші різниці заходять. Змагання духові, темпераменти фізичні, — се все нехай би й так. Але родові, кастові традиції. Он у чім сук. А що, коли її ідеалізм — шляхетський ідеалізм — і на ділі покажеться несхожим, ворожим з тим ідеалізмом мужичим, котрий повинен мойому життю просвічувати? А що, коли той ідеалізм, може й здоровий в шляхетському окруженні, покажеться слабим, хорим в мужичому? Та й чи справді маємо ту ділo з людиною, пронятою яким-небудь ідеалізмом, яким-небудь змаганням до кращого, ідеального ладу? От де саме найголовніше питання. А може, те, що я вважаю характером — тілько хвилеві пориви людини слабої а екзальтованої? Се прецінь може бути, а ти, брате, знаєш, що дістати таку людину в дожизненне подружжя, то краще камінь до шиї та з моста в воду.

І знов Борис задумався і старався пригадати собі все, що сам бачив і що чув від Тоня про Густю, всі ті моменти, де проявлявся її характер, старався зложити всі ті спомінки докупи і витворити собі ясне, добре поняття о її духовій фізіономії.

— Ні, дарма! Вона гарна дівчина, з характером і з думкою, з сильною волею і з характером. З усього видно, що добрий, щирий метал, а такого металу ржа не їсть, і життя його не легко псує. А хоч часом він і в форму не найкращу вилитий, то можна його і в кращу перелити, і не жаль собі притім труду завдати. Ні, се така дівчина, що стоїть нею занятися.

Порішивши се питання, Борис аж зітхнув легше. Був момент, коли він сам боявся суду свого власного розуму, коли серце його тремтіло зо страху, щоб розум не захотів немилосердно розбити його ідола і розвіяти тої пишної картини щастя та любощів, яку снувала його палаюча уява.

— Але чи стоїть же, чи годиться *мені* нею займатись? — питав він дальше сам себе і зразу аж усміхнувся, немовбито відповідь на се питання така легка і близька, що доволі тільки руку простягнути, і ось вона тобі й є. Але по короткім розмислі чоло його наморщилось і уста міцно стиснулися. Йому пригадалось усе те, над чим від двох літ працювала його думка і його серце, пригадались плани тихої, благодатної праці для добра люду, як то він однокінкою, у луб'янім візочку їздить від села до села, несучи лікарську поміч недужим, навчаючи селян усьому доброму, рятуючи бідних грішми, темних порадою, опущених щирим привітом. Чи схоче ж вона поділяти з ним таке життя? Чи зрозуміє потребу і розумність такого життя? Чи в такому жизненному програмі знайдеться і для неї місце, знайдеться робота, щоб вона не чула себе лишньою, а то ще й завадою? Борис чув, як голова його напруго заболіла, — він не міг серед такого життя найти для Густі місця. Що вона буде робити? Чим прожене вбиваючу нуду, яка обхапує всякого неробучого чоловіка, засудженого на те, щоб жити вкупі з невсипущим робітником? Ні, ні, таке життя — то була б для неї смерть, зразу моральна, а там і фізична. Вона билась би, як птиця в кліті, і або всохла б з туги, або зненавиділа б мене в першім місяці!

Оті думи важко пригнітили його. Він схилив голову, підпер її долонями і мовчав. Дві важкі сльози закрутились в його очах і назад щезли. Біль був надто острий, щоб міг вилитись слізьми.

— Значить, не мені про неї думати! — сумно сказав він. — Не мені про неї марити! Попадеться вона якомусь шляхтичеві, що буде любити її нарівні з своїми кіньми та собаками, що буде говорити з нею о політиці після «Czas'y», о сусідських сплетнях і скандалах після власного досвіду, що водитиме знайомство з усіми околичними гербовими картярами та марнотратниками, що сіктиме райтпайчами і обдиратиме хлопів, так як і її братчик. І яка буде за ним її доля? Та бог з нею. Нехай буде, яка хоче! Що мені до того?

І раз попхнута в такім напрямі болюща думка йшла дальше й дальше без упину. — Та й дурень же я! — думалось йому. — Сліпий, невидющий дурень, що міг хоч на хвилю допускати можність того, щоб вона сталась моєю! Та хіба ж ти, сліпороде, не бачиш, серед якої сім'ї вона виросла, якими традиціями викормлена! Нехай і так, що

тепер вона м'який віск, що могла б переробитись, але все-таки подумай, скільки то полови та хопти насіяно від дитинства в те серце, в ту прекрасну голову! А її мати, її брат! Та вони радше б на кусні дали б порубатись, ніж дозволити на те, щоб вона стала жінкою хлопа, хлопського лікаря! Ну, та й опутала ж мене лиха година та нещаслива! І чого було мені йти сюди, зачим було сидіти так довго в тім домі, де мене погорджують, ненавидять або ласкаво толерують? Ну, просто якась нечиста сила вічняла мені пам'ять, обснувала мене нерозривною сіттю глупих мрій, якимсь упоюючим туманом, під котрим прудко сходять і буяють отакі нібито гарні, а отруйні квітки, як отся моя любов!

І знов похилилась його голова. Помимо всеї натуги і напущеного на себе гніву серце взяло своє, мрії крадькома полинули вниз, до тої хати, де вона так тихо, так нечутно не то ходить, не то плавле, де ясніє її личко замість місяця, де дише її грудь і дзвенять її слова.

— Сон та й годі! — протестувала думка. — Казка, міф про бліду квітку лотосу, що зачаровує всякого, хто до неї прикоснувся, — і мусить він ненастанно вертатись до неї, не поможуть ніякі пориви, ніякі перемоги над собою самим, не поможе голос друга, просьба матері ані ридання сестри. Ось тобі, реальний медику, сила поезії! Недарма ж то поезія, Тоньові вірші завели мене сюди. Не думав я, щоб та його писана поезія так швидко змінилась для мене в живу, могучу, непоборимую силу! А вона ось і є. І знаєш, що вона сон, ілюзія, луда, а серце не може від неї відірватися, мечеться і тріпочеться і просить чогось, чого ніколи осягнути не повинно!

— Та ні! — скрикнув він, зриваючись з міцною постановою. — Годі бабитись, годі, як дитя за метеликом, ганятись за власними привидами! Буде й того, що було, а тепер годі. На мене чекає діло, робота! Ще нині треба вирватись відсіля, покинути сю хату, спішити далі в свою путь!

І, не гаючись довше, хапаючись та кваплячись, немов утікаючи від дальших мислей і мрій, Борис побіг вниз до лісу, до села. Він не глядів уже на окруження, на гори, ліси і полонини. Йому було якось так важко і жалко, немов разом уся природа зарізана, конаюча впала перед його ногами і стратила всю свою красу і понадність.

Нараз зупинився, німий, недвижний. Очі впер в лісову гущавину, ухом ловив якісь звуки, легесенькі, ледве чутні, мовби мушка бриніла десь в повітрі, недвижно

зависши над квіткою. Голос ставав чимраз чутніший і чутніший, протягався, міцнів, лився рівно і мелодійно, мов звук натягнутої шовкової струни. Борисове серце забилось живіше, лице запалало, руки стисли грудь, ноги відмовили послуху.

Мов скаменілий, стояв він на місці і слухав. Його напружене ухо розрізнювало мелодію, просту, жалібну мелодію руської народної пісні, далі розрізнило й слова:

Де ж ти, милий, пробуваєш,
Що за мене забуваєш?
Пробуваю край Дунаю,
Не раз тебе споминаю...
Коби човен та й весельце,
Ночував би-м в тебе, серце;
Та ні човна, ні порома,
Ночувати мушу дома!

Що сталося з Борисом? Яка незглибима, чародійська сила обхопила його могучими руками, понесла його душу, як буря пилиночку, гойдаючи її та пестячи, мов дитя, на хвилях сього голосу не спокійній, а живій течії сеї пісні? Ох, він пізнав той голос, той чистий срібний, трохи горляний голос, котрий будив в його серці найкращі, найлюбіші акорди. Але щоб той голос та руську мужицьку пісню співав? Ні, сьому думка його не хотіла дати віри! І ще й як співав! З яким чуттям, з якою силою виразу, з якою поражаючою простотою і ревністю! Тепер він і не силувався вже зламати чари, що обняли його, прорвати сіть, котрою обплутала його доля. Він слухав дальше. А пісня по короткім перестанку йшла до кінця, голос тремтів таємною жагою, якимсь тужливим, палким бажанням, а джерело того голосу чинилось чимраз ближче і ближче.

Ой, піду я лісом, бором,
Стану собі під явором.
Край явора є ставочок,
Там плаває шість качечок:
Одна другу припливає,
Кожда свою пару має,
Лиш я, бідна, все думаю,
Що я пари...

На половині послідньої зворотки чудовий голос урвався. Густя вийшла з гущавини і побачила Бориса. Він побачив її кількома хвилями швидше; крізь зелене смерекове гілля забіліла її біла сукня, мов пластинки блискучого снігу, а затим і сама вона виринула з півсумерку на світло

зеленої поляни, мов якесь закляте, сонне явище. Борис не почував у собі сили піти насупротив неї і повітати її. І вона трохи змішалась. Вона була сама і не надіялась застати тут нікого, бо ще таки було рано, дома у них всі ще спали.

Вкінці Борис стямився трохи, підійшов до неї і повітав її.

— Не думала я, що ви такий ранній птах, — сказала Густя. — Не надіялась застати вас тут.

— Але я не думав і не надіявся, що ви вмієте так чудово співати і ще таких чудових, чисто народних пісень, — сказав Борис.

— Що ж, ви, може, поремствуєте на мене, — сказала, злосливо всміхаючись, Густя, — за те, що я, польська патріотка, смію переймати і співати руські, хлопські пісні. Що ж, даруйте, я досі вважала їх так само своїми. як наші краков'яки, тілько що ті кращі, глибше до серця промовляють, більше відповідають моїй натурі, мойому настроєві.

— Значить, у вас натура більш руська, ніж польська,— радісно якось сказав Борис. — А вже те чуття, та простота і ревність, з якою ви відспівали отсю пісню, — се вже прямо виплив теплого... гарячого чуття. Сего ані вивчиш, ані наздогад не вдаси.

Густя злегка добродушно всміхалась.

— Ви багато мусили читати рецензій театральних та оперових, — сказала вона, — а то з мого невмілого цвіркотання зробили бог зна яку соловієву пісню.

— Ех, пані, — сказав якось сумно Борис, ідучи поруч неї назад горі стежкою, — що значить соловієва пісня, а що цвіркотання? Чи штучність композиції, сила або чистота голосу, слова пісні становлять усе? Бувають хвилі, коли соловієва пісня надоїсть мені до живого, а бувають і такі хвилі, коли цвіркотання, нехай і таке цвіркотання, яким ви назвали свій спів, може...

— Що може? — цікаво запитала Густя.

— Може до глибини прошибнути, проняти, навіки заполонити серце чоловіка.

Густя зблідла і затремтіла. Борис ішов обіч неї, потупивши очі, і мовчав.

— Можності не перечу, — сказала вкінці Густя, — але від можності до дійсності, звичайно, дуже ще далеко.

— Як я бажав би, щоб було далеко, — зітхаючи, сказав Борис, — та що ж, пропало!

— Як то пропало?

— Немилосердні ви, пані, — мало що не скрикнув він, — допитуєтесь о те, що й самі знаєте, чого догадуєтесь, мусили догадатись від першої хвилі мого побуту під вашою стріхою! Невже ж ви не знаєте, що я вас люблю?

— Знаю, — тихо, похиливши лице, але спокійним і певним голосом сказала Густя.

— І невже ви думаєте, що мені вільно і можна віддатися тій любві, навіть думати о ній?

— Що ж, для чого ж би не вільно і не можна? Сього я не розумію.

— Хіба ж не бачите тисячних перепон, покладених перед моїми ногами віковою традицією і суспільними відносинами?

— Але чим же се все спиняти може ваші думи, ваше чуття?

— Тим, що згори робить їх ілюзійними, безплодними, марними, а затим і шкідливими. Хто зна, кілько часу мені прийшлось би стратити в зачарованім крузі, а за той час, може, я зробив би що-небудь доброго і корисного для людей.

— Ну, та й утилітарист же ви! — сказала не то з усміхом, не то з докором Густя. — Все б тільки користі, плоди та пожитки! А яка користь з ваших користів, який плід ваших усіх плодів, яка ціль ваших цілей? Жити, та й годі! А що ви зробите, коли сей зачарований сон буде якраз найкращою частиною цілого вашого життя? Коли ся ілюзія буде якраз найкращим плодом, який вам судилось зірвати? На кого тоді пожалуєтесь, що самохіть розвіяли ілюзію, знівечили плід?

Борис мимоволі зупинився і втопив в неї свої здиво-вані очі.

— Що се ви говорите, пані? — сказав він тремтячим від внутрішнього зрушення голосом. — Чую ваші слова і розумію їх, але значіння цілої вашої мови не можу порозуміти.

— Скажіть радше, що не хочете вірити тому, чого догадуєтесь.

— Як то? Невже ж би се могло бути правда? Невже ж би ви, ви, пані, мали...

— Я люблю вас, — сказала вона спокійно. — Хіба то що так страшного або дивного?

Борис стояв мов оголомшений, не зводячи з неї очей.

Вона стояла перед ним з лицем блідим спокійним похиленим вниз. Але коли по хвилі підняла очі вгору і зустрілася з його палаючим поглядом, то непоборима магнетична сила попхнула їх одне до одного. Їх рамена сплелися, лиця запалені, уста зблизилися і злилися в гарячім першім чистім поцілунку. І затим, засоромлені, вони відскочили одно від одного, потупили очі і мовчали. Приязно глядів на той перший проблиск святого полум'я старий ліс, ласкаво шумів, обвівав молоді душі ніжними пестощами, освіжував груди запахущим холодненьким леготом. Крізь його узірчасті гілки де-не-де продиралося сонячне проміння і висіло вниз, мов золоті нитки, насновані на якусь дорогу і багату тканину.

Борис знов мовчки підійшов до Густі і взяв її руку. Рука була малесенька, ніжна, м'яка і тепла. Борис чув, як дрижала та рука, як тремтіли її мускули під сніжно-білою прозірчастою шкіркою. Несказанне чуття заповнювало його серце. Він не знав, що з ним діється, що робити, що говорити. Взявши Густю за руки, він повів її з собою на гору, на вершок, на те саме місце, де перед хвилею думав і повзяв таку рішучу постанову. Вийшовши на сонце, він разом почув себе якимсь вільним, легким, веселим, почув потребу говорити, оповідати, обнімати духом широкі горизонти, минуле й будуще, щоб тільки до безконечності розширити границі теперішнього, щоб теперішнім чарівним світлом облити все, куди тільки засягне те проміння.

— Знаєте, пані... Боже мій, чи думав я, чи снив я коли-небудь, що воно отак можливо?.. Знаєте, отсей момент пригадує мені... Давно, давно се було, літ тому з десять. Я йшов зо шкіл додому, не гостинцем, навправці через гори, через села та ліси. За одним селом, на підгір'ї зустрічаю двоє дітей. Маленькі, в одних тілько сороченятах, крайками оперезані, вітер розвіває їх біле, як льон волосся. Побрались за руки і йдуть стежкою під гору. А село вже далеко, не видно його за пригірком. «А куди ви, діти? — питаю їх. Не злякались мене. Старшенький хлопчик вів за руку молодшу сестричку. Він глянув на мене, махнув прутком та й каже: «Ідемо онтам, на цьольний вельх». — «А чого ж вам там треба? Адже далеко!» — кажу я. «Казали бабуся, сцьо там, за цьольним вельхом, конець світа, зелізні стовпи небо підпиляють. Соніцько на ніць ховається, а така лядна-лядна дівцьинка отволяє йому

вольота. А вона до мене пльиходиля вноцьи і казаля: «Митлюню, пльийди по мене з Матльонкою, то я вам таких лядних яблоцьок надаю!» От ми йдемо». Чи повірите, пані, в тій хвилі мені здається, що се ми ті діти і йдемо за отсим вершком шукати чогось такого, чого не дає дійсність, а тілько являє нам сон або творча уява.

— Хто знає, — сказала Густя. — Може й найдемо, коли б тілько зуміли шукати.

Вона не випручала свою руку і йшла поруч Бориса, доторкаючись до нього своєю сукнею, своїм раменом. Вкінці війшли на вершок і зупинилися, але ані однє не сміло перше піднести на другого очей.

— І що ж сталося з тими бідними дітьми? — запитала Густя.

— На щастя, я мав при собі пару гарних яблук, дав їм по одному і сказав: «Ідіть додому. Отсе тота дівчинка через мене передала вам ті яблучка, а приходити тепер не казала, бо її дома нема». І вони, врадувані, потюпали назад у село.

— От бачите, — радісно сказала Густя, — і ви ще не такий страшний реаліст. Дітська поезія і вас на хвилю зробила поетом. І що ж ви властиво зробили? Ви піддержали у тих дітей їх чудову ілюзію, але нею таки і вдоволили, ущасливили їх.

Вона підвела на нього очі, і знов невидима сила поперла їх одно к одному.

— Моя! моя! Густочко, зірочко! — шептав задихаючись Борис. — Боже мій! Що зо мною діється? Чи се яга, чи сон? Коли сон, так дай мені не пробуджуватись більше!

І він, нетямний, оп'янілий, цілував уста, личко, очі, чоло і руки Густині, раз німіючи з розкоші, то знов розливаючи цілі потоки пещених слів, оповідань з свого життя, голосних мрій, пересипаних поцілуями.

Вони посідали на траві, близесенько одно коло одного. Густя з виразом задуми гляділа десь далеко понад верхи гір, немов здоганяла оком ті дрібнесенькі срібні хмарки, що раз виринали з глибокої синяви неба, то знов тонули в ній. Здавалось, що вона забувала о всім, що її окружало, потонула і розплилась в теперішності, а з усеї її істоти остався тільки один порив у якусь темно-синю незглибиму далечінь.

— Чом я не та хмарка? — сказала вона. — Винирнула б собі з бездонної бездни, полюбувалась би сонцем, бла-

китом, погуляла б з буйним вітром і знов би розплилась, потонула б і сліду б не покинула!

— Невже се так приємно — щезнути і сліду ніякого по собі не покинути? — сказав задумчиво Борис.

— Я не знаю, — сказала Густя, — але мені здається, що таки приємно. Подумай лишень, що всякий слід — се свого рода пляма на чистій лазурі, всякий містить в собі хоч яку-небудь часточку земного бруду. І пощо? Знаєш, яка була моя найлюбіша забавка до самого недавнього часу? Сидіти над рікою, пускати з її хвилями дрібні палички та трісочки і глядіти відтак, як вони прудко, мов привид сонний, перепливають по чистій хвилі і ані слідочку по собі не лишають. Тілько тінь їх мигне, і більш нічого не стало. Отак і я рада б переплисти, перемигнути через життя, тихесенько, прудко, безслідно! Бог його зна, може се й грішно, але що ж я тому винна, коли воно так?

— Ні, Густочко, — сказав Борис, — се не гріх, а просто психологічне явище, звичайне в певній добі розвою нашого організму. У кождого чоловіка приходить така доба неозначених бажань, золотих і надзвичайно ярких мрій, раптових вибухів чуття. Але життя згладжує звільна ті вискоки, регулює той ручій і з розжареного, прискаючого металу виковує або пожиточний для людськості знаряд, або невдалий пшик.

— Але не забувай о тім, що є й такі метали, з котрих ніякого пшика не викуєш. Кинь його на воду, а він тобі полум'ям займеться і під руками згорить. Знаєш, любий мій, мені все здавалося, що ті люди найщасливіші, що вмирають замолоду, в цвіті віку і сили. Як гаряче бажала я не раз умерти молодою! Особливо літом, під час бурі, ціла суть моя починає якось розкішно тремтіти, проймається якимсь тривожним і заразом радісним прочуттям. Мені снилося не раз, що отак серед живої розмови, серед... серед любощів і поцілуїв простягається з неба золота нитка прямо в мою грудь, — без грохоту, без болю, без дрогнення я паду нежива.

— Все то само, Густочко, все то само! Бажання любові, бажання порівно душі і тіла — воно, немов той Протей, перекидається у всякі явища, в тисячні форми, не раз найсуперечніші з собою. Але тепер, люба моя, тепер, коли ти любиш, тепер воно повинно бути інакше. Адже ж ти любиш, правда?

— Правда.

— Мене любиш?

— Тебе.

— І будеш любити? Будеш мені вірною? Зможеш ураз зо мною...

Густя своєю ручкою закрила йому уста.

— Незносний! Ненаситець! Мало тобі сеї хвилі? Чуєшся щасливим, чи ні?

— Густочко! Як можеш про се питати?

— А коли чуєшся щасливим, то пощо покидати те, що у тебе перед очима, а забігати в будущину? Хіба ти знаєш, хіба я знаю, що криється за темною заслоною? Зверху вона помальована рожами та пишними квітами, але хто його знає, що поза нею криється?

— Що ж, Густочко, — сказав Борис, — гріх би мені був любити і не подумати наперед о тім, як забезпечити собі тоту любов, забезпечити своє і твоє щастя.

— Хіба ж ти в силі забезпечити його, бідний мій? Ні, покинь такі думи! Люби, доки любиться, а там побачимо, що буде.

І вона перший раз обвила його шию руками, притисла своє личко до його і почала палко цілувати його. Кров приплила Борисові до голови, затуманила його пам'ять. З цілою силою горячої любові він обняв сю чародійку-дівчину і серед поцілуїв та пестощів щезли всі сумніви, всі питання, всі обави, мов мряка на сонці.

— Роби зо мною що хочеш! — шептав він, ледве дух переводячи. — Я твій, навіки твій! Веди мене хоч по рожах, хоч по тернах, — усюди піду за тобою! Все віддам тобі, тіло і душу. Що буде, те й буде!

А вона, лагідно всміхаючись, слухала тих палких слів, хоч потроху вони й жахом її проймали.

— Ну, годі вже, годі, — сказала Густя. — Опам'ятайся, милий, пора нам іти. Там десь на нас чекають зо сніданням. На мене мамця сваритимуть, що задовго барилась, хоч лікарі мені казали щоранку в шпильковий ліс виходити. Розумієш? Ну, ходімо ж, але різними дорогами, ти обходь лісок отуди і приходь пізніше мене!

І з тими словами вона схопилась, ще раз гаряче поцілувала його в уста і побігла вниз лукою, а відтак, не оглядаючись, щезла в лісовій гущавині на закруті стежки. Тільки срібний її голосок дзвенів, виводячи якусь веселу пісеньку, в котрій так і тремтіло та хвилювало розбурхане молоде чуття.

А Борис остався сам. Осліплений, оглушений усім пережитим, оп'янілий несподіваним і не зазнаним досі щастям, він не думав нічого, а тільки чув, як те щастя розпирало його грудь, задавлювало його серце. Тепер він справді не міг і не хотів думати про будуще. Що йому будуще? Що йому все на світі? За часину такого щастя можна все віддати, про все забути. Вона його любить, — от і все. Увесь кругозір його душі в тій хвилі аж почерез край заповнився тим чуттям, не лишаючи для нічого більше місця. Мовчки, тихою ступою пішов він другою стежкою вниз.

Звільна потекли тепер для Бориса і Густі нові, несказанно щасливі дні першої, чистої і непорочної, а проте гарячої і всеобіймаючої любові. Щодень вони уміли урвати часиночку, щоб незамітно, неспостережено бачитись денебудь на самоті, поговорити, націлуватись і наобніматись. Борис виливав перед Густею всю свою душу, свої надії і плани, своє прошле і будуще. Густя ж була якось дивно здержана. Про свою рідню говорила тільки загальними словами, а о собі не вміла нічого й сказати, крім своїх мрій та поглядів. Фактів з її прошлого, ані планів її будущого Борис не міг якось дізнатися. Правда, не в такім він був настрої, щоб уперто домагатись їх у неї. Густо-часто замість відповіді на питання в тім напрямі, він одержував палкі поцілуї або веселі жарти — і вдоволявся ними.

Отак минув тиждень. Для Бориса сей тиждень був одним-одноцілим золотим сном. Тепер він не тільки нічого, крім Густі, не бачив і не чув, але нічого не бажав навіть, не боявся, не надіявся. Безвладно плив по пурпуровій хвилі, що серед солодких, упоюючих пестощів несла його невідомо куди. «Неси мене, хвиле! — говорило його серце,— неси, куди хочеш, чи до тихої щасливої пристані, чи на круту бистрину, на острі підводні скали! Я зазнав щастя, покуштував того меду, після котрого можна спокійно умерти, але жити спокійно в дотеперішній тісноті не можна».

У панства Трацьких частенько бували гості, ближчі і дальші дідичі, пани на однім селі або й на однім фільварку, лісничі камеральні або управителі великих дібр, з котрих кождий міг би був закупити і двох таких дрібних дідичів, але волів служити і обкрадати великі добра, ніж тратити на малих. Тоді в салонику Трацьких бувало весело і гутірно, дзвенів фортеп'ян, велись широкі розмови, пили каву і гербату, грали в карти. Борис звичайно не ходив

в таку пору до двора ані на обід, ані на вечерю, сидів в своїй офіцині і або слухав Тоньового балакання, або сам ходив по своїм тіснім покоїку з руками в кишенях і думав — не думав, а марив, снував якісь безконечні чарівні картини.

На хвильку, украдком впадала туди Густя, вони обмінювались кількома словами, палкими поглядами — і досить. Часом тільки його прошено до салону, коли в гостях було більше молодіжі і треба було когось чи для якої-небудь товариської забави, чи для танцю. Звичайна гірська шляхта не горда, тільки ограничена. Зато з приватними урядниками попадались і тямущі люди, німці, французи та бельгійці, і з ними не раз Борис заговорювався до пізньої ночі. В карти він не грав, то ж, скінчивши розмову, йшов до своєї офіцини і довго ще ходив по комнатці, вколисуючи свою уяву золотими снами.

— А у нас сьогодні цікавий гість, — сказала Густя, заглядаючи до дверей Борисової комнатки, — ану, вгадайте хто?

— Відки ж мені вгадати? — відказав він.

— Ваша колишня знакома, пані Міхонська! — сказала Густя і побігла.

Борис остовпів. Щось, мов різкий, холодний вітер, повіяло йому в лице. Серце забилось тривожно, немов віщувало якесь велике горе. Та женщина, котрої постать темною хмарою лежала на його минувшім, невже ж вона й тепер не являється на те тільки, щоб випхнути його з того золотого раю, в котрім він чується таким щасливим? Але за що ж? Що він їй винен? Та ба, Борис від першої своєї стрічі з нею виніс важке томляче почуття сліпої, елементарної сили, з якою у неї проявляється жіноча нам'ятність. Він і досі не перестав її боятися і для того рішився твердо — не показуватись їй на очі, щоб не накликати на свою голову біди.

— Вельможна пані просять пана до салону, — загомоніла в тій хвилі служниця, підхиляючи двері.

— От тобі й на! — скрикнув Борис і, не надумуючись довго, сказав: — Перепроси вельможну паню, що я не можу прийти.

— Вельможна пані конче просили, — сказала служниця і пішла. Що було робити Борисові? Він бачив, що тут годі викрутитись, і пішов.

— А, пан Борис! — сказала при його вході пані Міхонська, простягаючи до нього свою руку. Вона була ще

в жалобній сукні, хоч її рум'яні лиця і палкі, на всі боки стріляючі очі зовсім якось не лицювали до тої жалоби.

Борис підійшов до неї і поцілував її простягнуту руку. Він почув, як під його устами рука її незамітно дрогнула.

— Слуга пані професорової, — сказав він. — Від пана Трацького довідався я, що пані ту поблизько живуть.

— І не були так добрі відвідати бідну вдову! — з якимсь лукавим смутком сказала пані Міхонська. — А воно таки зовсім недалеко, — через верх ідучи, ледве милька дороги буде. А мій небіжчик так дуже любив вас! Ні, ви невдячні, пане Борисе! Знають, пані, — обернулась вона до пані Трацької, — мій небіжчик любив його, як сина, і все було говорив мені: «Мільцю, той Борис — то моя одинока радість, то моя надія!» Ах, так, так!

І вона піднесла хусточку до очей, нібито обтираючи сльози, котрих там не було, а з-під тої хусточки боком зирнула на Бориса таким поглядом, що у нього аж мороз поза плечима пішов; йому пригадався її погляд з тої пам'ятної стрічі в кабінеті її покійного мужа.

— Що ж, ласкава пані, — сказав Борис, — я ту у панства Трацьких гість, і ніяково мені покидати одну гостину, а спішити до другої.

— О, я б нічого против того не мала, — сказала пані Трацька, мотнувши якось дивно головою.

— А бачите! — сказала пані Міхонська. — О, я знаю панство Трацьких, вони б вам, певно, не зборонили. Се тілько, видно, ви самі не хотіли! А, гарно, гарно! Так-то трактується давніх знакомих!

— Звиніть, ласкава пані, — сказав, кланяючись, Борис, — але я не вважав себе в праві...

— Е, що там право! У нас в горах всякий гість милий, бо всякий рідко являється. Вже ви говоріть, що хочете, а мого дому не минете. Запрошую вас до себе, та й годі!

Затремтів Борис якимсь поганим прочуттям. Ся коротка розмова з Міхонською в присутності одної тільки пані Трацької, котра тяжко чогось сопла і зиркала то по вікнах, то по дверях, втомила його, немовби оце весь день таскав каміння або рубав дрова. Холодний піт виступив на його чоло; найрадше він був би пішов геть з салону і покинув сю ненависну цокотуху, але годі було. Хоч з тяжким серцем, а треба було відбріхуватись.

— Ви надто добрі, надто ласкаві для мене, пані, —

сказав він, — і я дуже вдячний вам за ваші запросини, але звініть, що не можу їх приняти.

— А то чому не можете? — живо і якось дразненно підхопила пані Міхонська.

— План моєї вандрівки не позволяє мені так далеко збочувати з дороги. Впрочім, я й так уже, надуживаючи гостинності панства Трацьких, пробув ту довше, ніж би слід було. Пора додому поспішатись.

— Пусті вимівки, пусті вимівки! — говорила, махаючи рукою, пані Міхонська. — «План не позволяє», «додому вертатись», — пусте! До кінця вакацій ще пропасть часу, а коли хочете, то я своєю фірою відішлю вас додому.

Після холодного поту Бориса тепер кинуло в жар. Він почував таке, яке мусить почувати заєць, що щосили втікає перед хортами, а чує вже близько за собою їх завзяте сапання. По короткій боротьбі з собою він рішився взятись на спосіб, щоб тільки проволокти діло.

— Що ж, коли така пані воля і ласка, то я не смію не прийняти вашої гостинності.

— Значить, поїдемо разом, ще нині! — скрикнула Міхонська.

— Нині мені трудно буде.

— А то чому трудно? Хіба що панство Трацькі не пустять?

— О, ми не сміємо задержувати пана Бориса, — сказала пані Трацька, — противно...

— А, видите, панство Трацькі не задержують, — значить, чого ж вам?

Борис сидів, мов опущений в воду.

— У мене ту ще треба б дещо позаписувати, попорядкувати, — почав він, — не знаю, чи вспію сьогодня.

— О, то нічого, я зачекаю хоч і до півночі, — ідіть тілько і приготуйте, що вам треба, а вже будь-що-будь я вас не лишу. Чуєте, пане Борисе?

Борис поклонився, всміхнувся силуваним сміхом і сидів на своїм місці, мов прицвяхований.

— Значить, маю ваше слово, — сказала пані Міхонська і встала. Зирнула крізь вікно в садок і скрикнула: — Ах, Густочка! Люба, який пречудесний букет для мене нарізала! — І підбігцем, мов панночка, вибігла з салону на ганок, а з ганку в садок, і відти ще чулись її скрикування подиву та голосні поцілуї, що витискали її грішні уста на непорочнім Густинім личку.

А Борис сидів в якійсь темній, болющій нетямі. Що се діється з ним? Чи й се ще сон, лякаюча сонна мара, чи огидне пробудження з щасливого сну? Невже оцей глупий, наївно підлий підхід має знищити його щастя, підкопати його долю? Він не боявсь того, що жде його там, у неї, в її домі, і не думав о тім. Він боявсь тільки покидати сей дім так нагло, чуючи наперед, що другий раз нелегко вже буде сюди потрапити, так як тому стрільцеві, що раз случайно попав у закляту печеру, повну скарбів, але, не вмівши раз з них скористати, опісля ціле життя дарма блукає-шукає, а входу таємного найти не може. Він чув наперед, що коли нині від'їде, то сей від'їзд буде початком довгої, може й довічної, розлуки з тою, котру так несподівано а так гаряче і глибоко полюбив. Він все ще не хотів покинути тої думки, як би викрутитись з рук тої женщини, що другий раз наважилась помутити його життя. Мов та рослина, котру силою наважились вирвати з землі, ще послідніми, хоч і як слабими корінцями не перестає держатись геєплодющої матері, так і він не переставав держатись за сю думку: викручусь, проволочу час, збрешу, що прийду піхотою через день, через два дні, а сьогодні нізащо не поїду! Але могуча рука лихої долі таки наважилась вирвати й сей послідній, слабий корінець. Пані Трацька, строга і гнівна, як чорна хмара, стала перед Борисом випростувана, з блідим лицем і дрижачими губами.

— Пане, — сказала вона сухо. Борис прокинувся з своєї задуми, без пам'яті схопився з крісла і став перед нею. — Пане, ви поїдете з сею панею, зараз-таки, сьогодні!

Борис глядів їй в бліде, гнівом передернуте лице, не знаючи, що й казати.

— Так, пане, я бачу, що вам не хочеться їхати, але ви мусите. В моїм домі довше нема для вас місця.

— Пані, — сказав Борис спокійно і повагом, — коли я надужив вашої гостинності, то прошу дарувати, але не знаю, чим я заслужив на ваш гнів.

— Не знаєте? Я вам скажу. Ви нечесно поступили собі, мій пане!

— Я?

— Ви, ви! За мою гостинність ви зводите з ума мою дитину! Що ви собі думаєте? Хіба ж ви не маєте натілько розуму, щоб знати, що вона не для вас? А коли не знаєте сього, то я вам скажу: не робіть собі марних ілюзій!

— Але ж, пані, — хотів було щось відказати Борис, та Трацька перебила його:

— Ані слова більше! Я все знаю. Не звиняйтесь, не вибріхуйтесь, бо то вам нічого не поможе. А, то гарно, чудесно! От які вони, патріоти та демократи! Вір їм, тули їх, а вони, як ті змії, таємно підповзають, щоб ужалити тебе в саме серце! І не бійсь, хоч демократ, а не звертає свої очі на сільських дівок, тілько он куди! Фарисеї ви, не демократи! Бога з серця викинули і думають, що всю мудрість поїли! О, як я погорджую вами! Як я ненавиджу вас! Ну, чого стоїте ту передо мною? Ідіть і збирайтеся, щоб вас ту віднині мої очі не бачили!

Борис пішов, не кажучи й слова більше, німий і нечутливий, як та машина, котру турнули і вона крутиться. Аж коли обвіяло його свіже повітря садка, обілляло ярке сонячне проміння, освіжили пахощі, зелень і шум дерев, аж тоді вернули його думи, ожила його свідомість.

«Що се таке? — думав він, стискаючи чоло долонями і бігаючи по своїй комнатці, мов звір по клітці. — Відкіля вона дізналася? Хто їй сказав? Чи вона нині тілько про все дізналася, чи, може, сама зразу всего догадувалася, а потому й бачила? Але коли знала давніше, то чому ж мовчала аж донині? А коли нині дізналась, то хто міг їй сказати?» І він почав перебирати всіх домашніх, та на нікого не міг попасти. Може, Густав? Та ні, сей коли б бачив, то відразу б накрив їх, сказав би до очей, не ховався б аж донині. На молодших паничів і думка його не спадала, бо знав, що Тоньо не такий, а Едмунд або спить до полудня, або волочиться кудись поза домом. В кінці здалось йому, що думка його найшла щасливий вихід з сеї путаниці. Може, Густя сама призналась? Характер її настільки прямий і чесний, що вона, мабуть, не знесла довше непевності і визнала матері свою любов. Ну, що ж, коли так, то не біда. Адже ж він згори знав, що мати Густина не похвалить такої любові своєї дочки, але гнів матері не лякав його. Він чув в собі силу і відвагу — проложити собі дорогу через життя і твердістю своєї волі, чесною працею і любов'ю здобути руку тої, котру полюбив, коли тільки вона покажеться того гідною. Оця догадка затим вспокоїла його. «Тілько з Густею розмовитися, то все проясниться, — подумав він. — А тоді забираю свої манатки, та драпака через гори додому. А до Міхонської нізащо не поїду, нехай собі, про мене, й по стінах дереться!»

Отак роздумавши, Борис вийшов в сад, чи не зустрінеться з Густею. І справді побачив її оддалік: ішла під руку з Міхонською, бліда, як звичайно, тільки бліді, міцно зціплені уста і помутнілі, немов слізьми запливаючі очі свідчили о внутрішнім зрушенні, котре насильно старалась скривати в собі, слухаючи ненастанного щебетання та голосного сміху молодої вдови. Борис наблизився до них, надіючись як-небудь улучити хвилинку, щоб розмовитись з Густею в чотири очі.

— А, от і наш лицар! — скрикнула весело пані Міхонська, побачивши його і простягаючи руку. — А ми якраз о вас говорили. Я розказувала Густочці, як мій покійний муж перший раз побачив вас ходячого по поруччю понад височенним стрімким берегом. Ну, Густочко, глянь тепер на сього елегантного, стрійного кавалера! Хто б його подумав, що перед якими-небудь десятьма роками він босоніж витворював такі штуки, немовби способився на линоскока! Ха, ха, ха!

Несказанно прикро і осоружно було Борисові слухати сю мову і се оповідання, і в душі своїй він побажав пані Міхонській попастися в сій хвилі до дідьчої мами в сусіди. А пані не переставала цокотати, все звертаючись то до Густі, то до Бориса.

— Ну, що ж, пане Борисе, ви вже зібрались? Поїдемо, зараз по обіді поїдемо. О, і в думці собі не покладайте, щоб я вас швидко пустила. Батька мого пізнаєте, він вас полюбить, як сина. Бідний батько старий уже став, не привик у хаті сидіти, а ще й без товариства. От утішиться! А знаєш, Густочко, пан Борис для молодих женщин дуже небезпечний чоловік! Ого-го! Вже я знаю, що знаю! Стережись його, люба моя! Та що, я буду твоїм добрим ангелом і заберу його від тебе, щоб, борони боже, тее-то!..

І, сміючись, вона погрозила пальцем. Густя спалахнула живим рум'янцем, а Борис аж зуби зціпив від гніву та натуги, щоб не вибухнути яким нерозважним словом.

— Що ж, може для кого й небезпечний, — сказала Густя, — а для мене ні.

— Чи так? Чи така певна себе? Ну, ну, я знаю, що ти завсіди розумна панночка, але ж, моя люба, з досвіду можу тобі сказати, що бувають хвилі, коли чоловік стратить власть над своїм розумом і над своєю волею, і то якраз перед лицем самої покуси.

При тих словах пані Міхонська зовсім не двозначно моргнула на Бориса. Той аж поблід і до крові пригриз уста. Густя також поблідла, завваживши те моргання і зрушення Борисове.

— Пані дарують, — сказала прудко Густя, — але, здається, мамця кличуть, я мушу йти.

І, не чекаючи відповіді, вона пурхнула в бокову доріжку і шезла в закруті.

— Прекрасна дівчина, правда, пане Борисе! — лукаво усміхаючись, сказала пані Міхонська.

— Гм, певно, гарна панночка, — з силуваним спокоєм сказав Борис.

— Що? Так холодно? «Гарна панночка»! Ех, пане Борисе, не богохульствуйте. То чудо не дівчина! Перла правдива!

— Що ж, пані, я на перлах не розуміюся, не можу знати, чи правдива, чи фальшива.

— Але я вам кажу, я! Мені можете вірити. А впрочім, знаєте, що я вам скажу! Гляньте мені прямо в очі!

— Пані іно що говорили о небезпеченстві покуси; позвольте, що я й собі візьму до серця сю пересторогу, — сказав Борис, спускаючи очі до землі.

— Ха, ха, ха! От хитрий! От хитрий! Та ні, мене не здурите, від мене не викрутитесь!

— Навіть не думав, — зовсім невинно сказав Борис.

— Ага, не думав! Знаю вас, знаю! Ну, скажіть, признайтеся: ви любите її, закохалися? Скажіть, ви знаєте, що я ваша приятелька. А може, я зможу вам допомогти чим-небудь? Ну?

— Пані, — сказав Борис, напереміну то блідіючи, то паленіючи, — хто дав вам право підходити до мене з таким питанням? Я у панства Трацьких случайний і, як бачу, зовсім навіть не пожаданий гість, а у нас нема звичаю надуживати панської гостинності!

— Досить, досить! — скрикнула пані Міхонська, голосно сміючись, — не говоріть більше, не треба! Дивний ви чоловік, пане Борисе! Думаєте, що така річ, як любов, може скритись перед очима женщини, котра й сама колись любила, а може... може, ще й досі любить. А вважаєтесь чоловіком розумним! І замість, щоб сказати своє слово прямо, щиро і одверто, порадитись, розпитати, — ви починаєте крутити, виверчуватись, граєте роль обуреного і плетете нісенітниці! Ні, встид вам, пане, встид!

— Ви, пані, живучи ту в горах між ворожками та ворожбитами, мабуть, і самі на ворожку подалися, — сказав з гіркою іронією Борис. — Але скажу вам по правді, що в данім разі не завидую вашій мудрості.

— Що? Значить, ви не любите її? — скрикнула пані Міхонська, впиваючи свої блискучі очі в Борисове лице.

— Я не маю права ображати панну Густю ні в очі, ні поза очі, значить, не маю права говорити на ваше питання ані так, ані ні. Одно й друге було б образою.

— Тере-фере! Бог зна, що ви говорите — образою! Ну, але скажіть по щирості: адже ж я бачу, що ви нерадо відси вибираєтесь, хоч пані Трацька, очевидно, в одній хвилі рада б вас позбутися.

— Я й сам думав сими днями вибратися. Але позвольте, пані, перепросити вас. Коли маю сьогодні вибратись, то мушу ще дещо поскладати і попорядкувати у себе.

— Добре, добре, ідіть, — сказала пані Міхонська. — А о тім інтереснім предметі, що отсе почали, ми ще поговоримо. Вже ви моїх рук не уйдете, вже я вас візьму на такий строгий екзамен, строжший, ніж усі ваші ригорози!

І пані погрозила Борисові пальцем. Той розкланявся і пішов до своєї офіцини. Його тягла туди могуча сила. В одній хвилі, коли розмовляв з Міхонською, йому здалось, що з-поза корчів, що отінювали вхід до офіцини, мигнула чорна сукня і золотиста коса Густі. Він спішив, дух в собі запираючи, надіючись тут зустрінути її.

— Іди, йди! — сказала вслід за ним пані Міхонська, лукаво всміхаючись. — Мене ти не здуриш! Знаю я добре, що тобі подобалась ся порцелянова лялька! Боже мій, і де то у тих мужчин очі! Що за густ! Як може таке сотворіння подобатись! А я вам пересолю тоту любов. Добре, що глупа стара мені звірилась, а то обоє такі невинні міни роблять, що я б від першого разу й не догадалась нічого. Ну, але тепер я їм досолила! І словами, і очима насипала між них такого приску, що, певно, їм відхочеться ще раз зближуватись до себе. А ще й стара по моїй стороні. Як вона мене просила — взяти Бориса з собою, немов не знати яку їй ласку зроблю! А я на такий празник і скоком. А хлопець нічого собі, простенький, як і тоді був, тілько виріс, змужнів. Нічого, попробую вибити йому з голови отсю ляльку, а там уже я не я буду, коли не здужаю здобути його для себе. Доктор медицини, за пару літ буде мав свій власний

хліб, значить... Значить, під кождим зглядом славна штука. А що хлопович — ет! Пусте! Нехай старі діти вроді Трацької того лякаються. Мене тим не налякають!

Отак думала та міркувала пані Міхонська, звільна ступаючи стежкою та прямуючи до ганку. Тут здибала її пані Трацька, і обі серед живої розмови пішли оглядати панине жіноче господарство: карафіоли та калярепу на грядках, індичата на подвір'ї, каченята на ставку, а там і в поле вийшли капусту обзирати.

А Борис, увійшовши в свою комнатку, застав в ній Густю, оперту ліктями на столик, з лицем, закритим долонями. Крізь пальці на стіл капали рясні сльози.

— Пані, — сказав він, стиха наближуючись до неї.

Вона піднесла голову і зирнула на нього; сльози ще дужче полились з її очей.

— А, так ти їдеш до неї, до тої... тої безвстидниці! — скрикнула вона.

— Густочко! — скрикнув Борис, кидаючись до неї і хапаючи її за руку.

— Проч, проч від мене, негідний! — скрикнула Густя, вихапуючи від нього свою руку. — Ти не любив мене і не любиш! Ти грав зо мною комедію, дурив мене, а думав о іншій, о тій... негідній!

— Пані! Густю! Богом клянусь, що се неправда! — в смертельній тривозі скрикнув Борис. — Ніколи на світі, одним поглядом, одним спогадом не дурив я тебе, не фальшивив перед тобою!

— Не клянись, бо я знаю! Коли б ти не любив її, то ти б на перше її слово не покидав мене, не таскався до неї!

— Доле моя! Не рви мого серця, Густю! Хіба ж я охотно їду до неї! Адже ж твоя мати силою проганяє мене з дому!

— То що з того? То йди до свого батька, але не до неї!

— Я ж так і думаю, Густочко! Ненависна вона мені гірш пекла! Ох, коли б ти знала, як... як я її ненавиджу!

— Ненавидиш? А то за що? Значить, між вами були якісь ближчі зносини? Ти її любив, вона відопхнула, зрадила тебе? А? Он як? Бо за що ж би ненавидів? Чоловіка, рівнодушного мені, я не стану ненавидіти. Значиться, я не помилилась. А ти так присягався мені, що нікого, нікого, опріч мене, не любиш і не любив ніколи! Комедіанте, комедіанте! І вірити твоїм словам, твоїм присягам! Ну, що ж, їдь з нею! Їдь, куди наважився! Я не бороню!

І, важко дишучи, ціла спаленіла, вона відвернула своє лице від Бориса, що стояв на місці, мов громом прибитий.

— Боже мій! — скрикнув він вкінці, ламаючи руки, — невже ж усе ту, в тій нещасній хаті, сприсяглось, щоб погубити мене, щоб убити мене в моїх власних очах, зробити з мене підлого і безчесного чоловіка за те тілько, що я щиро любив? І ви, ви, пані, можете так до мене говорити, так о мені думати? Про найтяжчого мого ворога я не думаю нічого злого, доки не переконаюся. Невже ж я такий ваш ворог, що ви й вислухати мене не хочете?

— Ну, говоріть, говоріть, що маєте сказати,— холодно, не обертаючись, сказала Густя.

— Я скажу вам, для чого я ненавиджу сю паню.

— Ну, для чого?

— З двох причин. Раз для того, бо вона була причиною смерті свого мужа, котрого я любив і шанував, як батька, котрому більше завдячую, ніж батькові. А по-друге, для того, що вона нині убиває і нищить одиноке найкраще щастя мого життя. Мало вам сего?

— Не мало, коли тілько се правда. Ви кажете: була причиною смерті свого мужа. Яким способом?

Борис зупинився і поблід.

— Пані, звільніть мене від оповідання, котре...

— Яким способом? — холодно, різко повторила Густя.

— Пані, доле моя, вірте мені, лиш крихіточку вірте. Я вам сього не можу сказати, в тій хвилі не можу, але за те ви не повинні осуджувати мене.

— О, певно, що ні, бо ви самі себе осуджуєте! Не говоріть, не говоріть, не треба!

Борис в німім одчаї глядів на неї довгу хвилю. Стояла випрямлена, з лицем блідим, відверненим від нього, холодна і невмолима, немов не та сама, котра вчора ще таяла, пестилась в його обіймах. Жаль лютий здавив його серце. Він відійшов в куток, сів на стільчику, опершись ліктями на коліна і, схиливши лице в долоні, тихо, тяжко заридав. Густя здригнула, почувши його хлипання, бистро зирнула на сльози, що капали з його очей на долівку, і знов відвернулася. Довго тяглась болюща тиша, переривана тільки насилу здавлюваним хлипанням Бориса та плюскотом грубих сліз, капаючих на поміст. Вкінці Густя не видержала. Стиха підійшла до нього і поклала йому руку на плече.

— Борисе, — сказала вона м'яко, — чого ти плачеш?

Борис підвів голову і обтер сльози. Його лице було бліде, але спокійне.

— Плачу за своїм сном золотим, за своїми ілюзіями, з котрими я був такий щасливий.

— За якими ілюзіями?

— Вибачайте, пані. Були хвилі, коли мені здавалось, що ви мене любите. Се були ілюзії. Тілько тепер я переконався, що ви не любили мене, не могли любити. Що ж, се не ваша вина, а тілько моє нещастя. Я вдячний вам навіть за ті ілюзії, котрі хоч кілька день ущасливлювали мене. Тепер вони нараз розвіялись, троха занагло, через те й серце болить, і сльози ллються. Вибачайте, пані!

— Борисе! Мій дорогий, милий, єдиний! Невже ж ти й справді думаєш, що я не любила тебе, не люблю над життя, над свою душу? Ні, се не може бути, ти не можеш бути такий злий, такий несправедливий!

І Густя, ридаючи, кинулась в обняття Борисові, обливаючи його лице слізьми, покриваючи поцілуями. І все минулося для нього, все щезло, мов і не було: і біль, і жаль, і розлука. Вона любить його! Марні всі перешкоди, інтриги і злість,— ніякої боротьби він не налякається, коли вона його любить.

— Густочко, серце моє, ангеле мій! — шептав він, цілуючи її руки, очі, уста,— не плач, я тобі вірю, я тебе люблю! Тебе одну і нікого більш! Клянусь тобі всім, що найдорожче для чоловіка. Не вір сплетням, ні обмовам! Не повіриш?

— Ні, ні!

— Так ти любиш мене? Любитимеш і дальше? Не забудеш?

— Ні, ні.

— І будеш моєю?

— Милий мій, не говори об сім!

— Як то не говорити? Адже ж нині ми розлучаємось, я йду додому. Так треба ж нам знати, що діяти на будуще. Скажи, зіронько моя, будеш моєю?

— Ні.

— Ні? Як то ні? Значить, не любиш?

— Борисе, милий, не допитуйся о те. Хіба мало тобі моєї любві? Мало тобі поцілуїв? Що забігати в будуще?

— Але ж, Густочко, те будуще розпочнеться для нас за годину, то як же нам розставатись?

— Розстанемось, як і зійшлись.

— Що, що ти кажеш? Невже ж се можливо? Адже ж між тим днем і нинішнім ціла вічність, ціле наше щастя.

— Ну, і досить з нас. Вдоволяймося тим, що пережили.

— Густю! — скрикнув Борис.— Невже ж се любов так говорить? Ні, я не повірю, се не може бути! Скажи, голубочко, скажи, що будеш ждати на мене, що не забудеш мене, що будеш моєю!

— Ні, Борисе! Ні твоєю, ні нічиею не буду! Не муч мене допитуванням! Не налягай на мене, щоб я змінила свою постанову!

— Але ж то не може бути! — скрикнув Борис. — Для чого ж так! Коли ти вважала мене гідним твого серця, то чом же я негідний твоєї руки?

— Дарма, друже мій! Навіть не пробуй змінити те, чого змінити не можна.

— Але ж я не розумію нічого! Чому не можна? Що се значиться? Скажи, Густочко, не муч мене!

— Милий мій,— сказала Густя, обвиваючи руками його шию і притуляючи його лице до свого,— не гнівайся на мене за те, чого я не можу тобі сказати, ані вияснити! Розстаньмось добрими приятелями. Хто знає, чи не послідній раз нам судилось тепер отак при собі сидіти! Ти ж усе говорив, що се все тобі видається сном. А воно й справді так було. Згадуй мене, як сонний привид, от і все, що я тобі можу сказати на прощання.

Борис з крайнім зачудуванням слухав тих слів. В голові йому мутилося, найсуперечніші чуття метались в серці. Він встав і випрямився перед Густею, глянув їй сміло і одверто в очі і сказав:

— Ні, пані, сього не буде! Ви помилились в виборі! Думали найти куколку, побавитись нею і кинути, але найшли чоловіка з серцем, а ще до того русина. Ні, пані! Я не куколка! Коли полюблю, так уже цілим серцем, а гратись любвою не вмію. Може бути, що у вас така мода і що ви не бачите в тім нічого злого, нічого неморального, — але я не з того круга. О, тепер я розумію вас. Нікому б був сього не повірив, але своїй власній шкірі мушу.

— Борисе! — благала Густя. — Ти оп'ять пересаджуєш, прибільшуєш і мучиш себе і мене тим, що мені й не снилося.

— Так? Ну, а скажіть мені, пані, відки дізналася ваша мати про нашу любов? Чень же від вас самих?

— Від мене? — повторила Густя, затремтівши. — Ні, Борисе, не від мене.

— А від кого ж? Може, Густав підглянув?

— Ні.

— Може, Едмунд? Або тато?

— Ні.

— Ну, так хто ж міг їй розказати? Хіба Тоньо?

— Т... так, Тоньо,— неспокійно якось шепнула Густя.

— Га, то я тепер зовсім нічого не розумію.

В тій хвилі з подвір'я дався чути голос пані Трацької.— Густю! Густю!

— Мамця кличуть! — скрикнула Густя. — Бувай здоров, Борисе! А слухай, сли мене любиш, не їдь до тої... Міхонської.

— Що ж мені з того, чи я тебе люблю чи ні? І що тобі з того? — сумно сказав Борис.

Густя всміхнулась, кріпко поцілувала його і шепнула:— Дурний, дурний та недогадливий! — ще раз усміхнулася і вибігла з комнати.

— Прощай, милий мій! — шепнула вже з-за дверей і щезла, тільки сукня її зашуршала.

— От тут і розумій її, будь мудрий! — сказав сам до себе Борис і почав ходити по комнаті. Довго ходив він, важучи і сюди й туди Густині слова, і нічого не міг зрозуміти. Її відказ, що не буде його жінкою, такий упертий та безпричинний відказ, лютив і дразнив його, але зате послідні слова блимали в тій пітьмі, мов промінчик надії. І, хапаючись за той промінчик, Борис рішив до крайньої можності тривати на своїм становищі, ждати і не покидати думки про Густю, а вже нізащо не їхати до Міхонської. Він прочував, що коли поїде туди, то міст між ним і Густею раз назавсіди буде зірваний.

Втім, в сінцях почулися кроки, застукано до його дверей, і ввійшов Тоньо, котрий тільки що вернувся з купелі.

— Що тут у вас сталося? — спитав він, не вітаючись з Борисом. — Ти від'їжджаєш?

— Чи від'їжджаю, чи відходжу, а все-таки нам треба сьогодні розстатися.

— А то чому?

— Видно, що так якось випало... Але що там о тім говорити? Ми ще побачимось з тобою. Як буду їхати до Відня, то перед тим заїду на пару день до Львова, відвідаю

тебе. Але от що, брате. Будь ласкав, скажи мені, ти знаєш, що я люблю твою сестру?

— Ти? Мою сестру? — Тоньо витріщив очі, а далі запитав: — Ну, а вона тебе любить?

— Авжеж, любить. Так ти знаєш о тім?

Але замість відповіді Тоньо напруго кинувся Борисові на шию і почав щосили стискати та цілувати його.

— Епамінондо! Братику! Ох, як се гарно! От сего я давно бажав, скоро тілько пізнав тебе! Отсьому б, думаю, пізнатись з моєю Густею, вони б певно полюбились. Аж воно і справді так сталось! Братику, який я щасливий! Але чому ж ти мені того швидше не казав? Та й Густочка яка хитра! Ходить собі, мов нічого й не знає! Борисе мій, так тепер, значить...

— Але стій, хлопче, стій, не радуйся передчасно! — уговкував його Борис.

— Передчасно? Або хіба що?

— Питаюся тебе ще раз: ти знав о тім вчасніше?

— О чім? О вашій любові?

— Еге.

— Ані словечка. От тілько тепер від тебе перший раз чую.

— Значить, не ти розповів о тім мамі?

— Мамі? То вже й мама о тім знає? Ов, то погано! Мама тебе не любить.

— Не ти розповів?

— Борисе! Як ти можеш думати, що я б таку річ без твого дозволу мамі розповідав?

— Не ти розповів! Говори по совісті, прямо! — налягав Борис.

— Але ж по совісті кажу тобі, братику: ані знав о тім, ані розповідав що-небудь!

Борис мов підкошений упав на крісло. Промінчик надії загас. Йому здавалось, що в серце його вбито ніж. Вона збрехала! Вона не хотіла, боялася сказати правду! Вона почувається в чімось винною і старалась затулити йому очі своїми слізьми та поцілуями! Вона грала комедію! Мов чорні блискавиці, шибали ті гадки по Борисовій голові, і він думав, що та голова трісне у нього від їх напору. Довго сидів він, приголомшений сим послідним відкриттям. Тоньо німо глядів на нього, а вкінці, рушивши раменами, вийшов. Вкінці дика, непогамована злість взяла верх. Він готов би був в тій хвилі підняти руку на неї.

— Комедіанти! комедіанти! — скрикнув він. — І якраз тоді, коли плачуть, просять, обурюються — найліпше комедію грають. А я, дурний, вірив і приняв розпалений вугіль за щире золото. От і попікся, і здобув те, на що заслужив! «Коли мене любиш, не їдь до тої...» А сама комедію грає, а мене в'яже! Ні, наперекір тобі поїду. Щоб ти знала, що не дбаю о тебе! Та й чого мені дбати... «Люблю тебе, але твоєю не буду». Спасибі за ласку! А чому не будеш? Встидалась сказати — бо хлоп! О, знаю я вас! Погратися любовою хлопського сина на те вас стає, але поділити з ним життя і труд — «не налягай на мене»! Отже, стій! Поступлю з тобою так, як ти того стоїш. Поїду до Міхонської, в очах твоїх поїду! Бо й справді, коли порівняти тебе з нею, то ще хто знає, котра ліпша,— чи та, що грає комедію високої моральності, а робить собі забавку з серця людського, чи тамта, що, не маючи серця, ні думки, прямо на видоку носить те, що криє внутрі — моральну ніщочість і гниль!

— Прошу пана, вже повіз готовий! Пані просять, щоб пан ішли сідати, — сказав візник Міхонської, показуючися в підхилених дверях.

— Іду, — сказав твердо Борис. — Візьми отсей пакуночок.

І вони вийшли з офіцини, Борис попереду, а візник з пакунком за ним. На ганку стояли пані Міхонська, пан Трацький, пані Трацька і Густав. Коротко, холодно попрощався з ними Борис, одному тільки старому Трацькому щиро стиснувши руку. Затим подав рам'я пані Міхонській, котра з кокетливим, тріумфуючим усміхом оперлась на нім. Отак пішли обоє на подвір'я і сіли до відкритого легкого повозу. Борис оглянувся. Панство Трацькі стояли на ганку, а в вікні їдальні з-поза квіток виднілось тоненьке делікатне личко Густі, бліде-бліде, як труп. Коли повіз рушив і виїхав уже за браму, понад ті ж квітки піднеслась дрібна біла ручка і кивнула Борисові — чи прощанням, чи грізьбою, чи жалем глибоким?..

IX

— Яка я щаслива, пане Борисе! Яка я щаслива, то й сказати вам не можу. Де ж таки, і не думала, їдучи сюди, що такого дорогого гостя дістану. Або краще б сказати: зловлю, бо ви виховзувались мені з рук, як пискор.

Ну, та й причарувала ж вас ота бліда лялечка, нічого сказати!

Отак щебетала пані Міхонська, розсівшись вигідно і опершись плечима о м'яку спинку повоза. Її очі так і грали палким, пожадливим огнем, так і впивались в Борисове лице.

Борис сидів сумний, задуманий. Бліде личко Густі, її прудко, мовби судорожно, понад цвіти простягнута рука раз у раз мерещились перед його очима; коло них снувалися всі його думи, мов метелики коло цвіту. Що значив увесь отой сон, одинокий, чудовий, любовний сон його? Що таке ота Густя? Чи справді се шляхцянка і нічого більше? Чи справді вона хотіла тільки погратись серцем хлопського сина, його пестощами заспокоїти жагу своєї крові, покористуватись ним як забавочкою, а по хвилі кинути, ногами потоптати? Чи справді вона, цілуючи його уста, погорджувала його родом? Борис мимоволі стискав зуби при такій спогадці, боявсь, щоб гнів його не розсадив грудей, не вилився цілим потоком проклять, на радість тій ненависній, що сиділа тут обіч нього, гладка і м'яка, мов кітка, що чатує на кожний рух зловленої миші. То знов чуття його раптом змінялись. Немов ключ чистої, свіжої води з-під намулу, так зо дна збентеженої душі піднімалась могуча, непоборима любов. Пригадувались всі симпатичні прикмети Густі, її простота в одежі, її привітливість, її щирі речі, її сильна воля і розвитий розум, і гнів Борисів щезав, наче хмара, розвіяна вітром. — Ні, вона не може бути зіпсута, вона щира, добра, сердечна, вона стоїть любові! — твердив Борис, надарма оглядаючись з повоза, чи не побачить тихого дворика Трацьких. Дворик навіки щез перед його очима за крутою горою.

— Ну, що ж ви сумуєте? — знов заговорила Міхонська, кладучи йому руку на плече. — Оглядаєтесь, чи не побачите її? Ха, ха, ха! Покиньте ви думати о ній, не стоїть вона того!

— Пані! — скрикнув Борис, мов ужалений. — Хоч я ще не в вашім домі, але все-таки вже ваш гість. Я прошу вас о одно: не згадувати о ніякій «ній»!

— Ну, ну, ну, ви зараз і розгнівались! Не знала я, що ви такі острі, — впрочім, нічого злого про неї не казала. А коли кажете, щоб не згадувати, то я й не буду згадувати. Хіба ж то у нас не найдеться і без неї о чім говорити? Правда? Тілько ж, бійтеся бога, не будьте ви такі нудні! Знаєте,

гірш усього на світі я не люблю, коли молодий, здоровий, гарний чоловік отак нудить та марудить. Адже ж вам життя всміхається, світ перед вами одвертий, дорога рівна! Боже мій! Якби то я була мужчиною. То я сама б не знала, яку найвищу, найкращу мету собі обібрати для здобування.

— Що ж, пані, а хіба і в женщин нема сил і охоти? А мета і для них найдеться. Здобувайте!

— А ви що думаєте, що я так і сиджу на місці, так і закладую руки? Правда, троха тут у нас не рівні шанси, а надто ще в мене і крила приборкані. Що я? Вдова. Хоч і молода ще, ледве двадцятий рік пішов, то все-таки вдова, баба. А й то не закладаю рук за пояс і певно доложу всяких сил, щоб здобути собі те, чого мені бажається.

При тих словах вона всміхнулася, показавши притім два ряди сніжно-білих, як перли, зубів і зовсім не двозначно вперла в Бориса очі. Але той сидів похилений, то й не бачив сього, тільки похитав головою і сказав:

— Що ж, прошу пані, є двоякі метали: тягучі і крухі. Так само є й двоякі натури. Одні обдаровані таким запасом живучої сили, що ніяка завірюха не зломить, хоч і додолу зігне, а другі, хоч і тверді, але раз притиснені ламаються назавсіди, прискають на штуки. Отак і моя натура до тих твердих, а крухих належить.

— Е, видумали ви, пане доктор, видумали! — весело махнула рукою пані Міхонська поперед самим його лицем.— Всі люди однакові, ніхто не з жодного металу, а всі з крові і кості. А я, за вашим докторським дозволом, так думаю, що доки в чоловіці є краплина живої, здорової крові, доти та кров не перестане озиватися. От що!

Вони їхали пречудною околицею, але зате препоганою дорогою, горі Стрием. Дорога була нерівна, камениста, йшла то стрімко вгору, то знов вниз, мов з печі, в потічки та переярки. Пані Міхонська, мабуть, втомилася розмовою й затихла. Мовчав і Борис, розглядаючи околицю. З обох боків вузенької долини настовбурчились дві височенні гори, вкриті аж до самого низу темними смерековими борами. Сонце вже клонилося до заходу, з борів де-не-де клубками піднімалась сива пара та гомонів протяжний одностайний шум, хоч вітру не було й прадуху. Стрий шумів по камінню, від нього потягало вже вечірнім холодом. Коні бігли форкаючи, візник лускав з батога. Страшно якось, сумно, безнадійно зробилось Борисові, коли в'їхали в той бір. Так і здавалось йому, що тьма одчаю обхапує його, що він опус-

кається в якусь темну пропасть, з котрої вже нема виходу. Десь далеко-далеко за ним миготить бліда зірка, але її проміння не може прогнати тьми, не може огріти його серця, стратило над ним колишню магнітну силу. І рад би він душею линути до неї, притулитись, приголубитись, та щось здержує, не пускає.

«Адже ж вона збрехала! — шепче йому розум. — Адже ж вона, очевидно, сама прогнала тебе з дому, сама донесла на тебе матері, набунтувала її, щоб викинути з хати непотрібну забавку. А коли й не сама (се було б надто вже погано!), то все-таки знала про сю інтригу, почувала себе сяк чи так до неї причасною, коли збрехала, коли силувалась скинути вину на брата! Ні, не стоїть вона моєї любові! Не стоїть вона, щоб моє дурне серце щеміло та побивалось за нею».

Але серце не слухало резонів, не переставало щеміти і боліти.

«Будь-що-будь, — надумав вкінці Борис, — зараз завтра напишу до неї, розпитаю її докладно: нехай скаже, нехай вияснить, бо сам я ні до чого дійти не можу».

На тій думці він і вспокоївся крихту. Його діяльна, реальна вдача тільки на такім ясно означенім рішинці могла вспокоїтись. А полагодивши сю пекучу справу, він свобіднішим оком глядів навкруги, а поперед всього на свою сусідку, що, свіжа, рожева, в гарному дорожньому уборі, полулежачи розкинулась обіч нього, з усміхнутими устами і прижмуреними очима. Здавалось, дрімала під нерівне колисання брички, але на ділі думка її працювала: вона укладала план, як зловити в свої сіті Бориса, удержати його назавсіди при собі.

Сонце вже заходило, коли виїхали з лісу. Перед ними розгляглася трохи ширша долина: тут до Стрия впадала якась лісова річка, і горі тою річкою потяглося довге, як світ, убоге, порозкидане гірське село. При самім устю річки в Стрий, у «вилах», як там кажуть, на горбику стояв старий смерековий двірок з двома коминами і зеленим від моху дахом. Се був двірок пана Рембі, батька пані Міхонської.

— От ми вже й дома! — весело скликнула пані, випрямившись на подушці. — Бачите, пане Борисе, отсе наша оселя! Он там, в тім двірку, ми живемо обоє з татом. Правда, чисте місце для пустельників!

— Гарне місце, — сказав Борис.

— Що, подобається вам? — радісно підхопила пані.— Як мене то тішить! Чень вас хоч місце приманить, що довше у нас забавите, коли я своєю мізерною особою не можу.

— Пані, ви несправедливі для мене і для себе, — сказав, злегка всміхаючись, Борис. — Се дві речі зовсім відмінні: краса жіноча і краса природи. Кожда в своїм роді манить і знаджує чоловіка.

— Ну, добре, добре, побачимо, чи довго-то вас та двояка краса манитиме, — сказала пані. — Але жарт набік, — природа у нас справді гарна, особливо вода чудова. Купатися можна, кілько душа забажає. В тій річці пстругів, як пороху, а ви, мабуть, риболов?

— Так, троха, хоч пстругів не вмію ловити, у нас їх нема.

— Я вас научу! Чи подумали б ви, що я — запалена охотниця до них. І способи знаю, від місцевих рибаків повивідувала. А коли вам риболовство надокучить, то можемо в ліс на гриби піти, — сього року їх у нас множество: і правдивих, і рижиків. От приємність, коли б ви знали! Ну, а коли не захочете волочитися, то й дома у нас непогано. Садок хоч невеличкий, та гарний; тата мого послухаєте, — він хоч приглухий троха, але веселий чоловік, старої дати шляхтич. А вже як зачне розповідати всякі фацеції, рецитувати стародавні вірші, то боки зривати можна. Ні, я певна, що вам у нас подобається.

Говорячи все те звільна, м'яким і ніби надтомленим голосом, пані Міхонська з-під ока поглядала пильно на Борисове лице. Вона бажала зміркувати, що він любить, до яких забав і розривок має особливу охоту, на тій підставі уложити свій план. Для того-то вона повидумувала й риболовство, і гриби, хоч сама зовсім не була ні риболовкою ані охотницею дряпатись по лісах та по корчах за грибами. Але Борис ні до чого не проявляв очевидної охоти; лице його було все однакове, не то сумовите, не то безучасно-супокійне.

«Дарма, голубчику, все дарма! — думала собі пані Міхонська. — Вже я тебе підійду, вже я найду на тебе спосіб. Хоч ти й який чинися святий та божий, вже я розрушаю в твоїх жилах молоду кров, — не так ти будеш коло мене скакати!»

Вже добре було смерклося, коли заїхали під двір. Загуркотіла бричка по камінні і зупинилась перед ганком. Вибігла зо двора стара служниця і разом куховарка і з

диву роззявила беззубий рот та стала нерухомо з розпростертими навхрест руками, побачивши незнакомого панича.

— А ти, Параско, що там стала? — гукнула на неї пані. — Одуріла, чи що? Посвіти, щоб ми могли вилізти. Вилазьте, пане Борисе, а уважно, щоб там де на камінь ногу не звихнули.

Борис легко вискочив з брички.

— А тепер подайте мені руку! — сказала пані.

Борис подав їй руку. Вона взяла її, стиснула якось так украдком, мов молоді панночки при пташку стискають тим паничам, котрі їм подобались, і затим легко, еластично скочила з брички на камінь.

— Пан дома? — запитала вона Параски.

— А де ж би, дома. Чекали, чекали на паннунцю, а далі кажуть до мене: «Е, — кажуть, — Параско, мабуть наша паннунця десь там і заночує в гостині, а мені ту годі голодувати та на ню чекати. Давай їсти, що там маєш». Іно я наклала в тарілку пирогів і взялась сметану збирати, аж і паннунця над'їхали.

— Ну, добре, добре! В сам час будемо вечеряти всі разом.

— Ба, а то, проше паннунці, хто такий? — спитала Параска, показуючи на Бориса.

— Дурна ти, стара! Хіба не бачиш, що гість?

— Гість? Ба, та такий молодий?

— Ха, ха, ха! Ба, що ж, то гість не може бути молодий?

— Або я знаю. Але я ту ще молодих не видала. А може, то?.. — І стара моргнула при тім своїми сивими мохнатими бровами на «паннунцю», але та махнула на неї рукою і сказала якось прикро:

— Ну, стара! Що ти собі позволяєш? Запанбрат зо мною хочеш, чи що? Чи бач її, вона ту буде моргати до мене! Марш до кухні і знай своє діло!

Стара завстидалась трохи і пішла, по дорозі все-таки підморгуючи та шепчучи щось без голосу зів'ялими посинілими губами.

— Ходім, пане Борисе! — сказала пані Міхонська. — Дайте мені руку, я вас проведу.

І, обережливо ступаючи по нерівно кладених плитах, обоє вийшли на ганок. Раз чи два рази пані Міхонська ступила недобре і пошпоталась на камінь, в таких разах вона дужче спиралася на Борисове рам'я, щоб не стратити рів-

новаги. А йдучи на ганок горі дерев'яними стародавніми сходами, вона ще раз ступила фальшиво і справді стратила рівновагу. Ахнула, захиталася і цілою верхньою частею тіла налягла на Борисове плече. Її лице прихилилося близесенько до Борисового, її капелюх скинув у нього крисатий капелюх з голови, а її повні круглі груди міцно притислись до Борисового боку. Вона почула, як під тим дотиком у Бориса по цілім тілі перейшла легка судорога, і нічого не сказала, тільки всміхнулася.

— Ну, спасибі вам, — сказала вона, коли вийшла на ганок, — спасибі, що провели. А сильні ви! І як певно ступаєте, хоч і по незнакомім місці! Ну, але тепер я вас поведу. Прошу за мною!

В покою, що служив і їдальнею, і канцелярією, і спальнею пана Ремби, стояв уже накритий круглий стіл. Посеред стола стояла лампа. До стола приставлені були два крісла. На комоді стояла купа тарелів, а перед паном Рембою фляшка якоїсь червоної горілки і порожня чарка. Пан Ремба сидів на кріслі, очевидно ждучи більш на вечерю, ніж на доньку, бо плямкав обвислими губами і держав в руці вилку, хоч тарілки ще були порожні.

— Добрий вечір, татку! — скрикнула дуже голосно пані Міхонська, входячи до покою і наближаючись до батька, щоб поцілувати його в руку. — А от я таткові й гостя привезла: пан Борис Граб, медик, доктор!

Борис мовчки уклонився. Старий довгу хвилю поглядав на нього, плямкаючи губами, немов старався розсмакувати сю новину, а вкінці сказав до дочки:

— А відки?

— Від Трацьких. А родом не знаю відки.

— Від Старого Міста, — сказав Борис, намагаючись також говорити голосно, щоб і старий вчув.

— Ну, сідайте, будемо вечеряти, — сказав старий і сів. Пані Міхонська метнулась по покою і поставила для Бориса крісло праворуч себе, близесенько. Поставила й тарілки, поклала ложку, вилку і ніж, а все те так швидко, справно та легенько, мов бог зна яка обережлива молода хазяйка. Параска внесла вечерю. Старий Ремба, скоро тільки побачив полумисок на столі, забув, бачилось, про все проче на світі, крім їди, не глянув ні на кого, не зупинявся, тільки плямкав та сьорбав, та жував своїми беззубими яснами, та ковтав, протягаючи довгу тонку шию, мов індик, котрого напихають ячмінними галушками. І дочка

ані крихітки не займалася батьком, немов і не сидів він обіч неї, зато припадала коло Бориса і услугувала йому, мов романтичний кавалер дамі. Сама вибирала щонайкращі кусники і клала йому на тарілку, сама налила йому склянку води, добула малинових конфітур, а притім не переставала припрошувати, та приговорювати, та присолоджувати своїми чарівними усміхами.

— Ні, пане Борисе, — сказала вона під кінець вечері, — сама не знаю, що зо мною діється. Але коли отак бачу вас в моїм домі, при моїм столі, то так якось мені здається, немов вертають мої найкращі дівочі часи і всякі золоті надії та тривоги, та бажання. Так от, немов я вибираюся на перший бал. Ви любите бувати на балах?

— Може б, і любив, коли б умів танцювати.

— Як то, не вмієте танцювати? — скрикнула пані.

— Хоч і як мені встидно, але мушу признатися, що не вмію. Ви ж знаєте, пані, що я те тілько і вмію, чого навчив мене ваш покійний муж. А танців він мене не навчив.

— Що за шкода! А я думала, що ви танцюєте!

— Чим же шкода! Я думаю, що для мене воно й ліпше.

— А то чому? Адже ж лікарі говорять, що танці навіть для здоровля дуже корисні — рух...

— Так то так. Корисні, кому корисні, а для мене, може, були б і некорисні. Може б, я надто пристрасно їх полюбив, часу б багато тратив, або що. А так ліпше.

— О, о, о! Який пристрасний! — сказала пані Міхонська. — Хто б подумав, що й справді так, якби вас не знав ближче.

— Що ж, прошу пані, — не штука чоловікові бути розумним, розважливим і уміркованим, коли без сильних покус живе. А коли б моє життя пішло було іншою течією, то хто знає, який би я вийшов. І танці, по-моєму, тож свого рода покуса: при танцях всякі знакомства заводиш, кров розгрівається, ну, розуміється, і розум затемнюється. Бог з ними!

— Чи бач, який законник строгий, який камедула! — скрикнула пані. — Ну, ну, знаємо ми вас, святих та божих! — І погрозила йому пальцем.

В тій хвилі пан Ремба, попоївши, встав, перехрестився, позіхнув і, обертаючись до доньки сказав:

— А що, пора спати?

— Пора, татку, пора! — сказала вона. — Параско, іди

постели панові. Нехай татко роздягаються! А ви, пане Борисе, також уже спати хочете?

— Що ж, хотіти не дуже хочу, — сказав Борис, — але все-таки втомлений.

— Звісно, звісно! Ну, ходіть же за мною сюди, до другого покою, нехай тут татко роздягається. А я вам тим часом постелю в салонику. Там вам добре буде — і спокійно, і не жарко, і вигідно.

І вона метнулась до комоди виймати простирадла та ковдру. Борис тим часом вийшов до другого покою, а відси на ганок. Ніч була ясна, небо повне звізд. Вода шуміла круг дому, мов клекочучий в казані кип'яток. Здалека крізь той клекіт доносилося рівне, голосне рокотання жаб. Дикий цап кричав десь в лісі жалібно, різко. В садку шелестіли розлогі яблуні. Було холодно і вогко. Борис глибоко вдихував свіже повітря, немов насилу вирвався з якоїсь душної ями. Голова його була така якась важка та притомлена, що ніяка ясна думка не вирізувалась з-під навислої сутіні. Постоявши довгенько, він стиха вернув до покою, щоб зараз же лягти спати. Ледве зробив ступінь в темнім покою, коли наткнувся на щось м'якого.

— Ах, то ви! — впівголоса скрикнула пані Міхонська, коли Борис лапнув її рукою за плече. — Боже мій, як ви мене перелякали!

— Перепрошаю, дуже перепрошаю! — лепотів змішаний Борис.

— Ну, ну, нічого, — сказала пані, сміючись. — Ну що, гарна ніч?

— Чудова!

— О, я так і думаю, що вам ту ліпше подобається, ніж у Трацьких!

— Добраніч, пані! — сказав Борис, перериваючи її балакання.

— Добраніч! Спокійної ночі! — сказала пані. — От туди, туди!

І вона відчинила перед ним двері до салоника, в котрім постелено було на помості, а на столі світилася свічка. Борис увійшов і запер двері, — хотів і замкнути, та в дверях не було ключа, ані ніякої защіпки. Роздягся, ліг, погасив свічку і зараз же заснув твердим, здоровим сном.

На другий день прокинувся досить пізно, — вже сонце геть геть було високо. Розкрив очі і почав розглядати салоник, що служив йому за спальню. Була се невеличка

комнатка, чисто вибілена, на воскованім помості. На стінах висіло кілька олійних образів в старих золочених рамах і одне доволі велике дзеркало, а також група фотографій. В однім куті стояв фортеп'ян з купою нот, в другім круглий столик, під вікнами софка, а попід стіни і коло столика кілька крісел, вибиваних темно-червоним оксамитом. До салоника вели тільки одні двері, — вони якраз відчинилися. Ввійшла стара баба куховарка і внесла вичищені Борисові черевики та убрання. Побачивши, що він уже не спить, стара зупинилася над ним і дивно якось, добродушно всміхаючись, почала йому придивлятися.

— Добрий день вам, паничуню! — сказала вона.

— Добрий день, бабко! А що, може, я заспав, — час уже вставати?

— Робучі люди вже давно повставали і в поле пішли, а панам вільно й довше повчасуватися, — сказала стара, хитаючи головою.

— А наші панство вже повставали?

— Паннунця встали, а старі пан ще лежать. Але й вони зараз будуть вставати.

— Ну, добре, то й я встаю. А є ту у вас близька стежка до потоку, — я би пішов до потоку митися.

— О, а то пощо? Над потоком трава, роса. Я пану зараз мидницю принесу! Але най пан не дуже квапляться, ще час!

І стара, рушаючи губами і трясучись, потюпала за мидницею. Тим часом Борис встав і почав одягатися. Стара принесла мидницю, збан води, мило, рушник, гребінь і щітку до зубів, — все те було, очевидно, кимсь третім накладене їй до рук в порядку, щоб не розгубила по дорозі. Вона ввійшла всміхаючись і киваючи головою, поставила все на дерев'янім стільчику і стала обіч, заложивши руки за пояс.

— Ну, можете собі йти! — сказав Борис.

— Ні, паниченьку. Паннунця казали, щоб я зачекала, може, вам треба буде зілляти води на руки.

— Не треба, бабусю. А як вас маю звати?

— Параска, паничуню, Параска! То не кажете, що вам не треба води на руки лляти? Ей, може, треба? Бо я боюся йти, щоби паннунця не сварили. Бо паннунця дуже остро мені наказали доглядати вас. «Так уважай, якби то я сама була!» От як, паничуню! О, наші паннунця дуже добрі, най їх бог благословить! Тільки долі щасливої якось бог

не дає. І що вже я господа милосердного благаю! Га, його свята воля!

Борис і слухав і не слухав тої бесіди. Він умився, вичесався, глянув разів кілька через вікно, відтак почав надягати камізельку. Стара все стояла коло мидниці, оперта лівим плечем о стіну і, не зводячи з нього очей, балакала.

— А коби то пан знали, як наші паннунця паном утішились! Мій боже, як братом рідним або й ще більше! Встали нині ранісінько, розбудили мене. «Параско,— кажуть,— га, Параско». — Чого, паннунцю? — кажу я. — «А не забудь нині три отченаші змовити, щоб мене моя доля не минула». — Добре, паннунцю, — кажу я. — «І вставай снідання готовити, може, наш гість рано встане, то щоб довго не чекав». Ай-ай-ай, паниченьку, а я й забула! Таже паннунця казали вас запитатися, — може, ви голодні? Може, вам снідання сюда принести?

— Ні, не голоден, — сказав Борис. — А панство коли снідають?

— О, старий пан п'ють каву в ліжку, а ѣстають аж потому, а паннунця...

— Параско! — почувся з другого покою голос пані Міхонської. Параска, всміхаючись, вихилила голову крізь двері.

— Вже панич встали і убралися, — сказала вона й не питана. — Я зараз, прошу паннунці, я зараз.

І вона взяла мидницю і вийшла.

— Добрий день, пане Борисе! — сказала пані, входячи до покою. Борис поклонився.

— Добрий день, пані!

— А що, як вам спалося?

— Добре, дякую пані.

— Ну, а що снилося на новім місці?

— Нічого. Я як твердо сплю, то нічого мені не сниться, а вліті звичайно через день стараюсь тілько натомитися, щоб вночі твердо спати.

— Отсе добре! Се й моє правило, — сказала пані. — Ну, але тверде спання — се тож свого роду робота і добрий апетит по собі лишає. Прошу до снідання.

І вийшла наперед, а Борис за нею. Снідання було вже заставлене зараз в сусіднім покою, з котрого скляні двері виходили на ганок. На столику, накритім білим обрусом, стояли дві склянки кави і свіжі булки.

— Сідайте, пане, сідайте ось ту на канапу,— сказала

пані; сама сіла напротив нього на кріслі і принялась розділювати булки.

— А пан татко не з нами? — спитав Борис.

— О ні, татко п'є каву в ліжку, але аж пізніше, як збудиться. Старий чоловік, бачите, вночі не може спати, а над ранок як засне, то вже ми й не будимо його. А ми обоє молодші, так ми й разом собі поснідаємо.

Затим замовкла, немов надумувалась чогось. Борис мовчки пив каву.

— Ну що, підемо пройтися троха, на свіжий воздух,— сказала пані Міхонська по сніданні. — Ходіть, я вам покажу наше обійстя, наше господарство, нашу околицю, потік, все. Ходім!

— Що ж, я готов, — сказав Борис.

— Ну, то заждіть хвилечку, я зараз також буду готова!

І вибігла на пальцях через батькову спальню. Борис ходив по покою, далі вийшов на ганок. Перед ним усміхалося небо, безсмертною чистою красою блищала природа, але душа його замкнута була для тої краси, мутні очі не пропускали до нутра яркого проміння. Він думав все об однім, думав о вчорашнім, о Густі і о її поступку. Роями снували думи в його голові, туга здавлювала груди, — він чув, що мусить чимось облегшити серце, що не видержить так дальше. Хоч одного промінчика надії бажалось йому, так як бажає хоч одної стебелинки той, під котрим раптом земля заломалася і котрий з ясного пахучого травника нараз провалився в темну грузьку баюру. Сердечне чуття додавало сили думкам; нараз він пригадав собі, що лишив у Тоня якусь книжку. За ту книжку він і вчепився цілою душею, — вона мала бути тою стебелинкою, що повинна не дати йому потонути. Не надумуючись довго, він добув з свого пакунка лист паперу, папір і чорнило, сів і почав писати лист.

Тихо одчинились двері, і ввійшла пані Міхонська. Вона цікаво, зависливо якось глянула на папір, по котрім писав Борис, але зараз же лице її випогодилось.

— Ви пишете? — сказала вона. — Отсе добре. Я хотіла вас перепросити. Татко прокинулись, і я мушу ще хвильку побути коло них, поки поснідають. Аж тоді підемо. То ви собі пишіть тим часом.

Борис мовчки поклонився, сів і писав дальше. Лице його під час писання то кров'ю наливалось, то блідло, рука дрижала так, що він час від часу переставав писати і

старався вспокоїтись. Скінчив і написане ще раз перебіг очима.

«Шановна пані!

«Простіть, що пишу до Вас. Ніколи б я на се не осмілився, якби не конечність, — вияснити одне темне для мене діло. Ви сказали мені, що Тоньо відкрив Вашій матері наші обопільні відносини, а Тоньо сказав мені, що він о них і не знав нічого. Занадто я люблю Вас, щоб мав бажати Вам одної такої хвилі, як була та, в котрій я дізнався, що Ви передо мною сказали неправду. Яка могла бути ціль сього? І яка могла бути правда, котру Ви вважали потрібним закрити такою заслоною? Отсі питання мучать мене. Правда, Ви сказали мені виразно, що моєю бути не можете, а надто ще я переступив Вашу виразну волю і поїхав *сюди*. Але ж, дорога пані, зважте, що вчинив я се з болю серця і наполовину з мусу. Скажіть слово, одне словечко, і я покину сей ненависний дім і прилину до Вас. Тілько не відбирайте мені всякої надії, бо тим убиваєте мене. Відповідьте мені, вияснїть все, о що прошу, вкажіть дорогу, котрою можу дійти до посідання Вашої руки, а я готов все, все віддати, щоб тілько Вас здобути».

Прочитавши, зложив Борис сей листок, вложив в маленьку конверту і написав на ній «Для панни Густі». Затим сів і написав друге письмо.

«Дорогий Тоню!

Через Твої руки пересилаю листок, котрий будь ласкав доручити своїй сестрі. Ти знаєш, які наші відносини, то й порозумієш, коли я скажу Тобі, що в тім листочку — ціле моє життя, не стілько, може, фізичне, скілько моральне. Будь ласкав, зараз доручи їй се письмо і проси, щоб відповіла мені. Для знаку, що письмо дійшло до Твоїх рук, будь ласкав на всякий случай передати мені через післанця книжку, котру я у Тебе забув. Цілую тя і поздоровляю щиро — Борис».

Ледве зложив сі листки і запакував в одну, більшу конверту, коли ввійшла пані Міхонська.

— Ну, що, готові ви?

— Готов.

— Що се ви змерзли, що так дрожите?

— Я? Ні. Хіба ж я дрожу! — змішавшись, сказав Борис. Пані лукаво всміхнулася.

— Що се ви, лист якийсь написали?

— А так, лист. Бачите, я забув у Тоня Трацького свою

книжку, то хотів би, щоб він мені прислав її. Чи ту до пошти далеко?

— До пошти? Дві милі. Але що вам то поможе, — адже до Н. пошта не йде. До Н. ближче, як до пошти. Коли вам конче треба, то я можу й зараз післати візника верхи до Н.

— О, пані такі ласкаві для мене. Боюсь, щоб не надужив вашої доброти.

— О, о, о! — з комічним зачудуванням сказала пані.— А се відколи ви почали боятися? Ну, ну, адресуйте лист, я зараз скажу візникові, щоб був готов. За годину назад ту буде!

Вийшла. Борис запечатав і заадресував письмо, коли се пані ввійшла з візником, котрий, очевидно, тільки що встав від обіду, пригнавши коні додому з лісу.

— Ти, Миколо, знаєш Н-ського панича наймолодшого, того чорнявого? — запитав його Борис.

— Знаю, прошу пана. Панич Тоньо називається.

— Так, так. То будь же такий добрий, возьми се письмо, а не згуби, і віддаси йому.

— Добре, прошу пана.

— Він тобі дасть для мене книжку, то привезеш.

— А більш нічого?

— Або я знаю? Може й письмо яке напише.

— Добре, прошу пана.

Борис дав йому письмо.

— Дай сюди, — сказала пані Міхонська, бистрим нервним рухом вихапуючи письмо з Миколових рук, — бач, уже поплямив. Я тобі звину в папір і в шматину, візьмеш в ремінь, то не згубиш!

І зажерливими очима глипнула на адресу та й відвернулася до Бориса майже в тій самій секунді. — Виходьте на ганок, я зараз ту буду, тілько його вирядж у, — сказала вона веселенько. Затим махнула йому рукою, держачи в пальцях письмо і почула, як внутрі зверхньої конверти шурнуло друге, менше письмо. Зціпила уста, закусила зуби, — люта заздрість здавила її серце.

— О, знаю тебе, голубчику, — прошептала вона, — не здуриш ти мене! До неї ти пишеш, а братом закриваєшся? Проклята лялька!

І шпурнула письмом на ліжко, бо була в своїм покою. Дух їй запирало. Була хвиля, коли хотіла зараз же розірвати письмо, прочитати, пошарпати на куснички, так, як пошарпала б була в тій хвилі саму Густю, коли б була мала

її в руках. Але розвага взяла верх. Що з того буде, коли порве оце письмо, прочитає його? Тільки пошкодить ділу, а дізнатись нічого не дізнає. Любовні запевнення та торкотання — ну, не таке важне діло. От коли б її відповідь дістати в руки, се друга річ. Се вже свого роду документ, оружжя! І в голові пані Міхонської в одній хвилі зложився план. Бережно обвила вона письмо в папір і в шматину. Микола в короткім сердаці чекав уже в сінях.

— На, їдь до Трацьких, а не бався. Сли дістанеш відповідь, лист, то не їдь просто до двора, а поїдь з гостинця просто на толоку, там коня спутай, а сам прийди затиллям до кухні, так щоб тебе сей панич не бачив, розумієш?

— Розумію, прошу пані.

— І письмо мені до рук віддаси, розумієш?

— Розумію.

— І нікому ані слова о тім! Пам'ятай. Я тобі того не забуду.

Микола поцілував паню в руку, сів охляп на коня, підстеливши тільки якусь стару сердачину, і почвалав, аж закурилось. Тим часом пані повела Бориса оглядати господарство. Ніщо там було й оглядати багато: господарство було мізерне, запущене, очевидно велось без того панського ока, котре, як каже приповідка, коня тучить. Будинки були старі і занедбані, покрівлі попрогнивали та світились прогалинами, обороги стояли ще порожні, хоч у Трацьких вони давно були навантажені сіном.

Борис не міг здержатися, щоб не висказати перед панею своїх уваг о немудрім стані її господарства.

— Правда ваша, — сумно сказала пані. — Але скажіть самі, як ту може бути інакше? Батько старий, немічний, а я — слаба женщина, — кому ж ту догляд давати, кому вести хазяйство? Ще добре, що й так воно ведеться, що хоч яко-тако держимось на ногах.

Вийшли на поле, — і там було не ліпше. Зараз за городом посіяна була нивка пшениці — одинока на всю околицю. Земля була гарна, намулена, затишна, на відгоні, то й пшениця могла б на ній гарна бути. Та що, виорали недобре, підгноїли недобре, не спололи весною, і пшениця вийшла ні на що не схожа: осот високими стеблами хитався повиш колосків, в'язелець та горошок цілі загони пшеничних стебел поскручували докупи і лавою повалили на землю, придушили зовсім. Жалко було дивитися на змарнований дар божий.

— І що ж я пораджу, — звинялася пані ніби на якийсь невисказаний закид Бориса. — Ту би не таких рук треба. Доки тато були молодші та жвавіші, то все йшло добре, довгів не було, ще й готовий гріш часом заваджався. А тепер минули ті часи!

— А земля ту не погана, — сказав Борис, — і пасовиська мусять бути гарні.

— О, худоба — то ту головна підпора господарства! У нас полонини обширні, пару тисяч моргів. Колись тато на них по сто волів своїх випасав. Правда, що без спілки з жидами не обходилось, та все-таки восени після ярмарку привозив не раз і дві й три тисячі чистого зиску. А тепер полонину жиди у нас винаняли, а нас до спілки не кличуть, бо нікому коло того запопадати. От коли б мужчина, та молодий, та розумний, енергічний, то можна б ту жити, — ох, і як гарно жити!

Кождий раз, коли пані звертала розмову на сю тему, Борисові робилося якось душно і встидно. Він то схиляється, то відвертався; тут зілля якесь вирве, камінчик підніме та оглядає та якмога міни достроює, що нібито він або не дочуває, або не розуміє, куди вона верне. А пані все своє товче, терпливо, нічим не зраджуючись, але й не спішачи до ніякого вияснення. Недаром же вона сю ніч майже ока не зажмурила, обдумуючи, як і які тенета заставити, щоб хоч сього звіра уловити, коли ніякий кращий не трафляється. Правда, трафлялись їй женихи з околишньої шляхти, та такі, що вона воліла сидіти в оцій лісовій глуші вдовою з старим батьком на оцім мізернім господарстві, аніж іти замуж за котрого з них. Знала небога, що вийди вона за котрого з тих розпитих панків, картярів та авантурників, то й тої глуші і того мізерного господарства у неї не стане. А вона після першого чоловіка і після кількох літ, проведених в місті, чого іншого бажала. Борис, хоч хлопський син, являвся їй далеко наручнішим, ніж околишні підпанки. Знала його й почувала для нього дещо таке, чого женщина не швидко забуває. А що хлопський син — овва! Привик до бідності, то привик і до роботи, до пунктуальності, виробив і загартував сили, зможе краще підняти і повести господарство на її батьківщині, буде шануватися і її шануватиме. А хто хоче, нехай собі говорить — їй се байдуже, коли б тільки їй добре було.

— Ну, досить натепер того ходу, — сказала пані,— буде ще час і по обіді. Ходімо до хати, там десь татко нас дожидає.

Пан Ремба справді ходив уже по покою з люлькою в зубах, коли вони ввійшли.

— Вітаю, вітаю! — скрикнув він, простягаючи Борисові свою суху, як скіпа, і жовту, як пергамент, руку. Борис стиснув її, — вона була холодна, мов рука трупа.

— А що? Як ночували? — питав далі пан Ремба, взявши Бориса запідруку і спираючись на його рам'я, як дама.— Даруйте, що труджу, — кричав він, — але бачите, старий я став, ноги не статкують, то треба молодшої підпори шукати! Хе, хе, хе! Та й жилося замолоду, жилось-таки! О, не то ту було, що тепер! Не той світ був, не ті порядки! Хе, хе, хе! Вам, молодим людям, і думою не здумати, як ми жили. Я як мав сімнадцять літ, то батько для мене щорік по троє нових дівчат держав. Бувало з цілого села скличуть дівчат, поставлять в ряд на подвір'ї, а батько до мене: «Іди, синку, вибери собі, котрі тобі до вподоби будуть». Хе, хе, хе! А нині що! Хлопець двадцять літ, а ще ні один не знає, як і взятися до дівчини! Що такий світ варт!

Пані Міхонська щось там попрятувала в сусіднім покою, не слухала тої бесіди. А старий Ремба, міцно надавивши своїми кістками Борисове рам'я, ходив з ним по покою, совав ногами і говорив, і говорив, а все таке, що Борисові аж огидно було слухати.

— Хе, хе, хе! Я вже певно не пожалуюсь перед богом! Жив я, синку, жив досита. Знаєте, я вже в десятім році життя всі ті штуки знав, а як був у школах — до четвертого гімназіального дійшов, та й покинув,— то для цілого класу учителем був по жіночій части. Хе, хе, хе! Рад би я видіти того учителя, котрого б так хлопці слухали, як мене! І що ми доказували! У мене все те є позаписуване, я вам прочитаю потому. У нас була організована ціла кумпанія, спілка така, на дівчат. Ми на лови ходили поза місто. Було, було всяко! А я все провідником був. І доки я був, то все було добре, ніколи нас не спіймали. А як мене не стало, то тамті дурні зараз попалися. Двадцять хлопців відразу вигнали з гімназії! Хе, хе, хе!

Борис слухав сього балакання і вився, мов на муках. Голос старого Ремби, хриплий і натужений, різав його слух, а слова шпигали його в серце, збуджували і біль, і обридження. Йому здавалось, що до боку його причепився якийсь поганий слизняк, поліп, холодний та ціпкий, що висисає нечутно теплу кров з його тіла, а натомість всочує йому якусь клейку, огидну отруту до серця. А Ремба не

переставав балакати. Немногі щиро людські чуття, які, може, і були в його душі, давно розгубилися по манівцях життя, застигли і заплили холодною слиззю. В тім висохлім немічнім тілі тліла вже тільки одна іскра звірячого життя, а душа, заскорузла відмалку в свинстві, тільки тим одним свинством і жила тепер, пересипалась та забавлялась, мов дитина попелом. Все проче щезло для нього, вивітріло з його пам'яті. Безпомічність старих літ і самота ще тільки скріпили в нім той нахил. По смерті жінки, віддавши одиноку дочку замуж за бідного емігранта Міхонського, що пізнав її якось случайно на якісь забаві і взяв з дому до міста, старий Ремба остався сам в тій глуші з своїми спомінами. Він задумав було списати свої спомини і замість них списав грубезний том самого свинства, котрому дав оригінальний титул: «Bigos hultajski dla pobożnych duszyczek zgotował Amber»[1].

Був се збірник трохи що не всеї порнографії, яку тільки випродукувала підгниваюча на пні польська шляхетська фантазія в кінці XVIII і в початках XIX віку, але було заразом чимало й новіших польських і заграничних причинків. Починаючи від біскупа вармійського Красіцького, а кінчачи славним комедіописателем Фредром, заступлені ту були десятки звісних і незвісних польських поетів-порнографів; твори їх віршем і прозою попереплітані були дотикаючими того самого предмету оповіданнями, анекдотами та дотепами самого Ремби і його знакомих. Була се ціла піраміда огидностей і безвстидностей, такий причинок до пізнання обичаїв і світогляду польської шляхти, якого б і найгірший її ворог не міг скомпонувати. Все тут, від першої стрічки до послідньої, було або брутально безвстидне, одверто та прямо виявляюче найнижчі, а то й противнатуральні пориви людського зіпсуття, або рафіновано змислове, цілими ракетами дотепу і фантазії пристроююче такі речі, котрі, сказані попросту, викликали одну б тільки огидливість. Весь вік свій Ремба був ворогом писання, але, коли засів до свого «Bigosu» — немов відмінився. Цілими днями сидів над величезною in folio книжищею в 1000 сторін грубого паперу, котру казав собі зшити і оправити в шкіру, — і писав, і писав. Він перебрав і попереписував туди всі шпаргали і свистки, які в

[1] Гультяйський бігос для побожних душечок склав Амбер» *(польськ.).— Ред.*

нього відмолоду нагромадились, — а громадив він самі скандальні речі: пасквілі на знакомих і незнакомих дам та «віри достойні» описи їх любовних пригод, вірші, котрих автори не сміли б показати ніякій цензурі, а котрі задля того кружили в тисячних відписах поміж шляхтою і декламувались в тісніших або і в ширших «своїх» кружках.

Кождий такий документ будив в його пам'яті спомини подібних і неподібних скандальних історій, речень, анекдотів, і все те він пер в свою книжку, записував з таким піетизмом і так старанно, мов не знати які дорогі скарби. Кожда нова карта рукопису наповняла його такою радістю, як археолога кожда викопана з старих гробовищ чашка. Коли не стало його власних матеріалів, він почав громадити їх від сусідів і знакомих, розписував листи до таких людей, з котрими від десяти літ не вів знакомства, поїхав навіть до Львова і просидів цілий місяць у бібліотеці Оссолінських, виписуючи всякі свинства з рукописних збірників кінця XVIII і початку XIX віку. Одним словом, в тім чоловіці, що весь вік прожив худобиною, нараз прокинувся інстинкт збирача і ученого, тільки інстинкт, звернений на збирання свинства. По двох чи трьох літах том був заповнений, весь записаний власноручним чистим, рівним і виразним письмом пана Ремби. Підкрутивши оздобну паузу під послідньою стрічкою, він кинув перо, щоб не доторкнутись до нього вже до кінця життя. Послідня іскра інтересу до світу згасла: світ не міг йому дати вже нічого нового; все, що він міг йому дати, замикалося в тім грубезнім, в шкіру оправленім і на срібні клямри замкненім томищі, на котрого хребті золотими буквами витиснений був його титул. Відтепер він уже не потребував нічого збирати, тут мав усе прикупі. Відтепер се був його молитвеник, його порада і приятель. Той огидний дідок, та тілесна і духова руїна, він послідній раз молився богу, і то щиро, тоді, коли занедужав був на запалення горла, а до скінчення рукописі мав ще десять карток; тоді він молився, щоб бог допоміг йому скінчити розпочате діло.

І він виздоровів і скінчив його, і від тої пори ніколи вже не молився. Всякий його розвій зупинився, відтепер він тільки черпав з нагромадженого скарбу. Зять його помер, дочка повдовіла і вернула назад додому, господарство упадало і марніло, але його не обходило нічого, він раз у раз смакував свій «Bigos hultajski». Любив він читати з нього уступи вголос, і то чимраз голосніше в міру

того, як слух його слабів і притуплювався. В таких разах він не зважав на те, що дочка або хто інший слухає його читання. Впрочім, і дочка та, вихована в домі і в атмосфері, пропахлій зіпсуттям, небагато собі з сього робила, коли була сам на сам з батьком, а втікала, коли у батька були гості. З другого боку, така вдача старого Ремби, що він все і при всіх говорив тільки об однім свинстві, відгонила від їх дому всіх батьків, у котрих були діти, а знаджувала туди тільки старих кавалерів та зопсутих до шпіку костей повітових віверів. Не диво затим, що стара Параска так здивувалась, побачивши, що до їх дому загостив молодий панич. А пані Міхонська хоч зразу боялась давати Бориса в руки своєму батькові, вкінці таки рішилась. Вона числила на те, що хоч зразу, може, йому й огидливо буде слухати батькових оповідань та відчитів, то все-таки вкінці молода кров візьме своє, розіграється, як під впливом побуджуючих крапель, а тоді її побіда буде легка.

— Хе, хе, хе! А що, правда, що пишне! — кричав старий, прочитавши з свого «Bigosu» Борисові якусь особливо огидну штуку. — Го, го, го! не такий се майстер писав! Що ви тепер там з своєю літературою возитесь, як дурень з ступою! Велика невидальщина та ваша теперішня література. Читаєш її, ні тобі зимно, ні тепло, weder Salz noch Schmalz![1] А ото література, так раз література! Прочитаєш таку штучку, то цілу ніч кров бігає по жилах, а сни які сняться! Хе, хе, хе! молодий чоловіче! Вже я в тім практик! Мене послухайте!

Борис відвернувся, йому морочилось перед очима. Він рад був вирватись, втекти, куди очі видять, але той старий труп державав його міцно за рам'я, немов прикував до себе, щоб тим певніше защепити в його чисту, здорову кров ту заразу, котрою сам просяк до шпіку кісток.

— Що то? — скрикнув старий. — Ви відвертаєтесь? Вам неприємно сего слухати? Гей, гей, молодий чоловіче! Не знаєте ви життя, ані його ціни! Що ж варто життя людське без того? Га? Адже ж і се пан біг сотворив. Та й ще знаєте, що я вам скажу. Чи є там пан-біг, і небо, і пекло, і все те проче, хе, хе, хе! — то хто ще знає. Попи говорять, і нехай собі говорять, се для хлопів потрібне, хлопи повинні вірити. Але ми, знаєте, хе, хе, хе! — ми можемо й сумніватися. Так що то я хотів сказати? Ага! Чи все те так,

[1] Ні сіль, ні сало! (Без усякого смаку) *(нім.)*.— *Ред.*

як попи кажуть, то бог один знає. Але що от се все, що ту написано (і він своєю кістлявою рукою вдарив по книзі) — правдиве, і єсть на світі, і становить приємність, і розкіш, і небо, і пекло людське, се правда! Се так, сього ніхто не заперечить, а хто заперечить, той дурень!

І він з упертістю маніака торгав Бориса за руку, щоб усю його увагу прикувати до себе. Знов почалось читання. Борис не знав, що діяти; він весь облитий був потом, немов у лазні. Стук ножів і вилок, що роздався з сусіднього покою, був для нього мов дзвін воскресний. Почувши той стук, старий Ремба відразу пустив його рам'я, замкнув книжку і встав. Параска ввійшла, щоб накривати стіл, а за нею пані Міхонська внесла ложки, вилки і ножі і почала розставляти тарілки. Старий Ремба став відразу мов не той. Здавалось, що дар слова у нього зовсім віднятий. Скоро тільки стіл був накритий, він сів на своє місце, взяв ложку до рук і з ідіотичним виразом лиця впер очі у вазу з розсолом, що димилась насеред стола. Щезли порнографічні тумани, остався тільки пережовуючий звір.

Один позирк пані Міхонської на бліде Борисове лице переконав її, що перша батькова лекція випала трохи затяжка, що Борис мучиться і терпить. Тепер вона старалась залагодити те погане враження, посадила Бориса напротив себе, боком до батька і, не звертаючи на старого ніякої уваги, почала з молодим розмову.

— Даруйте, пане, — сказала вона, — що я мусила вас на часочок лишити. Ви, може, нудились ту? Я знаю, татко до розмови не теє...

— Противно, — сказав Борис, — я волів би був троха більше нудитися. Татко ваші надто ласкаві для мене, угостили мене всім, що мали найкращого.

Пані якось двозначно всміхнулась і замовкла. Нараз схопилася.

— Ах, даруйте! Я так занята була своїм бабським господарством, що й забула... Наш післанець тільки що вернувся.

— Ну, і що? — мало не скрикнув Борис, і рука з ложкою затремтіла і застигла в повітрі.

— Ха, ха, ха! Видно, що дуже цінна для вас ся книжка, коли аж тремтите на вість о ній. Нічого, нічого, привіз книжку, зараз вам дам. Параско, принеси-но тоту пачку, що Микола привіз!

Параска внесла пачку, обвинену газетою і перев'язану шнурком. Борис кинув на неї оком і не рушився з місця. Йому трохи відійшло від серця, і він старався успокоїти себе, вколисати себе надією. Не доторкаючись до пачки, він подякував пані за її доброту, що для його речі трудила післанця.

— Ну, найшли за що дякувати! — сказала пані. — Противно, я дуже рада, що могла вам зробити сю приємність.

Ледве міг Борис діждати кінця того обіду. Пачка, що тут обік нього лежала на столі, пекла його, мов залізо, і віднімала апетит. А коли повставали з-за стола, він взяв пакет і вийшов до сусіднього покою. Рука його тремтіла, коли розв'язував шнурок і розвивав газету. В газеті завинена була його книжка. Пильно розвернув він її, почав переглядати, перевертати картку за карткою, — не було нічого. Глянув під хребет оправи, і там нічого. Ще раз перетряс листочки, — нічого. Тоді руки його опали, в очах посіріло і в груді зробилось так якось дивно і слабо, немов серце битись перестало і кров безвладно випливає з нього кудись вниз. Він сів і підпер голову на долоні. Значить, вона нічого не відповіла! Вона не вважає його гідним відповіді, погорджує ним і не хоче перед ним толкуватися. Ну, що ж, воно й зовсім натурально, бо він хлопський син! Вона погралася з ним і відкинула його, як іграшку. Так йому треба, нехай би був не сунувся туди, куди не його місце! А він, дурний, засліплений, готов був навіть все принести в жертву для її очей, її лиця, її голосу! Тьфу, хіба ж вона сього стоїть? Ні, се добре, що так сталося! Він в нетямі нам'ятності готов був кинутись в пропасть, а вона зупинила його. Спасибі їй за те! Сон скінчився. Хоч і який рожевий, а все-таки се був тільки сон і нічого більше. Тепер доля штовхнула його, важко, болюче, але в добрім намірі: щоб прокинувся, щоб перестав кидати себе в жертву чужим богам, щоб пізнав свою власну гідність, власну вартість і був самим собою. Спасибі тобі, доле!

Але сі думки не вспокоїли Бориса. По хвилі він зірвався і забігав по покою, мов звір у клітці. «Ні, се не може бути! — думалось йому, — се не може бути! Чи любить вона мене, чи не любить, але вона чесна дівчина. А мовчати сим разом була б підлість. Вона сього не могла зробити! Може, слуга лист загубив або забув де в ремені?» І, не надумуючись довше, він пішов до кухні.

— Миколо, — спитав він, — чи там не дали тобі для мене якого письма?

— Ні, прошу пана, — сказав Микола.

— А може, казали що?

— Нічого, прошу пана. Панич перечитали ваше письмо, пішли до покою і за годинку винесли мені тоту пачку, що я привіз.

Він не допитував дальше і вийшов на подвір'я. Світ крутився перед його очима, і він ішов, сам не знаючи, куди йде.

— Що вам такого, пане Борисе? — спитала його пані Міхонська, немов случайно перестрічаючи його в садку. Вона також була чогось зрушена, лице почервоніло, груди то піднімались, то опускались живо. Та не бачив сього Борис, не до того було йому.

— Що ж би мені мало бути, — озвався він, очевидно не рад тій стрічі.

— Слухайте, пане, — сказала вона з дивним якимсь усміхом. — Вас колись в гімназії славили Епамінондою, говорили, що ви ні за що в світі не збрешете. Як би я рада хвильку поговорити з таким чоловіком, о котрім могла б знати, що він буде говорити мені о всім чисту і щиру правду!

Борис пильно глянув на неї, не розуміючи, до чого змагає сей незвичайний вступ.

— Так ви, пані, думаєте, що я змінився против давнього, що брешу?

— Що ж, негарно було б такому дорогому гостеві казати щось подібного, але коли вже на те пішло, щоб правду сказати, то так.

— І по чім же ви, пані, судите?

— По чім я суджу? Гм! Ну, то скажіть же мені по правді, як ви стоїте з панною Трацькою?

— Ніяк не стою. Пізнались, розстались, та й годі.

— Чи справді годі? Чи справді між пізнанням і розстанням нічого не було?

— Пані, — сказав уражений Борис, — ви не маєте права о те питатися. І нащо вам се знати?

— Знаю, що не маю права, — спокійно відказала пані Міхонська, — але впевняю вас, що для мене се річ троха чи не так само важна, як і для вас.

— Не розумію вас, пані, — сказав Борис. — Чим може бути для вас важним те, що я або хто другий собі думав, марив та фантазував?

— Щодо кого другого, то справді все те мені зовсім рівнодушне, але щодо вас, то ні.

— Щодо мене? Як же се так?

— Бо я вас люблю, — сказала пані Міхонська, не спускаючи з нього своїх палких очей.

— Пані, — сказав Борис, —позвольте вас попросити о одну річ.

— Що такого?

— Не згадуйте більше о тім, не повторяйте того слова! Коли б ви знали, як болюче разить воно мою душу, які важкі спомини будить в моїй тямі, то ви й самі порозуміли б, що вже одних сих споминів досить, щоб нас розділити назавсіди.

— Що ж се за спомини такі? Я нічого такого не знаю,— сказала півголосом пані Міхонська, схиляючи очі вниз.

— Не прогнівайтесь на мене, пані, — відказав Борис,— але я не можу вам сього розказати. Прошу тільки вірити мойому слову. Впрочім, ви й самі, може, догадуєтесь потроха всего.

— Нічого не догадуюсь. Що ж се такого, скажіть на милість божу, не мучте мене!

— Невже ж ви, пані, не пригадуєте собі нашої першої стрічі?

— Пригадую. Ну, і що ж з того? Хіба се така вже страшна річ?

— Ні о кім не суджу, але для мене вона була страшна. І невже ви, пані, не тямите, що в три дні опісля помер ваш муж?

— Тямлю, і знов не бачу, що в тім такого страшного.

— І невже ви не допускаєте ніякого зв'язку між одним фактом і другим?

— Що, що ви мовите?

— Нічого я не мовлю, тілько питаюсь вас!

— Зв'язку між одним фактом а другим? Який тут може бути зв'язок? Мій муж був віддавна хорий, — ну, і вмер. Мій муж не знав нічого...

— Думаєте, що не знав?

— Не міг, не міг нічого знати!

— Помиляєтесь, пані,— він все знав.

— Все знав? Се не може бути! Від кого ж міг він про се дізнатися? Хто міг йому се сказати?

— Я, пані.

— Ви? Нещасний! Так ви убили його!

— Ні, пані, правда убила його. Я не перечу, що й я ту дещо винен, але признайте, пані, що не сам.

— О, мій боже, мій боже! — ридала пані.

— Признаєте тепер, пані, що нам годі думати о любві і о всяких подібних річах, бо між нами стоїть труп вашого мужа, а мого найліпшого вчителя, мого другого батька.

Тим часом пані кинулась на лавочку під розлогою яблунею і сиділа мов зламана, заклинивши руки над головою. По лицях її котились сльози і падали на чорну вдівську сукню, котру вона носила після мужа. Борис стояв перед нею з похиленою головою, сумний, задуманий.

— О, я нещаслива, — ридала пані, ламаючи руки,— пропала моя доля! І чим я в бога винна, що дав мені кров гарячу і бажання життя? Чи ж за те, за одне те я маю марно гинути, пропадати? Борисе, милий мій, — скрикнула вона, зриваючись і хапаючи його за руки, — молю тя Христом богом, не кидай мене, не погорджуй мною! Роби зо мною, що хочеш, карай мене, як тобі подобається, тілько не кидай мене! Ох, коли б ти знав, як я тебе люблю! Ніхто тебе так не любив і не буде любити! Забудь тоту куклу, що робила собі іграшку з твого серця, — вона не стоїть одного волоска з твоєї голови! Жий зо мною! Я буду тобі вірною дружиною, буду тобі слугою, чим хочеш, тілько не відтручуй мене! Бачиш, я женщина і шляхтянка, а я не то що не цураюсь тебе, хлопського сина, я руки твої цілую, — не погорджуй мною!

І вона в безумній жарі притисла його руки до своїх уст і почала цілувати їх. Борис стояв, мов оголомшений, мов прибитий тим наглим вибухом довго здержуваного чуття. Він не знав, що йому діяти, і надармо силувався відняти свої руки від уст молодої вдови.

— Пані, — сказав він,— змилуйтесь, схаменіться! Ще хто побачить!

— А, що мені до того! — скрикнула вона, запаленівши ціла, — нехай бачить хто хоче! Я плюю на всіх! Я вільна і можу робити, що мені подобається. Борисе, милий мій, скажи, ти не відтручуєш мене?

— Змилуйтесь надо мною, пані, — сказав Борис. — Я ж вам іно що висказав свій погляд на наш стосунок. Що ж я можу вам більше сказати? Чи ж ви думаєте, що зв'язок наш серед таких обставин міг би бути щасливий, навіть коли б інших перешкод не було? А є ще й інші.

— Які, скажи! — ледве дух переводячи, прошептала Міхонська.

— У мене, пані, є родичі, прості селяни...

— Пусте, пусте, пусте! — замахала рукою пані Міхонська. — Спровадимо їх сюди, нехай живуть при нас. Мій батько недовго пожиє, а хоч і пожиє, то ви бачили самі, що він нікому води не закаламутить. Будемо жити разом, будемо робити і будемо мати!

— А по-друге, пані, що я? Недоварений студент. Таким я оставатись не хочу. Я мушу скінчити медицину, вже хоч би для того, щоб життя моє не було змарноване, щоб я на всякий случай мав о що руки зачепити.

— Хіба ж у мене вже так зовсім голо і пусто, щоб не було о що руки зачепити?

— Се у вас, пані, але не у мене. Я не хочу бути нічиїм слугою, але також і нічиїм тягарем. А по-друге, я хочу найти собі роботу, пожиточну й для ширшого загалу людей.

— Ну, добре, добре, і з тим я згоджуюсь. Нехай і так! Поберемось, а відтак іди собі, кінчи медицину, вчися. Я терпливо ждатиму на тебе, вижидатиму тебе, як сходу сонця. О, милий мій, яка я щаслива буду!

— Стійте, пані, — сказав Борис, — я ще не скінчив. Між нами різниця роду, традицій, привичок...

— І се пусте! Що мені рід? Ніякого роду, крім батька, у мене нема, і знати я нікого не хочу. Коли тілько я в своїх чотирьох стінах буду щаслива, то з усього прочого сміюся.

— Між нами різниця народності.

— А їй ти се говорив? — зміненим, острим тоном наразі спитала пані Міхонська.

— Кому — їй?

— А тій куколці порцеляновій, пані Трацькій? Адже між тобою й нею всі ті різниці так само заходять, а, крім того, ще й та одна, що вона тебе не любить!

— Пані! — скрикнув Борис.

— А, бачиш, і Епамінонду правда вколола! Скажи, може, брешу? Може, не правда, що ти...

Вона не докінчила. Щось давило її в горлі, немов якесь важке, погане слово хотіло вирватись з її уст, і вона насилу, з крайнім напруженням волі втолочила його назад вглиб душі.

Борис з якимсь переляком глянув на неї і, не кажучи й слова більше, звільна відійшов. Вона не кликала його,

сиділа на лавочці, бліда, з дрижачими губами і з похиленою вниз головою. Борис, покинувши її, у важкій нетямі пішов садком над потік, сів над самим берегом і довго- довго, не думаючи нічого, глядів на бистро пливучу чисту воду, що стиха рокотіла, б'ючись об каміння. Його очі слідили за роями дрібних зеленкуватих та золотожовтих здерок, що плавали по воді, пхалися до берега, уганялись за комариками та частенько аж над воду підкидувалися, залюбки гуляючи в хрустальній, холодній воді. Сей ненастанний рокіт хвиль, їх одностайне мигання перед його очима якось успокоювало, вколисувало його. Він старався вловити осібну фізіономію кожної хвилі, розпізнати її серед течії тоді ще, коли вона вже опала і друга на її місці піднімалася і опадала. Вкінці йому здавалось, що й сам він не що більше, як хвиля: один момент підняв його понад бурхливе, неспокійне плесо суспільне, а зараз же слідуючий момент зіпхне його назад, вглиб того плеса, і занесе всякий слід його існування, його терпінь, праць, надій і розчарувань. І що ж значить той один момент, котрий його підніс? Се одна точка в безконечнім ряді моментів, а прецінь для нього в тій точці — все. І чи не дитяча, пуста забава — розсліджувати в тій точці якусь індивідуальну фізіономію? А прецінь у незначучім обрубі тої точки кілько ж то змагань і боротьби йде на те, щоб виробити і удержати сю індивідуальну фізіономію, все те, що люди зовуть свободою, переконанням, незалежною і розумною працею! Точко геометрична! Краплино серед потоку! І що значать ті твої змагання та болі? Та ба, самі вони нічого не значили б, якби не були випливом вищого закону, самої натури людської, якби не були конечним проявом могучої сили, котра каже хвилям розбивати скали і запліднювати поле, котра, порушуючи точки, творить круги і світові кулі.

— Так що ж, — аж скрикнув Борис, — коли воно так, коли якась вища сила двигає і носить мною, коли я тілько пилина під її подувом, так нехай же собі дме! Чого я буду терпіти і мучити себе і других? Не моя воля. Попливу за водою, полину за вітром. Не моя воля! Відбившись від каменя, хвиля ломиться в намулі, — от таке й моє. Там мною погорджено, прогнано мене з дому, брехнею і наругою розшарпано моє серце, так я ту спочину. Намул хоч брудний, а хліб родить, а скала хоч чиста, біла, блискуча, так зате й безплідна. Бог з нею! І чого мені ще шарпатись та кидатись? Зломлюсь у намулі. А пропаду? Овва, не я

перший, не я й послідній. І люди, проте, будуть сіяти й орати. Не моя воля!

Пізно вже було, сонце над гори похилилося, коли Борис вернув додому, блідий, утомлений, сумний, мов після якоїсь важкої роботи. Звільна пройшов він садок і подвір'я, мовчки вклонився господині, що стояла на подвір'ї і гляділа кудись, мабуть, за курчатами, і пішов до покою.

— Куди ви блукали? — озвалась по хвилі пані Міхонська, ввійшовши до покою. — Я вже думала, що ви денебудь в ліс пішли і заблудили, — бо у нас о те не трудно. Ну, скажіть, де ви були?

— Над потоком сидів.

— І що ж ви робили? Може, рибу удили?

— Ні, я так сидів, власні думи гонив.

— Пане Борисе, — сказала м'яко пані Міхонська, сідаючи обіч нього на канапці і обвиваючи його шию своєю пухкою рукою, — жаль мені вас, бо бачу, що ви дуже мучитесь. Але вірте ви мені, не варт вона вашої муки, не варт одної вашої думи.

Борис мовчав, похиливши голову.

— А ви на мене не гніваєтесь? — питала вона, прихиляючись до нього і заглядаючи йому в очі.

— Чи маю ж я право гніватись на вас? — понуро відказав Борис.

— Ну, то чого ж ви так неласкаво дивитесь на мене?

— Пані, — сказав Борис, — ви ж самі кажете, що у мене серце болить. А раз ви се знаєте, — хоч і не зміркую, відки ви се знаєте, — то повинні знати й те, що як у чоловіка болить, то неприродно б було йому сміятися і веселитися. Ви добрі, пані, і я вас шаную, ціню за те. Впрочім, я ваш гість. Але одне смію вас просити: дайте мені прийти до себе, отямитись. У мене тепер у голові мішається, одної думки ясно передумати не можу, а ви хочете, щоб я рішався на таке важне діло і ще й веселий був.

— Правда ваша, — сказала пані, — даруйте мою влізливість! Але тепер пора вже до підвечірку. Можна вас просити?

При столі пані Міхонська була в дивнім якімсь настрої: то сміялась з леда чого, мов дитина, то знов похиляла голову в важкій задумі; по хвилі знов зривалась, кидалась до вікна і, відщипнувши розцвівшу квітку фуксії, знов вертала до стола і гнівно кидала квітку з рук. Лице її то

червоніло, мов півонія, то блідло. Далі сіла й почала розказувати батькові про якогось сусіда, що конче старається о її руку.

— Знають татко, — кричала вона щодуху, — той вусатий з здоровенною бородавкою на носі, що на мої іменини випивав по п'ять моїх черевиків вина один за другим.

— Ага, ага, той що так гарно декламує вірш про «Ojca Gaudentego»[1]. Знаю, знаю.

— Та нехай він скрутиться з своїми конкурами, ха, ха, ха! І знати його не хочу! Своє село давно пропив, а тепер ледве вкрутився на секретаря до ради повітової. Нехай там каменіє без мене! Він свою першу жінку канчуком сік, — і вмерла, бідна, від його побоїв. Та не дай мені, боже, таку долю!

І вона заплакала так само нагло і безпричинно, як упереду сміялася.

Вечоріло. Старий Ремба вийшов на ганок з люлькою в зубах і сів. Пані обернулась до Бориса, свобідно, весело, мов дитина.

— Ну, що ж тепер будемо робити? Знаєте що, ходімо рибу удити. Я ту в потоці, зараз близенько, знаю вирок,— здерок там що не міра, а хробака хапають на млі ока. У мене все готове, тілько хлопцю кажу хробаки копати. Ану, хто більше наловить. Наперед вам кажу, що мусите добре пильнувати поплавця, бо я в тім ділі майстер.

І побігла, плещучи в долоні, мов десятилітня дівчина, котру дорослі беруть з собою на забаву. Швидко все було готове. З довгими тичками на плечах і з збаночками в руках вирушили обоє садком, та через перелаз, та стежкою до потоку, йшли ще тою ж стежкою кусник понад потік, поки не дійшли до закрутини. Велика гладка каменюка спиняла прямий хід потоку. Вода билась о скалу, вигиналась в півокруг, щоб минути її, і затим журчала по камінні ще кількадесять кроків, щоб зіллятись зо Стрием. На закруті, під скалою було обширне і широке плесо, завглибшки, може, по шию. Проте на дні видно було кожний камінчик. В тім плесі справді роїлася незлічима сила здерок. Місце було якраз гарне для того, щоб вудкою ловити рибу; коли повінь і каламутна вода, то тут ловилися й не здерки, а здорові пструги, котрих багато водилось під скалою і котрих бойки не осмілювались виловлювати задля бли-

[1] Отця Гаудентія *(польськ.).— Ред.*

зості панського двора. Пані дбала особливо о те, щоб їх не виловлювати в часі терла; в інших місцях в ту пору найбільше гине тої гарної та смачної риби.

— Сідайте ось ту, вище мене, так! — командувала пані. — Буде нам обом вигідно, і не будемо собі заважати. А води в збаночок наберіть, щоб опісля часу не тратити.

— Що ж то має бути, — запитав усміхаючись Борис,— перегони які, чи що?

— А так, перегони, ха, ха, ха, перегони! Хто більше зловить, той...

— Що той? — спитав Борис.

— Ні, хто менше зловить, той мусить другому одну просьбу сповнити, і той другий не сміє відказати.

— Яку просьбу?

— Се вже опісля покажеться. Пристаєте на такий заклад?

— Ну, а як я виграю, то чого можу в пані просити?

— Просіть, чого хочете! — з якимось особливим притиском сказала пані, аж Борисові якось ніяково стало після тих слів. Розмова перервалася. Обоє хвильку гляділи на поплавці.

— Одна! — скрикнула пані, викидаючи на берег здерку, що тріпалась на гачку. Стоячий у неї за плечима хлопець зняв рибку з гачка і кинув до збаночка. Вудка знов пірнула в воду.

— Друга! — скрикнула пані. — Гей, пане Борисе, а ви ще жадної не маєте?

— Торгають, але жадна не ловиться.

— Третя.

— От і у мене одна! — скрикнув Борис, сіпнувши вудкою. — Та хай їй цур, упала з гачка!

— Ха, ха, ха! — засміялась пані. — Четверта! А ось і п'ята! А ось і шоста. Фе, встидайтесь! Невже у вас ані одної ще нема?

— Ну, прецінь дав бог одну, — сказав Борис, викидаючи здерку.

— А у мене вже десять, — сказала по хвилі пані Міхонська.

— У мене три, — відповів Борис.

— У мене п'ятнадцять, — знов по хвилі роздався голос пані.

— У мене п'ять.

Ще з півгодини ловили, поки не смерклось. У Бориса

показалось здерок десять, у пані Міхонської щось з п'ятдесят чи й ще більше.

— А що, хто виграв? — втішилася вона.

— Так і слід вам виграти, — сказав Борис.

— Ні, ні, не мені слід було виграти, а вам, — скрикнула вона, обливаючись живим рум'янцем.— На, хлопче,— сказала, живо відвертаючись, — занесеш ті риби до кухні, нехай їх Параска почистить, буде вечеря. І вудки забери!

Хлопець забрав усе і пішов додому. Пані і Борис також лагодились іти, бо вже роса падала.

— Але ж то я запорошилася! — скрикнула пані, озираючи свою сукню. — Пане Борисе, будьте такі добрі, обтрепліть мене від пороху.

Не міг Борис не послухати тої просьби. Зразу хотів хусточкою обтріпати сукню, але до неї від сидження попристановало багато кусників сухої глини і піску, треба було обтріпувати їх рукою. Він мусив при тій роботі кілька разів доторкатися повного, еластичного стану, то знов пухкого, мов виточеного рамена молодої жінки і за кожним дотиком до того теплого, еластичного тіла почував якусь дрож, немов таємний ток магнетичний пролітав по його нервах.

— Ну, але що ж буде з нашим закладом? — спитав він по хвилі, коли обоє поруч ішли стежкою додому.

— Що ж, я виграла,— сказала пані.

— О, я боюсь, що запросите у мене чого-небудь такого, чого я не буду міг вам дати.

— О, не бійтесь, я не така ненаситна! Мою просьбу легко вам буде сповнити.

— Що ж, коли так, то прошу, скажіть її, пані.

— А сповните?

— Сли тілько буду міг.

— Е, як так, то я й казати не буду. Ніякого сли ту нема. Скажіть прямо: сповню або не сповню. Тілько тоді скажу вам свою просьбу.

— Боюсь я, пані, так казати. Ану ж не зможу сповнити, то що тоді?

— Овва! І тоді світу кінця не буде, ані гора на вас не завалиться, а тілько я пізнаю, що ви за чоловік, що за мужчина.

Тим часом стемнювалося чимраз більше, стежка ставала чимраз вужчою. Щоб не зароситися, Борис пустив паню Міхонську передом, а сам ішов позад неї. Дійшли до перелазу. Пані хотіла швидко через нього перескочити, та зачепилася сукнею за сучок.

— Ой, ой, ой, — скричала вона, — пане Борисе, рятуйте, відчепіть мою сукню.

Борис прискочив, щоб рятувати сукню. Пані обома ногами стояла за перелазом, а сукня її зачеплена була з другого боку і піднялась вгору. Борис не міг не запримітити її повних круглих литок в білих панчохах, тим більш, що сукня так якось туго зав'язла на сучку, що треба було кілька хвиль часу, щоб її відіп'яти.

— Ну, що ж, догадуєтесь, о що я вас хочу просити? — сказала вона, коли йшли садком.

— Ні, пані.

— Ей, та й недогадливий же ви! — сказала вона, нетерпливо махнувши рукою.

— Що ж я тому винен, пані? Я привик сам ясно говорити, то й від других того ж домагаюсь.

— Ну, так нехай вам буде, — почала вона і зап'ялась, немов не могла зважитись або не могла найти відповідного слова. Аж коли вийшли на ганок і стали на хвильку, щоб віддихнути ще раз свіжим, нічним повітрям, пані Міхонська нараз приступила до Бориса, обняла його за шию, міцно поцілувала в уста і прошептала:

— Дурнику! Того від тебе прошу, чого б властиво мужчина від женщини просити повинен. Розумієш?

І, не ждучи відповіді, вона ще раз поцілувала його і, мов привид, шмигнула до покою.

Під час вечері була задумана, маломовна. На Бориса й очей не підводила, а більше розмовляла з батьком, кричачи йому до уха про те, як рибу ловили, або про те, кілько сьогодні скосили косарі і кілько їм заплачено. Після вечері відклонилась Борисові і пішла до кухні чи кудись там. Борис вийшов на ганок, поки Параска стелила йому. А коли стара пішла собі, лишивши лампу, він довго ще ходив по салонику з руками, заложеними на плечі. Сон його не брався. Він міркував, що йому робити. Хоч і як сильний був його біль по страті Густі і жаль на її поступування, щонайменше легкомисне, то все-таки він зовсім ясно почував відразу до тої кокетки і розпусниці, котра, очевидно, всіми способами старалась заманити його в свої сіті. Недавня постанова, щоб Густі на злість втопитись в обняттях пані Міхонської, видалась йому тепер, при спокійнішій голові, просто глупою. Се таке, як бесіда того чоловіка, що, мов, «моїй жінці на злість нехай мене б'ють!» Ні, сього не буде! Він бачить перед собою інші, вищі цілі

життя і останеться їм вірний. Він не продасться в неволю за миску сочевиці!

— Значить, якнайшвидше втікати звідси! — сказав він з твердою постановою і, не думаючи навіть, що робить, упорядкував і зв'язав свій пакуночок, немов у тій самій хвилі готовився вирушити в дорогу. Скінчивши сю роботу, став і всміхнувся.

— Здається, що я спокійний, — сказав сам до себе,— а все-таки роблю полусвідомо, мов в сні!— І почав роздягатися.

Пізно вже було. Повний місяць своїм круглим лицем заглядав прямо в вікна салонику і скісною пасмугою свого сріблястого проміння освітив лице сплячого Бориса. Душно було йому, він лежав, розкидавшись на чистій білій постелі, з полуотвореними губами. Важко, нерівно дихали груди, якісь неспокійні рухи час від часу проходили по всім тілі, руки то піднімались крихітку, то знов безвладно опадали на подушку. Мабуть, недобре щось сниться йому.

Коли втім тихо-тихесенько відчиняються двері салонику, і, мов привид сонний, нечутно пливе-наближається якась висока біла постать. Ввійшла і стала при дверях, глядить на сплячого. Потім звільна нахилилась над ним, приклякла і взяла його за руку. Сплячий стрепенувся і розкрив очі. Він, очевидно, не міг відразу отямитись, ворухнувся, сів і все ще не спускав широко витріщених очей з дивної появи, котра все ще держала його за руку. Вкінці діткнувся її другою рукою, раз і другий раз, немов не міг переконатися, чи се сон, чи ява.

— Ха, ха, ха! — тихо засміялась нічна поява. — Ото лицар! Женщина назначує йому любовне звидання, а він спить!

Борис похолов увесь, — він пізнав голос Міхонської.

— Пані, — скрикнув він приглушеним голосом, — ви що ту робите?

— А хіба ж ви забули, що я виграла заклад? Мусите сповнити мою просьбу.

— Жартуєте, пані! Яку просьбу?

— Ха, ха, ха! От невиннятко, і не знає, яку просьбу! Ну, ну, не лякайтеся, я ж вас не вкушу. А так прийшла до вас, — лягайте, чого зірвались? Побалакаємо, погріємось, та й годі.

І несподіваним, але сильним рухом руки вона торгнула покривало, котрим обгорнувся Борис, щоб і самій лягти

поряд з ним. Але Борис не пустив покривала і сидів лицем до пані, опершись плечима о стіну.

— Ні, пані, — сказав він твердо, — сего не буде.

— Чого не буде?

— Того, чого вам хочеться. Я ж вам казав, яка між нами перегородка.

— Дурниця! — сказала пані. — Ми обоє живі, молоді, то що має нам мертвець мішати! Дурниця, Борисе! Покинь церемонії! Боже мій, та ти повинен мені дякувати, що я така добра для тебе, а ти...

— Я вам дякую за вашу добрість, але приняти її не можу.

— Чому?

— Бо вас не люблю.

— Так?

Вона замовкла. Гнів і досада, і розгорівшася пристрасть боролись в ній. Подразнена гордість жіноча пекла її душу. Невже се можливе? Невже сей хлопчина, молодий, повнокровний, може остоятись і тій покусі, може відіпхнути її! Їй нараз зробилося якось зимно-зимно, так що почала голосно сікти зубами. Чула, що щось підступає їй під горло, що в найближчій хвилі готова або заплакати, або кинутися на Бориса і видряпати йому очі. Зірвалась з постелі, випрямилась і з погордою глянула на Бориса.

— Так от як, не любиш мене, — сказала вона вкінці з притиском. — А як не любиш, то й знати не хочеш, так? Гарно! Що ж, силувати тебе не буду, піду собі. Тілько одне тобі скажу, голубчику. Я знаю, ти мною погорджуєш, ти вважаєш мене зопсутою, неморальною, бог зна якою грішницею. Дурень ти! А я тобі скажу, що я таки більше варта від тої... тої ляльки, що тебе, дурня, причарувала. Що я ліпша від неї! Що я моральніша від неї! Я не криюсь з своєю любвою, з своєю пристрастю, але й не роблю з неї комедії, іграшки, як вона. А вона, — знаєш, голубчику, вона погорджує тобою! Вона покористувалась твоєю любвою, як квіткою, як новою сукнею, але тепер ти їй не потрібний, і вона кидає тебе набік, як зужите дрантя.

— Неправда! Брехня! — скрикнув Борис. — Ви не маєте права обкидати болотом тоту, котра миліша мені над усе в світі. Так, знайте се. Миліша над усе в світі!

— Що ж, гратулюю, — з насміхом сказала пані, — а чи маю право обкидати її болотом, се ви найліпше самі побачите з отсього листочка. Прошу!

І вона кинула йому на постіль маленький білий пакетик і щезла.

Після сеї нічної пригоди Борис не міг вже й ока зажмурити. До самого рана він перевертався на ліжку, а скоро тільки почало світати, встав, одягся тихенько, взяв свій пакунок і вийшов на ганок. Густа мряка лежала над долиною. В дворі було ще зовсім тихо, ніхто не ворушився. Він пішов через подвір'я, в садок, а там стежкою над потік, де вчора обоє з панею Міхонською ловили рибу. Було холодно, роса бризкала з-під його ніг, але він не питав, спішив сквапно, не оглядаючись. Прийшовши над потік, визувся і перейшов його вбрід. Відси вела польова стежка геть-геть поміж вівси на гору. За тою горою, як він довідався, було село, через котре йшов мурований гостинець. Тим гостинцем він надіявся за кілька день дістатися до батьківського дому.

Сонце вже добре піднялось на небі, коли він, втомлений, задиханий, голодний, станув на вершку гори, на високій полонині. Пусто було довкола. Як тоді, в день його стрічі з Густею, густа мряка лежала внизу, закривала перед його очима всі ті місця, де він за кілька день так багато пережив і витерпів. І бачилось йому, що й усе пережите так само тоне, розпливається в млі. На серці було якось легко, свобідно, немов і воно нараз отряслося з болючих споминів. Глянув у противний бік: внизу недалеко густою темною стіною стояв ліс, а до нього вела півперек полонини вузенька, але добре втоптана стежечка.

— Ось мені й сказівка, — сказав сам до себе Борис.— Без широких замахів, але й без блуканини, прямою, хоч і вузькою стежечкою, до цілі!

Сів на камені, щоб спочити хвилю, і аж тепер видобув з кишені той пакетик, що поночі кинула йому пані Міхонська. На конверті стояло написано одне слово: Борисові. Борис затремтів, приглянувшися почеркові того письма,— се було письмо Густі. Ах, Міхонська здурила його! Вона перехопила се письмо, вона обманом хотіла його задержати, обпутати в свої сіті! А Густя, Густя! Що вона пише йому? Невже його підозріння мали б показатися справедливими? Невже Міхонська сказала правду? Але ні, не може бути! Коли б Густя погорджувала ним, то й не відписала б йому. Але все-таки мусить же щось бути в тім письмі таке, на чім Міхонська оперла свої закиди. Він держав в руці сей кусник білого паперу, сю розпечатану конверту,

і не осмілювався заглянути до її нутра. Помимо всього, що лучилось, він чув, що любить Густю так, як нікого ще не любив у житті. А се письмо мало бути твердим, неоспоримим документом, котрий може або утвердити його любов, або знівечити її до самої основи. Вкінці зважився, видобув з конверти маленький рожевий листок, розгорнув його і впився очима в дрібне чепурненьке письмо, котрим він був покритий. Ось що писала Густя:

«Шановний пане!

Ви кажете, що все, все готові віддати, щоб дійти до посідання моєї руки. Признаюсь Вам, сього я від Вас не надіялася. Коли я полюбила Вас, то я полюбила більш патріота і народовця, ніж мужчину. Тепер бачу, що Ви такої любові не стоїли. Що ви поїхали *туди*, се болить мене задля Вас самих, але не гніває задля переступлення моєї волі. Моя воля нікому не закон, а Вам найменше. Ви просите мене о вияснення «темного діла». Як я Вам його вияснію, коли воно й для мене темне? Одно тілько скажу: хто любить, той не повинен задля яких-небудь «темних діл» допускатися нерозважних, компромітуючих кроків. Щоб Ви се зробили з якогось мусу, сьому не вірю. Знаєте, що каже Лессінг: «Kein Mensch muss müssen»[1], отже, й Ви не мусили. Ви просите, щоб я не відбирала Вам надії. Невже ж я могла або думала се коли-небудь робити? Тілько ж мені здається, що Ваші надії повинні поперед всього бути звернені на осягнення високих, народних цілей, а не осідати завчасно на дрібних, особистих цілях. Що я Вашою не можу бути, се натепер моє особисте переконання, оперте на поважних причинах, котрих тут вияснювати не буду, котрих, впрочім, з написаного досі й самі можете легко догадатись. Стискаю Вашу руку Густя».

Борис сидів і очей не відривав від того письма. Йому зробилося разом так солодко і легко, і встидно, і важко. Письмо, в котрім Міхонська бачила погорду, показалось йому таким повним ніжної любові, і доброти, і щирості. Він притулив до уст сю дорогоцінну карточку і покривав її гарячими поцілуями.

— Я не помилився, не помилився на тобі, зірко моя!— радувалось його серце. — Ти стоїш любові, і посвячення, і труду. А я, дурень, міг хоч на хвилю сумніватись о тобі! Але ні, відтепер не буду сумніватись. Відтепер єсть у мене

[1] Жодна людина не мусить мусити *(нім.)*.— *Ред.*

зіронька, що не гасне і не схибляє з дороги. Я покажусь гідним тебе, осягну свою ціль! Наперед, Борисе, наперед! Тепер ти не сам на світі. Є серце, що разом з тобою б'ється до великих цілей, — не ошукай же його надій!

І він встав, сильний відзисканою надією, свіжий і смілий. Легким кроком рушив він в дорогу, ясним оком розглядався довкола. Був немов новонароджений, мов дитина, котру все радує, все бавить і займає, бо був щасливий, бо те чисте, молоде щастя наповнювало серце аж по край і переливалось з серця на цілу природу, золотило кожну травку, таємними чарами обливало кожну деревину, змінювало свист коса і цвіріньканння чижика в якусь чудову мелодію. Він ішов випрямлений вниз стежкою з своїм невеличким пакунком на плечах, підняв на стежці покинену вівчарями паличку і, підпираючись нею, щез в темно-зеленій лісовій прогалині.

Пані Міхонська тої ночі, вернувшись від Бориса, також не могла заснути. Хвилева невдача її замислу зовсім не придавила її. Вона надіялась, що Густин лист доб'є Бориса і кине його в її рамена. Правда, нинішня невдача боліла її і ще дужче розпалювала її жагу, але вона мусила сказати собі, що поступила надто прудко, нахрапом, тим часом коли в таких речах час найліпший помічник.

— Та ба, — зітхала вона, — якби-то мені не так важко чекати! Якби-то я не боялася, що його у мене видруть! Коли б нині було удалось, я була б хоч через половину мала таку певність. Він чувся б зобов'язаним і не відступив би так легко! Але що ж, ще не страчене моє діло. Не вдалось тепер, то вдасться в четвер. Адже ж він не залізний,— прийде така хвиля, що й він не встоїть. — І вона почала обдумувати тисячні плани та способи, комбінувала і обчислювала найменші дрібниці з тим чисто жіночим спритом, котрий уміє давно задуманий план вивести мов якусь зовсім природну, а неожидану случайність. Аж над раном важкий, неспокійний сон склепив її повіки. Та й то здавалось їй, що спала лиш коротку хвилину, коли схопилась перелякана. Їй снилось, що якась невидима рука годує її ячмінною половою, напихає їй повне горло, повні груди, душить, тамує віддих, спиняє биття серця. Вона скрикнула і схопилась на рівні ноги, хитаючись, мов п'яна. Комната крутилась перед її очима, всі предмети розпливались у червоні круглі плями. Кілька день уже її мучили такі страшні сни, а будило страшне биття серця і прилив крові до голо-

ви. Нараз, мов наполохана якимсь невидимим страховищем, вона кинулась, як стояла, до Борисової спальні. Треба було переїти батькову спальню, що заразом служила їдальнею, і середній, прихожий покій. Батько спав, розкривившись. З якимсь обридженням вона кинула оком на його голі, висхлі, мов скіпки, ноги, на його волохаті груди, що звільна, важко піднімались при віддиху. В прихожім покою було пусто, двері до салоника були підхилені. «Певно, я не зачинила, виходячи вночі відси», — мигнуло їй крізь думку. Швидко заглянула досередини — Борисова постіль була пуста. Одеревіла на місці, але зараз же голосно сказала, щоб самій собі додати відваги:

— Певно, встав і вийшов надвір.

Роздивлювалась дальше по салонику. Одежі Борисової не було, — ба, глипнула на столичок — нема й пакунка. Пані Міхонська скрикнула і впала на постелю, з котрої перед годиною встав Борис.

Ніхто не бачив, як вона встала, не чув, як вона скрикнула. А вона, впавши, не кричала більше, не кидалась, не плакала, — лежала спокійно. Аж за добру годину збудилась стара Параска і потюпала до паннунці. Дивно їй стало, що паннунця вже не спала і вийшла кудись. Хитаючи головою і шевелячи старечими посинілими губами, Параска пошкандибала до салонику, щоб взяти Борисові чоботи вичистити.

— Мій боже,— скрикнула вона,— а паннунця що ту роблять?

Але паннунця лежала недвижна, лицем вниз. Параска взяла її за рам'я і здивувалася, — рам'я було холодне. Вона натужилася якмога, щоб обернути паннунцю горілиць, — і скрикнула з переляку. Лице паннунці було сине, як боз, очі зайшли кров'ю, уста отворені, задубілі. Послідній крик навіки примерз до них. Вона вмерла, розбита апоплексією. Старого батька й не будили. Параска скликала кілька баб з села, обмили паннунцю і нарядили по-своему в її покою. Старий Ремба, збудившися, випив, як звичайно, в ліжку снідання, встав, одягся при помочі Параски і аж тоді, заглянувши крізь двері до покою доньки, побачив, що сталося. Він довго стояв на місці, мов остовпілий, а вкінці, всміхаючись ідіотично, підійшов до доньки, взяв її за руку і сказав:

— Ще сім раз могла замуж вийти, а вона взяла та й умерла!

КОМЕНТАРІ

До вісімнадцятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах входять оповідання, написані протягом 1888—1892 рр. У розділі «Незакінчені твори» друкуються уривки незавершеної повісті «Не спитавши броду».

Оповідання «Гава», «На лоні природи», «Гава і Вовкун», «Борис Граб», «Гершко Гольдмахер», «Геній», що постали з тексту повісті «Не спитавши броду», датовано за часом їхньої першої публікації і розташовано в томі серед інших творів у хронологічному порядку.

Оповідання «Гава», «Маніпулянтка», «Казка про Добробит», «Задля празника», «Історія кожуха» вперше надруковані польською мовою, згодом — в автоперекладах українською мовою.

У томі друкуються лише українські тексти за останніми авторизованими прижиттєвими виданнями.

У коментарях наводяться приклади зробленої автором у прижиттєвих перевиданнях мовностилістичної правки, яка свідчить про прагнення І. Франка наблизити мову своїх творів до загальноукраїнської літературної мови.

ГАВА

Образок з життя підкарпатського народу

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Hawa. Obrazek z natury» у газ. «Kurjer Warszawski», 1888, № 31—33, від 31 січня — 2 лютого. Передруковано у газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 155—160, від 5—10 червня та у збірці оповідань І. Франка польською мовою «Obrazki galicyjskie», Львів, 1897, с. 30—62. Всі польські тексти оповідання ідентичні.

У перекладі російською мовою оповідання надруковано у журн. «Киевская старина», 1888, т. 23, кн. 10, с. 121—148, під назвою «Слава богу, для начала и это хорошо! (Этюд из жизни прикарпатского народа)» за підписом *Мирон*. Автограф перекладу зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, І, № 669.

Українською мовою оповідання видано окремою книжкою: Гава. Образок з життя підкарпатського народу. Написав Іван Франко. Львів, «Просвіта», № 110, кн. 11, 1888. 39 с.

Польський текст оповідання становить собою трохи скорочений переклад українського тексту. Опущено окремі описи, зроблено незначні уточнення, що не вплинуло на зміст і характеристику образів.

Подається за виданням: Гава. Образок з життя підкарпатського народу. Написав Іван Франко. Львів, 1888.

«Kurjer Warszawski» — польська ліберально-буржуазна газета. Виходила у Варшаві протягом 1821—1939 рр.

«Kurjer Lwowski» — польська ліберально-буржуазна газета. Виходила у Львові в 1883—1926 рр. У роки співробітництва у ній І. Франка (1887—1897) підтримувала польський і український демократичний рух у Галичині.

«Киевская старина» — історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Києві з 1882 по 1907 р.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, заснована «народовцями» у Львові 1868 р. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. більшість її осередків стали центрами пропаганди буржуазного націоналізму.

МАНІПУЛЯНТКА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Manipulantka» в газ. «Kurjer Lwowski», 1888, № 197—202 від 17—22 липня; № 204—209 від 24—29 липня; № 211 від 31 липня.

Українською мовою вперше надруковано у збірці «В поті чола». Львів, 1890, с. 207—266. Твір має дату написання: «Львів, у червні 1888 р.».

Порівняно з польським першодруком український текст оповідання доповнено новими описами, уточненнями. Особливо поширений X розділ, до якого включено ряд нових епізодів (сцена з листом, остання розмова Целіни з Темницьким). Ім'я героїні в польському тексті — Зося, в українському — Целя.

Передруковано у «Збірнику творів», т. 2. К., 1903, с. 117—201, та у збірці «Маніпулянтка й інші оповідання», що вийшла у Львові двома виданнями в 1904 та 1906 рр.

У тексті твору зі збірки «Маніпулянтка й інші оповідання» автор зробив деякі зміни порівняно з українським його першодруком: «стоячого», «цвітучої» виправлено на «що стояв», «що цвіла», «еї» на «її», «міні» на «мені», «котра» на «що», «йім» на «їм», «єго» на «його», «помимо» на «невважаючи на» та ін.

Російською мовою надруковано у виданні: Ив. Франко. В поте лица. Очерки из жизни рабочего люда. Спб., 1903, під заголовком «Манипулянтка» (с. 261—324).

Подається за збіркою: «Маніпулянтка й інші оповідання». Львів, 1906, с. 1—107.

Грабен — вулиця у Відні.

Кульпарків — передмістя Львова, де була психіатрична лікарня.

НАША ПУБЛІКА

Вперше надруковано в журн. «Товариш», 1888, № 1, с. 53—65, з підзаголовком «Замість фейлетона».

Передруковано з деякими мовностилістичними правками у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири». Львів, 1906. У творі зроблено виправлення: «ту» на «тут», «о» на «про», «еї» на «її», «сего» на «сього», «міні» на «мені», «подобаєся» на «подобається», «послідній» на «крайній», «недостижиме» на «недосяжне», «стоїть» на «варто», «других» на «інших» та ін.

Подається за виданням: Місія. Чума. Казки і сатири. Львів, 1906, с. 138—148.

«Товариш» — літературно-науковий журнал революційно-демократичного напряму. Вийшов у Львові 1888 р. лише перший номер.

«Народна торгівля», «Гуцульська спілка», «Гуцульська крамниця» — кооперативно-споживчі товариства української дрібної буржуазії, засновані в Галичині у 90-х роках XIX ст.

«Капрал Тимко» — комедія українського письменника С. Мидловського (1854—1916).

«Убога Марта» — драма Сидора Воробкевича (1836—1903), українського письменника і композитора.

«Лихий день» — комедія українського письменника буржуазно-націоналістичного напряму Г. Цеглинського (1853—1912).

«Сини» — оповідання Г. Цеглинського.

Траллес Йоганн Георг (1763—1822) — німецький фізик і математик.

Карно Саді (1837—1894) — французький буржуазний державний діяч, з 1887 р.— президент республіки.

Масляк Володимир Іванович (1858—1924) — український письменник ліберально-буржуазного напряму.

«Зеркало» — ілюстрований гумористично-сатиричний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові з перервами у 1882—1893 рр.

Гадяцький договір 1658 р. — зрадницька угода гетьмана І. Виговського з польсько-шляхетським урядом про скасування возз'єднання України з Росією та відновлення на Україні польсько-шляхетської влади і тяжкого феодального гніту.

Немирич Юрій — український магнат, один з активних учасників переговорів з шляхетською Польщею, результатом яких було укладення Гадяцького договору 1658 р.

ДО СВІТЛА!

(Оповідання арештанта)

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1890 р., № 2, с. 17—21; № 3, с. 33—36, з підзаголовком «Оповідання арештанта». Передруковано з деякими поправками у збірці «В поті чола». Львів, 1890, с. 267—288. Крім змін у правописі тут зроблено численні виправлення — замінено чи вставлено окремі слова, частини речень. Наприклад: «Е, та се ціла історія» виправлено на «Е, та се ціла історія, по котрій шільдвахам заказали стріляти!»; «зовсім ще зелений» на «зовсім ще зелений «фраєр»; «зовсім того

не було чути» на «зовсім того не було можна доміркуватися»; «мати бодай яке ремесло» на «мати бодай яке ремесло в руках»; «собі присвоїти» на «присвоїть його собі»; «шапка» на «капелюх»; прізвище Журовський на Журковський та ін. Щоб усунути повторення, автор викреслив наявний у першодруку уривок:

«Пан Журовський дуже радувався його поступом.

— З сього хлопця будуть люди,— повідає, було, не раз. Нехай тільки працює, а вже найдуться такі, що йому поможуть.

Такі слова були для Йоська, як острога для палкого коня. Напружав усі свої сили. Що раз прочитав, то потім крізь сон напам'ять повторяв. Роздумував над способами, як би бодай трохи короткий день продовжити» («Зоря», 1890, № 3, с. 35).

У збірці «В поті чола» вперше подано дату написання твору: «Львів, у вересні 1889».

Передруковано в антології «Вік», т. 2, 1902, с. 512—532, та у «Збірнику творів», т. 2 К., 1903, с. 5—38. Двічі оповідання видавалось у Києві окремою книжкою: До світла! (Оповідання арештанта). К., 1914 (серія 7, № 62).

На початку вересня 1889 р. І. Франко написав у тюрмі вірш «Був вечір, ми в казні вже спати лягли...», в якому розроблена та сама тема, що й в оповіданні «До світла!» (див. 2-й том цього видання).

Ще за життя І. Франка оповідання «До світла!» набуло великої популярності в Росії. У перекладі російською мовою воно друкувалося понад десять разів у різних періодичних виданнях (зокрема в журналах «Мир божий», 1895, № 2; «Вестник Европы», 1897, т. 5, кн. 9; «Журнал для всех», 1898, № 11, 12). 1904 р. у видавництві «Донская речь» оповідання надруковано в російському перекладі Лесі Українки. Неодноразово воно видавалось окремою книжкою (вперше — 1899 р.).

У лютому 1903 р. царська цензура заборонила масове видання твору, призначене для народного читача. Проте у травні цього ж року цензура дозволила друкувати оповідання у збірці «В поті чола» в російському перекладі: «Данний... рукопис, що є досить великою збіркою оповідань Франка, не призначається, очевидно, для народного читання, і оповідання «До світла!» не привертає виключної уваги читача в числі інших подібних за характером белетристичних творів того самого автора. З огляду на це комітет вважає за можливе дозволити його до друку в цьому збірнику» (Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965. К., «Наукова думка», 1966, с. 246). Оповідання було надруковане у збірці під заголовком «К свету!» (с. 325—356).

В архіві І. Франка у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [1] зберігається уривок автоперекладу німецькою мовою оповідання «До світла!» (19 сторінок) під заголовком «Zum Licht! Erzählung eines Arrestanten». Переклад незакінчений (перекладено I, II та початок III розділу), обривається на середині речення. Вперше цей текст опубліковано у виданні: Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und der Ukraine. Berlin, 1963, с. 267—273.

Друкується за збіркою: «В поті чола». Львів, 1890, с. 267—288.

[1] Далі посилання на цей фонд подаватиметься скорочено: ф. 3, №...

«З о р я» — літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

«М и р б о ж и й» — російський літературний і науково-популярний журнал ліберального напряму. Видавався у Петербурзі протягом 1892—1906 рр.

«В е с т н и к Е в р о п ы» — російський науково-літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Петербурзі протягом 1886—1918 рр.

«Ж у р н а л д л я в с е х» — російський науково-популярний і літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Петербурзі протягом 1896—1906 рр.

«Д о н с к а я р е ч ь» — книжкове видавництво, засноване 1903 р. у м. Ростов-на-Дону. Випускало соціально-політичну і художню літературу. У 1907 р. було закрите царським урядом.

ІРИГАЦІЯ

Вперше опубліковано в журн. «Життя й революція», 1927, № 6, с. 289—306. Публікація і примітка М. Возняка.

Автограф оповідання зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 349). Орієнтовно автограф датується кінцем 80-х років XIX ст.

Друкується за автографом.

«Ж и т т я й р е в о л ю ц і я» — літературно-художній і громадський журнал. Виходив у Києві протягом 1925—1934 рр.

КАЗКА ПРО ДОБРОБИТ

Вперше надруковано польською мовою у варшавському тижневику «Głos», 1890, № 2, с. 17—19, з такою приміткою автора (наводиться в українському перекладі):

«Казку цю написав я під враженням важливої вістки про різню худоби і про марево голоду, що нависло над 70 повітами Галичини, а також під враженням цілковитої бездіяльності галицької влади, яка від імені львівського намісництва і крайового виділу впевняла всіх і вся, що в Галичині немає ніякого голоду. При писанні мав я на увазі і конфіскату крайових газет за подання фактичних відомостей про нещастя — нібито за те, що ширять тривожні і неправдиві чутки. Але безпосереднім імпульсом, що змусив мене писати вищезгадану казку, стала програма нового видавництва «Ekonomista polski». Автори цієї програми, говорячи про засоби піднесення нашого економічного існування, згадавши про залізниці, про туристів, про пропінацію і нафтовий промисел, підкресливши, як справу самого існування Галичини, припинення рафінерії нафти у Фючі, про що, на їх думку, треба старатися всіма силами, і коли зупинилися на дрібній власності, тобто на справі селян, не знайшли в новім арсеналі іншої для них ради, лише цю: «Більше працюйте»! Ця мудрість хоч-не-хоч пригадала мені сумні сторінки дотеперішньої економічної історії Галичини, про які я теж згадав кількома словами в своїй казці. Виходить, що зміст її не зовсім видуманий. Згадувані в ній конфіскати громадських шпихлірів, лісів, грошей, т[ак] зв[аної] королівщини

і церковного майна, відбирання землі від місцевого населення і передавання її німецьким колоністам — поминаючи вже високо педагогічну поведінку різних панів з «Kreisamt-ів»[1] у відношенні до селян — усе це факти, що, на жаль, далеко не вичерпують історії галицького «добробуту».

1890 р. казку видано польською мовою окремою книжкою з тією самою приміткою, що й в першодруку (Bajka o Dobrobycie. Warchawa, «Głos», 1890. 15 с.), та передруковано у львівській газеті «Przyjaciel ludu» (1890, № 7, с. 107—111) без змін, але вже без авторської примітки (у попередніх номерах журналу було надруковано чимало матеріалів про неврожай у Галичині, загрозу голоду і різню худоби). Всі польські тексти ідентичні.

Українською мовою в авторському перекладі з деякими доповненнями проти польського тексту надруковано вперше в журналі «Народ» (1890, № 2—3, с. 18—20) під назвою «Казка про Добробит» без авторської примітки, але з такою приміткою редакції: «Польські видання в Галичині після 1828 р. переповнені описами подібних Гопманів, котрі, уважаючи власне себе за «фатерлянд», декуди дуже кривдили і наших багатших людей і самих поляків. Після революції 1848 р. такі Гопмани у нас пощезали і чей уже ніколи не вернуться. Тим-то тепер годиться про них згадати хоть у казці — бодай не приснилися!»

В українському перекладі мова Гопмана більш індивідуалізована. Народна польська пісенька —

Wesoły szęśliwy
Krakowiaczek ci ja!
A mój konik siwy
Raźno się wywiwa!
Wywijaj sie, raźno bież
Podkówkami ogniа krzesz!—

замінена першою строфою вірша І. Гушалевича «Де єсть руська вітчина?».

З незначними виправленнями проти журнального тексту казка включена до збірки «Сім казок». Львів, 1900, с. 15—24. Зокрема виправлено: «єго» на «його», «оп'ять» на «наново», «свинську» на «свинячу»; речення «Адже се не добром пахне!» доповнено: «Адже се не добром пахне, се криміналь!» та ін.

Подається за виданням: Сім казок. Львів, 1900, с. 15—24

«Głos» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал прогресивного напряму. Виходив у Варшаві в 1886—1905 рр.

«Przyjaciel ludu» — польська газета демократичного напряму. Один з органів селянської («людової») партії Галичини. Виходила у Львові з 1889 р.

«Народ» — громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові, потім у Коломиї (1890—1895).

Гушалевич Іван Миколайович (1823—1903) — український письменник і громадський діяч «москвофільського» напряму.

---

[1] Повітових урядів *(нім.)*.— *Ред.*

НА ЛОНІ ПРИРОДИ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1890, № 1, с. 1—4. Оповідання «первісно творило один розділ повісті «Не спитавши броду» («Передне слово» І. Франка до збірки «Батьківщина й інші оповідання». К., 1911, с. 5). (Див. 42-й том цього видання).

Передруковано у збірці «На лоні природи й інші оповідання». Львів, 1905, с. 1—14, з численними правками правописного та лексичного характеру. Так, виправлено: «б'єсь» на «б'ється», «котрій» на «який», «ту» на «тут», «обширний» на «широкий», «разить» на «сліпить», «воли» на «барани», «хрустальні» на «кришталеві», «темних» на «ясних», «стирчаче» на «настовбурчене», «послідним» на «останнім» та ін.

Подається за виданням: На лоні природи й інші оповідання. Львів, 1905, с. 1—14.

ГАВА І ВОВКУН

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1890, № 4, с. 49—53. Ввійшло до збірки «Батьківщина й інші оповідання». К., 1911, с. 88—103.

У передмові до цієї збірки І. Франко писав: «Оповідання «Гава і Вовкун» та «Геній» — се частини моєї недокінченої повісті «Не спитавши броду», якої деякі частини вже були опубліковані в збірці п[ід] з[аголовком] «На лоні природи» (с. 6).

Готуючи оповідання до передруку у збірці «Батьківщина й інші оповідання», автор вніс у текст деякі незначні зміни. Наприклад, виправлено «летучих» на «летячих», «естеством» на «єством», «рябіючих» на «рябих», «перерахуватися» на «перечислитися», «крепкими» на «міцними», «скинемо» на «згинемо» та ін.

Подається за виданням: «Батьківщина й інші оповідання. К., 1911, с. 88—103.

Д і л — так називають підгірські русини в Галичині перше найнижче пасмо Карпат, яке «ділить» гори від низовини (пояснення І. Франка).

БОРИС ГРАБ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1890, № 9, с. 135—137.

Передруковано в збірці «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів, 1903) з присвятою д-ру Ів. Копачеві. Готуючи оповідання до передруку, І. Франко доопрацював його, доповнив новими епізодами, відредагував. У передмові зо збірки «Малий Мирон і інші оповідання» (див. 34-й том цього видання) автор дав таку характеристику творові:

«Найменше автобіографічного мається в оповіданні «Борис Граб», хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсності. Та тільки діяльність сього симпатичного й замітного

чоловіка зі сфери добрих намірів та припагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена. Ані я не був Борисом Грабом, ані взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі ані пізніше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, ані Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом, герої сього оповідання підмальовані, так сказати, значно понад їх природну величину. Се було зроблено з огляду на більшу цілість, із якої «Борис Граб» являється маленьким виривком, та сеї більшої цілості, повісті «Не спитавши броду», мені так і не довелося скінчити; деякі дальші виривки з неї я подам іще в дальших томиках отсього видання. Додам тут, що первісний текст нарису «Борис Граб», друкований у «Зорі» 1890 р., ч. 9, тут являється значно розширений, власне з огляду на повноту характеристики Міхонського».

Подається за виданням: Малий Мирон і інші оповідання. Львів, 1903, с. 163—188.

Копач Іван Семенович (1870—1952) — український педагог і критик.

Віланд Крістоф Мартін (1733—1813) — німецький письменник-просвітитель, перекладач.

Расін Жан (1639—1699) — французький драматург.

Корнель П'єр (1606—1684) — французький драматург.

Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет і комедіограф.

Манцоні (Мандзоні) Алессандро (1785—1873) — італійський поет, драматург і романіст.

Роттек Карл (1775—1840) — німецький буржуазний історик.

Шлоссер Фрідріх Крістоф (1776—1861) — німецький історик буржуазно-демократичного напряму, автор 19-томної «Всесвітньої історії» (1844—1857).

Льюїс Джордж (1817—1878) — англійський журналіст і літературний критик.

Еккерман Йоганн Петер (1792—1854) — німецький мемуарист, секретар Й.-В. Гете, автор книги «Розмови з Гете в останні роки його життя» (1837—1848).

Пасек Ян Хрізостом (бл. 1636—1701) — польський мемуарист.

Челліні Бенвенуто (1500—1574) — італійський скульптор, ювелір і письменник.

Епамінонд (420—362 до н. е.) — видатний полководець і політичний діяч стародавньої Греції.

Шенкель Карл — автор шкільних підручників латинської і грецької мов, що ними користувалися у Галичині.

ГЕНІЙ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1890, № 12, с. 183—186. Ввійшло до збірки «Батьківщина й інші оповідання». К., 1911, з незначними змінами в тексті. Наприклад, виправлено: «его» на «його», «о стані» на «про стан», «в цілі» на «задля», «дори-

вочне» на «доривкове», «відносився» на «ставився», «очі заслабі» на «очі западто слабі» та ін., відредаговано окремі речення.

Подається за виданням: Батьківшина й інші оповідання. К., 1911, с. 67—78.

ГЕРШКО ГОЛЬДМАХЕР

Вперше надруковано в кн. «Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1891». Львів, 1890, с. 2—10.

Включено без змін до видання: К в і т к а. Ілюстрований літературний збірник. Львів, 1890, с. 2—10.

Ввійшло у збірку «Батьківщина й інші оповідання». К., 1911.

У передмові до збірки автор пише: «...оповідання «Гершко Гольдмахер» являється неначе вступною частиною до оповідання «Гава» (с. 6). Після тексту оповідання у збірці «Батьківщина й інші оповідання» йде така примітка І. Франка:

«Друковано в календарі «Просвіти» на 1891 р. у Львові 1890 р., стор. 2—9. Молодості й пригодам Гави присвячено оповідання «Гава», друковане первісно в перекладі на російську мову п[ід] з[аголовком] «Для начала и это хорошо»[1] в «Киевской старине», 1888, кн. 10, стор. 121—148, потім у виданнях «Просвіти», ч. 110, а по-польському — в часописі «Kurjer Warszawski», ч. 31—33.

Порівняно з першодруком у тексті збірки «Батьківщина й інші оповідання» зроблено деякі текстуальні зміни. Наприклад: «правом» виправлено на «законом», «повним», на «поважним», «металась» на «кидалась», «в послідній» на «в крайнім», «ту» на «тут», «о тих» на «про ті», «ограничений» на «обмежений», «застукають» на «захоплять» та ін.

Подається за виданням: Батьківщина й інші оповідання. К., 1911, с. 79—87.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ

Оповідання

Вперше надруковано у збірці «В поті чола». Львів, 1890, с. 289—309, із зазначенням дати написання: «Львів, 20 марта, до 9 цвітня 1890».

У перекладі російською мовою надруковано у збірці «В поте лица» (1903) під назвою «Среди добрых людей», с. 351—374.

Передруковано в «Збірнику творів», т. 2. с. 210—240, та у збірці «Маніпулянтка й інші оповідання». Львів, 1906.

У тексті збірки «Маніпулянтка й інші оповідання» порівняно із текстом першодруку зроблено незначні виправлення: «єго» виправлено на «його», «еї» — на «її», «міні» на «мені», «о» на «про», «ту» на «тут», «тремтіла» на «зомліла», «утиски» на «стискання» тощо.

Друкується за виданням: Маніпулянтка й інші оповідання. Львів, 1906, с. 135—174.

---

[1] Точна назва — «Слава богу, для начала и это хорошо! (Этюд из жизни прикарпатского народа)».— *Ред.*

СВИНЯ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 9, с. 126—128, з підзаголовком «Байка», з зазначенням дати написання: «13 цвітня 1890».

Передруковано з незначними змінами у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири». Львів, 1906, с. 149—153. Виправлено: «міні» на «менї», «писателів» на «письменників», «оден» на «один», «осталася» на «лишилася» та деякі інші.

Друкується за виданням: Місія. Чума. Казки і сатири. Львів, 1906, с. 149—153.

«Б а т ь к і в щ и н а» — політична і наукова газета ліберально-буржуазного напряму, що видавалася «народовцями» у Львові в 1879—1896 рр.

«Р у с с к а я п р а в д а» — двотижнева газета галицьких «москвофілів», що видавалась у Відні протягом 1888—1893 рр.

ЯК ТО ЗГОДА ДІМ БУДУВАЛА

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1890, № 10, с. 146—149, із зазначенням дати написання: «15—19 цвітня 1890».

Передруковано у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири». Львів, 1906, с. 154—164, з деякими правописними виправленнями. Наприклад: «єї» виправлено на «її», «йіх» на «їх», «всего» на «всього», «почнеся» на «почнеться» та інші.

Подається за виданням: Місія. Чума. Казки і сатири. Львів, 1906, с. 154—164.

А р м с т р о н г В і л ь я м (1810—1899) — англійський капіталіст, власник великих заводів, на яких виробляли зброю.

В е р н д л ь Й о з е ф — австрійський капіталіст, власник заводів, на яких виробляли зброю.

«Ч е р в о н а я Р у с ь» — громадсько-політична газета «москвофільського» напряму, видавалась у Львові, у 1888—1891 рр.

БЕЗ ПРАЦІ

Казка

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1891, № 15, с. 287—292; № 16, с. 309—311; № 17, с. 329—334; № 18 с. 349—351; № 19, с. 367—371, з датою написання: «Львів, 1890—1891».

У цьому ж році казка вийшла окремим виданням: Без праці. Казка Івана Франка. Львів. 67 с. Тексти «Зорі» і окремого видання ідентичні.

1904 р. казка видана у Києві окремою книжкою з численними редакційними виправленнями правописного і стилістичного характеру (І в а н Ф р а н к о. Без праці. Казка. К., 1904. 151 с.).

У російському перекладі під назвою «Сказка об Иване-лентяе, о деде-волшебнике и о прекрасной княжне Нинс» трьома виданнями — 1896, 1899 і 1903 р.— казка вийшла в Москві.

Деякі матеріали до історії створення казки «Без праці» є в листуванні І. Франка з М. Драгомановим. У листі від 25 лютого 1892 р. І. Франко повідомляв М. Драгоманова: «...передучора

вислано Вам... «Без праці». Прочитавши казку, М. Драгоманов писав І. Франкові: «Казка задовга, нелогічна і конклюзія не витіка просто з Ваших картин, та й науки,— працювати — нічого мужикам проповідувати, вони й так працюють. Я все-таки думаю, що й на Вас, як і на Нечуя й Мирного,— це гр. Толстой пустив казкову манію. Так і в Толстого часом казки шкандибають,— але при всьому Толстой має нюх на казку: вона в нього коротка, проста, алегорії прозорі» [1].

У листі від 5 квітня 1892 р. І. Франко відповідає на цей закид М. Драгоманова: «Щодо «Казки», то я також признаю, що основна її концепція не дуже щаслива і несвобідна від ідейних суперечностей. Є вони і в проведенні поодиноких епізодів Та, проте, мені з нею трапилося таке, як тій матері з кривоногою дитиною, котру вона, проте, любить. Се моє Schmerzenskind [2], задумане в тюрмі, в часи тяжкого суму, коли мені здавалося, що от-от одурію. Образи, тоді схоплені, врізалися в мою душу так глибоко, що я потому не то що не міг їх позбутися, але навіть не міг змінити їх так основно, як би того треба було для вигладження композиції. Я пару разів перероблював сю казку і, певно, дещо поправив, але не все. І дорога мені в ній не казочна, ідейна основа, а оте тло, взяте з дійсного життя, ті дійсні, живі фігури (Івана, князя, Ніни, барона), котрі я в неї вплів. Ви трошки помиляєтесь, думаючи, що на мене вплинув Толстой щодо писання казок. Мені далеко більше подобалися казки Щедріна, але перший попхнув мене до сього жанру німець Гофман, котрого казки найбільше підходять іменно до такого роду, як моя «Без праці».

Подається за виданням: Без праці. Казка Івана Франка. Львів, 1891.

Гофман Ернст Теодор Амадей (1776—1822) — німецький письменник-романтик.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

РІПКА

Стара казка, по-новому розповів І[ван] Ф[ранко]

Вперше надруковано в журн. «Дзвінок», 1891, № 21, с. 174.

Двома виданнями — 1913 і 1914 р.— видана в Петербурзі українською мовою.

Подається за першодруком.

«Дзвінок» — журнал для дітей і юнацтва ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові в 1890—1914 рр.

ЗАДЛЯ ПРАЗНИКА

Вперше надруковано польською мовою під заголовком «Uroczystość» у виданні «Kalendarz robotniczy na rok 1892» (Львів, 1891), с. 20—26.

[1] Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. К., 1928, с. 370.

[2] Вистраждане дитя *(нім.).— Ред.*

Українською мовою вперше надруковано у збірці «Батьківщина й інші оповідання». К., 1911, під заголовком «Задля празника», з такою приміткою автора:

«Уперве надруковано по-польськи в книжці «Kalendarz robotniczy na rok 1892». Львів, 1891, с. 20—26».

Порівняно з польським передруком текст українського автопереказу дещо ширший (перероблено и поширено розділ перший, додано окремі штрихи до портрета Гаммершляга та ін).), мова цісаря індивідуалізована (говорить німецькою мовою).

Тему, розгорнуту в оповіданні, І. Франко обробляв і у віршах. В архіві І. Франка (ф. 3, № 211, с. 80) у загальному зошиті, датованому 1881—1882 рр., збереглося два віршовані уривки «Голосний дзвінок скликає фабричний робучий люд...» та «Властивець фабрики велів...», в яких розробляється та сама тема, що й в оповіданні «Задля празника» (див. т. 2 цього видання).

В архіві І. Франка (ф. 3, № 3096) зберігається також частина перекладу на російську мову оповідання «Задля празника», здійсненого О. Франко.

Подається за виданням: Батьківщина й інші оповідання. К., 1911, с. 111—122.

ІСТОРІЯ КОЖУХА

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Hystorja kożucha. Bajka wspólczesna» у львівському двотижневику «Przyjaciel ludu», 1892, № 11, с. 174—175; № 12, с. 185—188, та одночасно у виданні «Pamiątka z pierwszego maja». Lwów, 1892.

Українською мовою під заголовком «Історія кожуха. Сучасна байка», з присвятою «Посвячую Іванові Сандулякові з Карлова», вперше надруковано в журн. «Хлібороб», 1892, № 18—19, с. 137—139, з приміткою «Переклад з «Pamiątki z pierwszego maja», Львів, 1892».

1897 р. оповідання вийшло окремою книжкою: «Історія кожуха». Львів (Хлопська бібліотека, вип. IX), 1897, 10 с. Включено у збірку «Сім казок» (Львів, 1900, с. 32—38). Порівняно з текстом, опублікованим у журналі «Хлібороб», тут внесено деякі стилістичні зміни. Виправлено: «Не маючий найменшого права» на «без найменшого права», «щоби-м» на «щоб я», «попукують» на «потріскують», «мольби» на «благання», «безпорадно» на «безпомічно» та інше.

Без змін, порівняно з текстом збірки «Сім казок», оповідання передруковано у збірці «Панцизняний хліб і інші оповідання». Львів, 1913.

Російською мовою оповідання переклала Леся Українка (див. лист до І. Франка від 9 (22) серпня 1903 р. у виданні: Л е с я У к р а ї н к а. Твори в десяти томах, т. 10. К., «Дніпро», 1965, с. 157). В перекладі Лесі Українки оповідання надруковано під заголовком «История тулупа» у збірнику «Только час» А. Крандиевской и др. рассказы». «Донская речь», 1905, с. 54—60, та двома окремими виданнями 1905 та 1906 р. у тому ж видавництві.

Подається за виданням: Панцизняний хліб і інші оповідання. Львів, 1913, с. 41—47.

Сандуляк Іван (1845—1925) — хлібороб з села Карлів (тепер Прутівка) на Івано-Франківщині, учасник радикального руху в Галичині.

«Хлібороб» — літературно-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у 1891—1895 рр. у Львові і Коломиї.

«Хлопська бібліотека» — серія популярних публіцистичних і художніх творів для селян. Видавалася у Львові в 90-роках XIX ст.

Крандієвська А. Р. (1865—1939) — російська письменниця.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

НЕ СПИТАВШИ БРОДУ

Вперше опубліковано М. Возняком у журн. «Червоний шлях», 1927, № 1, с. 5—54; 1929, № 1, с. 5—33; № 2, с. 5—22. Публікація супроводжувалась приміткою («Червоний шлях», 1927, № 1, с. 5—8) та статтею «Спроба відбудови невикінченої повісті» («Червоний шлях», 1929, № 1, с. 5—9).

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 360, 361) зберігаються частини автографа повісті, за якими й була здійснена публікація М. Возняка і наступний передрук її у додатках до третього тому 20-томного видання творів І. Франка (К., Держлітвидав, 1950, с. 339—461). Під № 360 зберігається сім уривків (II—VIII) українською мовою та під № 361 один (I) уривок польською мовою під заголовком «Nie spytawszy brodu», позначений автором як розділ I.

Над повістю «Не спитавши броду» І. Франко працював у середині 80-х років. Першу згадку про цей твір зустрічаємо в листі до М. Драгоманова від 31 жовтня 1886 р. Надсилаючи М. Драгоманову проспект журналу «Поступ», видання якого мав намір розпочати в 1887 р., І. Франко розповідає, зокрема, про відділ белетристики майбутнього журналу і зазначає: «Між іншими речами даю свій новий роман «Не спитавши броду», з сучасного галицького життя».

У листі, написаному близько 20 листопада цього ж року, І. Франко інформує М. Драгоманова про зміст перших номерів майбутнього журналу: «На першому місці (може, цілий рік) піде мій роман з нашого сучасного життя «Не спитавши броду». Отже, на кінець 1886 р. І. Франко вже мав завершити повість.

Проте здійснити видання журналу «Поступ» не вдалося: австрійська поліція конфіскувала навіть проспект журналу, надрукований 15 листопада 1886 р. «... Проспект «Поступу» конфісковано... Зачуваю, що поліція лагодиться конфіскувати мені номер за номером...» — пише І. Франко М. Драгоманову 14 грудня 1886 р. і тут же повідомляє про свій намір «замість місячного журналу видати альманах у 25—30 листів. Альманах цензурі не підлягає...» Повість мала бути надрукована у цьому альманасі. Але альманах видати також не вдалося, і повість «Не спитавши броду» лишилась неопублікованою. Тільки 1890 р. у журналі «Зоря» були надруковані як окремі оповідання розділи цього незавершеного твору, а саме: «На лоні природи» (№ 1, с. 1—4); «Гава

і Вовкун» (№ 4, с. 49—53); «Борис Граб» (№ 9, с. 135—137) та «Геній» (№ 12, с. 183—186). Про друкування частин повісті у журналі «Зоря» І. Франко писав М. Драгоманову 5—7 березня 1890 р: «...мій заробіток у «Зорі», мабуть, швидко урветься: редакція має нову повість Нечуя «На березі Чорного моря» [1], котра займе всі н[оме]ри аж до кінця року, значить на мою «дробину», за котру надто ще треба платити по 15 ч. від друкованого листа,— не буде місця, тим більше що «Зоря» тепер, як чути, стоїть дуже слабо (говорять про 90 пренум[ерантів], але, мабуть, є їх більше). Виємковим способом пішла ще в 4 н[оме]рі одна глава мого роману (перша була в 1 номері) в формі осібної новели «Гава і Вовкун», а пішла для того, що ред[акція] «Зорі» торгується ще з Нечуєм про якісь зміни в його повісті і для того зупинила першу главу, вже набрану».

Згодом І. Франко дещо розповів про історію публікації окремих розділів незавершеної повісті «Не спитавши броду». Так, у передмові до збірки «Малий Мирон і інші оповідання» (1903) він зазначив, що оповідання «Борис Граб» є уривком з більшого твору, «та сеї більшої цілості, повісті «Не спитавши броду», мені так і не довелося скінчити. У передмові до збірки «Батьківщина й інші оповідання» І. Франко називає ще інші свої твори, які були уривками чи окремими розділами незакінченої повісті: оповідання «На лоні природи», «що первісно творило один розділ повісті «Не спитавши броду», «Дріада» — уривок із повісті «Не спитавши броду», «Гава і Вовкун» та «Геній»,— частини моєї недокінченої повісті «Не спитавши броду».

З названими оповіданнями зв'язані спільними героями ще два твори, надруковані в 1888 та 1890 рр.: «Гава» і «Гершко Гольдмахер». У передмові до збірки «Батьківщина й інші оповідання» І. Франко зазначає, що оповідання «Гершко Гольдмахер» є ніби вступною частиною до оповідання «Гава».

Таким чином, за життя І. Франка надруковано як окремі оповідання сім уривків з повісті «Не спитавши броду».

Опрацьовані автором як окремі новели розділи з чистового автографа в архіві І. Франка не збереглися, крім уривка, опублікованого як оповідання «Гершко Гольдмахер» (1890). Зіставлення цього уривка з прижиттєвою публікацією дає підставу говорити, що письменник доопрацьовував текст. Надруковані за життя І. Франка уривки повісті стали окремими літературними творами, зажили самостійним літературним життям. При подальших їхніх публікаціях І. Франко вносив до тексту нові мовно-стилістичні правки, окремі доповнення тощо.

В архіві І. Франка збереглися лише ті уривки тексту повісті, які не були використані для переробки. При опрацюванні рукописної спадщини І. Франка ці уривки були умовно пронумеровані: I (ф. 3, № 361, с. 1—2), II—VIII (ф. 3, № 360, с. 3—81).

I уривок (с. 1—2). Під заголовком «Nie spytawszy brodu» стоїть цифра I. Це переклад польською мовою початку першого розділу повісті. Текст уривка відповідає текстові початку оповідання «На лоні природи» до слів: «...і пройтися по лісу, поки до обіду». Немає тут тільки речення: «Він, бачилось, бажав усім своїм єством нассатися тої краси, свіжості та живучої сили, якою тут дихала

[1] Правильна назва — «Над Чорним морем».— *Ред.*

вся природа». Після слів «і przejść po liesie przed obiadem» іде текст, якого немає в оповіданні «На лоні природи». Текст уривається на середині речення.

II уривок (с. 3—7) починається тим самим реченням, на середині якого обривається перший. Характеристика братів Трацьких — Едмунда та Антонія, й розповідь про їхнє життя і навчання в гімназії.

III уривок (с. 8—13). Події після поранення Гави.

IV уривок (с. 13—28). Перша половина сторінки відрізана. Продовження історії Бориса Граба.

V уривок (с. 29—30). Розвиток взаємин між Густею Трацькою і Борисом Грабом.

VI уривок (с. 31—38). Кінець останньої сторінки уривка відрізаний. Взаємини Густава (Августа) Трацького з батьком Станіславом Евзебієм Трацьким. Продовження подій, викладених в оповіданні «Геній».

VII уривок (с. 39—46). Починається на півфразі «...Елькуна, котрого в селі прозвали Вовкуном». Текст сторінок 39—42 майже повністю збігається з текстом оповідання «Гершко Гольдмахер», починаючи з другого абзацу і до кінця оповідання.

З половини с. 42 автографа йде новий текст. Тут закреслено одне речення: «Сього перевороту в його думках доконала несподівана стріча з Гавою, про котрого вже кілька літ він не мав ніякої вісті». До останнього речення цієї частини автографа — «Гава на той час ходив іншими дорогами» зроблена така, згодом закреслена, примітка І. Франка: «Про котрого читателі вже давніше знають. Іван Франко». Замість неї на звороті аркуша до цього речення автор зробив іншу примітку: «Гляди про нього книжечку «Гава» в виданнях «Просвіти». Іван Франко».

Зміст уривка — життєвий шлях Гершкових синів.

VIII уривок (с. 47—81). Починається з половини речення: «...себе росою, Борис поспішав на вершок». Розповідь про зустріч Бориса і Густи в лісі, дальші їхні взаємини. Далі йде цілий великий розділ, занумерований І. Франком як 5. Зміст його — взаємини Бориса з пані Міхонською. Смерть пані Міхонської.

Цим VIII уривком і закінчується автограф завершеної частини повісті «Не спитавши броду».

У нашому виданні у розділі «Незакінчені твори» друкуються не публіковані за життя І. Франка уривки тексту повісті «Не спитавши броду» за автографом (ф. 3, № 360, 361). Уривок I (текст, якого немає в оповіданні «На лоні природи») — за автографом № 361 в перекладі українською мовою; уривки II—VIII —за автографом № 360.

В автографі уривка VIII на відміну від попереднього тексту прізвище «Міхонська» послідовно передається як «Магонська». Цей різнобій виправлено.

Вказівка І. Франка на те, що ряд його оповідань є частинами повісті «Не спитавши броду», а також наявність в архіві І. Франка уривків автографа повісті наштовхнули дослідників творчості письменника на думку про можливість реконструкції тексту цього незавершеного твору.

Вперше з конкретними пропозиціями щодо можливості реконструкції повісті виступив М. Возняк у статті «Спроба відбудови невикінченої повісті» (журн. «Червоний шлях», 1929, № 1,

с. 5—9). М. Возняк запропонував розташувати наявний у розпорядженні дослідників матеріал — першодруки оповідань «На лоні природи», «Гава і Вовкун», «Борис Граб», «Геній», «Гершко Гольдмахер. «Гава» та «Дріада» і названі вище уривки з автографа повісті — у послідовності розвитку подій і таким чином скласти уявлення про зміст повісті «Не спитавши броду».

Подальший крок у справі вивчення історії тексту повісті «Не спитавши броду» зробив Г. Вервес. У статті «Незакінчена повість Івана Франка «Не спитавши броду» (До проблеми українсько-польських літературно-громадських зв'язків)»[1] він запропонував свою схему реконструкції тексту повісті.

На підставі своєї схеми Г. Вервес здійснив реконструкцію тексту повісті «Не спитавши броду», що була видана окремою книжкою: Іван Франко. Не спитавши броду. Повість. Реконструкція повісті і післямова Г. Д. Вервеса. К., «Наукова думка», 1966. У післямові до видання Г. Вервес повторив свою схему реконструкції з посиланням на статтю в «Славістичному збірнику» (І. Франко. Не спитавши броду, с. 223).

«Червоний шлях» — громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Видавався у Харкові протягом 1926—1936 рр.

Конгресівка — так називали частину Польщі, що за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. відійшла до Росії (Королівство Польське, Царство Польське).

Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський поет, представник реакційного романтизму в польській літературі.

Сю Ежен (1804—1857) — французький письменник.

Ленау Ніколаус (1807—1850) — австрійський поет-романтик.

Семєнський Люціан (1807—1877) — польський письменник, перекладач, критик і публіцист.

Немцевич Юліан Урсин (1757—1841) — польський письменник і політичний діяч.

Лелевель Йоахім (1786—1861) — польський історик і громадський діяч демократичного напряму.

Хоцішевський Йозеф (1837—1914) — польський письменник.

Нарушевич Адам Станіслав (1733—1796) — польський історик, поет.

Шайноха Кароль (1818—1867) — польський буржуазний історик.

«Czas» — польська консервативна газета; виходила у Кракові протягом 1848—1934 рр., потім у Варшаві (1935—1939).

---

[1] Славістичний збірник. К., Вид-во АН УРСР, 1963, с. 214—283.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б д и к а́ ц і я — зречення
А д а р а́ т о р — поклонник
А к а д е́ м і к — тут — студент вищої школи
А м с т і р е н, амстдінер — прислужник при якій-небудь установі (за австрійських часів)
А р а н ж е́ р — розпорядник, керівник
А с е к у р а́ ц і я — забезпечення, страховка
А с е н т е р у́ н о к — рекрутський набір

Б е́ л ь ф е р — єврейський учитель
Б і б у́ л а — промокальний папір
Б і г о т е́ р і я — надмірна побожність, звернена на виконування формальних актів віри
Б л я́ г е р — пустомеля, брехун

В а г а б у́ н д — волоцюга, пройдисвіт
В а х л я́ р — віяло
В а р ц а́ б — підвіконня
В е р е́ т а — рядно
В і в е р — гультяй
В і д п о р у́ ч н и к — представник, делегат
В і с н я́ к — струч

Г а л я р е́ т а — желе, кисіль
Г а́ л ь б а — півлітровий кухоль
Г и б л і́ в к а — стружка
Г л о т а́ — юрба, натовп
Г р а т у л ю в а́ т и — вітати, поздоровляти
Г у з д р и́ т и с я — гаятися, баритися
Г у с т — смак, почуття краси

Д в і р е́ ц ь — тут — вокзал
Д е з и д е р а́ т и — побажання, вимоги
Д з ь о б е́ н к а — торбина
Д и л ь к о т і́ т и — дрижати, тремтіти
Д и с т и́ н к ц і я — уміння поводитись у товаристві
Д і д — тут — старець
Д о г л у́ п а т и с я — домірkуватися
Д р і б — домашня птиця

Е к з е к у́ т о р — судовий виконавець
Е к с т р е́ м — крайність
Е т а́ т — бюджет, засоби до життя

З а г а́ р — кіпоть
З а р і́ н о к — рівне місце близько ріки, поросле травою, де літом у неділю збирається сільська молодь
З д е́ р к а — назва риби

І м п е р т и н е́ н ц і ї — зневажливі слова
І н т а б у л ю в а́ т и — закріплювати свої права на маєток

Йовя́льний — жартівливий

Ка́вція — застава. Офіцери в колишній Австрії мали перед вінчанням покласти кавцію на забезпечення життя дружини
Камеду́ли — чернечий чин, суворо аскетичний
Камера́льний ліс — державний ліс
Ка́ня — шуліка — птах з родини яструбових
Ке́рат — привід, пристрій
Ки́бель — дерев'яне відро
Клеба́ня (замість «плебанія») — обійстя попа
Клеме́зити — клеїти, ліпити докупи
Клень — головень, риба з породи коропів
Клец (кльоц) — колода, брус
Ко́льба — приклад рушниці
Компе́ндія (компе́ндій) — короткий, стислий виклад основних положень
Конарі́ — галуззя, гілки
Конверса́ція — розмова
Конце́пт — тут — вигадка, фантазія
Концепіст — канцелярист, урядовець
Кунте́нтний — задоволений

Ліцита́ція — продаж з торгів
Ля́рум — тривога, переполох

Маніпуля́нтка — жінка-службовець
Ми́дниця — умивальниця
Морг — міра землі, що дорівнює 0,56 *га*
Мося́жний — латунний

Най ся прече каже — фразу вживають, коли говорять про смерть, недугу
На́ймі — бодай

Нам'ётність — пристрасність

Оборі́г — покрівля на чотирьох стовпах, під якою складають сіно, снопи
Овшім — так, справді
Окап — острішок
Омаста — жир, приправа

Під — горище
Плай — стежка в горах
Пла́тва — балка, на який закріплюють крокви
Пова́ла — стеля
По́рто — поштові витрати коштом клієнта
Постемплюва́ти — випалити залізом клеймо
Пренумерува́ти — передплачувати
Провізо́рія — судовий процес (за землю)
Пе́труг — форель
Струґлики — веснянки
Струглъова́тий — веснянкуватий
Пу́дло — коробка (з паперу або дерева), кузов
П'ясту́к — кулак

Ра́йтпайч — нагайка
Ра́та — частина платежу (розкладеного на частини — рати)
Регуля́мін — регламент
Рехт — право, справедливість
Реце́піс — розписка
Рипіти — кричати, галасувати
Рінь — дрібне річкове каміння
Рискаль — заступ
Ри́гор — сувора дисципліна
Ригорбзи (а) — основні екзамени у вищій школі та для досягнення наукового ступеня (докторату)
Ро́вта — юрба, натовп
Роле́та — штора з дерев'яних планочок

Сава́нтка — жінка з вищою освітою (іронічне)
Свúсток паперу — клаптик паперу
Сердáк, сардáх — сіряк, верхній одяг
Скиндя́чка — стрічка
Сквар — спека
Стемплюва́ти — ставити штемпель, значити
Стрих — горище
Сту́дня — криниця
Сухари́ння — сухе дерево, хмиз

Табуля́рний ви́тяг — список нерухомого майна
Тестáмент — заповіт
Трінке́льди — «чайові» гроші
Ту́рма — отара

. . . .

У́рльоп — відпустка

Фаєра́нт — вечірня година, коли кінчається робота
Фацеціоні́ст — анекдотист
Фацéція — анекдот, коротке дотепне оповідання
Ферделю́нок — виклик, повістка
Фортýна — тут — маєток
Фудýльний — гордий, зарозумілий
Фýзель — рештки нафти

Цáрина — засіяне поле, також обгороджений сінокос близько оселі

Чапíти — сидіти зігнувшись

Шíльдвах, шéльвах — вартовий, дозорець
Шлендріáн — недбалість, повільність
Шпихлíр — громадська комора для збіжжя
Шýтер — дрібні камінці
Шебернýти — тиснути, відізватися

Ялóсь би — належало б, слід би

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1890 . . . . . 4—5
2. Сторінка автографа оповідання І. Франка «Іригація» (кінець 80-х років) . . . . . 224—225
3. Титульна сторінка збірки І. Франка «В поте лица» (1903) . . . . . 224—225
4. Обкладинка збірки І. Франка «Без праці» (1904) . . . . . 256—257
5. Титульна сторінка збірки І. Франка «Маніпулянтка й інші оповідання» (1906) . . . 256—257

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Гава. *Образок з життя підкарпатського народу* 7
Маніпулянтка 33
Наша публіка 89
До світла! *(Оповідання арештанта)* 99
Іригація 119
Казка про Добробит 147
На лоні природи 154
Гава і Вовкун 164
Борис Граб 177
Геній 191
Гершко Гольдмахер 201
Між добрими людьми. *Оповідання* 208
Свиня 227
Як то Згода дім будувала 231
Без праці. *Казка* 240
Ріпка. *Стара казка, по-новому розповів І[ван] Ф[ранко]*. . . 306
Задля празника 308
Історія кожуха 319

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

Не спитавши броду 325

КОМЕНТАРІ 465
Пояснення слів 483
Список ілюстрацій 486

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

**ИВАН
ФРАНКО**

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

**Художественные
произведения**

Тома 1—25

Том 18

**Повести и рассказы
(1888—1892)**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. Я. Пипченко
Художній редактор
С. П. Квітка
Оформлення художника
О. Г. Комяхова
Технічний редактор
М. А. Притикіна
Коректори *В. М. Божок,
З. П. Школьник, П. С. Бородянська*

Информ. бланк № 1652

Здачо до набору 22.07.77. Підписано до друку 01.11.78. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк № 1 Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 15,25+3 вкл. Ум. друк. арк. 25,91. Обл.-вид. арк. 28,62. Тираж 46000. Зам. № 7-328. Ціна 3 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ, Репіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.